فەرهەنگی ناتوندوتیژی

جامعة "أونور"، المكتب الإداري:
لبنان، بيروت، ص. ب ٥٧٧٢ ١٧ – الجميزة
هاتف/ فاكس: 00961 (0) 1 445333
الهاتف الخلوي: 00961 70 111382
الموقع ألكتروني: www.aunohr.org

إسم الكتاب: قاموس اللاعنف
تأليف: جان – ماري مولِّر
ترجمة: محمد علي عبدالجليل (من الفرنسية الى العربية)
مراجعة: ديمتري أڤييرينوس
إصدار الطبعة العربية: معابر للنشر ٢٠٠٧، دمشق
ترجمة: عمر علي غفور (من العربية الى الكردية)
إصدار الطبعة الكردية: دار آراس للطباعة والنشر ٢٠١٣، أربيل، إقليم كردستان العراق

جان ـ ماری موللێر

فەرهەنگی ناتوندوتیژی

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە:
عومەر عەلی غەفوور

AUNOHR
پرۆژەی هاوبەش

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان - هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

جان ـ ماری موللێر
فەرهەنگی ناتوندوتیژی
وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: عومەر عەلی غەفوور
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٣٧٨
چاپی یەکەم ٢٠١٣
تیرێژ:٦٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس - هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٢٤٩ - ٢٠١٣
نەخشاندنی ناوەوە و رازاندنەوەی بەرگ: ئاراس ئەکرەم
هەڵەگری: شاخەوان کەرکووکی

زانکۆی "ئۆنور"

دامەزراوەیەکی ئەکادیمیایی نوێیە، یەکەمین زانکۆی لەو جۆرەیە لە ناوچەکەدا و لە دنیادا بێ هاوتایە، خاوەنی بیرۆکەکەی و دامەزرێنی زانکۆکە برێتی لە دوو بیرمەند و خەباتکاری پێشڕەوی ناتوندوتیژی لە ناوچەکەدا: دکتۆر وەلید صەلیبی و دکتۆر ئۆغاریت یۆنان.

لە ساڵی ٢٠٠٩دا، خەونی دوو دامەزرێنەکە هاتە دی و یەکەمین ئەزموونی نموونەیی پرۆژەی زانکۆیەکەی دەستی پێ کرد، بۆ ئەوەی ببێتە سەرتۆپی بەرهەمی شارەزاییەکی بیرمەندانە و کۆمەڵایەتیی پێشڕەو لە لبنان و ناوچەکەدا بەدرێژایی ٣٠ ساڵ.

پرۆگرامەکانی "ئۆنور" نۆ پسپۆڕێتی لەخۆ دەگرن، زۆربەیان داهێنەرانە و نوێن لە بواری فێرکردنی زانکۆیی لە ناوچەکە، کە قوتابی تیایدا بڕوانامەی دەرچوون لە گشت نۆ پسپۆڕییەکە وەردەگرێ کە برێتین لە: فەلسەفە و توانەکانی ناتوندوتیژی، فەلسەفە و توانەکانی پەروەردەی ناتوندوتیژ، شانۆی پەروەردەی ناتوندوتیژ، فێرکردنی ناتایەفەگەرانە و پەروەردەی مەدەنی، بەڕێوەبەردنی کێشە و ناوبژیوانیی ناتوندوتیژ، ناتوندوتیژی و ئاینەکان، کولتوور و فێرکردنی مافەکانی مرۆڤ، ڕێچکەکانی ڕاهێنان و فێربوونی چالاک، بەیەکگەیشتنی ناتوندوتیژ و توانەکانی ڕاگەیاندن.

لە دەوری "ئۆنور"دا بازنەیەکی ئەنجوومەنی ڕازگرانی بیرمەندانەی جیهانی دروست بووە، لە فەیلەسووفان و هەڵگرانی خەڵاتی نۆبڵ بۆ ئاشتی و بانگەوازکارانی ناتوندوتیژی، لەگەڵ ئەنجوومەنێکی دۆستانی ناوخۆیی کە ناوچەکە بەگشتی لەخۆ دەگرێ، لە کەسایەتیی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئەدەبی و هونەری و لە دنیای کار، ئەوانەی کە باوەڕیان هەیە بەم کولتوورە و بەخەونی زانکۆیەکە و کاریگەریی بنەڕەتیی لە بنیاتنانی مرۆڤ و پەروەردە و چارەنووسێکی

باشتر بۆ کۆمەڵگەکانی ناوچەکە.

ئەم زانکۆیە خاوەنی ئەنجوومەنێکی مامۆستایانی لە چەندان لای دنیاوە و بێگومان لە لبنان و ناوچەی عارەبانیشەوە، لەو مامۆستایانەی کە پێشەنگن لە کۆمەڵگەکانی خۆیان و لە دنیادا لە بواری بنیاتنانی ئەم ڕۆشنبیرییە و لە دانان و بڵاوکردنەوەدا و لە ڕاهێنانیش لەسەری و داڕشتنی بابەتی ئەکادیمیایی لەبارەیەوە.

قوتابییانیشی خەڵکی وڵاتانی ناوچەکەن، لە لاوان و مامۆستایانی زانکۆ و بەڕێوەبەرانی قوتابخانە و مامۆستایان و بەڕێوەبەرانی کۆمەڵە و ڕێکخراوگەلی مەدەنی و ڕاهێنەرانی کۆمەڵایەتی و لە پارێزەران و ڕاگەیاندنکاران و نوێکەرەوە و ڕۆشنبیرەکانی دامەزراوە ئاینییەکان و کارمەندانی کۆمپانیاکان و کادرانی وەزارەت و بەڕێوەبەرێتییە گشتییەکان... هتد.

وانەکان تێیدا دوو ساڵ دەخایەنن، بۆ ماوەی زیاتر لە ٤٠٠ سەعات خوێندن، وانەکانیش بریتین لە: وانەگەلی ڕێخۆشکەر، وانەگەلی تایبەتمەند لە بارەگەی زانکۆیەکەدا، وانەگەلی پشتگیریی لە ڕێی ئینتەرنێتەوە online، ئامادەکردنی وتار و دەقی توێژنەوەئامێز لە بواری بیری ناتوندوتیژدا، کارگەلی پیادەکارانە و، تێزێکی کۆتا.

بڕوانامەی ماستەر دەدا و، لەوێوە ئامادە دەبێ بۆ دانی بڕوانامەیەکی دکتۆرای پێشەنگ لە دنیادا.

هەروەها "ئۆنور" خاوەنی مەڵبەندێکی ڕاهێنانی بەردەوام و خوێندنی بەردەوامی پێدراوە Training Institute for Continuing Education، پشتیشی بە شارەزاییەکی پێشەنگانەی دامەزرێنەرانی زانکۆکە لە بواری ڕاهێناندا ئەستوورە، لەبەرئەوەی هەردووکان دامەزرێنەری ڕاهێنانی نوێن لە لبناندا لە نێزیکەی ٣٠ ساڵ بەر لە ئێستاوە. لەڕێی ئەم مەڵبەندەیشەوە، ڕێگە بەو کەسانە دەدرێ کە گرینگی بە ڕاهێنانی پیشەوەرانە دەدەن، کە ژمارەیان زۆرە و لەزیادبوونیشە، کە بتوانن بێنە ناوەوە بۆ خوێندنی بابەتی دیاریکراو و لە ئاستێکی ئەکادیمیایی جیهانیدا و، دیپلۆمای زانکۆیی بەدەست بهێنن.

"ئۆنور" پابەندە بە یاسای لبنان- وەزارەتی پەروەردە و فێرکردنی باڵا، لەگەڵ

ڕێککەوتننامەگەلی هاوکاری لەگەڵ زانکۆگەلی دەرەکی بەتایبەتی زانکۆکانی ئەوروپایی بەمەبەستی هاوشانکردنی بڕوانامە ناوەخۆییەکانی.

"ئۆنور" کار دەکا بۆ دابینکردنی پێوەندیگەلی هاوکاری و ئاڵوگۆڕکارانە لەگەڵ زانکۆیەکانی ناوچەکەدا. هەروەها دەستی کردووە بە داخڵکردنی بابەتگەلی ئەکادیمیاییی نوێ لە زانکۆکانی تردا و ئەوانەی ئارەزووی ئەمە دەکەن، بەمەبەستی بڵاوکردنەوەی ئەم کولتوورە و بەدامەزراوەکردنی و پاڵنانی بۆ ناو چەقی بوارگەلی زۆر و جیاجیای خوێندن.

ئامانجی زانکۆی ناتوندتیژی و مافەکانی مرۆڤ بریتییە لە پێشکێشکردنی فێرکردنێکی ئەکادیمیاییی خاوەن ئاستی ناودەوڵەتی و لەو تایبەتمەندیگەلی پێشەنگانەدا کە بوونەتە کرۆکی پێویستییەکانی کۆمەڵگەکان و بواری پیشەوەریی بەجۆرایەتییان هەیە، هەروەها ئامادەکردنی وزەی بەرزی پیشەوەر بۆ گۆڕینی کۆمەڵایەتی لە هەر وڵاتێک لە وڵاتانی ناوچەکە.

"بەهیوای ئەوەی لە کۆتاییدا کولتووری ناتوندوتیژی بتوانێ بەرگی ئەستوورەی ئەو هەورە ڕەشانە ببڕێ کە لە گرتیگەی دڵەڕاوکە و توندوتیژی و بێهوودەییدا ئێمەیان گەمارۆ داوە، تاوەکو بتوانین پێوەندی ببەستینەوە لەگەڵ هەتاوێکدا کە لە بانگکردنمان گشت بەیانییانەک کۆڵ نادا."

د. وەلید سلێبی

ناتوندوتیژی بە زوانی کوردی

کارێکی کولتووریی، پەروەردەیی و ئەکادیمیاییە، دیارییەکی واتەییە بۆ گەلێک کە چاوی لە ئاشتی و دادوەری و کولتووری ناتوندوتیژییە، لە پاش توندوتیژییەکی تاڵ کە بۆ چەند نەوەیەک بووبووە مۆرکی مێژووەکەی.

لە هەر جێیەک بین لەم دنیایەدا، وا دەردەکەوێ کە ئێمە مێژووی شەڕەکان و توندوتیــژی دەزانین، بەڵام بەکەمی ئاگەداری ڕووەکەی تری مــێــژووین. ڕووە ناتوندوتیژەکەی. مێژووی هەموو گەلێک و هەموو کۆمەڵگەیەک، بەدرێژاییی کات و شوێنەکان، چەندان هێما و ئەزموون و کاری تێدایە کە ناتوندوتیژییان بەرجەستە کردووە و باوەڕیان بە بنەواکانی هێناوە و، زۆربەیان بەداخەوە پەراوێز خراون یان نەزانراون و چاوەنواڕی ئەوانەن کە بیــاندەنە بەر ڕووناکی، بیــانخـــەنە پێش پەنجەرەی زانین و بڵاوکردنەوەی وشیاری بەدەوریاندا.

ئا ئەمەی ئەرکی توێژەر و بیرمەند و بڵاوکەرەوەی ڕۆشنبیر. بێگومان ئەرکێکی پێشەنگانەیشە.

لە مێژووی کوردستانی عێراقیشدا، بۆ ئەوانەی خوێندنەوە بەچاوێک دەکەن کە شارەزای بناخەکانی ناتوندوتیژین و ئاگەداری وردەکارییەکانی ڕووداوەکانن،

ویستگەگەل و وشەگەل و هەڵوێستەیل هەن کە لە کرۆکی ئەم کولتوورەدان و لێیەوە نێزیکن، ئەگەریش کە لەلایەن هۆکارگەلێکەوە ئابڵوقە دراین کە بەسەر ژیانی گەلاندا تێپەڕ دەبن و پێشڕەویی ناتوندوتیژی دوادەخەن یان ئەنجامدانەکانی خاو دەکەنەوە.

زنجیرەی وەرگێڕانە کوردییەکانی ناتوندوتیژی بۆ کوردی، بریتین لە کۆمەڵێکی بژاردە لە زنجیرەی وەرگێڕانە عارەبییەکانە لەبارەی ناتوندوتیژییەوە، ئەو زنجیرە عارەبییە پرۆژەیەک بوو کە دکتۆر وەلید سەڵیبی دەستپێشخەریی بۆ کرد و سەرپەرشتیی وەرگێڕەکانی کرد و هەندێ لە کتێبەکانیشی وەرگێڕا، ئەویش لە ساڵی ۱۹۹۳وە، کە بۆ ئەم زنجیرەیە یەکەم ۲۰ کتێبی لەبارەی ناتوندوتیژییەوە لەناو دیارترین ۷۵ سەرچاوەی جیهانی کۆ کردەوە.

ئەو وەرگێڕانانە، ئەمڕۆ لە زوانی عارەبییەوە دەخرێنە سەر زوان کوردی. ئەمانە دیارییەکن لە زانکۆی ناتوندوتیژی و مافەکانی مرۆڤ لە دنیای عارەبدا- ئۆنور AUNOHR بۆ گەلی کورد لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا و بۆ هەموو کوردزوانێک لە ناوچەکە و لە گشت دنیادا. دیارییەکە بۆ نەوەی لاو و قوتابییان، بۆ قوتابخانە و زانکۆکان، بۆ کۆمەڵە و هێزە مەدەنی و سیاسییەکان، بۆ ڕاگەیاندن و ڕای گشت، بۆ توێژەر و ئەکادیمیایی و نووسەر و ڕۆشنبیران، بۆ پێشڕەوانی کۆمەڵگە، بۆ کتێبخانەی کوردی کە شایانی فرەوانبوون و گەشەیە و شایانە کتێبی ناتوندوتیژی بەزمانی خۆی دەوڵەمەندی بکەن...

بە دەستپێشخەرییەکی پێشەنگانە لەلایەن دەزگەی ئاراس بۆ بڵاوکردنەوە، کە لە بەڕوەبەری گشتییدا ڕێزدار بەدران ئەحمەد حەبیب بەرجەستە دەبێ، پرۆتۆکۆلەک لە ساڵی ۲۰۱۲دا لەگەڵ ئەم زانکۆیە ئیمزا کرا بەمەبەستی وەرگێڕانی یەکەم کۆمەڵە کتێبی ناتوندوتیژانە بۆ کوردی، ئەوە بوو ۱۰ کتێب هاتنە دەستنیشان کردن بۆ ئەوەی لە ساڵانی ۲۰۱۲-۲۰۱۳دا بگەنە ئەنجام. ئەم پرۆتۆکۆلە بووە تاجی سەری یەکەم سەردانی شاندی زانکۆی ئۆنور بۆ هەرێمی کوردستانی عێراق لە ئایار/ مایۆی ۲۰۱۲دا، کە بەدوایدا سەردانگەلی تر و پرۆژەی هاوکاری و پشتگیری لەلایەن ئۆنورەوە بۆ زانکۆ و وەزارەت و قوتابخانە و دەستەگەلی مەدەنی و ئاینی و کولتووری و ڕاگەیاندن، هاتن...

ئەم وەرگێڕانانە، دانراو و خستنەسەری بیرمەندانەی دامەزرێنەرانی زانکۆی ئۆنورەوە لەئامێز دەگرن، لەگەڵ وتار و هەڵوێست و بلاَڤۆکی مامۆستایان و ئەندامانی ئەنجوومەنە بالاَکانی ئەو زانکۆیە، لەم پێشەکییەدا هەندێکیان دەخەینە بەرە چاو بۆ ئەوەی خوێنەر ئامادە بکەن بۆ چوونە ناو کتێبە وەرگێڕدراوەکانی گاندی و مارتن لۆتەر کینگ و ئیریک فرۆم و جان-ماری مۆللەر و جەین شارپ و وەلید سەڵیبی.

بیرمەندی عێراقی دکتۆر عەبدلحوسێن شەعبان ئەندامی دەستەی بالاَی زانکۆی ئۆنور و مامۆستای فەلسەفەی مافەکانی مرۆڤ لە زانکۆیەکەدا، کە بەهۆی ڕۆڵی پێشەنگی نوێکەرەوەیەوە لە کۆمەڵگەی عێراقیدا دەستپێشخەر بوو بۆ دەستپێکردنی ڕەوتی هاوکاری لەنێوان ئەم زانکۆیە و دەزگەکەلی بایەخدار لە عێراق بەگشتی و لە هەرێمی کوردستاندا کا شایانی ناتوندوتیژییە: "ناتوندوتیژی هەر بەخوازراوی دەمێنێتەوە، هەرچەندە ڕووبەڕووبوونەوەی زۆری لەبەرامبەردا هەبن، بەلاَم ئاگەداربوون لە گرینگیی و هەوڵ بۆ ئاشتکردنەوەی کۆمەڵگە ڕینیشاندەرە بەرەو ئەو... لەبەرئەوەی کۆمەڵگەکانمان بەدەستی توندوتیژییەوە دەناڵێ، بۆیە زۆر پێویستە نەک تەنیا کولتووری ناتوندوتیژی بەگشتی بکرێ وەک قەرەبوویەک بۆ بەردەوامیی کرداری توندوتیژ، بەتایبەتیش کە هەمووان بەدەستیەوە دەناڵن، بگرە بۆ ئەوەی ئەم بژارەیە بکرێتە دیفاکتۆیەکی پەسندکراو کە بشێ پەنای بۆ ببرێ و، بە ئامانجێکی ڕێ تێچوو و شیاوی بەدی هاتن و دەست پێ گەیشتن... کاتێکیش هەرێمی کوردستان لە عێراقدا ڕوو دەکاتە بژارەی ناتوندوتیژی، ئەمە شتێکی نامۆ نییە بۆی، پێویستە ئەو کەشە هەستیارانەی پێوەست بەتوندوتیژی بەبیری خۆماندا بهێنینەوە، بەهۆی نالاَندنی کوردستان بەدەستی توندوتیژیی درێژخایان و درێژمەودای دەیان ساڵەوە، دیارترینیان بۆمبارانی شارۆکەی هەڵەبجە بوو بەچەکی کیمیایی و هەڵمەتی ئەنفال کە دەیان هەزار هاوولاَتیی کردە قوربانی لە ساڵی ۱۹۸۸دا و وێرانکردنی نێزیکەی چوار هەزار گوند و شارەدێی کورد و کۆچپێکردنی دانیشتووانی کورد، بەتایبەتی فەیلییەکانی لە ۱۹۸۰کاندا، ئەو توندوتیژییەشمان لەبیر نەچێ کە لە نێوان کورد خۆیاندا ڕووی دا لە ساڵانی ۱۹۹٤-۱۹۹۸ و زیاتر لە سێ هەزار مرۆڤ بوونە قوربانی، ئەمە شتێکە دەبێ سنووری بۆ دابنرێ، ئەگەر بوێسترێ کوردستان

سەقامگیر ببێ و ئەزموونە کۆرپەکەی سەربکەوێ و لە کەموکورتی و کەلێنەکانی لە ماوەی بیست و ئەوەندە ساڵەی ڕابردوودا پێیەوە نووسان، ئەمەش خووی هەموو پێشکەوتنێک و ویستێکی نوێبوونەوەیە... کولتوورێکی ناتوندوتیژ هەیە، لە پاڵ توندوتیژەکەدا، ئەمە لای گشت گەلێک و لە مێژووی گشت نەتەوەیەکدا هەیە، ئەم کولتوورە ناتوندوتیژە دەکرێ بەئامرازی پەروەردەیی نوێ زیندوو بکرێتەوە و برەوی پێ بدرێ و بنیاتی لەسەر دابمەزرێ، بەتایبەتی ڕووبەڕووبوونەوەی ناتوندوتیژ و، بەرەنگاربوونەوەی توندوتیژی بەهێزی ناتوندوتیژ..."

"بەڵام ئەگەر مەبەستمان بێ بەشێوەیەکی گشتی باسی توندوتیژی بکەین و لە کۆمەڵگەکانی تریشدا، ئەوە نەک هەر شۆڕش و خەباتەکانی لەوتاندووە، بگرە دەروون و ویژدانەکانیشی لەوتاندووە و شتە نامرۆڤانەکانی بالادەست کردووە... توندوتیژی نە دەوڵەت و نە نیشتمان دروست دەکا، بگرە ڕێ خۆش دەکا بەرەو پاشاگەردانی و کۆمەڵگە لێک دەترازێنێ، جا ئامانجەکانی هەرچییەک بن. گۆڕین توندوتیژیش دەبێتە هۆی کاردانەوەی توندوتیژ و بەم جۆرە، چونکە ناکرێ توندوتیژی بەتوندوتیژی چارەسەر بکرێ، ئامانج بنیاتنانی کۆمەڵگە و دەوڵەت و بەدیهێنانی پرەنسیپە، ئەم بنیاتنانە پێویستی بە کەڵەکەبوون و پێشکەوتنی پلە بەپلە هەیە... گۆڕینی ڕاستەقینەی مەبەست، گۆڕینی کۆمەڵگەیە بەشێوازێکی ئاشتییانەی پێشکەوتنئامێزی بەپێوەندیی کارلێکییە، لەبەرئەوەی توندوتیژی تۆقێنەرە و سنوورەکانی نادیارن هەروەها ئاکامەکانی نەخوازراون و ناکرێ ڕووبەڕووبوونەوەی شێتێتی بەهیچ شتێک ببێ جگە لە ئاوەز و ئاوەزداری و بنیاتنان و چاوخشاندنەوە بە ڕابردوودا نەک دووبارەکردنەوەی لە ئێستایەکی نوێی جیاواز لە ئاراستەدا، لەبەرئەوەی هەندێ جار هەمان ئاکامی لێ دەکەوێتەوە، ڕووبەڕووبوونەوەی شێتی بەشێتی نابێ، وەک چۆن ڕووبەڕووبوونەوەی توندوتیژی ناکرێ بە توندوتیژی بێ..."

بیرمەندی ناتوندوتیژی لە جیهانی عارەبدا دکتۆر وەلید سلێبی، دامەزرێنەری زانکۆی ئۆنور و مامۆستای فەلسەفەی ڕامیاریی توندوتیژی و ناتوندوتیژی و ستراتیجی خەباتی مەدەنییانە لەو زانکۆیەدا، دەڵێ: "ناتوندوتیژی بریتییە لە دوو "نا": نا بۆ توندوتیژیی خۆ و نا بۆ توندوتیژیی ئەوانی تر، واتە بۆ ستەم"، لە

کاتێکدا کە ڕەنگە ناتوندوتیژی و توندوتیژی لە ڕووبەڕووبوونەوەی زێدەڕۆییی ئەوانی تردا بەکار بێن، مرۆڤ تەنیا بە ناتوندوتیژی دەتوانێ ڕووبەڕووی زێدەڕۆییی خۆی ببێتەوە. کاتێک دەڵێین نا بۆ توندوتیژیی خۆ، ئەو کاتە دەڵێین بەڵێ بۆ ژیان بەڵێ بۆ خۆشەویستی. نا-ی دووەم، واتە نا بۆ توندوتیژیی ئەوانی تر نا-ی کۆمەڵگەییە. مەبەست لێی نا-یە بۆ توندوتیژیی ئەوانی تر بەواتە فرەوانەکەی، واتە بەگشت شێوەکانی لە کوشتن و ستەمی کۆمەڵایەتی و هەژارکردن و داگیرکاری و سەرکوتین و سەرکۆنەکردنی منداڵ و توندوتیژیی خێزانەکی و گومڕاکردنی ئاوەزەکان و گەندەڵی و ڕەگەزپەرستی و تایەفەگەری و زۆرلێکردنی ئاینی... بەواتەیەکی تر، نا بۆ توندوتیژیی ئەوانی تر، نا-یە بۆ ستەم، بەکردەنی بەڵێیە بۆ دادوەری و ئاشتی. بەوشەگەلێکی کورت، نا بۆ توندوتیژیی خۆ پەیمانێکی ئەخلاقیی وجودییە و، نا بۆ توندوتیژیی ئەوانی تر پەیمانێکی کۆمەڵایەتیی-سیاسییە لە بەرامبەر گشت شێوەکانی ستەمی مایەکی و واتەیی و بنیاتی بەهۆکارەکانی ناتوندوتیژی. لێرەوە ناتوندوتیژی دەبێتە چوار بەڵێ: بەڵێ بۆ خۆشەویستی، بەڵێ بۆ دادوەری، بەڵێ بۆ ئاکارداری، بەڵێ بۆ کاریگەرێتی.

بەدرێژیی مێژوو، توندوتیژی هاوشانی کۆمەڵێ جوانی بووە وەک بوێری و شەرەف و جوامێری و ئازایەتی و ئازادی و پاڵەوانێتی... جەخت لەسەر وشەی نا لە ناوجەرگەی وشەی ناتوندوتیژیدا، هەرچەندە دەبێتە مایەی قسەکردن لەسەر ئەوەی کە ناتوندوتیژی زاراوەیەکی نەرێیە (!)، ئەوەیش بۆ ئەوەی کە دەری ببڕین بەبێ هیچ نارِوونی و تێکەڵییەک کە پێویستە بەیەکجاری و بنبڕانە لە توندوتیژی دابڕێین..."

"توندوتیژی بەردەوام کاریگەرە... بەڵام لە خزمەتی ستەمدا. چەکێکی نایابی دەستی ستەمکارانە. کاریگەرترینی چەکەکانیانە. بەڵی توندوتیژی بەکارە. بەداخەوە توندوتیژی هەموو پرسێکی بەرز دەڵەوتێنێ. بەڵام خزمەتی دەکا! بێگومان نا. دەیشێوێنێ و لە ئامانجی بەرزی خۆی دووری دەخاتەوە. مەترسیدارترین شتێک کە لە کاری سیاسیدا ڕوو بدا پاساوهێنانە بە ئامانجێکی بەرز بۆ ئامرازگەلێک کە وەک خۆی نەبن" پاساو هێنان بۆی تەنانەت ئەگەر نائەخلاقیش بێ. تەنیا لەبەرئەوەی پرسەکەمان ڕەوایە ڕێ بەخۆمان دەدەین پاساو

بۆ گشت ئامرازەكان بهێنینەوە هەرچییەک بن! زۆر لە ئایدیۆلۆجیاكان لە پاساو هێنانەوە بۆ مەبەستەوە هەڵدێران بەرەو پاساو هێنانەوە بۆ ئامراز... توندوتیژیی ستەملێكراو بەهۆی تووڕەیی و نائومێدییەوە كاردانەوەیەكی عەفەویی تاكە لە بەرامبەر ستەم و سەر پێ شۆڕكردن، ئەمە شتێكی مرۆڤانەیە دەشێ لە هۆكارەكانی تێ بگەین، بەڵام نابێ پاساوی بۆ بهێنینەوە. بەڵام كە توندوتیژی بەئایدیۆلۆجیا بكرێ و ببێ بەتیۆری و ستراتیجی كار تا دەگاتە ئاستی بەپیرۆز زانینی! ئەمە پرسێكی پڕ مەترسییە..."

شیكەرەوەی دەروونی دەڵێن كە لەناخی هەر تاكێكدا دوو كەسێتی هەن لە زۆرانگرتنی بەردەوامدان: كەسێتییەكی ڕەسەنی سەرەتایی لەگەڵ درووستبوونی مرۆڤدا درووست دەبێ كە پێناسی ئەندامبوونی ئەرێنییە لە دنیا و یەككگرتنە لەگەڵ بوونەوەرانی تر و كرانەوە و خۆشەویستی و خۆشویستنی ژیان و ئارەزووكردنی دادوەری و ئازادی و ئاشتی و هاوكارییە، كەسێتییەكی تری هاوشانی ساختە بەهۆی ڕێگر و نائومێدی و پێشێلكارییە كۆمەڵایەتییەكان و بێتوانیی كەسێتیی ڕەسەن لە بواری خۆسەلماندندا دروست دەبێ. ئەمەیان كەسێتیی توندوتیژیی قەرەبووكەرەوە و ڕق و نێرگزێتی و خۆپەرستی و ڕەگەزپەرستی و لووتبەرزی و تاكڕایی و خۆشویستنی مەرگ و شەیداییی نەخۆشیئامێز بۆ دەسەڵات و پەرۆشی بۆ شەڕی نوێ و بۆ تۆڵەسەندنەوەیە. لەم زۆرانگرتنە بەردەوامەی نێوان "چاكە" و "خراپە" لە ناوەوەی هەر یەكێكماندا، هەڵبژاردنمان بۆ ناتوندوتیژی بەفریامان دەگا بۆ ئەوەی بەردەوام لە چاكە نێزیک بكەوینەوە و پاڵپشتیی كەسێتییە ڕەسەنەكەمان بكەین و ڕەگەكانی تێر بكەین... لە زۆرانگریی مێژوویی و بەردەوامی نێوان هێزگەلی ژیان و هێزگەلی مەرگدا، نابێ دوودڵ بین لە دەستنیشانكردنی پێگەی خۆماندا: ئێمە لە هێزەكانی ژیانین و لەگەڵیاندایین و، هیچ ڕۆژێک نابینە هێزی مەرگ و لەگەڵی نابین..."

فەیلەسووفی هاوسەردەمی ناتوندوتیژی فڕەنسایی جان-ماری موللەر ئەندامی ئەنجوومەنی ڕازگران لە زانكۆی ئۆنور و مامۆستای فەلسەفە و ستراتیجی ناتوندوتیژی تیایدا، لە میانی قسەكردنی لە وانەیەكدا كە دەزگەی ئاراس لە ٣٠ی ئەیلوول/ سێپتەمبەری ٢٠١٢دا بۆی ڕێكخست لە سەردانی دووەمی شاندی

زانكۆیەكە بۆ هەرێم كە موولەری لەگەڵدا بوو، ئەوەیش سێیەمین سەردانی خۆی بوو بۆ هەولێر و حەزی خەڵك و بەرپرسانی لە ناتوندوتیژی سەرسامی كرد، دەڵێ:

"لە ڕۆژهەڵاتەوە فێری ناتوندوتیژی بووم، لە بیرمەند و خەباتكەرێكی ئاسیاییەوە كە ناوی گاندییە و لەڕێی بەرگرییە ناتوندوتیژەكەیەوە توانیی بەسەر گەورەترین وڵاتی داگیركەری ئەو سەردەمە "بەریتانیای مەزن"دا سەربكەوێ. گاندی لەڕێی فەلسەفەكەی و خەباتەكەیەوە توانیی ببێتە پردێك لەنێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا، بەهۆی ئەو بەرهەمە بیرمەندانە و كردەنییانەی بەئەنجامی گەیاندن، كاتێك كە باشترینی ناو هەردوو شارستانێتیی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتی كۆ كردەوە بۆ بەدیهێنانی ناتوندوتیژی... ناتوندوتیژی نا-یەكی قەدەخەكەری توندوتیژییە لە گشت هەڵوێستێك و گشت بیرۆكە و گشت ئامرازێك و گشت ڕووبەڕووبوونەوەیەكدا... ئەو ئامانجیشە و ئامرازیشە بەیەكەوە، وەك ئەوەی گاندی كە هاوبەندیی ئامانج و ئامراز بە هاوبەندیی دار و تۆو دەچوێنێ، ئامانجەكە لە ئامرازەكەدا بوونی هەیە وەك چۆن دارەكە لە تۆوەكەدا بوونی هەیە... ئەگەر نەتوانین بەسەر ئامانجەكاندا زاڵ ببین، ئەوە دەتوانین بەسەر ئامرازەكاندا زاڵ ببین، ئەمەش برێتییە لە كۆنترۆڵكردنی ئامانج لەڕێی ئامرازەوە، چونكە ئامانج شتێكی ئەبستراكتە بەڵام ئامراز بەرجەستەیە" و، لەو كاتەیشدا كە ئامانج داهاتووی مەبەستە، ئامراز پێوەندیی بەئێستاوە هەیە. بۆیە با ئامرازەكانمان بەردەوام ناتوندوتیژ بن، تاوەكو لە ئامانجە ئەرێنییەكانمان نێزیك ببینەوە و لەو بنەوایانەی باوەڕمان پێیان هێناوە كە بێگومان لە ماددەی ناتوندوتیژی نین..."

بیرمەندی پەروەردەیی، دكتۆر ئۆگاریت یۆنان، دامەزرێنەری زانكۆی ئۆنور و سەرۆكی زانكۆیەكە و سەرپەرشتیاری پرۆتۆكۆلی هاوكاریی زنجیرە بڵاوكراوە و وەرگێڕاوەكانی ناتوندوتیژی بەزوانی كوردی، لە كۆتای ئەم پێشەكییەدا دەڵێ: "مرۆڤ توانی توندوتیژی و توانی ناتوندوتیژیشی هەیە" زانیاران بەم ڕاستییە چەسپیوە گەیشتوون، بۆ ئەوە واز لەوە بهێنین كە بڵێین مرۆڤ لە سرووشتی خۆیدا توندوتیژە، یان تەنیا ناتوندوتیژ و نەرمە. كەواتە ئەوە پەروەردە و ژیگە و ئەزموونی ژیانن مرۆڤ بەم یا بەو ئاراستەیەدا دەبەن، بۆ ئەوەی توانەكانی ناتوندوتیژی یاخۆ توندوتیژیی تێدا زاڵ ببێ. بەدەستنیشانكراوی، ئەوانە شكستەكانی ژیان و

پەروەردە و دەمکوتی کۆمەڵگە و ستەمی ڕۆژگار و کەشی توندوتیژی دەوروبەری بەتاک و بەکۆمەڵی پەروەردەیی و کۆمەڵگەیی و سیاسین کە وردەوردە لەلای مرۆڤدا ئەم دەستەپاچەیییە دروست دەکەن لەبەرامبەر زیندوو ڕاگرتنی ناتوندوتیژی ولێدانی دڵی بۆ چاکە، بۆ ئەوەی لەبەرامبەردا بوارەکانی توندوتیژی لە ناوەوەیدا فرەوانتر بن لە قسەکانی و هەڵسوکەوتی و هەڵوێست و بڕیار و پێوەندی و خەبات و حوکمدان و کولتوور و باوەڕیدا... بەجۆرێک کە ئەو و توندوتیژی وەک یەک دەبن، تەنانەت بەرامبەر بە نێزیکترینی نێزیکەکانیشی و، بەرامبەر دەوروبەرەکەی و گەلەکەیشی نەک تەنیا بەرامبەر بە نەیار و دوژمنانی... بەڵام ژیان چەقبەستوویی نییە بگرە بەردەوام ئەگەری گۆڕینی هەیە، وەک هیرۆکلیتس دەڵێ "تەنیا شتێکی جێگیر لە ژیاندا گۆڕانی بەردەوامیەتی". کەواتە هیوا هەیە. لەناو توندوتیژیدا دەخنکێین بەڵام هیوا هەیە بەوەی توانێکی قەتیسمان تێدایە بۆ پاشگەزبوونەوە لە توندوتیژی و دابڕان لێی و ڕوو وەرگێڕان بەلای ناتوندوتیژیدا کە خۆی بناخەییە تیاماندا...

مرۆڤ حەز دەکا و بەردەوام بەدوای ئەوەوەیە کە بەهێز بێ. هێز جیاکەرەوە و پێویستیشە. هێز، نەک توندوتیژی. هەرچەندە تێکەڵکردنی ئەم دووە بووەتە بنەوا، لەبەرئەوەی وەک دەردەکەوێ مرۆڤ هەست دەکا کە توندوتیژی مایەی شەرمەزارییە بۆی، بۆی کە بەکاری دێنێ تایبەتمەندییەکانی هێزی دەداتێ و بەوشەی هێز دەیگۆڕێ. دەیەوێ توندوتیژی بەکار بهێنێ و ویژدانیشی ئاسوودە بێ، بۆیە بەسیفەتەکانی هێز نەک ئەوانەی توندوتیژی وەسپی دەکا. مرۆڤ دەیەوێ و پێویستی بەوەیە کە بەهێز بێ نەک توندوتیژ بێ. جیاوازیی نێوان هێز و توندوتیژی قووڵ و بنەڕەتییە. بەهۆی لاوازی و داپڵۆسینمان لەلایەن ژیانەوە ڕوو لە توندوتیژی و ئامرازەکانی دەکەین، لەبەر بەهێزی و بەدەستهێنانەوەی ژیانیشە کە ڕوو لە ناتوندوتیژی و دنیایەکەی دەکەین. ئەوە ناتوندوتیژیی بەهێزەکانە، بەگوتەی عەبدولغەفار خانی هێمای دەگمەنی ناتوندوتیژی لە ئەفغانستان (و دواتر لە پاکستانیش) هاوڕێی گاندی و دامەزرێنەری "سوپای ناتوندوتیژی موسڵمان" کە دیاردەیەکی دەگمەنە لە مێژوودا تا بە ئەمڕۆ دەگا.

پیرۆزمان بێ، لە منداڵیمانەوە تا گشت ساڵانی تەمەنمان لە ڕێی پەروەردەوە

دۆستێکی بەئەمەکمانە، بۆ ئەوەی وامان پێ بگەیەنێ کە لە ناو دڵی ناتوندوتیژی بین و ئەو خۆی لەڕێی خوێندن و ڕۆشنبیربوون و وشیارکردنەوە و ڕاهێنانەوە هەرچەندە تەمەنیشمان زۆر بێ دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئەو ناتوندوتیژییەی ناومان ڕزگار بکا. پێویستیش هەر ئەوەندەیە کە جەختی بۆ بکەین کە بژارەی ئێمە: نا بۆ توندوتیژییە..."

ناتوندوتیژی لە ناوەوەماندا لەدایک دەبێ و، لەگەڵ تەمەندا فێری دەبین و، ڕاهێنانی لەسەر دەکەین و کارامەیی تێدا پەیدا دەکەین و، دەوڵەمەند دەبین بە کولتوورەکەی و هێماکانی کە لە ناخی کۆمەڵگەمانن... هاوکاری بەردەوامیشمان لەمەدا کتێب و سەرچاوە و پێشڕەوانی ئەم بوارەن لە هەموو دنیا، ئینجا دەستێکی خێرخواز دێ و ئەم کولتوورەمان بەزوانی خۆمان بۆ دەگوازێتەوە، بۆ ئەوەی ناتوندوتیژی ببیتە قسەمان و زوانمان، زوانی کوردی، بەوەش دەبێتە زوانێکی ناتوندوتیژ.

بەیرووت، شوبات/ فێبرایەر ٢٠١٣
گوتەیەک لە زانکۆی ناتوندوتیژی و مافەکانی
مرۆڤ لە جیهانی عارەب "ئۆنور"ەوە

تێبینی:
وەرگێڕانی لێرە بە پێشەوە لە عەرەبییەوە بۆ کوردی: شاخەوان کەرکووکی

"ڕووەکەی تری ڕاستی ناڕاستی نییە، بگرە توندوتیژییە".

ئیریک ڤایل

ناتوندوتیژی چوار بەڵێ-یە

"لەکاتێکدا دەشێ هەریەک لە ناتوندوتیژی و توندوتیژی بۆ بەرەنگاربوونەوەی ملهوڕیی ئەوانی تر بەکار بێن، بەڵام تەنیا ناتوندوتیژی لەتوانیدایە ڕووبەڕووی ملهوڕیی خود بکا"

وەلید سلێبی*

ناتوندوتیژی دوو (نا)یە

نا بۆ توندوتیژیی خود و نا بۆ توندوتیژیی ئەوانی تر

(نا)ی یەکەم، واتە "نا بۆ توندوتیژیی خود" بەشێوەیەکی تۆباوی دێتە پێش چاو ئەگەر بەو شێوەیە تەماشای بکەین وەک ئەوەی هەوڵ بدا توندوتیژییەکی گریمانەکراو لە جەرگەی سروشتی مرۆڤدا، کە دەکاتە توندوتیژییەکی حەتمی، لغاو بکا. بەم شێوەیەش بێ دژایەتیکردنی سروشتی ئادەمیزاد بە شتێکی مەحاڵ دێتە پێش چاو، بەڵام بابەتەکە بەم شێوەیە نییە، بگرە ئەوە شتێکی ناواقیعی و تەنانەت لەگەڵ "غەریزەکان"یشدا ناسازە. ئەمەیش بەپێی دواین ئەو ئەنجامانەی ژمارەیەکی زۆر لە گرینگترین زانایانی دەروونشیکاری و زانایانی ڕەفتاری ئاژەڵ (ئیتۆلۆجییەکان) و زانایانی پەرەسەندن و زانایانی جینەکان و زانایانی

دەمار پێی گەیشتوون.

ژمارەیەک لە زانایانی دەروونشیکاری کە بیردۆزەکەی فرۆیدیان لەبارەی غـەریزەی مـردنەوە پووچاندەوە، لەو بڕوایەدان هیچ شـتێکی جێگیر نییـە بەنـاوی غـــەریزەی مـــردن کـــە مـــرۆڤ بەرەو مـــەرگ یان خـــۆکـــوژی یان تێکشـاکاندنی خود ببا. هەروەها دەڵێن ئـەو غەریزەی مـردنەی فرۆید باسی لێوە کردووە خـۆی هیچ بوونێکی نییە، هەروەها مەیلـی توندوتیژخـوازی لای مـرۆڤ هیچ نیـیە جگە لە شکسـتـهـێنانی غـەریزەی ژیـان لای مـرۆڤ کـاتێ بەهۆی لەمـپـەر و بێـئـومـێـدبوونە کۆمـەڵایـەتیـیـەکـانی ژیانی هـەر تاکـێکەوە، نەیتـوانیـوە دەردەدڵی خـۆی بکا و زاتی خـۆی بەرجـەسـتـە بکا. دیارە ئەرێک فرۆم زانایەکی سەرەکییە لەوانە.

ژمـــارەیـەک لە گـــرینگتـــرین زانـایانـی ڕەفـتـــاری ئاژەڵ بـە هـەمـــان ئەو ئەنجامگیرییەی زانایانی دەروونشیکاری گەیشتوون، چونکە گەیشتوونەتە ئەو بەرەنجامەی کە توندوتیژی لای ئاژەڵ (واتە وێرانکردن بۆ وێرانکردن و کـوشتن بۆ کوشتن)یش هیچ نییە جگە لە شکستی شـەڕخـوازیی ئاژەڵ لە بەرجەستەکردنی ئـەرکی سروشتیی خۆیدا، واتە پارێزگاریکردن لە ڕەگەزی ئاژەڵ و مـانەوەی. بگرە زیاد لەوەیش، ئەو زانایـانە لە ئەنجامی سـاڵانێک لە توێژینەوە و چاودێریکردنی ڕاسـتـەوخـۆ، سـەلماندویانە ئاژەڵ دەتوانێ شەڕەنگێزییەکەی بۆ پێوەندیی تایبەتی خۆشەویستی و دۆستایەتی بگۆڕێ، کە زۆر لە پێوەندیی خۆشەویستی و دۆستایەتیی مرۆڤ دەچێ. دیارە کونراد لۆرێنز لە کتـێبی "لەبارەی شـەڕخـوازییـەوە On Aggression" لە هەمـووان باشتر لەو بابەتە دواوە.

هەروەها ئەمانە و ئەو زانایانە لەگەڵ ژمارەیەک لە گرینگترین توێژەرانی بواری پەرەســەندن، بەتـایبـەت ئـەوانەی پاش داروین هـاتن، یەک دەگـرنەوە. لێرەدا وێستگەی سەرەکیی بیردۆزەکەی داروین یاد دەخـەینەوە، کە پێی وا بوو ژیانی ئاژەڵی هـیچ نییـە جگە لە ملمـلانە لەپێناو مـانەوە و ڕکابەرییـەکی

بەردەوام، سەرەنجام ئەوانەی باشتر لەگەڵ هەلومەرجەکانی سروشتدا گونجاون (The Fittest) دەمێننەوە، بەڵام ئەم تیۆرییە دەستکاری کراوە و وای لێ کراوە گوایە ئەوەی دەمێنێتەوە و بەردەوام دەبێ "بەهێزترین"یانە. ئەمەیش لە بنچینەدا هەڵەیەکە لە تێگەیشتنی وشەی Fittest. کەواتە زانایانی (پەرەسەندن)ی پاش داروین جەختیان لەوە کردووە کە لەپاڵ ململانە لەپێناو ژیان و ڕکابەریدا، هاوکاری و ڕەفتاری ئەوخوازی (الغیریە)ش ڕۆڵێکی زۆر گەورە و سەرەکییان هەیە. زیاد لەوەیش، ئەو ڕەگەزە ئاژەڵییانەی هاوکاری و ڕەفتاری ئەوخوازییان تێدایە دەمێننەوە و بەردەوام دەبن. لەو زانایانە ئاماژە بەناوی هاملتۆن و تریفرز و ویلسۆن و ئەکزلرود دەکەین.

لە هەمان چوارچێوەدا ژمارەیەک لە گەورە زانایانی جینەکان، لەوانە بۆک، گود، ترامبلاو.. هی تریش، گەیشتنە بەرەنجامێکی جەوهەری کە پێی وایە هیچ جینێک نییە بەشێوەیەکی تایبەت و دیاریکراو بەرپرس بی لە توندوتیژی لای مرۆڤ، بگرە توندوتیژی بەرەنجامی کارلێکی نێوان پێکهاتە جینییەکە و هەلومەرجی کۆمەڵایەتی و ژیانی تایبەتی هەر کەسێکە.

وەک تەواوکارییەک بۆ ئەم ئەنجامگیریە زانستییانە ژمارەیەک لە گەورە زانایانی دەماریش، لەوانە نیلسۆن و ترینۆر و فرۆم، جەختیان کردووە لەوەی لە مێشکی مرۆڤ یان کۆئەندامی دەماردا هیچ شوێنێکی دیاریکراو نییە کە توندوتیژی بەرهەم بێنێ، بگرە مێشک یان کۆئەندامی دەمار تەنیا گوێزەرەوەی ورووژانەکانن نەک بەرهەمهێنەریان. هەروەها جەختیان لەوە کردووە ڕەفتاری توندوتیژ بەرەنجامی کارلێکی نێوان تۆڕی دەمارەکان و مێشک و ژینگەی دەوروبەرە.

مەبەستمان لەوەی پێشوو ئەوەیە کاتی دەڵێین "نا بۆ توندوتیژیی خود"، بەو کارە بەزۆر گژبەریی سروشتی حەتمیی مرۆڤ ناکەین، بەڵکو بە پێچەوانەوە دەگەڕێینەوە بۆ دەستگرتن بە سروشتی ڕاستەقینەی مرۆڤەوە،

هەروەها بە کردەوە کاتی دەڵێین "نا بۆ توندوتیژیی خود"، ئەوا بە زمانی حاڵ دەڵێین: بەڵی بۆ ژیان بەڵی بۆ خۆشەویستی.

(نا)ی دووەم، واتە "نا بۆ توندوتیژیی ئەوانی تر"، نا-ی کۆمەڵگەییە. مەبەستیش ئەوەیە نا بۆ توندوتیژیی ئەوانی تر بە واتە فرەوانەکەی، واتە بە هەموو شێوەکانیەوە: لە کوشتن و ستەمی کۆمەلایەتی و هەژارکردن و داگیرکردن و سەرکوتین و بەلاڕێدابردنی ئەقڵەکان و گەندەڵی و ڕەگەزپەرستی و تایفەگەرایی و زۆرلێکردنی ئاینی...

لێرەدا ناتوندوتیژی ئەم دەستوەردانە ڕاستەوخۆیەیە لە واقیعی کۆمەلایەتی و سیاسی، ئەو (نا) لەخۆبوردەیەیە کە هندستانی لە سەرسەختترین داگیرکەری ئەوکاتە ڕزگار کرد و بەسەر ملهوڕی و گاڵتەجاڕیی چەرچڵدا سەرکەوت کە دەیگوت "تا دوایین هندی دەجەنگین"... ئەو نا "هێزی خۆشەویستی" (بە دەربڕینی مارتن لوتەر کینگ Martin Luther King)ـەیە کە لە خەباتێکی ناتوندوتیژانەی نموونەییدا سەرکەتنی بەدەست هێنا و پاش چەندان سەدە لە کۆیلایەتی و ڕەگەزپەرستی، توانیی هەموو یاسا و ماددە دەستوورییە ڕەگەزپەرستانەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەڵبوەشێنێتەوە. ئەو (نا)یەیە کە بەڕووی داگیرکاریی نازیدا وەستا لە ئەوروپا و بەرەنگاریکردنی مەدەنی چەندان سەرکەوتنی بەدەست هێنا، لەوانە کاتێ سوپای ئەڵمانی "بەمەبەستی هەڵوەشاندنەوەی دەستەبژێرە پێشڕەوەکان" (هیتلەر) هەموو قوتابخانەکانی پۆڵۆنیای داخست، مامۆستایان فێرکردنی نهێنییان ڕێک خست کە زیاتر لە سەد هەزار قوتابی شوێنی کەوتن و هەژدە هەزار قوتابی بڕوانامەی بەکالۆریایان تێدا وەرگرت. هەروەها چۆن حکوومەتی نەرویج، لە سایەی داگیرکردنی سەربازیدا، یاسادانانی ئەڵمانیای ڕەت کردەوە. هەر ئەو (نا)یەیە کە بێدەنگیی شکاند و کۆتایی بە ڕیژیمی تاکڕەویی پۆڵۆنیا هێنا (سەندیکای هاوهەڵوێستی). ئەو (نا)یەی لەڕێیەوە گەل توانیی کۆتایی بە

دەسەلاتی (مارکۆس)ی دیکتاتۆری فیلیپین بێنێ. ئەوە ئەو (نا) داهێنەرانە فەلەستینییەیە کە توانیی سوپای ئیسرائیل لە بەزێنەری سوپا عەرەبەکانەوە بگۆڕێ بۆ ڕاونەری منداڵان و ژنان لە کۆڵان و گەڕەکەکان لە ڕاپەڕینی بەرددا. هەروەها هەر ئەو (نا)یەیە کە ڕێساگەلێکی بۆ ستراتیجیەتێکی بەرگریکردنی ناتوندوتیژانە پێشکێش کردووە، ئەویش لەبری ستراتیجیەتە بەپێچ و پەناکان کە بوونە مایەی سەربازاندنی ڕوو لە زیاد و پێشبڕکێی گەرمی خۆ پڕچەککردن و هزری مرۆڤایەتیی لە یەک تاکانە شێوازی بەرەنگاری یان بەرگریکردندا قەتیس کردووە، ئەویش لەڕێی توندوتیژی و چەکەوە.

دیسان، ئەوە بریتییە لە (نا) بۆ یەکەم توندوتیژی لە ژیانی مرۆڤدا لەڕێی پەروەردەوە، چونکە بزاڤی ناتوندوتیژی چەندان چەمک و سیستم و تەنانەت دامەزراوەگەلی پەروەردەیی و فێرکاریی نادەسەلاتگەرا و ناتوندوتیژی پەرە پێ داوە، کە ئامانجی سەرەکییان گەشەپێدانی کەسایەتیی منداڵ و کرانەوەی داهێنان و تواناکانیەتی بە ئاراستەی خۆشەویستی و داهێنان و هاوکاری. هەروەها خەرمانێکی پڕ لە بەرهەمی ڕۆشنبیریی داهێناوە لە کتێب و ئامراز و تەنانەت گەمەی نارکابەرانە، کە بەشداریی کردووە لە پتەوکردنی کولتووری ناتوندوتیژی و خۆڕاهێنان هەر لە منداڵییەوە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان بە شێوەی ناتوندوتیژانە.

بە واتەیەکی تر، "نا بۆ توندوتیژیی ئەوانی تر"، واتە نا بۆ ستەم، بە کردەوە یەکسانە بە: بەڵێ بۆ دادپەروەری و ئاشتی. بەکورتی، (نا)ی یەکەم جەختکردنەوەیە لەسەر ئەخلاقیەتی تاکەکەس، (نا)ی دووەمیش جەختکردنەوەیە لەسەر کاراییەکی کۆمەلایەتیی سیاسی. لەم ڕوانگەوە ناتوندوتیژی چوار (بەڵێ)یە:

بەڵێ بۆ خۆشەویستی،

بەڵێ بۆ دادپەروەری،

بەڵێ بۆ ئەخلاق،

بەڵێ بۆ کارایی.

بەڵام بۆچی پێ لەسەر وشەی (نا) دادەگرین لەکاتێکدا دەبێتە مایەی مشتومڕێک کە ناتوندوتیژی بە زاراوەیەکی نەرێنی دادەنێ؟ مەبەست لەو کارە ئەوەیە بەبێ هیچ پەردە و تەمومژێک، پێداگری لەسەر دابڕانی ڕەها لەگەڵ توندوتیژی بکەین، چونکە ئەو چەمکانەی بۆ دەربڕینی گۆڕانی کۆمەڵایەتی بەکار دێن وەک ئامرازە دیموکراسییەکان یان شەرعیەت یان ئاشتی، زۆربەیان ئەگەری ئەوەیان لێ دەکرێ توندوتیژییان تێدا بەکار بێ، بۆ نموونە زۆر جار دەبیستین دەگوترێ: "لەپێناو ئاشتیدا دەجەنگین"، یان "سوپامان ناردووە بۆ چەسپاندنی دیموکراسیەت"، یان کاتێ باس لە ئامرازە شەرعیەکان بۆ چارەسەری کێشەکان دەکرێ، کە توندوتیژیش یەکێکە لەوانە...

ئەوانە چوار بەڵێ-ن کە تێهەڵکێشن لەگەڵ دنیایەکی فرەوان لە ڕۆشنبیری لە بوارەکانی دەروونشیکاری و فەلسەفە و زانستی سیاسەت و کۆمەڵناسی و زۆربەی زانستە مرۆییەکان. هەربۆیە لە بارێکی وادا ناتوندوتیژی زۆر پێویستی بە بوونی فەرهەنگێک هەیە کە بیگۆڕێ بۆ زاراوەگەلێکی ورد و کولتوورێک کە ڕیشەی خۆی لە خەباتی مرۆڤ و گەلان و هەزاران توێژینەوەی ئەو ژن و پیاوانەی تامەزرۆی ئاشتی و خۆشەویستی و دادپەروەرین، وەردەگرێ.

جا دەپرسین، ئاخۆ توندوتیژی پێویستی بە فەرهەنگ (قاموس) هەیە؟ بێگومان نەخێر، چونکە توندوتیژی ڕۆژانە بە چەمکەکانی خوێن و وێرانکاری و زەلیلکردن دەنووسرێتەوە... بگرە لە چەندان یاسای جیهانی و دەقی یاسایی و مافناسانەی نەتەوە یەککگرتووەکاندا (ius ad bellum: le droit de faire la guerre) (واتە مافی ئەنجامدانی جەنگ)، جێی کراوتەوە. هەروەها لەناو چەندان یاسای نیشتمانیی ناوەخۆیی لە شێوەی سزاداندا –

کە لەداردان لەسەروویانەوە- جێی کراوەتەوە. تا ئەو ڕادەیەی سیستمگەلی دادوەریی تێر و تەواو و دامەزراوەگەلی ئەمنی و سەربازیی زەبەلاح و توند بۆ جێبەجێکردنی دامەزراون، چەندان قوتابخانە دەیڵێنەوە و چەند نموونەیەکی لە چوارچێوەی هەندێ دامەزراوەی فێرکاریی سەر بە دەسەڵاتدا پیادە دەکرێن و چەندان دەزگەی ڕاگەیاندنیش ڕەواجی پێ دەدەن و... هتد.

لەبەرامبەردا، مرۆڤ هەزاران خەباتی ناتوندوتیژی سەرکەوتوو و کاریگەری هەبووە، بەڵام بە نەزانراوی ماونەتەوە و بەکەمی ڕەواجیان پێ دراوە. هەروەها سەدان هەزار پرۆژەی هاوکاریی زۆر کاریگەر هەبوون بەڵام نەناسراون یان پەراوێز خراون. بە بڕوای ئێمە ئەمە و ئەوە پێویستیان بە کولتوورێکی ناتوندوتیژی هەیە پشتگیرییان بکا، کولتوورێک کە پایە و کۆڵەکەی مێژوویی و فیکری و زانستیی خۆی و هەروەها بەدڵنیاییەوە، فەرهەنگی خۆیشی هەیە.

لەم ڕوانگەیەوە، (فەرهەنگی ناتوندوتیژی)ی هاوڕێمان بیرمەندی ناتوندوتیژخواز جان-ماری موللەر، کە پوختەی ژینامەیەکی فەلسەفی و خەباتگێرانەی دەوڵەمەندە، بە قووڵی و بەخششێکی ڕۆشنکەرەوەوە جێی خۆی دەگرێ. ئەوە فەرهەنگێکی حەرفیی کۆمەڵێ دەستەواژەی زمانەوانی نییە -ئەگەرچی هیچ فەرهەنگێکی زمانەوانی نییە کە پێناسەکردنی هەندێ چەمکی فیکریی دیاریکراو نەبێ- بگرە لەڕێی ئەم فەرهەنگە و ڕاڤەکانیەوە بە فەلسەفەیەک و هەڵوێستێکی لایەنگرانە و ناوەرۆکێکی سیاسیی مرۆیی ئاشنا دەبین.

ئەم فەرهەنگە بەکردەوە کۆمەڵێ ئەرکی بنچینەیی لەئەستۆ دەگرێ، کە لە حەوت ناونیشاندا کورتیان دەکەینەوە: جارێکی تر ڕواڵەت و خاڵەکانی بەڵگەبەندی بۆ تێگەیشتن لە واتەکان دەستنیشان دەکا، بیرۆکە پێشوەختەکان ڕوون دەکاتەوە و پەردە لەسەر ڕووی کۆمەڵێ تێکەڵ و پێکەڵی

گشتاندنی هەڵە هەڵدەماڵێ، وردبینی لەو زاراوە و زمانەی بەکاریان دێنین دەکا، کاریگەریی کاری ناتوندوتیژانە لەپێناو پرسە ڕەواکاندا ڕوون دەکاتەوە، ئەرێنیی ناتوندوتیژی ڕوون دەکاتەوە لەو ڕووەوە پشت بە چەمکی بەرنامەی بنیاتنەر دەبەستێ (وێڕای ئەو نەرێنییەی بەهۆی ئەوەی یەکەم شت پێ لەسەر (نا) دادەگرێ، یەخەی ئەو زاراوەیەی گرتووە)، هەڵوێستی ناتوندوتیژخوازەکان لە هەندێ پرسی سەرەکی دیاری دەکا وەک دادپەروەری و ڕەگەزپەرستی و ئوسوڵیەت (فەندەمێنتاڵیزم) و تۆتالیتاریزم و تیرۆر، بە تیرۆری دەوڵەتیشەوە. هەروەک "شەرعیەت" و "ڕاستگۆیی" لە زاراوەکانی توندوتیژی و لۆجیکی توندوتیژی دادەماڵێ.

ئەم فەرهەنگەی ناتوندوتیژی مادەیەکە، بۆ کولتووری ناتوندوتیژی لە پێویست پێویستترە و تاکە چەمکە لەناو چەمکە سیاسییەکاندا کە بە بڕوای ئێمە شایستەی ئەوەیە تا کۆتایی پێوەی پابەند بین و تاکە چەمکیشە لەگەڵ واتەیەکی ڕاستەقینە نەک پوچگەریی ژیاندا هاوئاهەنگە، یان بە گوتەکەی گاندی کە دەڵێ "ڕەنگە پرسێک هەبێ کە ئامادە بم لەپێناویدا بمرم، بەڵام هیچ پرسێک نییە ئامادەم لەپێناویدا بکوژم".

دەشێ کولتووری ناتوندوتیژی لە کۆتاییدا بتوانێ ئەو تەوژمە چڕ و تاریکە ڕابماڵێ کە لە زیندانی دڵەڕاوکێ و توندوتیژی و بێهوودەییدا بەندی کردووین، تا بتوانین چاومان بەچاوی هەتاو بکەوێتەوە، کە نائومێد نابێ لەوەی هەموو بەرەبەیانێک بانگمان بکا.

دەستەی لبنانی بۆ مافە مەدەنیەکان
بەیروت کانوونی یەکەم/دێسەمبەری ٢٠٠٧

پێشدەست

ئەو وشانەی "ناتوندوتیژی"یان پێ دەگوترێ

لە ١٠ی تشرینی دووەمی ١٩٩٨ کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بڕیاری دا "ماوەی نێوان ٢٠٠١-٢٠١٠ی بکا بە دەیەی ناودەوڵەتی بۆ پەرەدان بە کولتووری ناتوندوتیژی و ئاشتی لە بەرژەوەندیی منداڵانی جیهان"، لە باسکردنی هۆکارەکانی ئەم بڕیارەیشدا ئاماژەی بەوە داوە "کولتووری ناتوندوتیژی و ئاشتی ڕێگە خۆش دەکا بۆ ڕێزگرتنی ژیان و کەرامەتی هەموو مرۆڤێک بەبێ بڕیاردانی پێشوەخت و بەبێ هیچ جۆرە جیاکارییەک".

زیاد لەوەیش، کۆمەڵەی گشتی داوای لە ئەندامانی کرد "ڕێوشوێنی پێویست بگرنەبەر بۆ فێرکردنی پێڕەوکردنی ناتوندوتیژی و ئاشتی لەسەر هەموو ئاستەکان لە کۆمەڵگەکانیاندا، بە دامەزراوە فێرکارییەکانیشیانەوە". بەڵام ئەوەی مایەی سەرسوڕمانە ئەوەیە نوێنەرانی دەوڵەتان کە لە نیویۆرک کۆبووبوونەوە بڕیارێکی لەم جۆرەیان خستە دەنگدانەوە، ئەویش بەهۆی نامۆیی ناتوندوتیژی لەو کەلتوورەی ئێمە بۆمان ماوەتەوە. ئەو وێنایانەی هزرمان بەدەوریدا دەخولێتەوە و گەڵاڵەی دەکا، بوارێکی ئەوتۆ بۆ چەمکی ناتوندوتیژی ناهێڵێتەوە لەکاتێکدا توندوتیژی بەشێکی دانەبڕاو لە جیهانی وێناکردنمان پێک دێنێ. ناتوندوتیژی دێ بۆ ئاوەژووکردنەوەی ئەو ئادگارانەی ئێمە دامانناون، لێرەوە چەمکی ناتوندوتیژی خۆی لە زەینماندا ئاستەنگی ئەوتۆی دێنە پێش وامان لێ دەکەن جار لەدوای جار تانە لە دروستیی ئەو چەمکە بدەین.

خـەڵک بـەگـشـتـی لـەبارەی ناتوندوتیـژییـەوە تەنیـا (ڕا)یان هەیە، واتە "بڕیارێکی پێشـوەخت"، تایبـەتمەندیی (ڕا)یش ئەوەیە کـە هەرگـیـز زادەی کارکردنی ئەقڵ نییە، بگرە بیروباوەڕە. ڕا بیرۆکەیەکی کوێری لەقاڵبدراوی لە جـەمـاوەرەوە وەرگـیـراوە، بیـرۆکـەیەکـە خـاوەنەکـەی کـاتی پێـویسـتـی بۆ لێوردبوونەوەی تەرخـان نەکردووە، ڕا هیچ نییـە جگە لە جوینەوەی "فـلان لە فـلانەوە وتی" و تەنیا چەنەچەن برەو پێ دەدا. جا لەو ڕووەوە کە نەڕسکاو و ڕووکـەش و ڕووپۆشـە، بۆیە فـریودەریشـە. ئەوە نیـیـە لە "ڕای گـشـتی"یەوە دەبیستین کە ناتوندوتیـژی هیچ نییـە جگە لە خەیاڵبازییـەک کە کەسـی نییـە جێبـەجـێی بکا؟ ئاخـۆ ناگوترێ ئەم خـەیاڵبـازییـە ڕیشـەی لە قـەناعـەتێکی ئەخلاقیدایە، بەڵام ناتوانێ بەرپرسیارێتییەکی ئەخلاقی دروست بکا. کەواتە ئیـتـر چ کەڵکێکی هەیە؟!، بەم شـێـوەیە زۆر خـەڵک ئامـادەن ڕایەک لەبارەی ناتوندوتیژییەوە بڵێن، لەکاتێکدا هیچی لەبارەوە نازانن.

لەگەڵ ئەوەیشـدا ناوی گاندی و مارتن لۆتەر کینگ دوو ناوی بەناوبانگن و ڕێزی زۆریـان لێ دەگـیـرێ ئەگـەرچی بەزۆری وەک دوو کـەسـی دوور باس دەکـرێن. ئەزمـوونێک کـە بە کـولەمـەرگی لە جـۆرێکی نوێ لە ملمـلانەدا بەدەست هاتووە، کاریگەریی سـتـراتیـجیـەتی کاری ناتوندوتیژانەی بۆ دنیا ئاشکرا کرد لە ڕەخساندنی دەرفەت بۆ خەڵک و گەلان بۆ سستکردنی توانی هێـزە توندوتیـژکـان و بـەرگـریکردن لـە ئازادیی خـۆیـان و گـێـڕانەوەی کـەرامـەتیـان. بـەڵام نابێ دیسـان بـەمـە فـریـو بخـۆین، دەبێ بزانین ئەم کاریگەرییـەیش هەردەم ڕێژەییـە و شکسـتـهێنانیش بەردەوام لەسـەر ڕێیە. هێندە هەیە کاری ناتوندوتیژانە بە بەخشینەوەی واتە بە ململانـەکانی نێوان مـرۆڤـەکـان، دەرفـەت بـۆ وەرگرتنی هەڵوێسـتـێکی بـەرپرسـانە لەبەرامـبـەر توندوتیژیی بەهێزەکان دەڕەخسێنێ.

لەوانـەیە لە پەخـشـنامـەی هەواڵەکـانی ڕۆژدا لەناو ڕووداوەکـاندا بـاسـی ناتونـدوتیـژیش بکرێ، بـەڵام ئەوە تەنیـا تروسکاییـیـەکـە بـە کـوژانەوەی ئەو

حەدەسەی هەندێ جار گوێمان دەزرنگێنێتەوە، ئەویش دەکوژێتەوە، کە دەپرسی: چی دەبێ ئەگەر ناتوندوتیژی بتوانێ ئاسۆیەکی نوێ بۆ بینین و کارکردن بکاتەوە؟ بەڵام زۆر نابا نەریتی دەقگرتووی بیرکردنەوەمان جڵەوەکە وەردەگرێتەوە و درێژە بە سەیرکردنی توندوتیژی وەک تاکە وەڵام بۆ توندوتیژی، دەدەینەوە. لە دەرەنجامیشدا، ناتوندوتیژی سادەتر دیارە لەوەی ڕاست بێ. بەڵام لە واقیعدا توندوتیژی سادەیە و ناتوندوتیژی ئاڵۆزە.

بەڵام ناتوندوتیژی بە کردنەوەی کەلەبەرێک لە بارستەی ساردی ڕێبازی باڵادەستی "گومان"دا، وا بەشێنەیی دەبێتە جێسەرنج و لە دەرەوەی چوارچێوەی ئەو گرووپە خەباتکارانەی بۆ ماوەیەکی درێژ ئەو چەمکە لەناویاندا قەتیس بووبوو، حسابی بۆ دەکرێ و وای لێ دێ "قابیل بە تاوتوێکردن" و شایستەی تاوتوێکردن بێ. مەبەستم لە نووسینی ئەم فەرهەنگەیش ئاسان و بەهێزکردنی ئەو گفتوگۆیەیە. وشەی فەرهەنگ بە فرەنسایی پێی دەگوترێ dictionnaire (کە لە وشەی dicere لاتینیەوە هاتووە بەواتەی: گوتن) بریتییە لە وشەکان lexique، لە lexisی یۆنانیەوە بەواتەی "وشە"، واتە "کۆمەڵێ وشە"ن بەهۆیانەوە دەتوانین ئەوەی دەمانەوێ دەریببڕین.

بۆ ڕزگارکردنی ناتوندوتیژی لە تەمومژ و بەدحاڵیبوون و لێ تێکەڵبوون پێویستمان بە زمانێکی تۆکمە هەیە کە بتوانێ هزرێکی ڕۆشن و پتەو دابڕێژێ، هەر بۆیە دەستم کرد بە گەڕان بەدوای ئەو وشانەی ئەو جۆرە زمانە پێک دێنن.

زمان تەنیا ئامرازی دەربڕین و گواستنەوەی هزر نییە، بگرە پێش هەموو شتێ تەنانەت کرۆک و بنچینەی هزرە، چونکە پێش لەوەی بیری خۆمان بە وشە دابڕێژین ئەو هزرە هیچ بوونێکی نییە. بیرکردنەوە واتە قسەکردن، واتە وتە. بیرکردنەوە، پێش هەموو شتێ، قسە و گفتوگۆیە لەگەڵ ناخ. زۆر

لە داهێنەرانی وشە –لە نووسەران و شاعیران و فەیلەسووفان– خەونیان بە زمانێکەوە بینیوە لە جەوهەردا لەگەڵ ئەو ڕۆحەی تێیدا نیشتەجێیە بەشدار بێ، بە زمانێکی نەمرەوە کە بتوانێ بەبێ تەپەدووکەڵ و بە شەفافی، حەقیقەتە ڕۆحییە دەرککراوەکە، دەرببڕێ. بەڵام خەون بینین بە زمانێکی ڕەسەنەوە کە ببێتە جەوهەری حەقیقەت، شتێکە قەت بەردەستی ئێمە نابێ.

لەڕاستیدا زمان تۆمارێکی ڕەق و تەق نییە کە ڕەگەزەکانی بەهایەکی سەرمەدییان هەبێ، بەڵکو بابەتێکی زۆر خۆشدەست و ملکەچی گۆڕانکاریی قووڵە و ساز و ئامادەیە بۆ هەمەجۆرییەکی بێکۆتا. زمان، بە یەک وشە، زیندووە بە هەموو واتەکانی زیندویەتی و ژیان لە ئەگەرەکانی کەوتن و چورتمدان و شکست. وشەکان مێژوویەکیان هەیە، ئەو مێژووە بەدرێژایی ڕۆژگار سەرقاڵی داڕشتن و هەموارکردنی ناواخنەکەیەتی. هەر بۆیە وشەکان چەندان واتەیان هەیە، لێرەوەیە زمانناسان باس لە "فرەواتەیی" polysemie دەکەن، واتە هەر وشەیەک (دال) چەندان واتە (مدلول)ی هەیە.

لێک تێگەیشتن کارێکی ئاسان نییە: دەگمەن نییە گوێگر بە واتەیەکی جیاواز لەوەی قسەکەر مەبەستیەتی لە وشەکان تێ بگا. کاتێ هەڵە تێگەیشتنیش لە وشەکان ڕوو بدا لێک تێنەگەیشتن لەناو قسەکەراندا ڕیشە دادەکوتێ. تێگەیشتنمان لە وشەکان تا ڕادەیەکی زۆر تێگەیشتنێکی خۆیی (زاتی)ە، چونکە هەر وشەیەک هەستێکی وامان لەلا دەبزوێنێ کە بەشێوەیەکی دیاریکراو لێی تێ بگەین و بەپێی ئاوێزەی مێژوو و ئەزموون و هەستەوەریی خۆمان لێکی دەدەینەوە. ئەو سەنگە وێژدانییەی چواردەوری وشەکانی داوە، پەراوێزی نادیاری لە هەندێ وێنا و پیرۆزکردنی هەندێ چەمک، هەموو ئەمانە کۆسپن لەبەردەم لێک تێگەیشتندا. هەربۆیە لەو کاتەی وشەکانی ئەم فەرهەنگەم دەنووسی، ویستم هەندێ وشەی پەتکراو بهێنمە گۆ و هەندێ وشەی تریش سەرکۆنە بکەم کە لە هەمان کاتدا واتەیەک و دژەکەی دەگەیەنن.

زمان دەربڕی کولتووری هەر کۆمەڵگەیەکە. جا لەبەرئەوەی زمانەکەمان تا ڕادەیەکی زۆر لەژێر کاریگەریی ئایدیۆلۆجیای باڵادەستی توندوتیژییەوە ڕەنگڕێژ و دیاری دەکرێ، لەبەرئەوە فێر نەبووین بە زمانی ناتوندوتیژی بدوێین. وشەمان نییە بۆ بیرکردنەوە و قسەکردن بە ناتوندوتیژی، چونکە تێگەیشتنمان لە وشەکان لەڕێی ئاوێزەی شێوای ئایدیۆلۆجیای ناتوندوتیژییەوە دەبێ. بەڵام کاتێ سەرلەنوێ لەبەردەم ئاوێنەی فەلسەفەی ناتوندوتیژیدا ڕایان دەگرین دەبینین واتەیەکی تر وەردەگرن. دەبێ ئەو وشە ساختانە ڕاوەدو بنێین کە بەبێ ئاگەداریی ئێمە خزاونەتە ناو زمانەکەمان و لە حەشارگەکانیان وەدەریان بنێین، چونکە ئەوانەن وایان کردووە گوتارمان هاوساز نەبێ. دەبێ هەوڵ بدەین بۆ ڕیسواکردنی ئەو بەڵگەنەویستە فەلسەفییە شاراوانەی ناو ئەو وشانەی بەکاریان دێنین، کە بەبێ ویستی خۆمان هزرمان دادەڕێژن. پێویستە لەسەرمان ڕەوایی لەو وشانە بسەنینەوە و لەبەریەکیان هەڵوەشێنین کە پاساو دەدەنە توندوتیژی، هاوکات داهێنانی ئەو وشانەی ڕێز و شکۆ بە ناتوندوتیژی دەبەخشن.

دۆزینەوەی وشەی دروست و شیاو بۆ ناونانی توندوتیژی، پێشوەخت واتەی خۆ دەربازکردنە لە چنگی. بەهەمان شێوە دۆزینەوەی وشەی شیاو بۆ ناونانی ناتوندوتیژی، پێشوەخت واتەی کردنەوەی بوارێکە کە تێیدا بتوانێ ببێ. لەم کارە دووسەرەی ناوناندا دەستم دایە ئامادەکردنی ئەم فەرهەنگە، بەئومێدی دۆزینەوەی ئەو وشە کلیلانەی کە دەروازە بۆ تێگەیشتنێکی قووڵ لە ناتوندوتیژی دەکەنەوە.

وشەکان کۆمەڵێ نیشانەی جێگیر نین کە تێدا نەچن، هەروەک کۆمەڵێ ئاماژەی هەڕەمەکی نین کە هیچ نەبن جگە لە بەهایەکی کەرەستەیی بۆ ئاماژەدان بە شتەکان. پێوەندییەکی بەهێز لەنێوان هێما (دال) و ناوەرۆک (مدلول)دا هەیە، هەربۆیە زۆر جاران ئاوڕ لە بنەچەی وشەکان دەدەینەوە، چونکە داتاشین زانستی واتە یەکەمەکانی وشەکانە و لە ڕیشەی ڕەسەنی

وشـــەکـــان دەکـــۆڵێـتـــەوە، کـــە دەرفـــەت دەرەخـــسـێـنێ بۆ وردبینیکردن لەو ڕەگەزانەی هەر وشەیەک پێک دێنن. وشەکان تەنیا ئاماژە بۆ شتەکان ناکەن بگرە واتەکانیشیان ئاشکرا دەکەن، چونکە شتەکان بەبێ ئەو خودەی دەیانزانێ و وێنایان دەکا و ناویان دەنێ، بوونیان نییە. ناونانی شتەکان بەدیهێنانی ئەو شتانەیە، چونکە وشەکان شتەکان بەدی دێنن.

بۆ نووسینی ناتوندوتیژی تەنیا دانانی وشە و زاراوە بۆی بەس نییە، بەڵکو پێویستە کۆمەڵێ ڕێسای زمانەوانیی تایبەت بە ناتوندوتیژی دیاری بکرێن (وشەی grammaire (ڕێزمان) لە فەرمانی یۆنانی graphein واتە "نووسی"ەوە هاتووە، ئەم ڕێسایانە فێرمان دەکەن چۆن وشەکان بەیەکەوە ببەستینەوە و پێکەوەیان بگونجێنین و ڕێکیان بخەین تا بتوانین واتەی ناتوندوتیژی نمایان بکەین.

کولتووری توندوتیژی لەسەر دوو پایە وەستاوە: یەکەمیان ئایدیۆلۆجیا و دووەمیان ستراتیجی. ئایدیۆلۆجیا بە زمانی لووس پێمان دەڵێ توندوتیژی لەگەڵ سروشتی مرۆڤدا هاوڕێکە. ستراتیجیش فێرمان دەکا توندوتیژی بۆ کاری بەکار "پێویستە". بە هەمان شێوە دەبێ کولتووری ناتوندوتیژیش لەسەر فەلسەفە و ستراتیجیەتێک دابمەزرێ، دەبێ ئایدیۆلۆجیای توندوتیژی لەبەریەک هەڵوەشێنرێ و ڕاستگۆیی لە ستراتیجیەتی کاری توندوتیژانە دابڕنرێ و لە هەمان کاتدا فەلسەفەیەکی ناتوندوتیژی بنیات بنرێ و ستراتیجیەتێک بۆ کاری ناتوندوتیژی بێتە داهێنان. ئەگەر پێویست بێ ئەم دوو بوارە –فەلسەفە و ستراتیج– بەڕوونی لێک جیاواز بن، ئەوا نابێ لێک جوێ بکرێنەوە، چونکە وابەستەیی لەنێوان هەردووکیاندا هەیە.

فەلسەفە داواکردنی داناییەکی پراکتیکیە کە مرۆڤ بۆ کارکردن ئامادە و بانگهێشت دەکا. بیرکردنەوە واتە ئیرادە، ئیرادەیش واتە کارکردن، بە وردییەکی زیاتر: بیرکردنەوە لە دادپەروەری واتەی ویستنی دادپەروەرییە.

ویستنی دادپەروەریش واتەی کارکردنە لەپێناو دادپەروەریدا. فەیلەسووف لە ناخەوە خوازیارە ژیانێکی ئارامی هەبێ، کە سەرتاپای تەرخان بێ بۆ بیرکردنەوە و ڕامان و تێڕوانینی ئەقڵی، بەڵام دەبێ دەستبەرداری ئەم خەونە ببێ، چونکە لەوەدا مافی هەڵبژاردنی نییە: دەبێ کار بکا. پۆڵ ڕیکور پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ –لەوەیشدا لەسەر هەقە– کە کارکردن پێوەری ڕاستگۆییی ئیرادەیە و دەنووسێ "ئیرادەیەک نەبێتە مایەی بزواندنی جەستە و بەوەیش گۆڕینی شتێک لە دنیا، زۆر نێزیکە لە هیواخواستنی نەزۆک و خەونەکاندا لەناو بچێ، ئەوەی ماف بەدی نەهێنێ هێشتا مافی نەویستووە، نیەتێکی دابڕاو لە کارکردن هەر لە بنچینەوە جێی گومانە"[1].

بۆ فەیلەسووف ڕەوا نییە ئەقڵکاریی خۆی تەنیا بۆ دانانی وێناگەلی ئەقڵی تەرخان بکا، چونکە لە داواکردنی ڕاستیدا، ویژدانی لێی دەخوازێ جەخت لە هەندێ بەهای ئەخلاقی بکا، ئەوەیش پێویستە لە بۆتەی جیهاندا ئەزموون بکرێ. ڕیکور سەرنج دەدا "هەر ئەوەندەی ویژدان لە ناوەکیبوونێکی دوورەپەرێزدا پەنای گرت، ئیدی بەها تووشی نەزۆکییەک دەبێ، کە بەقووڵی تێکی دەدا".

پێوەندییەکی جەوهەری لەناو وشەی دروست و بیرۆکەی دروست لەلایەک و کارکردنی دروست لەلایەکی ترەوە هەیە. کارکردن دوا مەنزڵی فەلسەفە و بەرجەستەبوونیەتی، هەڵوێستێکە لەڕێیەوە مرۆڤی –فەیلەسووف– حزوری خۆی بۆ ئەوانی تر دووپات دەکاتەوە. بە کارنەکردنیشی، ڕەنگە بابای بیرمەند هیچ شتێک پێشکێش بەوانی تر نەکا جگە لە بۆشاییی غایببوونەکەی. لە قوتابخانەی فەلسەفەدا ناکرێ پابەندبوون بە خەباتکردن لەپێناو مافەکانی مرۆڤدا وەک وانەیەکی بژارەیی سەیر بکرێ، بگرە ئەوە وانەیەکی زۆرەملێیە کە ڕیشەی لەناو حیکمەتی کرداریدایە و دەرنەچوون لەو بابەتەدا کەوتنی تەواوەتییە. ئاخۆ هۆنینەوەی جوانترین گوتاری فەلسەفی بە باڵای کەرامەتی باڵای مرۆڤدا چ نرخێکی هەیە ئەگەر بێت و

تەنیا مژدەدان نەبێ بە کەرامەت، بگرە هەڵگری کەرامەتیش بێ بۆ هەموو مرۆڤێک و بۆ مرۆڤایەتی؟

مرۆڤی فەیلەسووف، وەک ئەوەی بە ناویستی خۆیشی بێ بەڵام نەک بەزۆر، داواکراوە بۆ بوون بە سەرباز: ئەو تێوەگلاوە... ئەگەر خۆی بشارێتەوە وەک هەڵاتنی لێ دێ. لەسەر فەیلەسووف پێویستە پاش مەشقکردنی لە ژوورەکەیدا لەسەر لاپەڕەی سپی (یان لەسەر شاشەی خۆڵەمێشی) بچێ واتەی وشەکانی لە گۆڕەپانی گشتیدا تاقی بکاتەوە و بە جەستەی بەرامبەر خەڵک بوەستێ و بچێتە ناو جەرگەی ڕووداوەکان. هیچ چاری نییە دەبێ وشەکانی بخاتە کارەوە وەک چۆن شاعیری مۆسیقار ئاواز بۆ شیعرەکەی دادەنێ تا گۆرانییەکەی بنووسێ. دەبێ وشەکانی ڕستەکەی ڕووبەڕووی مەترسییەکانی ململانە بکاتەوە، دەبێ وشەکانی ناو کتێبەکانی لە ناوەندی مەترسییەکانی کارکردندا بڵێ.

بەم شێوەیە تانوپۆی فەلسەفەی ناتوندوتیژی لەڕێی بزاوتێکی مەکوکیی بەردەوامدا لەناو تێڕوانین و کرداردا دێتە چنین و هەریەکەیان بەبەردەوام خۆراک بەوی تر دەدا. هەربۆیە مەبەستم بوو ڕەگەزەکانی وتارێکی فەلسەفی و کورتەیەکی کرداری لە کۆمەڵەیەکدا جێ بکەمەوە. ویستم هەمان بایەخ بە دانانی ئەو چەمکانەی دەرفەت بۆ تیۆریزەکردن لە ناتوندوتیژی و دیاریکردنی دەرەخسێنن و هەروەها بە دانانی ئەو میتۆدانەیش دەرفەت بۆ ڕێکخستنی کارێکی ناتوندوتیژانە و ڕوونکردنەوەی ساز دەکەن، بدەم. بەم شێوەیەش ویستم لە زاراوەکانی ئەم فەرهەنگەدا –ئەگەرچی واتەکانیشیان لە دوو چوارچێوەی جیاوازدان– لەپێناو گەڵاڵەکردنی گشتێکی هاوئاهەنگ و تۆکمەدا زاراوە فەلسەفی و تەکنیکیەکان ئامێتە بکەم.

لە توێکانی ئەم لاپەڕانەدا هەوڵ دەدەم پوختەیەکی ئەزموونی خۆم لە ماوەی سی و پێنج ساڵ و شتێک لە بیرکردنەوە لە هەلومەرج و لایەنە جۆراوجۆرەکانی ناتوندوتیژی بخەمە ڕوو. ئەز نە "ناتوندوتیژ" و نە

"ناتوندوتیــژگــەرا"م، نە لە "شـــوێنکەوتە"کـــانی ناتوندوتیـــژی نە لە "بانگخواز"انیم. تەنیا خوازیارم بڵێم من لە "دۆستانی ناتوندوتیژی"م وەک چۆن فەیلەسووفەکان پێیان خۆشە بە خۆیان بڵێن "دۆستانی دانایی/ حیکمەت". لە دەرەنجامیشدا من ناتوندوتیژی بە دەروازەی دانایی دادەنێم. هەروەها بەدرێژاییی بیرکردنەوەم لەو چەند ساڵەدا، هاوکات هەوڵم داوە بەپێی ئەو توانایەی پێم دراوە کاریش بکەم، کەواتە من "خەباتکار"م لەپێناو ناتوندوتیژیدا. مرۆڤی خەباتکار هەندێ جار ناوبانگێکی خراپی هەیە وەک کەسێکی چالاک کە ناتوانێ دوورییەک بخاتە نێوان خۆی و کارەکەی، چونکە گومان دەکرێ هێندە زێدەڕۆیی لە پەسندکردنی هزرەکانیدا بکا کە وای لێ بکا نەتوانێ بەبێ قەناعەتێکی پێشوەخت فیکری بخاتە کار، لێرەوە بانگەشە بۆ ئەو بیرۆکە دژیەکە دەکرێ کە پێی وایە خەباتکاری ناتوندوتیژی لە دۆخێکدا نییە بتوانێ لەبارەی ناتوندوتیژییەوە تیۆریزە بکا.

بەپێچەوانەی ئەمە، من بڕوام وایە پێویستە تیۆریزەکار ناتوندوتیژی تاقی بکاتەوە، واتە ئەزموونکردنی بە کردەوەی کاری ناتوندوتیژانە، تا بتوانێ لە بیرکردنەوەیدا لە چەمکی ناتوندوتیژی بە باشترین ئاکام بگا، چونکە ئەو کەسەی لە دەرەوەی بازنەی کاری ناتوندوتیژانەوە بێ تەنیا سنوورەکانی دەبینێ و لە توانیدا نابێ لە دینامییەتە ناوەکییەکەی کە سەرچاوەی هێزیەتی تێ بگا. لێرەوە لافی ئەوە لێ دەدەم کە تیۆریزەکردنم لە ناتوندوتیژیدا زادەی ئەزموونی خۆمە وەک خەباتکارێکی ناتوندوتیژخواز.

لەم بابەتەدا ئاماژە بە هیچ سەرچاوە و کتێبێک نادەم، بەڵام هەرگیز لە هەموو ئەوانەی نووسین و پابەندییەکانیان ڕۆڵیان لەم تیۆریزەکارییەدا هەبووە، لە نووسەران و بیرمەندان و فەیلەسووفان و گەورە چالاکان لە تێکۆشانی ناتوندوتیژی یان خەباتکاری سادە و ئاسایی، بێدەنگ نابم، چونکە بەتەواوی دەرک بەوە دەکەم من میراتگری ئەوانم، هەر لەو کەلەپوورەی ئەوانەوە باشترین ئەو شتانەم وەرگرتووە کە ئەمڕۆ دەتوانم

لەبارەی واتەی سەرکێشییە ئینسانییە هاوبەشەکانمانەوە بیاننووسم. لە کتێبەکانی ڕابردوومدا ڕاشکاوانە درود و سڵاوی ڕێز و شکۆم پێشکێش کردوون و وتەکانیانم بەزۆر و زەبەندی گواستووەتەوە. بەڵام ئەم جارەیان – ئەگەرچی هیچم لێیانەوە وەرنەگرتووە– پەرۆشم بۆ ئەوەی بە دەنگی دلێر بڵێم "ئای چەندە قەرزاریانم" و پێزانینی قووڵی خۆمیان بۆ دەرببڕم. دەرەنجام، زۆر لە تێڕوانینەکانم بەڕوونی ئەم یان ئەو کاریگەرییان پێوە دیارە کە بەئاسانی دەتوانرێ سەرچاوەکەیان دیاری بکرێ.

هەروەها وام بە چاک زانیوە خۆم لابدەم لە "نموونە هێنانەوە" بۆ ڕوونکردنەوەی وەسفکردنی تایبەتی ڕێگەکانی ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە. ڕەنگە ئاماژەنەکردن بۆ نموونەی بەرهەست هەندێ جار تا ڕادەیەک خوێندنەوەکە وشک بکا، بەڵام پێشکێشکردنی ئەزموونەکانی کاری ناتوندوتیژانە کە دەتوانم بەبەردەوامی بۆیان بگەڕێمەوە و شییان بکەمەوە، لەباریدا هەبووە دەقی هەر مادەیەک زیاد لە پێویست فرەوان بکا، بە پابەندبوونیشم بە نەهێنانەوەی نموونە توانیومە بابەتەکە هێندە کورت بێ کە لەگەڵ سنووردارییی فەرهەنگەکاندا بگونجێ. زیاد لەوەش، ئەم ڕێگەیە ناچار بە سەختگیریی زیاتری کردم لە بیرکردنەوەدا، چونکە نموونەهێنانەوە ئاسانکارییەکە توێژەر لە وردبینیکردنی زیاتری چەمکەکان و شۆڕبوونەوە بە قووڵاییەکانیاندا ڕزگار دەکا. گومان لەوەدا نییە هچ تێڕوانینێکی ئەقڵی نییە کە بکرێ لەسەر چاودێریکردنی ئەزموونە مێژووییەکان و شرۆڤەکردنیان دانەمەزرێ، هەر بۆیە هەمیشە گەڕانەوە بۆ ڕووداوەکان، بەزۆریش گەڕانەوەیەکی ناڕاستەوخۆ، بەدرێژاییی ئەم لاپەڕانە ئامادەیە.

تێکڕای مادەکانی ئەم فەرهەنگی زاراوانەم بەشێوەیەک ئامادە کردووە کە هەموو مادەیەکی وەک بابەتێکی سەربەخۆ بێ، بەوەیش هەریەکەیان دەتوانرێ بەجیا لەوانی تر بخوێنرێتەوە. ئەمەیش بەرەو ئەوەی بردم هەندێ جار –ئەگەر بە ڕستەیەکیش بێ– ئەوەی پێشتر لە هەندێ کتێبی تردا

وتراوه یاد بخەمەوە، ئامانج لەم یادخستنەوانەیش دروستکردنی پردگەلێکە لەناو چەمکە جیاوازەکاندا بەمەبەستی ئاسانکردنی ڕێچکەبەستنی دینامییانەی هزرەکان.

ئومێدەوارم ڕوونکردنەوەی واتەی وشەکانی ناو ئەم فەرهەنگە، دوور لەو تێکەڵکارییەی ئایدیۆلۆجیای توندوتیژیی باڵادەست بەسەر کولتوورەکەکەماندا، ڕەواجی پێ دەدا، دەرفەت بۆ وردبوونەوە لە ناتوندوتیژی و گوتنی برەخسێ، بەوەیش لە کەشوهەوایەکی پڕ لە ڕێزگرتنی دووسەرە لە قەناعەتەکانی هەر کەسێک، دیالۆگێک دەست پێ بکا، تا بە هەمووومان بتوانین بەشداری لە داهێنانی کولتوور و ڕۆشنبیریی ناتوندوتیژیدا بکەین.

دەبێ هەر هەڵمەتێکی کارکردنی ناتوندوتیژانە ئامانجێکی ڕوون و ورد و سنووردار و لەتواندابوو، دەستنیشان بکا، بەشێوەیەک بکرێ لە مەودای کورتدا بێتە دی، بەڵام لە هەمان کاتدا پێویستە ستەمە ڕیسوا و بەرەنگاریکراوەکە لە جێبەند (سیاق)ە ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکەی نەیەتە دابڕین، بەڵکو -بەپێچەوانەوە- بخرێتە چوارچێوەی شیکردنەوەیەکی هەمەگیری کۆمەڵگەوە، بەشێوەیەک ئەو ئامانجەیش دیاری کراوە لای خۆیەوە بخرێتە ناو پرۆژەیەکی سیاسیی هەمەگیرەوە. لەو کاتەدا کاری ناتوندوتیژانە شوێنی خۆی لە چوارچێوەی ستراتیجیەتێکدا دەگرێ کە ئامانجی، لە مەودای دووردا، جێبەجێکردنی پرۆژەیەکی سیاسییە بۆ هێنانەکایەی کۆمەڵگەیەکی دادپەروەرانەتر و ئازادتر.

نابێ سیاسەتێک کە ئیلهام لە فەلسەفەی ناتوندوتیژی وەربگرێ لە دەربڕینی چەپکێک بەرهەڵستی و نارەزایی دژ بە ستەمکارییەکانی ئەو پشێوییەی لەئارادایە کورت بکرێتەوە، بگرە پێویستە لەسەر بناخەی پرۆژەیەک دابمەزرێ کە پێوەندیی هەبێ بەو سیستەمە کۆمەڵایەتییەی دەویسترێ بەدی بهێنرێ و بڕیار وایە -ئەو سیاسەتە- بەڕێوەی ببا. خەباتە ناتوندوتیژانەکان لە زۆربەی زۆری حاڵەتەکاندا، لە ڕوانگەی دینامییەتی بەرەنگاریکردنەوە پەرەیان سەندووە، بەڵام بۆ ئەوەی ئەو بەرەنگارییە ئامانجەکانی خۆی بپێکێ، پێویستە وابەستە بێ بە بوونی پرۆگرامێکی بنیاتنەرانەوە، کە پێشنیازی بکا و پلەبەپلە کار بۆ جێبەجێکردنی بکا.

فەلسەفەی ناتوندوتیژی بەحوکمی دینامییەتە تایبەتەکەی، هەڵگری پرۆژەیەکی سیاسییە بۆ دامەزراندنی دیموکراسیەتێکی ڕاستەقینە، کە لە هەمان کاتدا ئابووری و سیاسی و کولتووریش بێ. پرۆژەیەکی لەم جۆرە پێویستە یەکسانیی دەرفەت بۆ هەمووان لە واقیعی کۆمەڵایەتیدا بخاتە

کارنامەی خۆی و بەوە پاشەکشەی پلەبەپلەی پێوەندییەکانی توندوتیژی لە ڕێکخستنی کۆمەڵگەدا ئاسان بکا. بەمەش پرۆژەی ناتوندوتیژی لەگەڵ پرۆژەی "ئیشتراکیەتی خۆ بەڕێوەبەری" یەک دەگرێتەوە کە ئامانجی ئەوەیە ڕێگە بە هەموو ئافرەت و هەموو پیاوێک بدا بۆ بەدەستهێنانی توانایەک کە دەسەڵاتی ئەوە بۆ هەریەکەیان دەستەبەر بکا، تا ببێتە سەرداری چارەنووسی خۆی لە گرتنەئەستۆی بەرپرسیاریەتی لە "کاروباری گشتی" (واتە کۆماری)دا بەهاوبەشی لەگەڵ تاکەکانی تری کۆمەڵگەدا.

خۆبەڕێوەبەریی سیاسی بریتییە لەوەی هاووڵاتییان خۆیان کۆمارەکە بەڕێوە ببەن. ئەمەیش دەخوازێ بەشداریی –چەندە بکرێ– ڕاستەوخۆیان لە دەسەڵاتەکانی بڕیارداندا هەبێ کە بەسەر ئاستە جیاوازەکانی سیستەمی کۆمەڵایەتیدا دابەش بووە. وردتر بڵێین، ئامانجی خۆبەڕێوەبەری ئەوەیە توانا ببەخشێتە تاکەکان بۆ بەشداریکردنی ڕاستەوخۆ لە وەرگرتنی بڕیاری پێوەندار بەو بوارانەی ڕاستەوخۆ پێوەندییان بەوانەوە هەیە. کەواتە خۆبەڕێوەبەری بریتییە لەوەی جەماوەری هاووڵاتییان بەڕاستەوخۆ مومارەسەی دەسەڵات بکەن، لێرەشەوە دەبێتە گوزارشتکردنێکی کردەیی لە دیموکراسی (دەوڵەتی گەل). دیموکراسیەتی ڕاستەقینە لەسەر بنچینەی ڕاسپاردن و نوێنەرانەیەتیکردن دانامەزرێ، بەڵکو لەسەر بەشداریکردن دادەمەزرێ. لەبەرئەوە خۆبەڕێوەبەری بەدەر لە وشە باوەکان، بە وەسفکردنی ئەم بەڕێوەبردنە بەوەی گەڕانە بەدوای دیموکراسیێتیەکی بەشداریکارانەی کرداری و ئەزموونکردنیدا، بەبەردەوامی لە کارنامەی مشتومڕی سیاسیدا ئامادە دەبێ.

لەسەر هەر پرۆژەیەکی خۆبەڕێوەبەری پێویستە ئەو بنیات و دامەزراوە کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسییانە دەستنیشان بکا کە یارمەتیی چارەسەرکردنی ئەو کێشانە دەدا کە بەحەتمی لە هەر گردبوونەوەیەکی بەشەریدا سەر هەڵدەدەن، بەبێ ئەوەی ئەویش سەرلەنوێ بکەوێتەوە ناو

دژیەکیەکانی باڵادەستبوونی بیرۆکراسی کە بووەتە تایبەتمەندیی بەڕێوەبەرایەتییەکانی زۆر لە دەوڵەتە نوێیەکان، واتە بەبێ ئەوەی جارێکی تر ببێتەوە دیلی گێژاوی توندوتیژی. خۆبەڕێوەبەری دەیەوێ بەپێی توانا لە بەڕێوەبردنێکی ناتوندوتیژانەی کۆمەڵگەی سیاسی نێزیک ببێتەوە.

خۆبەڕێوەبەری چاری ناچارە خۆی لە بەردەم مومارەسەکردنی دەسەڵاتی سیاسیدا دەبینێتەوە. هەروەک چۆن خەباتی ناتوندوتیژانە بەزەرورەت دەخوازێ پەنا بۆ هەندێ ئامرازی زۆرلێکردن ببرێ، بەهەمان شێوە بەڕێوەبردنی ناتوندوتیژانەی کۆمەڵگە بەبێ بەکارهێنانی هەندێ جۆری زۆرلێکردن بەمەبەستی چەسپاندنی سیستمی کۆمەڵایەتی، مەحاڵە. خۆبەڕێوەبەری لەتوانیدا نییە ئەو پێکەوەژیانە هاوئاهەنگەی هەموو هاووڵاتییان کە ڕێزگرتن و متمانەی دووسەرە کۆیان بکاتەوە، بێنێتە کایە. لافلێدانی هەڵوەشاندنەوەی هەموو جۆرە ناچارکردنێک لە بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەدا لەوانەیە سەر بکێشێ بۆ سەرگەردانبوون لەناو یۆتۆپیا و خۆ دەستەپاچەکردندا، بەڵام ئەمە بەواتەی ئەوە نییە جارێکی تر بکەوێتەوە ناو لۆجیکی توندوتیژی، بگرە بەواتەی خۆناچارکردنە بە گەڕان بەدوای ئامرازگەلێکی ناتوندوتیژانەدا بۆ جێبەجێکردنی ئەم جۆرە زۆرلێکردنە.

* دەوڵەت
* دیموکراسی
* دەسەڵات
* سیاسەت

ڕێزگرتن

ئاخۆ لە سەرەتای دیدارێکی گوماناوی لەگەڵ مرۆڤێکی تردا، هەستکردنمان بە ترس لەوەی بەخراپی لەگەڵمان بجووڵێتەوە زیاتر نییە لە هەستکردنمان بە ئومێد بەوەی لەگەڵمان باش دەبێ؟ هەموو مرۆڤێک سەرەتا لە توندوتیژیی

بەرامبەرەکەی دەترسێ زیاتر لەوەی چاوەڕوانی چاکیی لێ بکا. یەکەم شت لە مرۆڤەکەی تری چاوەڕوان دەکەین ئەوەیە بەڕێزەوە سەیرمان بکا. ڕێزگیرانی مرۆڤ ئەوەیە تەماشا بکرێ (ڕەگی فەرمانی respecterی فرەنسایی بەواتەی (ڕێز بگرە) بریتییە لە فەرمانی لاتینی spectare بەواتەی (سەیری کرد). بە وردییەکی زیاتریش لە فەرمانی erspicereەوە داتاشراوە کە واتە حەرفیەکەی بریتییە لە "سەیری دواوەی کرد" و لەویشەوە "وەستا تا سەیر بکا" و "بەسۆزەوە تەماشای کرد". "تەماشانەکردن"ی کەسێک واتەی ڕێزنەگرتن و حسێب بۆ نەکردنیەتی، واتە پێشوەخت نیشاندانی بێڕێزییە بەرامبەری.

ڕێزگرتن، هەروەک ناتوندوتیژی، بەپلەی یەکەم هەڵوێستێکی نەرێنییە و بریتییە لە گتکردن (امتناع) لە شکاندنی کەرامەتی کەسانی تر. ڕێزگرتنی مرۆڤەکەی تر بەر لە هەموو شتێک گتکردنە لە توندوتیژی-نواندن بەرامبەری. ئەوە خۆشەویستی نییە بناخەی ژیانێکی هاوبەش بۆ خەڵک دادەمەزرێنێ، بەڵکو دادپەروەرییە، واتە تەنیا ڕێزگرتنی مافەکانی هەموو تاکێک. ڕێزگرتن بە سرووشتی خۆی بوونی دووری (مسافە)یەک دەخوازێ. "پارێزگاریکردنی ئادەمیزاد لە دوورییەکەی خۆی" واتەی پەرۆشییە بۆ دەستدرێژینەکردنە سەر زەویی ئەوی تر و نەشێلانی باخچەکەی و نەبەزاندنی ئاسمانەکەی. لەوانەیە ئەوی تر پاش کەمێک بانگهێشتمان بکا بۆ نێزیکبوونەوە و چوونە ماڵەکەی و میوانداریمان بکا. بەڵام پێویستە، لە چاوەڕوانی ئەم بانگهێشتەدا، ڕێز لە "خاوەنداریەتیی تایبەت"ی ئەو بگرین کە ژیانی تایبەتی ئەو لەخۆ دەگرێ. ڕێزگرتنی مرۆڤ بۆ خۆی واتەی دۆزینەوەی ئەو دوورییەیە کە ئەو بوارەی هەر کەسێک پێویستیەتی بۆ ئەوەی کەسێکی سەربەست و سەربەخۆ بێ، بۆی دەرەخسێنێ.

ڕێزگرتنی ئەوانی تر واتەی پەرۆشییە بۆ دۆزینەوەی دووریی دروست لەگەڵیاندا، دوورییەک کە دەرفەتیان بداتێ یەکتر ببینن و بناسن بەبێ

توانەوە fusion و شـپرزکـردن confusion، دوورییـەک بە باشـترین شـێوە ڕەچاوی خواست و خەونەکانی هەر تاکێک بکا.

یەکەمین مافی مرۆڤ کە بە تێەڕبوونی کات لەبەین ناچێ، بریتییە لە مافی ڕێزگرتن، چونکە مرۆڤایەتیی مرۆڤ -هەموو مرۆڤێک- شایانی ڕێزگرتنە. لێرەشەوە یەکەمین ئەرکی مرۆڤ ڕێزگرتنیەتی لە مرۆڤایەتیی مرۆڤەکەی تر. چەمکی ڕێزگرتن پێکهێنەری ناتوندوتیژییە و لەو ڕوانگەیەشەوە دەتوانین ئەم پێناسەیە بۆ ناتوندوتیژی پێشنیاز بکەین: ڕێزگرتنی مرۆڤایەتیی مرۆڤە لە کەسی خۆیدا و هەروەها لە کەسی مرۆڤەکەی تریشدا.

ئەو ڕێزەی پێویستە لە مرۆڤەکەی تری بنێین، دەخوازێ سووکایەتیی پێ نەکەین تەنانەت ئەگەر ئەو بێڕێزیشی بەرامبەر کەسانی تر کرد. بەدڵنیاییەوە ڕاست نییە کە هەموو بیرەکان و هەموو هەڵوێستەکان و هەموو کردەوەکان بەڕێز بن و "شایستەی ڕێزگرتن" بن. بەڵام تەنانەت ئەو کەسەیش خراپە دەکا لە ناخیدا بەشێک لە مرۆڤایەتیی تێدایە کە شایستەی ئەوەیە ڕێزی بگیرێ، چونکە تاوان مرۆڤایەتیی کەسی تاوانبار بەتەواوی تێک ناشکێنێ. دەبێ بێڕەحمانە بەگژ خراپەدا بچینەوە بەڵام -بەپێی توانا- بەبێ ئەزیەتدانی ئەو کەسەی خراپە ئەنجام دەدا. ئەوەی تێکۆشانی ناتوندوتیژانە بە وردی جوێ دەکاتەوە هەوڵدانیەتی بۆ جێبەجێکردنی هەندێ ڕێگەی کارکردنی ئەوتۆ کە دەرفەت بۆ ڕێزگرتنی دژبەر (الخصم) بڕەخسێنن. ئەو کەسەی ناتوندوتیژی هەڵدەبژێرێ دەیەوێ گرەو لەسەر ئەوە بکا کە مرۆڤی توندوتیژ سەرەنجام دەتوانێ لە سروشتی توندوتیژییەکەی تێ بگا و دەستی لێ هەڵبگرێ. باشترین ڕێگە بۆ ئەوەی مرۆڤ مرۆڤایەتیی خۆی بدۆزێتەوە، ئەوەیە ڕێزی ئەو مرۆڤایەتییە بگرێ. بۆیە پێویستە ئەو ئامرازانەی زۆرلێکردن کە بۆ ڕاگرتنی خراپەکانی بەکار دێن، دەرفەتێکی بدەنێ.

بەم شێوەیە ڕێزگرتن مافی هەر مرۆڤێکە وەک بوونەوەرێکی ئینسانی، بەڵام هەندێ کەس هەن هەست بە ڕێزێکی تایبەت دەکەین بەرامبەریان و ڕێزێکی زۆریان بۆ نیشان دەدەین، نەک تەنیا لەبەرئەوەی مرۆڤن، بگرە لەبەر خەسڵەتە مرۆیییە تایبەتیەکانیشیان. لێرەدا ڕێزگرتن نابێتە ئەرکێک، بگرە دەبێتە هەستێک کە بنچینەکەی هاوسۆزی و پێزانینە. لێرەدا جیاوازیی جەوهەریی نێوان ڕێزگرتن و لێبوردەیی ڕوون دەبێتەوە: ڕێزگرتن هەستی پێ دەکەین، بەڵام لێبوردەیی بەئارامی نارەحەتیەکانی دەچێژین و کۆششکردنی لێمان دەوێ. لێبوردەیی هەستی پێ ناکرێ.

لەسەر ئاستێکی تر، قسە لەبارەی ئەو ڕێزگرتنەوە دەکرێ کە دەبێ بۆ دەسەڵاتی نیشان بدەین authorite. سروشتی دەسەڵات یاخۆ سوڵتان وایە دەبێ ڕێزی بگیرێ، بەڵام سەرەتا دەبێ خۆی بەڕێز بێ. بۆیە دەبێ ڕێزگرتنی دەسەڵات لەسەر بناخەی لێوەشاوەیییەکەی، نەک دەسەڵاتەکەی pouvoir دامەزرابێ، چونکە ڕێزگرتنی ڕاستەقینە بەتۆپزی بەدەست نایە. ئەگەر دەسەڵات ناچار بوو "ڕێزی خۆی بسەپێنێ"، ئەوە بەوردی لەبەرئەوەیە بەخراپی ڕێزی دەگیرێ. زۆرلێکردن دەتوانێ گوێڕایەڵی و ملکەچی بسەپێنێ، بەڵام "ڕێزگرتن ناسەپێنێ".

* لێبوردەیی
* دەسەڵات Authorite
* پێوەندی

ئەخلاق

مرۆڤ لە ڕووبەڕووبوونەوەی لەگەڵ مرۆڤەکانی تردا، دەرک بەوە دەکا کە توندوتیژی -نەک تەنیا ئەو توندوتیژییەی بەدەستیەوە گیرۆدەیە و ئازار دەچێژێ، بگرە ئەو توندوتیژییەیش کە خۆی ئەنجامی دەدا و خەڵکی پێ ئەشکەنجە دەدا- لەوانەیە لە هەر ساتێکدا لەپڕ سەر هەڵبدا. لەو کاتەدا ئەو

تاقیکردنەوە مەرگەساتە ئەزموون دەکا کە مرۆڤایەتییەکەی لەلایەن توندوتیژییەوە -کە سیفەتێکی نامرۆڤانەیە- لەبەردەم هەڕەشەدایە. لەو کاتەدا فەریزەی "ئەخلاقی قەناعەت"[٢] خۆی بەسەریدا دەسەپێنێ کە بریتییە لەوەی: ناتوانێ واتەیەک بە بوونی خۆی بدا بە ڕەتکردنەوەی هەر جۆرە سازشێک نەبێ لەگەڵ نائینسانیەتی توندوتیژیدا.

لە هەموو دەقە حیکمەتەکاندا، یاسای ئەخلاقی کە پێویستە هەر مرۆڤێکی ژیر پێڕەوی بکا، لەسەر "ڕێسا زێڕین"ەکە دادەمەزرێ، کە ئەو ڕێسایە لە هەمان کاتدا بە هەردوو ڕووی ئەرێنی و نەرێنی دێتە دەربڕین. لە شێوە نەرێنییەکەیدا دەگوترێ "ئەو شتەی حەز ناکەی کەسانی تر بە تۆی بکەن، تۆیش بە کەسی مەکە". چییە ئەوەی حەز ناکەم کەسی تر پێم بکا؟ دیارە نامەوێ پێمدا هەڵشاخێ. بە ڕێگە ئەرێنییەکەیش دەگوترێ "ئەوەی حەز دەکەی کەسانی تر بۆت بکەن، تۆیش بۆ ئەوانی بکە". من دەمەوێ کەسانی تر چیم بۆ بکەن؟ ئەوەیە یەکەم جار چاکە بکەن و ڕێزم بگرن. بەم شێوەیە ڕێسا زێڕینەکە داوای ناتوندوتیژیمان لێ دەکا، ئەویش بە دوورخستنەوەمان لە نیازخراپی و ئامۆژگاریکردنمان بە کاری چاکە.

مرۆڤی بەڕەوشت هەر جۆرە شەرعیەتدانێک بە توندوتیژی ڕەت دەکاتەوە، چونکە دەرک دەکا بەوەی بە ڕەتنەکردنەوەی ئەوە، دەستبەرداری ئینسانیەتی خۆی دەبێ. حوکمدانی ئەخلاقی لەکاتێکدا مافی داخوازیی بنچینەییی ڕۆح بەرز ڕادەگرێ، تانە لەو هەموو پینەوپەڕۆ عەقڵانییانە دەدا کە دەیانەوێ توندوتیژی لە کایەی ئینسانیدا جێ بکەنەوە. بەم شێوەیە قەناعەتی ئەخلاقی، لە دەقە فەلسەفی و ڕۆحییە ڕەسەنترینەکاندا، لە مرۆڤ دەخوازن لەو توندوتیژییەوە نەگلێ.

بەڵام ئایدیۆلۆجیستەکان پێچیان بە دەوری ئەم فەریزە بنچینەییەی فەلسەفە و ڕۆحانیەتدا لێ دا، بە جەختکردن لە مەحاڵیی هاوڕێکی کردن لەناو "ئەخلاقی قەناعەت" و "ئەخلاقی بەرپرسیاریەتی"دا. لەو ڕوانگەوە -بە

بۆچوونی ئەوانە- ئەو کەسەی بیەوێ بە قەناعەتی ئەخلاقیی خۆیەوە پابەند بێ، دەبێ دەست لە کارکردن لە دنیادا بشوا، چونکە ئەوە ناچاری دەکا پەنا بۆ ئامرازی توندوتیژیی سیاسی ببا. لە بەرامبەردا ئەو کەسەی بیەوێ بە باشترین شێوە شان بداتە ژێر بەرپرسیاریەتییەکانی لە مێژوودا، لەوانەیە ناچار بێ سەرپێچی لە ئەرکە ئەخلاقیەکەی بکا تا بتوانێ لە توندوتیژییەوە بگلێ.

بەلام لەڕاستیدا چەسپاندنی ناکۆکیەکی لەم جۆرە لەناو قەناعەتی ئەخلاقی -کە داوا لە مرۆڤ دەکا ناتوندوتیژ بێ- و بەرپرسیاریەتیی سیاسی -کە ناچاری دەکا توندوتیژ بێ- لەوانەیە هەردوو ئەخلاق و سیاسەت خراپ بکا. پشتکردنە ئەرکی ئەخلاقی لەکاتی ئەنجامدانی کاری سیاسیدا، تەنیا نکوڵی لێکردنی نییە، بگرە زۆر بەسادەیی ڕەتکردنەوەیەتی، چونکە بەرپرسیاریەتیی ئەخلاقیی مرۆڤ ڕێک و ڕاست بەوەفابوونیەتی بۆ قەناعەتەکانی لەکاتی کارکردنیدا لە دنیا. هەروەها نابێ پابەندیی سیاسی خۆی لە ئەرکە ئەخلاقیەکەی بدزێتەوە چونکە ئەرکی ئەمەی دوایی، بەوردی ئەوەیە واتەی کاری مرۆڤ لەناو کەسانی تردا دیاری بکا.

ئەرکی ئەخلاقی یەکێکە لەو پێوەرانەی پێویستە لە ڕوانگەیەوە شێوەی کارکردنی سیاسی دیاری بکرێ. ڕەتکردنەوەی ئەرکی ئەخلاقی لەلایەن کارێکەوە بەزیان بەسەر کارایی ئەو کارەدا دەشکێتەوە. هەروەها ئەوەی دەگوترێ مرۆڤ لە کاری سیاسیدا چاری ناچارە دەبێ یەکێک لەم دوو ڕێگەیە هەڵبژێرێ، کە بریتین لە: بەکارهێنانی ئامرازگەلێکی ئەخلاقی بەلام بەگشتی بێکەڵک، لەگەڵ ئامرازگەلێکی بێکەڵک بەلام بەگشتی نائەخلاقی، واتەی ڕەتکردنەوەی هەر واتەیەکە بۆ مێژوو بەهۆی مل پێکەچکردنی بۆ حەتمیەتی توندوتیژی. ئامانجی ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە ئەوەیە هاوڕێکی بکا لەناو "ئەخلاقی قەناعەت" و "ئەخلاقی بەرپرسیاریەتی"دا، ئەویش بە گەڕان بە دوای کارایی سیاسی بەبەکارهێنانی ئامرازی تری

جیاواز لە ئامرازەکانی توندوتیژیی کوشندە. ئەوکاتە دەکرێ مرۆڤ ئومێدی هەبێ بتوانێ مێژوو ملکەچی خواستەکانی ئەقڵی خۆی بکا.

ئەرکی ئەخلاقی دوو ڕووی هەیە: یەکەمیان داوا دەکا پشتیوانیی خراپە نەکرێ، دووەمیان داوا دەکا کار لەپێناو چاکەدا بکرێ. ناشبێ نەگلان لە خراپەوە بریتی بێ لە دەست شۆردن لە کارکردن. ڕاستە داواکردنی ئەرکی ئەخلاقیی پێوەندار بە قەناعەت و بەرپرسیاریەتی لەیەک کاتدا، یەکەم شت دەستبەرداربوونە لە ئامرازە نائەخلاقیەکانی توندوتیژی، بەڵام دیسان و بەتایبەت گەڕانیشە بەدوای ئامرازە کاریگەرەکانی ناتوندوتیژیدا. هەروەها نابێ مرۆڤی ئەخلاقخواز خۆیشی دڵنیا بێ لەوەی لە هەموو هەلومەرجێکدا ئەو ئامرازانە دەدۆزێتەوە، کارێکی بێمانایە لەخۆتەوە بەڵگەنەویستێکی ڕووت بخەیتە ڕوو و بڵێیت بەردەوام و لە هەموو جێیەک ئامرازگەلی ناتوندوتیژیی کرداری هەن یارمەتیی مرۆڤ دەدەن بەرپرسیاریەتیەکانی بەرامبەر ڕووداوەکە بگرێتە ئەستۆ، چونکە دەگونجێ مرۆڤ مشتومڕشێک لەناو ئەخلاقی بیروباوەڕ و ئەخلاقی بەرپرسیاریەتیدا ئەزموون بکا، لەوکاتەیشدا دوور نییە شکست بێنێ لە پێکەوە گونجاندنیان بەبێ ئەوەی، بەو هۆیەوە، تانە لە ڕاستیی هیچکامیان بدا. پێویستیی توندوتیژی کە ڕەنگە مرۆڤیی ئەخلاقی خۆی لە بەرامبەریدا ببینێتەوە، فەریزەتی ناتوندوتیژی ناسڕێتەوە، بگرە دەیکاتە شتێکی زۆر پێویست.

لە دەرەنجامدا مرۆڤی ئەخلاقی ئەو کەسە نییە پێداگری لەوە دەکا پێویستە مرۆڤ بەردەوام ناتوندوتیژ بێ، بگرە ئەو کەسەیە لە هەموو هەڵویستێکدا هەوڵی نەپساوە دەدا بۆ دۆزینەوەی ئامرازە کردارییە ناتوندوتیژە گونجاوترەکانی کار. ئەو نائەخلاقیەتەی لکاوە بە ئایدیۆلۆجیاکانی توندوتیژیی باڵادەست بەسەر کۆمەڵگەکامانداندا، زیاتر لەوەدایە -بە شەرعیەتدانی بە ئامرازە توندوتیژەکان- خۆ دوور دەگرێ لە هەر گەڕانێک بەدوای ئامرازگەلی ناتوندوتیژدا و کارێکی لەو جۆرە بەژێر

پێــوە دەکــا . بەهۆی دەســتــبــەرداربوونــی زۆرمــان لـە گــەڕان بـەدوای ئەو ئامرازانەی ناتوندوتیژی پێشکێشیان دەکا، ئەنجامەکەی ئەوە دەبێ قەت ئەو ئامرازانە نەدۆزینەوە.

ئەگەر قەبارەی ئەو وەبەرهێنانانەی کۆمەڵگەکانمان بۆ ئامادەکاریکردن بۆ وەگەڕخستنی ئامرازەکانی توندوتیژی ڕەزامەندییان لەسەر دەدا لەلایەک، هەروەها قەبارەی ئەو وەبەرهێنانەی بەمەبەستی ئامادەکاریکردن بۆ وەگەڕخستنی ئامرازەکانی ناتوندوتیژی ڕەزامەندییان لەسەر نەدراوەن لەلایەکی تر مەزەندە و بەراورد بکەین، ئەوکاتە دەتوانین قەبارەی ئەو نائەخلاقییەتە دەستەجەمییە بزانین، کە سەرکێشی بە داخران لەناویدا دەکەین. ڕەهەندێ ئەخلاقی شتێکی تاکەکەسی نییە، بگرە دەستەجەمیشە. ئەخلاقێکی سیاسی هەیە پێوەری پێویست بۆ هەڵسەنگاندنی ڕادەی شەرعیەتی ئەو بژارە و بڕیار و پابەندییانە پێشکێش دەکا کە کۆمەڵگە ئەنجامیان دەدا. ناتوندوتیژی وەک فەریزەیەکی فەلسەفیی بنچینەیی دێتە پێش چاو کە دەبێ ژیانی سیاسیی کۆمەڵگە ببووژێنێتەوە و ئاراستەی بکا.

* سیاسەت
* کارایی
* فەلسەفە
* ئامرازەکان

تیرۆر

تیرۆر یاخود تۆقاندن Terrorism (الارهاب) بەپێی واتە داتاشراوەکەی، ئاماژەیە بۆ ڕێبازێکی حوکمڕانی یان شێوەیەکی کارکردنی ڕاستەوخۆ کە ئامانجی دروستکردنی ترس و تۆقینە. واتە هێنانەکایەی کەشوهەوایەکی ترس و لەرز و بیم لەناو دانیشتوواندا. هەروەها تیرۆر، بەشێوەیەکی گشتی و باو، ئاماژەیە بۆ تەکنیکێکی کاری توندوتیژانە کە تاقمێکی نهێنی دژ بە

مەدەنیەکان بەکاری دێنێ بەمەبەستی تیشک خستنە سەر هەندێ داخوازیی سیاسیی دیاریکراو.

خەسڵەتی ستراتیجیەتی تیرۆریستی لەوەدایە لەڕێی سادەترین ئامرازی تەکنیکیەوە دەرفەت دەرەخسێنێ، تا ئامرازەکانی بەرپەرچدانەوەی سەربازیی خاوەن توانی تەکنیکیی زۆر پێشکەوتووتر، لەخشتە ببا و شکست پێ بێنێ، چونکە لەبارێکدا هێزە پیشەسازییە زەبەلاحەکان لافی ئەوە لێ دەدەن چەکی ئەوتۆیان هەیە دەتوانن ببنە شوورەی هاووڵاتییانیان، دەبینی چەکی تیرۆریستان ترس و توندوتیژی و مەرگ لە دڵدا دەچێنێ، تەنانەت لەناو خودی شارەکانیانەوە. کەواتە تیرۆر سیستمی بەرگریی کۆمەڵگە مۆدێرنەکان قلْپ دەکاتەوە، بەشێوەیەک بەهێزترین چەک لە دەستی بڕیاربەدەستانی سیاسی و سەربازیدا کەڵکێکی ئەوتۆی نییە.

تیرۆر شایستەی هیچ خاترگرتنێک نییە، چونکە میتۆدەکانی تاوانکارانەن. گوتاری باو بۆ ئەوەی توندوتیژیی تیرۆریستانە بەتوندی سەرکۆنە بکا، دەیەوێ لە شێوەکانی تری توندوتیژی دایببڕێ، بەو شێوەیە کاری تیرۆریستی وەک تاوانی توندوتیژیی پەتی کە هیچ مشتومڕێک لەسەر ناشەرعیبوونی نییە، سەرکۆنە دەکرێ، لەکاتێکدا هاوکات هەندێ جۆری تر لە توندوتیژی، تا ڕادەیەک بە خاترجەمیش، ڕەزامەندی پێ دەدرێ و وا گومان دەبرێ کە ئەوانە "شەرعی"ن. لە ڕووبەڕووبوونەوەی توندوتیژیدا، دەوڵەتان و ڕای گشتی وەک یەک تووڕەیییەکی ناوبگیر (انتقائی) پیشان دەدەن، کە بە بێبایەخی سەیری شێوەکانی تری توندوتیژی دەکەن. ڕاستە تیرۆر بێڕەحمانە بێگوناهان دەکوژێ، بەڵام ئاخۆ جەنگیش تەنیا گوناهباران دەکوژێ؟ ڕاستە تیرۆر "دەرچوونە لە یاسا"، بەڵام ئاخۆ وەهم و بگرە ئەوپەڕی وەهم نییە کە توندوتیژی بخرێتە ژێر باری خواستەکانی هەق و ڕاستییەوە؟

سەرەنجام، لە ڕوانگەی ناتوندوتیژییەوە دەبێ ئەو حوکمە ئەخلاقیەی لەسەر تیرۆر دەدرێ، لە ڕوانگەی هەمان پێوەرگەلی بنچینەییەوە بێ کە لە بڕیاردان لەسەر شێوە بکوژەکانی تری توندوتیژی پەنایان بۆ دەبرێ. جێی خۆیەتی ڕەوایی لەو ڕێبازە ئایدیۆلۆجییانە -نەخاسمە فەندەمێنتالیستە ئاینییەکان- بکێشرێتەوە کە پاساو بۆ تیرۆر دەهێننەوە و ئەو پاساوانە پووچ بکرێنەوە. بەڵام ئەو گوتارەی سەرکۆنەی تیرۆر دەکا، بێهێزتر و لە ڕووی مەنتیقەوە ناتۆکمەتر دەبێ ئەگەر شانبەشانی ئەوە پاساوی بۆ هەندێ شێوەی تری کاری توندوتیژی داتاشی کە لە تیرۆر کەمکوژتر نین و ڕەنگە هەروەک ئەو تاوانکارانە بن، چونکە "ئیرهابی دەوڵەت"یش هەیە کە ئەویش شایستەی هیچ خاترانەیەک نییە.

زمانی گوتاری نەیاری تیرۆر بەئاشکرا جەخت لەوە دەکا تیرۆر پشت دەکاتە بەها بەرزەکانی شارستانێتی کە پێویست دەکەن ڕێز لە ژیانی مرۆڤ بگیرێ. با وابێ، بەڵام بەرگریکردن لەم بەهایانە بەتایبەت، واتەی ئەوەیە یەکەم شت لەکاتی هەڵبژاردنی ئەو ئامرازانەی بۆ بەرگری لێکردنیان دێنە هەڵبژاردن، ڕێزیان بگیرێ. سەرکەوتن بەسەر تیرۆردا واتەی ئەوەیە بە ئەوپەڕی وریاییەوە کار بکرێ، بەوەی ئەو مەرجە پێویستانە پێشێل نەکرێن کە بناخە بۆ ڕێزگرتنی ژیان دادەمەزرێن. سەرکەوتن بەسەر تیرۆردا یەکەم شت بریتییە لە ملنەدان بۆ لۆجیکی تایبەتی توندوتیژییە بکوژەکەی. بەیداخ هەڵگری سەرەکیی تیرۆر ئایدیۆلۆجیای توندوتیژییە کە کوشتن پاساو دەدا، هەربۆیە بەرگریکردن لە شارستانێتی، یەکەم شت واتەی خۆ تووشنەکردنە بە پەتای ئەو ئایدیۆلۆجیایە، ئەوەیش دەخوازێ دەست لە کارە سەربازیەکان هەڵبگیرێ کە بەبێ شک خەڵکی بێتاوانیان تێدا دەکوژرێ، چونکە بەبێ ئەوە دیموکراسییەکانیش سەرکێشی دەکەن بە ئەنجامدانی هەمان خراپە کە لۆمەی تیرۆریستانیان لەسەر دەکرد، ئەمە جگە لەوەی بەو کارە بەبەردەوامی ئەو زەوینەیە بەپیت دەکا کە تیرۆر لەسەری دەژی و گەشە

دەکا. بۆیە کاتێ تیرۆر گژبەریی دەوڵەتە دیموکراسیەکان دەکا بەمەبەستی لەقکردنیان، دەبێ ئەمانەی دوایی بەپێی ستراتیجیەتێک بەگژیدا بچنەوە کە لەگەڵ مەرجە تایبەت و پێوەرەکانی خۆیاندا بگونجێ، بەبێ ئەوەی هیچ شتێک لە درۆ و دەلەسەکانی تیرۆریستەکان بخوازن. پێویستە لەسەریان بۆ بەرگری لەخۆکردن بە لێبڕانەوە دابەزنە ئەو گۆڕەپانەی کە هی خۆیانە – گۆڕەپانی یاسا– و ڕازی نەبن بچنە گۆڕەپانی هەڕەمەکی، کە یاسا ڕەت دەکاتەوە.

تیرۆر بریتی نییە لە جەنگ. بەپێچەوانەوە ستراتیجی تیرۆر ڕەتکردنەوەی جەنگ لای خۆی وەک بەڵگەنەویستێک دادەنێ. ئەوەی جەنگ جیا دەکاتەوە بریتییە لە ئاڵوگۆڕی ئەو کارانەی هەردوو لایەنی دژبەر بڕیار و ئەنجامی دەدەن. لێرەشەوە، هیچ کارێکی بەرامبەر نییە کە بڕیارکارانی دژبەر لە بەرامبەر کاری تیرۆریستاندا بیکەن. ئەو بڕیارکارانە هەر بەڕاستی خۆیان دەستەپاچە دەبینن لە وەڵامدانەوەی مست بە مستی دژبەرێک ڕەنگ و ڕوویەکی دیاری نییە، کەواتە ئەوەی لافی سەرکەوتن بەسەر تیرۆر لەڕێی جەنگەوە لێ دەدا، خۆی فریو دەدا. بەڵێ، کۆمەڵگە دیموکراسیەکان نەک تەنیا مافی بەرگریکردنێکی سەرسەختانەیان لە خۆیان هەیە دژ بە تیرۆر، بگرە ئەرکی سەرشانیانە ئەو بەرگرییە بکەن، بەڵام ئەم ماف و ئەرکە کاتێ لە چێبەندی مافی بەرگری لەخۆکردنی ڕەوادا دانی پێدا دەنرێ، پرسیاری ڕاستەقینە زانینی ئەو ئامرازە ڕەوا و کاریگەرانەن کە لەو بەرگریکردنەدا بەکار دێن.

سروشتی تیرۆر خۆی دەخوازێ قەڵاچۆ بکرێ، ئەویش نەک بە جەنگ بەڵکو بە ڕێوشوێنی ئەمنی و پێویستە ئەو ڕێوشوێنانە بەوردی بگیرێنە بەر تا هیچ سەرەڕۆییەکی ئەمنی ڕوو نەدا، بۆ ئەوەش پێویستە زۆر شێلگیرانە ڕێزی پێوەرەکانی یاسا بگیرێ. هەر لە چوارچێوە توندە یاساییەکەدا نابێ هیچ کەمتەرخەمییەک بکرێ بۆ دۆزینەوەی تۆڕە تیرۆریستەکان و

هەڵوەشاندنەوەیان، بۆ ئەو مەبەستەیش ئەوەی پێویستە ساز و تەیار بکرێ سوپا نییە، بەڵکو دەزگە هەواڵگریەکانن. دەبێ ئەندامانی ئەو تۆڕانە هەر کات بەرۆشنی ناسرانەوە دەستگیر و دادگەیی بکرێن.

بەڵام بۆ سەرکەوتن بەسەر تیرۆردا جێی خۆیەتی لە هۆ و ئامانجەکانی تێ بگەین. نابێ توورەیی لە شێوازی کارەکە ببێتە مایەی فەرامۆشکردنی شیکردنەوەی هۆکانی ئەو کارە بە پاساوێکی خەڵەتێنەر گوایە هەوڵدان بۆ تێگەیشتن لە تیرۆر، پێشوەخت واتەی هەوڵدانە بۆ پاساوپێدانی. ڕووداوەکان دەری دەخەن توورەیی هیچ داد نادا، چونکە ڕێگە نادا لە نهێنیی بڕیاردانی هەندێ خەڵک، تەنانەت خۆ بەکوشتدانیشیان، کە تا ئەوپەڕی سنوورەکانی توندوتیژیی وێرانکەر و کوشندە بچن، تێ بگەین. کەواتە بۆ ڕیشەکێش و بنبڕکردنی تیرۆر دەبێ هەوڵ بدرێ لە سروشتی ڕەگوڕیشە مێژوویی و سۆسیۆلۆجی و ئایدیۆلۆجی و سیاسییەکان کە وزەی پێ دەبەخشن، تێ بگەن.

ئەرێ، لەوانەیە تیرۆر کارێکی ناعەقڵانی بێ، بەوەیش بڕیار لەسەر خۆی دەدا کە هیچ نەبێ جگە لە کارێکی هیچگەرایانە nihiliste کە ئیرادەی وێرانکاری و حەزی کوشتن دەیبزوێنێ، لێرەشەوە تیرۆر سڵ ناکاتەوە لەوەی لە بنچینەدا پێشێلکارییەک بێ کە نیشانەی نەزانییەکی نوتەک بێ بە خێر و شەڕ. لەگەڵ ئەوەیشدا کارێکی هەڵەیە هیچگەرایی بکرێتە خەسڵەتی هەموو کارێکی تیرۆریستی.

لە واقیعدا، تیرۆر بەزۆری وەک هەر ستراتیجیەتێکی کاری توندوتیژی لە پاڵنەری عەقڵانییەوە ئیلهام وەردەگرێ. ئەگەر تیرۆر جەنگ نەبێ، بەڵام دەیەوێ ئەویش ئامرازێک بێ بۆ بەردەوامیی سیاسەت، چونکە ئەویش خاوەن تۆکمەییی ئایدیۆلۆجیی تایبەت و لۆجیکی ستراتیجیی تایبەت و عەقڵانیەتی سیاسیی تایبەتی خۆیەتی. لەبەرئەوە ڕەتکردنەوەی لەڕێی تۆمەتبارکردنی بەوەی لە جەوهەردا کارێکی نائەخلاقییە شتێکی بێکەڵکە،

چونکە هەرکات دان بە ڕەهەندە سیاسییەکەی تیرۆردا نرا، ئەوکات دەکرێ بەشوێن ئەو چارەسەرە سیاسییەدا بگەڕێین کە داوای دەکا.

کاریگەرترین ڕێگە بۆ بەگژاچوونەوەی تیرۆر بێبەشکردنی ئەنجامدەرانیەتی لەو هۆیانەی دەیانکەنە پاساو بۆ کارەکەیان. بەو شێوەیەش دەکرێ ئەو بنکە جەماوەرییەی کە تیرۆر زۆر پێویستی پێیەتی بەشێوەیەکی درێژمەودا لاواز بکرێ، چونکە زۆر جار تیرۆر لە خاکێکدا ڕیشە دادەکوتێ کە پەینەکەی ستەم و زۆرداری و زەلیلکردن و نائومێدی و نەهامەتییە. ئەرێ، تاکە ڕێگە بۆ ڕاگرتنی کارە تیرۆریستەکان بێبەشکردنی ئەنجامدەرانیەتی لەو هۆ سیاسییانەی دەیانکەنە پاساو بۆ کارەکەیان. لێرەشەوە، بۆ سەرکەوتن بەسەر تیرۆردا ئەوە جەنگ نییە کە پێویستە بەرپا بکرێ، بگرە ئەوە دادپەروەرییە کە پێویستە بەرقەرار بکرێ.

کاتێ تیرۆر دەچێتە ناو ململانەیەکی سیاسی، دەتوانرێ ڕەهەندەکانی بەڕوونی دیاری بکرێن و دەشێ پێویست بێ دانوستاندن لەگەڵ تیرۆریستەکاندا بکرێ. لێرەشدا لۆجیکی گوتاربێژانەی باو جەخت لەوە دەکا کە "دانوستاندن لەگەڵ تیرۆریستان نییە"! بەڵام لە دەرەوەی گوتارەکان ڕاستیی ڕووداوەکان هەیە، زۆرن ئەو حکوومەتانەی ناچار بوون دژ بە گوتارەکانی خۆیان بجووڵێنەوە تا دان بە ڕاستیەکانی واقیعدا بنێن، واتە بێدەنگکردنی توڕەیییەکەی تا بە ئەنجامدانی دانوستاندن قایل بن!

* جەنگ

ستراتیج

وشەی ستراتیج strategie لەڕووی داتاشینەوە بە واتەی سەرکردایەتیکردنی سوپا دێ (لە هەردوو وشەی یۆنانی: starto بەواتەی (سوپا) + agein بەواتەی: سەرکردایەتی کردن) لە سەرجەم ئەو پێکدادانانەی تێیاندا دەکەوێتە ڕووبەڕووی دوژمن. بەم واتەیە ستراتیج بریتییە لە هونەری جەنگ

کە نەخشەکێشان بۆ چەند کردەیەکی دیاریکراوی هێزە چەکدارەکان و سەرکردایەتیکردن و هاوئاهەنگیکردن لەناو ئەو کردانەدا لە خۆ دەگرێ بە مەبەستی سەرکەوتن بەسەر دوژمندا، کە دەرفەت بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی سیاسیی دیاریکراو دەرەخسێنێ. ستراتیج ئاماژەیە بۆ پلاندانان بۆ جەنگ لە کۆی گشتیدا و سەرکردایەتیکردنی، لە کاتێکدا تاکتیک پێوەندیی بە پلاندانان بۆ هەر کردەیەک لە کردە جیاوازەکان بە جیا و ڕێکخستنیانەوە هەیە.

لە بارێکدا ئامانج لە تێکۆشانی ناتوندوتیژی گەڕانە بە دوای ڕێگەی تری هاوتا و بەدیلی جەنگ بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی سیاسی، ئەوا بۆمان هەیە بە ئاڵوگۆڕێکی پێوانەیی واتەکە لابدەین و قسە لەسەر "ستراتیجی کاری ناتوندوتیژانە" بکەین. ئەو کارەیش بە واتەی سەربازاندنی ناتوندوتیژی نایە، بگرە ڕزگارکردنی ستراتیجە لە مۆرکە سەربازییەکەی.

لە چوارچێوەی ئەم تێڕوانینەدا ستراتیجی کاری ناتوندوتیژانە، پاش شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنی خاڵی هێز و لاوازی پاڵەوانە جیاوازەکانی کێشەکە، کار و پلانە جیاوازەکانی خۆی دەستنیشان دەکا و بەشێوەیەکی هاوئاهەنگ جێبەجێیان دەکا، بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی سیاسیی دیاریکراو. ئامانجی ستراتیجی کاری ناتوندوتیژانە زۆرلێکردنی دژبەرە تا بکەوێتە دۆخێک هەست بکا ناچارە ڕێگەچارەیەک بۆ کێشەکە قبووڵ بکا کە وەڵامگۆی پێداویستییەکانی دادپەروەرییە. پلاندانانی ستراتیجی هەر هەڵمەتێک پێویستی بە تێڕوانینێکی گشتگیر هەیە بۆ ڕێڕەوی کارە جیاوازەکان لە ڕێی هەڵایسانێکەوە کە سەر بکێشی بۆ سەرکەوتن.

زەحمەتی گەورە کە ئێمە لە تێگەیشتنی چەمکی ستراتیجی کاری ناتوندوتیژانەدا ڕووبەڕووی دەبینەوە، لە بنەڕەتدا بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە ئێمە وا ڕاهاتووین ڕووبەڕووبوونەوە لەناو دوو کەس یان دوو گرووپدا بە شەڕکردن "بە چەکی وەک یەک و هاوتا" وێنا بکەین کە تێیدا هەردوو لایەنی

دژبەر هەمـان ئامـرازیان هەیە، یان لانـی کەم ئامـرازەکـانیـان هـاوتان. هەر هێندەی یەکێک لەو دوو لایەنە ناکۆکە دەست لە بەکـارهێنانی ئەو ئـامـرازە توندوتیژانە هەڵبگری کە بەرامبەرەکەی بەکاریان دێنێ، ملـملانەکە دەگۆڕێ بۆ ملمـلانەیەکی نابەرامبـەر بە شـێوەیەک ئەو تێکچوونی پارسـەنگی هێزە ڕواڵەتییەی لێی دەکەوێتەوە، بوار دەدا پێشـبینیی سەرکەوتنی ڕاستەخۆ و کۆتایی لایەنە چەکدارەکە بەسەر لایەنە بێچەکەکەدا بکەین. بە دەربڕینێکی تر ناتوانین شـەڕێک بێنینە بەرچاو تێیدا هەردوو لایەنی دژبەر ئامـرازگەلی هاوشـێوەیان نـەبێ. هەر لێک نـەچوونێک، هەر نـاتەواوییـەک لە هـاوتـابوونی چەکـەکـاندا، زوو بەزوو وا لـێک دەدرێتـەوە کـە ئەوە کـەمـایەسـیـیـەکی کەمەرشکێن و نزمییەکی ڕەهایە بۆ کەمچەکەکە، بەبەراورد بە پڕچەکەکە.

بەڵام چەمکی کـاری نـاتوندوتیـژانە خـۆی لەخـۆیدا بوونی جـیـاوازی و کەموکوڕی لە هاوتابوونی ئامرازەکانی دەستدرێژیکار و دەستدرێژی لێکراو دەکاتە شتێکی حەتمی. تەنیا ئەم خاڵە سیمامان تێک دەدا و سەرگەردانمان دەکـا، چونکە ئەو کـەسـەی ناتوندوتیـژی هەڵدەبژێرێ وەک کـەسـێکی تەواو ڕووت و ڕەجـاڵ لەبەردەم کـەسـێکدا کـە سڵ لە بەکـارهـێنانی توندوتیـژی ناکاتـەوە دێتـە پێش چاومـان و لێرەشـەوە وا دەبینین ئەوەی یەکـەم چانسـی تەواوی هەیە لە دۆڕان و سـەرەنجـام مردنی حـەتمی چاوەڕوانی دەکـا، ڕێک وەک ئەو وشـترەی ڕووبەڕووی گـورگ دەبێتـەوە! ئەگەر تەنیـا ئەو کەرەسـتـە تەکنیکییانە لەبەرچاو بگرین کە لای مرۆڤی چەکدارن و هـاوتایان لای مرۆڤی ناتوندوتیژ نییە، ڕاستە کە ئەمەیان توانی بەرەنگاریکردنی ئەوەیانی نابێ.

لە ڕوانگەیەکی تیـۆریی ڕووتـەوە، مـرۆڤی چەکـدار دەتوانـێ تا ئـەوپەڕی سنوور توندوتیژی دژ بە مرۆڤی نـاتوندوتیـژ بەکـار بێنێ، کە ئەوە ئەگـەرێکە ناتـوانین ڕوودانـی بەدوور بزانین، هـیچ نـەبێ لـەبەرئـەوەی لەڕووی تـەکنیکەوە دەکرێ. بەڵام ئەوە هەر وەک ئەگەرێکی ڕووت دەمـێنێتـەوە و مـەرج نییـە ڕوو بدا، چونکـە ئەزمـوون پێـمـان دەڵێ ڕەنگە ئەگـەری ڕوودانیـشـی زۆر نـەبێ. بۆ

مەزەندەکردنی ئەگەرەکانی دەستبردنی مرۆڤی چەکدار بۆ دەستکردنەوە، نابێ تەنیا فاکتەرە تەکنیکییەکان لەبەرچاو بگیرێن، بگرە دەبێ هۆکارە ئینسانی و دەروونی و ئەخلاقی و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانیش ڕەچاو بکرێن، چونکە لەڕاستیدا دەشێ ئەم هۆکارانەی دوایی سنوورگەلێک بەسەر مرۆڤی چەکداردا بسەپێنن کە نەتوانێ بەبێ هەستکردن بە شەرمەزارییەکی گەورە بازیان بەسەردا بدا. توندوتیژی بەبێ سنوورگەلێک شتێکی کوێرە بەتەواوی واتەی دەستەواژەکە، لەوانەیە هەڵاتنێک بێ بۆ پێشەوە کە پێوەندیی بە هیچ ئامانجێکی عەقڵانییەوە نەبێ. لەبەرئەوە ئەم شیمانەیە ئەگەرچی لەڕووی تەکنیکەوە مومکینە، بەڵام مەرج نییە زۆرترین جار ڕوو بدا.

بژارەی ناتوندوتیژی بژارەیەکی ستراتیجییە کە پێویست دەکا هەموو کارەکانی ناتوندوتیژانە بن، چونکە ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە کارایی تایبەتی خۆی هەیە و بەدڵنیاییەوە هەر کارێکی توندوتیژ پەکی دەخا و شکستی پێ دێنێ، کاتێ توندوتیژی و ناتوندوتیژی پێکەوە لە شوێنێکی ململانەدا بن، ئەوا توندوتیژی لۆجیکی خۆی دەسەپێنێ. خەباتێک کە ٩٠٪ی کاری ناتوندوتیژ و ١٠٪ کاری توندوتیژ بێ، تێکۆشانێکی ناتوندوتیژانە نییە کە ١٠٪ کاری توندوتیژی تێدا بێ، بەڵکو ململانەیەکی توندوتیژییە کە ٩٠٪ کاری ناتوندوتیژانەی تێدایە. ئەگەر بۆ نموونە ٣٠٠ کەس پەناگیرییەکیان ئەنجام دا بە دانیشتن لەسەر زەوی بۆ ڕێگرتن لە بڵاوبوونەوەی پۆلیس و بەتەواوی بە هەڵوێستی ناتوندوتیژییەوە پابەند بن، هێندە بەسە سێ کەس پۆلیس بەردباران بکەن تا سەرلەبەری کارەکە بخرێتە خانەی توندوتیژی، چونکە یەکەم وێنە کە سەردێڕی هەواڵی تەلەڤزیۆنەکان و لاپەڕەی یەکەمی ڕۆژنامەکان داگیر دەکا، هەواڵی خۆپیشاندانە ناتوندوتیژەکە نابێ، بگرە ئەگەری زاڵ ئەوەیە هەواڵی بەردهاوێژەکان بێ. دەسەڵاتدارانیش، هەروەک ڕای گشتی، سڵ ناکەنەوە لەوەی بڵێن ٣٠٣ خۆپیشاندەر پەنایان بۆ توندوتیژییەکی قبووڵنەکراو

بردووه دژ به پیاوانی پۆلیس.

بەهەمان شێوە ئەگەر چەند هەزار کەسێک ڕێپێوانێکی هێمنانەیان لە شەقامەکانی شارێکدا ئەنجام دا، ئەوەندە بەسە چەندە دەکەسێک دەرگە و پەنجەرەی دوکانەکان بشکێنن تا هەموو خۆپیشاندەرەکان بە "بشکێن" لەقەڵەم بدرێن.

بۆیە جێی خۆیەتی هەر لە سەرەتای کارەکەوە بژارەی ستراتیجیی ناتوندوتیژی بە ڕاشکاوی ڕابگەیەنرێ، بەشێوەیەک لای هیچ کەس لە هاوبێژ (محاور)انی ئەوانەی کارەکە دەکەن، چ لەناو هاوبەشەکان یان نەیارەکانیان یان ڕای گشتیدا نەبێ کە ئەوە نەزانن. دەبێ ئەم ڕاگەیاندنە زەوینە بۆ هێنانەکایەی کەشوهەوا و ژینگەیەکی گونجاو ساز بکا بۆ پەرەپێدانێکی نموونەیی توانا شاراوەکانی کاری ناتوندوتیژانە کە بتوانێ هەموو کاراییی خۆی بەرجەستە بکا.

بەم شێوەیە، لە بابەتی ئەگەرەکانی پێکەوە گونجاندنی توندوتیژی و ناتوندوتیژیدا، بەهیچ شێوەیەک ئاڵوگۆڕ لەئارادا نییە، چونکە کارە ناتوندوتیژەکان کاریگەریی خەباتی توندوتیژ بەهێز دەکەن، لەکاتێکدا کارە توندوتیژەکان کاریگەریی تێکۆشانی ناتوندوتیژ پەک دەخەن.

لە ململانە توندوتیژەکاندا لایەنە چەکدارەکان زۆربەی جار دانیشتووان بە بارمتە دەگرن، کاری توندوتیژ دەرفەت ناداتە کۆی هاووڵاتییان بۆ چوونە ناو پرۆسەی خەبات، چونکە دەبینن وا وەک هاووڵاتی لە بەرپرسیاریەتییان داڕنراون. ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە، بەپێچەوانەوە، دەرفەت بۆ کۆمەڵگەی مەدەنی دەڕەخسێنێ تا ڕۆڵێکی گەورەتر لە چارەسەرکردنی کێشەکاندا بگێڕێ. زیاد لەوەیش -ئەمەیش وردەکاری نییە- خۆچەکدارکردنی ژن و پیاو لە بەرەنگاریکردنی ناتوندوتیژانەدا یەکسانن.

* تاکتیک

چەکی ناوکەیی

بەدرێژایی تەواوی ماوەی جەنگی سارد، ئایدیۆلۆجیستانی بیرۆکەی سڵەمێنی ناوکەیی (الردع النووی) جەختیان لەوە دەکرد "هاوسەنگیی تۆقین" باشترین گەرەنتییە بۆ ئاسایشی گەلان و ئاشتیی دنیا. کاتێکیش گومان دەخرایە سەر لۆجیکی پێشبڕکێی خۆپڕچەککردنی ناوکەیی، بە ڕوونکردنەوەی ئەوەی کە شتێکی مەنتیقی نییە سەرکێشی بە خۆلەناوبردنەوە بکرێ لەپێناو بەرگری لێکردنیدا، هەر زوو تۆمەتبار دەکران بە بێوەییخوازی (مسالمة)، واتە ترسنۆکی و ناپاکی. کاتێ جەخت لەوە دەکرا کاری ناتوندوتیژ باشترین ڕێگەیە کە دەرفەت دەداتە هاوولاتییانی ولاتانی ڕۆژهەلات بۆ بەرەنگاریکردنی دەسەلاتە تۆتالیتاریەکان، دەبوو ڕووبەڕووی خانەگومانیەکانی "ڕیالیستەکان" بوەستین. لەگەڵ ئەوەیشدا دەبێ دان بەوەدا بنێین کە ئەوەی لە ساڵی ١٩٨٩ دیواری بەرلینی ڕووخاند، چەکە ناوکەییەکانی ڕۆئاوا نەبوو، بگرە لەڕاستیدا ئەوە بەرەنگاریکردنی ناتوندوتیژانەی هاوولاتییانی ناو کۆمەڵگەی مەدەنیی ئەورووپای ڕۆژهەلات بوو کە بووە مایەی هەرەسی ڕیژیمە تۆتالیتارییەکانیان.

بێگومان زۆر لە ستراتیجکار و پیاوانی سیاسەت خۆ نابوێرن لەوەی لافی ئەوە لێ بدەن کە "سڵەمێنی ناوکەیی" بوو بەدرێژایی ماوەی جەنگی سارد پارێزگاریی لە ئاشتی لە ئەورووپا و جیهاندا کرد. ڕاستە جەنگ ڕووی نەدا. بەڵام ئەوە جێی گومانە کە هۆکارەکەی بدرێتە پاڵ چەکە کۆکوژەکان کە هەردوو جەمسەرەکە هەیانبوو. بەپێچەوانەوە بوونی چەکی ناوکەیی لای هەردوو سەربازگەکە هەڕەشەی دژبەرەکەی پەرە پێ دەدا، لەبری ئەوەی لەبۆتەی بدا.

بە ڕووخاندنی دیواری بەرلین سەردەمی یاڵتا[٣] بەسەر چوو. بەدرێژاییی زیاتر لە چل ساڵ دنیا دابەش بووبوو بەسەر دوو بارستەی دژبەیەک لە

سەرەقۆچانێکی ئایدیۆلۆجی و سیاسیدا و هەرلایەک لافی ئەوەی لێ دەدا کە گرەو لەسەر دەستگرتن بەسەر زەویدا دەکا. ئەمڕۆ ئەو سەردەمە بەکردەوە بەسەر چوو و هەموو شتێک وامان لێ دەکا بڕوامان وابێ کە بۆ هەتاهەتایە ڕۆیشت و ناگەڕێتەوە، هەربۆیە کەوتنی دیواری بەرلین گۆڕانێکی ڕیشەیی لە شانۆی ستراتیجیی ناودەوڵەتیدا وروژاند. ئەوەیش حکوومەتەکان ناچار دەکا چاو بە پێناسەکردنی گرەوە سیاسی و دیبلۆماسی و سەربازی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانیاندا بۆ بژارەکانیان لە بواری بەرگریدا بگێڕنەوە. گومان لەوەدا نییە ئەو مەترسییە جۆرەوجۆرانەی بەرۆکی کەرامەت و ئازادیی مرۆڤیان گرتووە، چ لە ئەورووپا و چ لە ناوچە جیاجیاکانی دنیا مەترسیی گەورەن، بەڵام بەدڵنیاییەوە ئەوە چەکی ناوکەیی نییە کە دەتوانێ ڕووبەڕووی ئەو مەترسییانە ببێتەوە.

بەڵام هێشتا ئەو پێداگرییە سەرسەختانەیەی دەوڵەتانی خاوەن چەکی ناوکەیی، کە وەک باوەڕێک ڕای دەگەیەنن و بەرگریی لێ دەکەن، هەر وەک خۆیەتی، کە "سڵەمێنی ناوکەیی" دوایین دەستەبەرە دژ بە هەڕەشەکردن لە بەرژەوەندییە زیندووەکانی هەریەک لەو دەوڵەتانە و هەردەم فاکتەرێکی یەکلاکەرەوە بووە لە پاراستنی ئاشتی لە جیهاندا. لێرەشەوە، بەرپرسانی سەربازی و سیاسی جەخت لەوە دەکەن "سڵەمێنی ناوکەیی" هێشتا زۆر پێویستە. هەربۆیە پێمان ناڵێن کامەن ئەو سیناریۆ ستراتیجیانەی دەکرێ لە چوارچێوەیاندا چەکی ناوکەیی بەکار بێ، چونکە هەڕەشەی ڕاستەقینە خۆی لە مەترسیی ئەو بەکارهێنانەدایە. لەگەڵ ئەوەشدا قڕوقەپکردن لەو سیناریۆیانە واتەی خۆ بەندکردنە لەناو ڕەوانبێژییەکی ڕووتدا، کە لە بنەڕەتدا لەسەر بیرۆکەیەکی سواو لەبارەی مەزنیی نەتەوەیی دامەزراوە.

لە چوارچێوەی ئەو دیمەنە ستراتیجییە نوێیەدا کە پاش ڕووخانی دیواری بەرلین لە ئەورووپا و جیهاندا شەقڵی گرتووە، ئاخۆ گرینگیی چەکی ناوکەیی پووچ نەبووەتەوە؟ لەکاتێکدا ناتوانرێ سیناریۆیەکی جێمتمانە دابنرێ کە

ڕێگە بەوە بدا لەڕێی بوونی چەکی ناوکەییەوە ڕووبەڕووی مەترسییەکانی دنیا و ئەو هەڕەشانەی ئاشتی شەکەت دەکەن، ببێتەوە، چونکە هیچ سیناریۆیەک نییە بتوانێ پاساو بداتە ئەگەری بەکارهێنانی چەکی ناوکەیی. جا ئەگەر بەکارهێنانی چەکەکە ڕێی تێ نەچێ، کەواتە هەڕەشەکەیش دەبێتە شتێکی بێمانا، ئەوکاتەیش چەکی ناوکەیی پاساوی بوونی لەدەست دەدا. لێرەدا "هزری ستراتیجی" خۆی لەبەردەم بۆشاییەکی چەمکبەندیی گەورەدا دەبینێتەوە. هەر ئەم بۆشاییە بۆ خۆی بەسە بۆ سەندنەوەی ڕەوایی لە چەکی ناوکەیی.

سلامەتی ناوکەیی لەبەردەم فۆرمە نوێکانی جەنگ و ئەو هەڕەشە واقیعیانەی ئەمڕۆ سەر هەڵدەدەن، تەواو دەستەپاچەیە. هیچ چار نییە دەبێ دان بەوەدا بنرێ کە لەکاتی جەنگی ساردەوە -نا، بگرە ڕاستتر ئەوەیە دۆخەکە لە کاتی جەنگی ساردیشدا هەر وا بووە- چەکە ناوکەییەکان نەبوونەتە مایەی دوورکەوتنەوە لە ململانەی خوێناوی کە لە زۆر ناوچەی دنیا هەڵگیرساون، هەروەک بەشداریی لە چارەسەرکردنی هیچیشیاندا نەکردووە. جگە لەوەیش، لەوکاتەی چەندان دەستدرێژیی خوێناوی لە سالانی دوایی لە چەندان وڵات ئەنجام دراون، ئەو ڕاستییە بۆ هەموو کەسێکی هۆشمەند نمایان بووە کە ئەو جۆرە کارانەی بە ئامرازی سەرەتایی لەلایەن هەندێ دەستە و تاقمی تیرۆریست یان گرووپی دەمارتوندەوە ئەنجام دراون، چەکی ناوکەیی هیچ ڕۆڵێکی سلامەتی نەبووە.

جێبەندی جیۆستراتیجیی نوێی ئەوروپایی و جیهانی هەلی بۆ داماڵینی چەکی ناوکەیی بەگشتی و تەواوی لەژێر چاودێرییەکی توندی ناودەوڵەتیدا ڕەخساندووە. مادام سلامەتی ناوکەیی هیچ پەرچەکردارێکی شایستەی نییە بۆ ئەو کێشە جۆراوجۆرانەی دەوڵەتان لە گۆڕەپانی ناودەوڵەتیدا ڕووبەڕوویان دەبنەوە، هیچ هۆیەکی قایلکەر نییە پاڵ بە دەوڵەتانەوە بنێ بۆ پارێزگاریکردن لە شوێنی خۆیان لە پێشبڕکیی خۆپڕچەککردنی ناوکەییدا،

یاخۆ گرتنی شوێنێک تێیدا، چونکە ئەو کارە هەڕەشەی سەر "ئاسایشی هاوبەش"ی گەل و نەتەوەکان پتر دەکا. هەربۆیە دەبێ هەرچی زووە پێنج دەوڵەتە زلهێزە ناوکەیییە ڕەسمییەکە یەکلایەنە جبەخانەکانیان سووک بکەن و پێکەوە دەستپێشخەرییەک بکەن بۆ ئەنجامدانی دانوستاندێکی ناودەوڵەتی بەمەبەستی ڕێککەوتن لەسەر لەناوبردنی چەکی ناوکەییان. لێرە بەدواوە دەکرێ ئەم لەناوبردنە ئەنجام بدرێ. قەت مەبەستیشمان لەوە "نەهێشتنی داهێنان"ی چەکی ناوکەیی نییە، بەڵکو مەبەست ئەوەیە لە بەرامبەر مەترسییەکانی بڵاوبوونەوە و تەشەنەکردنیدا، کۆنترۆڵی ئەو مەترسییانە بکرێ کە بەسەر مرۆڤایەتییدا هێناون. هەربۆیە داڕشتنی پەیماننامەیەک لەبارەی قەدەخەکردنی چەکی ناوکەیی، هاوشێوەی قەدەخەکردنی چەکی کیمیاوی، دەکرێ بەشدارییەکی بەهێز بێ لە قایمکردنی ئاشتی لە جیهاندا.

* جەنگ
* سڵەمێنی مەدەنی
* بێوەییخوازی

دەست بەسەرداگرتنی مەدەنی

لەوانەیە بۆ شکست پێهێنانی دەسەڵاتێکی ناشەرعی، جا نیشتمانی بێ یان بیانی، لەباتی وازهێنان لە هەر چالاکییەک یان مانگرتن یاخۆ دەستکێشانەوە لە کار، باشتر وابێ ئەو دەسەڵاتە لە ناوەوە بنکۆڵ بکرێ، ئەویش لەڕێی مانەوەی بەردەستەکان لەسەر کارەکانیان بەمەبەستی تێکدان و خراپکردنی ئەو ڕێنوێنییانەی لە سەردەستەکانەوە بۆیان دێن. لە چوارچێوەی بزاڤێکی بەرەنگاریکردنی ڕێکخراودا دەست بەسەرداگرتنی مەدەنی بەردەوامبوونی فەرمانبەرانی بەڕێوەبەرایەتی و خزمەتگوزارییە گشتییەکان و بەکارهێنەرانی دامەزراوە تایبەتەکان و کۆی هاووڵاتییان

بەشێوەیەکی فرەوانتر، لە مانەوە لە شوێنەکانی کارکردنیان دەگرێتەوە، لە چوارچێوەی دامەزراوە و کۆمپانیاکاندا، بەمەبەستی هەوڵدان بۆ وەگەڕخستنیان دژ بە دەسەڵاتی ئارا و لە بەرژەوەندیی بەرەنگاری. ئەرکی هەموو تاکێک لە شوێنی کارەکەیدا بەرەنگاری بکا و کەڵک لە هەموو ئەو ئامرازانە وەربگرێ کە وەزیفەکەی خستونیەتیە بەردەستی، تا دژ بە دەسەڵاتە ناشەرعیەکە بەکاریان بێنێ.

لە قۆناخی یەکەمدا دەکرێ دەست بەسەرداگرتنی مەدەنی شێوەیەک بێ لە هاوکارینەکردن و یاخیبوونی ناڕاستەوخۆ. لەبری ئەوەی ڕاشکاوانە جێبەجێکردنی فەرمانەکانی دەسەڵات ڕەت بکەینەوە، لەبەردەمیدا بەڕواڵەت ملکەچی نیشان دەدەین، بەڵام لە پاشملە کار بۆ جێبەجێنەکردن و پەکخستنیان دەکەین. لای خواری ئەوەیە جێبەجێیان بکەین بەڵام بەئەنقەست هەڵەی زۆریان تێدا بکەین، واتە ڕێک بەپێچەوانەوە جێبەجێیان بکەین، بەشێوەیەک ئامانجی خۆیان نەپێکن. بەم شێوەیە دەکرێ هاوکارینەکردنێکی کرداری بە قبووڵکردنێکی ڕواڵەتیی هاوکاریکردن پەردەپۆش بکرێ. ئەم یاخیبوونە ناڕاستەوخۆیە دوو تایبەتمەندیی هەیە، کە بریتین لەوەی: دەکرێ بە نەرمی جێبەجێ بکرێ، هەروەها خۆی دەبوێرێ لەوەی ببێتە مایەی ورووژاندنی سەرکوتکردن بەئاشکرا، یان ئەو سەرکوتکردنە بۆ درێژترین ماوە دوا دەخا، ئەوەیش کاری بەرەنگاریکردن و لە هەمان کاتدا فرەوانکرنی مەوداکەیشی ئاسان دەکا.

لەکاتێکدا پێویستە پرۆژەکانی ئەو دەسەڵاتە ناشەرعیەی ڕووبەڕووی دەبینەوە شکست پێ بێنین، دەبێ پرۆژکانی ئەو بزاڤی بەرەنگارییەی پشتیوانیی دەکەین سەربخەین. بەوەیش دەست بەسەرداگرتنی مەدەنی، بە هەمان هەنگاو، بەرنامەی هاوکارینەکردن کە لەڕێیەوە خزمەتکردنی ڕێژیمێکی زۆردار ڕەت دەکەینەوە، هەروەها ئەو بەرنامە بنیاتنەرەی کە لەڕێیەوە هەوڵ دەدەین ئەو ڕێگەچارە بەرهەستانە جێبەجێ بکەین کە بزاڤی

بەرەنگاری لەسەر ئەرزی واقیع پێشنیازیان دەکا، بەدی دێنێ.

لەگەڵ ئەوەیشدا ڕەنگە خەیاڵپلاوی بێ کە پێمان وابێ هەمیشە کارێکی ئاسانە فرت و فێڵ و چاوبەست لە نوێنەرانی دەسەڵات بکەین و "گەمە"کەیان لێ بشارینەوە. ڕاستیەکەی مەترسیی ئەوە هەیە ئەوان، زوو یان درەنگ، "گەمە دووسەرە"کەی فەرمانبەر یاخۆ بەردەستە نەیارەکان ئاشکرا بکەن و ئەنجا پەنا بۆ ئامرازەکانی سەرکوتکردنی بەردەستیان ببەن. زیاد لەوەیش، لە بەرامبەر هەندێ فەرماندا، ناتوانرێ سەرپێچییان لێ بکرێ مەگەر بەوەی دەستبەجێ بە ڕەتکردنەوەیەکی ڕوون و ڕاشکاو بەرهەڵستییان بکرێ. یاخیبوونێکی مەدەنیی ڕاشکاوی لەم جۆرە، گژبەریی دەستەویەخەی دەسەڵات دەکا و لە سزا دەربازی نابێ کە لەوانەیە سزایەکی سەخت بێ. هەربۆیە پێویستە بەرەنگاریکردنی ڕاشکاو بە ناوبگیرانە کار بکا و تەنیا بەرهەڵستیی ئەو فەرمانانە بکا کە گرینگییەکەیان لەگەڵ مەترسیی ئەو سزایەی لێی دەکەوێتەوە هاوتا بێ.

کەواتە پێویستە ئەو ئامرازانەی وەڵامدانەوەمان لەبەرچاو بن کە لەبەردەستی دژبەردان و بەهۆیانەوە هەوڵ دەدا سنوورێک بۆ ئەو دەست بەسەرداگرتنە دابنێ و ئەو خزمەتگوزارییە ئیداری و کۆمەڵایەتییانە لەدەستی دەرچوون جڵەو بکاتەوە. بەهێزیی کاردانەوەی دژبەرەکە هاورێک دەگونجێ لەگەڵ ئەو پارسەنگی هێزەی لە بنەڕەتدا هەیە: چەندە ژمارەی ئەو هاووڵاتییانەی لە دەست بەسەرداگرتنە مەدەنیەکەدا بەشدار بوون زیاتر بێ، جڵەوکردنەوەی دۆخەکە بۆ دەسەڵاتداران زەحمەتتر دەبێ.

ئەگەر تەرازووی هێز لە بەرژەوەندیی بەرگری پەرەی سەند، ئەوکاتە دەست بەسەرداگرتنە مەدەنیەکە بەئاشکراتر دەتوانێ گژبەریی دەسەڵاتی ئارا بکا. لەوکاتەدا دەست بەسەرداگرتنەکە دەبێتە هاوکارینەکردنێکی ڕاستەوخۆ: چیی تر فەرمانبەران ناچار نابن خۆیان بە پابەند نیشان بدەن و دەتوانن ڕاشکاوانە یاخیبوونی خۆیان لە دەسەڵات ڕابگەیەنن. چاوەڕوان

دەکرێ فرەوانبوونی ئەم دەست بەسەرداگرتنە ڕێژیمێک بهەژێنێ و بەشدارییەکی کاریگەر لە ڕووخاندنیدا بکا.

* یاخیبوونی مەدەنی
* هاوکاری نەکردن

ئوسولیەت (فەندەمێنتالیزم)

ئاینە مێژووییە گەورەکان تا ئەمڕۆیش ڕۆڵێکی سەرەکییان لە سەرهەڵدانی کولتوور و شارستانێتیەکاندا بینیوە و جێپەنجەی خۆیان لە دروستکردنی شارەکان لەڕووی سیاسییەوە بەقووڵی بەجێ هێشتووە. بەڵام دەبێ دان بەوەدا بنرێ کە ئەو ئاینانە بەزۆری ئەرکی "ناتوندوتیژبوون"یان فەرامۆش کردووە و چوونەتە ڕیزی ئایدیۆلۆجیا باوەکانی توندوتیژیی پێویست و شەرعی و شەریف. زۆربەی جاریش ئاینەکان لەڕێی فێرکردنی وشکی گوتارێکی عەقائیدیی داخراوەوە، لەبری ئامادەکردنی مرۆڤ بۆ سۆزنواندن بەرامبەر ئەوانی تر، بۆ ڕقئەستوری بەرامبەریان ئامادەیان کردووە. بەوەیش ئاینەکان وزەیان داوەتە ئەو نەتەوە تایفییانەی بەئاشکرا جیاکاری و وەلانان و توندوتیژی بەکار دێنن. ئەوان لەڕێی هاوپەیمانیکردنیان لەگەڵ تاغوتی توندوتیژیدا، ڕەهەندە ئەخلاقی و ڕۆحی و میتافیزیکییەکانیان فەرامۆش کردووە، هەروەها دەبێ باسی ڕەهەندە لاهوتی-سیاسییەکانی توندوتیژیش بکەین، چونکە تەنیا بەوەوە نەوەستاوە دانی ناوە بەوەی توندوتیژی مافێکی سروشتیی مرۆڤە لە چوارچێوەی بەرگریکردنی ڕەوا لە بەرژەوەندیەکانیدا، بگرە لە چەندان هەلومەرجدا پیرۆزیشی بە توندوتیژی داوە بەوەی بەستوویەتیەوە بە کۆمەکییەکی خواییەوە. ئاین کاتێ پیرۆزیی بە توندوتیژی دا، بەوە توندوتیژی پیرۆز نەبوو بەڵکو ئاین پیس کرا، بەوە ئاین هەر زۆر پیس کرا، هەر ئەوە کە قایل بووە دەست لەگەڵ توندوتیژی تێکەڵ بکا بەڵگەی ئەوەیە پێشتر لێی قەماوە.

ئوسوڵیەتی ئاینی بەهێزترین هەڵگری توندوتیژییە: هەر هێندەی خەڵکێک یەقینیان پەیدا کرد تەنیا ئاینەکەی ئەوان ئاینی ڕاستەقینەیە، ڕێگە بە خۆیان دەدەن لافی ئەوە لێ بدەن ڕاستەقینە تەنیا لای ئەوانە و دەگەنە ئەو قەناعەتەی خوای گەورە ئەرکی بەرگریکردن لەو ڕاستەقینەیەی بەوان سپاردووە، بەوەیش نەک تەنیا ئەرکی کافرکردنی زەندیقکارییەکان، بگرە ئەرکی جەنگان لەدژی زەندیقەکانیش دەگرنە ئەستۆ. کەواتە فەندەمێنتاڵیزمی ئاینی -مێژوویش پێمان دەڵێ فەندەمێنتاڵیزم داوگەیەک بووە هەموو ئاینەکانی تێ کەوتووە- دەستودەم ئایدیۆلۆجیای (جیهاد) بەرهەم دێنێ کە ئەو قورساییە گەورەیەی لە مێژووی ئاینەکاندا هەبووە.

لە لۆجیکی بابای ئوسوڵیدا مادام هیچ پرسێک نییە لە پرسی خوا داپەروەرانەتر بێ، کەواتە هیچ توندوتیژییەکیش شەرعیەتی لە توندوتیژیی جیهادکردن زیاتر نییە. بەم شێوەیە ئایدیۆلۆجیای ئوسوڵی توندوتیژی دەپیرۆزێنێ، بکوژە دیندارەکان لە هەموو بکوژەکان سەرسەختترن و لە هەمووانیش کەمتر هەست بە پەشیمانی لە کردەوەکانیان دەکەن.

مرۆڤی فەیلەسووف -جا چ بڕوادار بێ یان نەبێ- لە گەڕانی بەدوای دانایی گەردوونیدا ناتوانێ ئایدیۆلۆجیای ئوسوڵیەکان پووچ نەکاتەوە و سەرکۆنەی نەکا و بەگژیدا نەچێتەوە. لەوانەیە فەلسەفە نەتوانێ خوای ڕاستەقینە بناسێتەوە، بەڵام لانی کەم دەتوانێ خواوەندە پووچ و بەتاڵەکان بناسێتەوە، ئەویش لەڕێی هەوڵەکانیان بۆ قسەکردن بەناوی خواوە بەو شێوەیەی کە ڕاست نییە، ئەمەیش خۆی لەخۆیدا یەکلاکەرەوەیە. فەیلەسووف بیرۆکەی خواوەندێک ڕەت دەکاتەوە کە فەرمان بە مرۆڤی ئیماندار بکا بۆ سەپاندنی ڕێزگرتنی ئیمان و عەقیدە و شەرع و سیستم پەنا بۆ بەکارهێنانی توندوتیژی ببا. بەلای فەیلەسووفەوە دژ و پێچەوانەی ئیمان بێئیمانی نییە، بەڵکو توندوتیژییە. هەرچۆن بێ، کفرکردن بە خوا چاوپۆشین نییە لەوەی خوا هەیە، بەڵکو بانگەشەکرنی ئەوەیە کە ئەو بە

توندوتیژیی مرۆڤ ڕازییە و پاساوی دەداتێ و پەسندی دەکا. لەوەیش بەدتر ئەوەیە کە لەوانەیە فەرمانیشیان پێ بکا.

لە چوارچێوەی ئەم دیدگەیەدا، یەکەمین ڕاستی کە دەکرێ مرۆڤی هۆشمەند دەری ببڕێ کاتێ مێشکی خۆی لە بیرکردنەوە لە بوونی خوادا دەگوشێ، ئەوەیە: حاشا ئەو خواوەندە زاتێکی توندوتیژ بێ. توندوتیژی بەو نامۆیە و ئەو لە سەروو تووڕەیی و ئیرەیی و تۆڵەسەندنەوەوەیە. خوا، لە هەموو بارەکاندا، ناتوندوتیژییەکی پەتییە. کەواتە ئەقڵ فێرمان دەکا ئەو خواوەندانەی لەگەڵ توندوتیژیی مرۆڤدا هاوپەیمانی دەبەستن و ڕەوایی پێ دەدەن و هەندێ جار فەرمانی پێ دەکەن، بەدڵنیاییەوە لە کۆمەڵگەی پانتیون pantheonی تایبەت بە خواوەندە بەتاڵەکاندا نیشتەجێن. بەم شێوەیە "پەروەرێنی سەربازەکان" بەدڵنیاییەوە خواوەندێکی بەتاڵە. خوای ڕاستەقینە، هێندەی مرۆڤ بتوانێ بیناسێ، "خواوەندێکی بێلایەنە". کاتێ مرۆڤ لەسەر زمانی خواوەندێک دەڵێ کە ئەو توندوتیژیی مرۆڤەکان پەسند دەکا، ئەوە بەهیچ شێوەیەک قسەی خوا نییە کە باسی خۆی بکا، بگرە قسەی مرۆڤە لەبارەی خواوە، قسەی مرۆڤێکە بەهەڵە قسە دەداتە پاڵ خوا، چونکە مرۆڤ هەردەم پێویستی بەوەیە پاساو بۆ توندوتیژییەکەی بتاشێ، کاتێ باوەڕی بە خواوەندێکیش هەبێ، ئەوە دەبێ قەناعەت بەخۆی بێنێ کە خواوەندەکەی بەو توندوتیژییەی ڕازییە. دابڕینی خوا لە چەک فەریزەیەکی فەلسەفی و کولتووری و سیاسییە و تەنیا تایبەت نییە بە ئیمانداران، بگرە هەموو ئەو هاووڵاتییانەیش دەگرێتەوە کە پەرۆشی دروستکردنی جیهانێکی ئارام و دڵنیان.

ئەگەر بەڕاستی بنەمای ناتوندوتیژی بنچینەی فەلسەفە بێ، ئەوە جێی خۆیەتی جەخت لەوە بکرێ ئەم بنەمایە لەپێش هەموو ڕەچاوکردنە ئاینییەکانەوە دێ. ئەم جەختکردنەوەیەش بەحەتمی دەبێ سەربکێشێ بۆ دابڕانێکی ڕیشەیی لەگەڵ هەموو ڕێبازە ئاینییەکان، نەک تەنیا ئەوانەیان کە

پێوەندییان بە جیهادەوە هەیە، بگرە بەوانەیشەوە پێوەندییان بە جەنگی دادپەروەرانە و توندوتیژیی ڕەواوە هەیە. پێویستە "دیندارەکان" خۆیان پێشڕەو بن لەوەی ئازایەتیی ئەنجامدانی ئەو جۆرە دابڕانەیان هەبێ ئەگەرچی "کەلەپوور"ەکەیشیان بخاتە بەر تۆمەتبارکردن. مرۆڤی ڕۆحانی – جا چ باوەڕی بە خوا هەبێ یان نا– پیاوی دابڕانە. ئەو زەویی هێندە خۆش دەوێ وای لێ دەکا خۆی نەبەستێتەوە بە پارچە زەوییەکی دیاریکراوەوە. بەلای ئەوەوە هیچ خاکێک پیرۆز نییە، بۆیە بەردەوام ساز و ئامادەیە تا خاکەکەی بەجێ بێلێ تا گەشت بە کون و قوژبنەکانی دنیادا بکا. ئازاد لە ئامێزی خۆرەتاو و باران و بەفر و بادا.

ئێمە وا ڕاهاتووین ئەو کارە توندوتیژییانەی سەرکۆنەیان دەکەین بدەینە پاڵ جۆرە جیاوازەکانی پەڕگیری، بەلام بەبێ ئەرتۆدۆکسیاتەکان (خۆ بە هەقی ڕەها زانین) ئوسولییەکان سەر هەڵنادەن، چونکە ئەمەی دوایی پێشوەخت سەرەڕۆییەکانی ئوسولییەکان پاساو دەدا، ئەویش لەڕێی دامەزراندنی هەردوو ڕێبازی توندوتیژیی ڕەوا و جەنگی دادپەروەرانە و لەڕێی پاساودانی بەکارهێنانی ژیرانەی توندوتیژییەوە، لەکاتێکدا توندوتیژی ناژیرە و خۆی لەخۆیدا هەڵە و سەرەڕۆییە. بۆ بەگژاچوونەوەی توندوتیژی دەبێ تا حەشارگەکانی ڕاو بنرێ، کە خۆی لە پەنای ئۆرتۆدۆکسیەکاندا حەشار داوە و وەدەربنرێ.

بۆ ئاینەکان وا باشترە، لەبری ئەوەی هەموو لافی ئەوە لێ بدەن ئاینی ئاشتین، بوێریی ڕۆحی و بێگەردیی هزریی ئەوەیان هەبێ دان بەوەدا بنێن کە هەموویان هاوکات ئاینی جەنگیش بوون. ئەمەیش ناچاریان دەکا نەک تەنیا بۆ داننان بە هەڵەکانیاندا، بگرە بە بەهەڵەدا بردنەکەشیاندا بەشێوەیەکی تایبەت. دیارە داننانی ئاین بە لەخشتەبردنەکەی زۆر لە داننانی بە هەڵەکانیدا ئاستەمترە، چونکە هەڵەکان تەنیا مرۆڤ تۆمەتبار دەکەن، لەکاتێکدا لەخشتەبردن ڕاستەوخۆ ئاینەکە تۆمەتبار دەکا. گرینگە و

بگره وا باشه مرۆڤ تۆبه له هەڵەکانی بکا، بەڵام لەوە گرینگتر ئەوەیە دان بەوەدا بنێ هۆ و پاساودەری هەڵەکانی بەهەڵەداچوون بووە –بەهەڵەداچوون لە ڕێباز و لە بیرکردنەوەدا– و تاکە ڕێگە بۆ گەڕانەوە لە بەهەڵەداچوونەکەی، ڕاستکردنەوەیەتی.

* ڕاستی
* ڕۆحانیەت

مانگرتن

مانگرتن خۆی شێوەی کارکردنی ڕاستەوخۆیە کە لەسەر بنەمای هاوکارینەکردن دامەزراوە، چونکە هیچ دامەزراوە و کارگێڕییەک ناتوانێ بەبێ هاوکاریی خۆویستانەی کرێکاران و کارگوزاران کارەکانی ڕاپەڕێنێ. لەو ساتەی ئەوانە بڕیار دەدەن بەمەبەستی گەیاندنی داواکارییەکانیان دەست لە کارکردن هەڵبگرن، پاڵەپەستۆیەکی ڕاستەقینەی ئابوری و کۆمەڵایەتی دەخەنە سەر خاوەن کار و بەڕێوەبەرەکانیان، کە ناتوانن بۆ ماوەیەکی زۆر خۆ لە داوانامەکەیان نەبان بکەن. مانگرتن بۆ ئەوەی بەڕاستی کاریگەر بێ، دەبێ توانی خۆڕاگریی درێژخایەنی هەبێ: دەبێ مانگرتووان خۆڕاگر بن تا کارەکەیان دژبەر ناچار دەکا بە چارەسەکردنی کێشەکە لەڕێی دانوستاندنەوە. هەروەک دەکرێ بیر لە مانگرتنی ئاگەدارکردنەوە بۆ ماوەیەکی دیاریکراو بکرێتەوە.

لە کەرتی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و هەروەها لە کەرتی دابەشکردنی بازرگانیشدا کات لە بەرژەوەندیی خاوەنکارەکاندا نییە، چونکە ناتوانن زۆر لەگەڵ فەلەجبوونی دامەزراوەکانیاندا هەڵبکەن. هەر ڕۆژێکی زیاتری مانگرتن بارگرانیی زیانەکانی وەستانی کرێکاران لە کار زیاتر دەکا. بەڵام لە بەرامبەردا سووربوونی مانگرتووان لەسەر مانگرتنیش لە مەترسیی داچۆڕان بەدوور نییە کە لە درێژەکێشانی ماوەکە دەکەوێتەوە، چونکە بڕانی

سەرچاوەی بژێوی بەهۆی مانگرتنەکەوە دوور نییە لە مەودای دووردا مانگرتووان ناچار بکا بەبێ گەیشتن بە ئامانجەکەیان دەست بە کار بکەنەوە. مەترسییەکە لەوەدایە مانگرتنەکە لەخۆوە "هەڵبوەشێتەوە"، چونکە زۆربەی کات هەوڵدان بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە لەڕێی دانوستاندنەوە مانگرتووان وا لێ دەکا بە ڕێگەچارەیەک قایل بن.

لەکاتی مانگرتنەکەدا پابەندبوونی بەکاربەران دەتوانێ کێشێکی زۆر گەورەی لە پەرەسەندنی پارسەنگی هێز لەناو بەڕێوەبەرایەتییەکە و کارگوزارەکاندا هەبێ. هەربۆیە زۆر جار "شەڕی ڕای گشتی" لە دیاریکردنی ئەنجامی ململانەکەدا یەکلاکەرەوەیە، هەرلایەکیان بتوانێ پاڵپشتیی ڕای گشتی بەدەست بێنێ، ئەو لایەنە لە پێگەیەکدا دەبێ بتوانێ پێشنیازی دانوستاندن بکا. بۆیە دەبێ مانگرتووان هەڵمەتی بەرفرەوانی ڕاگەیاندن و ڕوونکردنەوە لای جەماوەر ئەنجام بدەن تا بەڕوونی لە ڕەهەندەکانی ململانە ئاراکە تێ بگا، چونکە ناکرێ بکرِ و بەکاربەران هاوهەڵوێستیی خۆیان دەربڕن تا بەباشی لە دروستیی پرسی مانگرتووەکان و ڕەوایی داواکانیان تێ نەگەن، بەپێچەوانەوە دوور نییە خراپییەکانی مانگرتن ئەو کەسانەی ڕۆژانە تالاَوی دەچێژن زۆر ئەزیەت بدا، نەخاسمە کاتێ مانگرتنەکە لە کەرتێکی "هەستیار"دا ڕوو بدا، وەک لە کەرتی خزمەتگوزارییە گشتییەکاندا. ئەو بێزارییەی لەوکاتەدا لای دانیشتووان دروست دەبێ، ڕەنگە ببێتە کۆسپێکی نەگریس لەبەردەم درێژەدان بە مانگرتنەکە و لەوێشەوە لەبەردەم سەرکەوتنیدا، بەتایبەت کە بەڕێوەبەرانی دامەزراوە یان کارگێڕییەکە هەموو هەوڵی خۆیان دەخەنە گەڕ بۆ قووڵکردنەوەی ئەو قەڵسییەی خەڵک تا زۆرترین سوود و قازانجی لێ بچننەوە.

لە دامەزراوە خزمەتگوزارییەکاندا، زۆر لە بەرژەوەندیی مانگرتوواندایە کە، جگە لەو "لای خوار"ی خزمەتەی ڕەنگە یاسا بیسەپێنێ، ئەگەر دەرفەت هەبوو خزمەتگوزارییەکانیان بەخۆڕاییش پێشکێش بە بکرِ و بەکاربەران

بکەن، چونکە لەو کـاتـەدا ئەو خـەڵکە زیاتر و باشـتـر لە ڕەهەندەکـانی مـانگرتنەکـە دەگـەن، هەروەها بۆ دڵنیـابوون لە هاوهەڵوێستـیـان لەگـەڵ مانگرتووان و بەوەیش بەشداریکردن لە ئاسانکردنی سەرکەوتنیان.

* مانگرتنی گشتی
* هاوکاری نەکردن

مانگرتنی گشتی

بانگەشـەکـردن بۆ مـانگرتنی گـشـتی کـاتێ دەبێ ئامـاژە بدرێتـە هـەمـوو هاووڵاتییـان –بە فـەرمـانبـەر و کارگوزار و کرێکارانەوە– چالاکییـەکانیـان ڕابگرن بـەمـەبەسـتی پەکـخـسـتنی ژیـانی ئیـداری و ئابووریی وڵاتێک یان ناوچەیەک یاخۆ شارێک.

دەکرێ مـانگرتنی گشـتی بۆ ماوەیەکی کورت ئەنجام بدرێ: ڕۆژێک، چەند سـەعـاتێک یاخـۆ تەنیا چەند خولەکێک. (پرۆسـەکانی "شـارە مردووەکە" کە تێـیـدا داوا لە هەر هـاووڵاتیـیـەک دەکرێ هـەمـوو چالاکـیـیـەکانـی ڕابگرێ، ڕاستەوخۆ سەر بە مانگرتنی گشتیی کورت مەودایە). ئامانجیش لەو کاتەدا کـارێکی ڕەمـزییە بۆ نیـشـاندانی مکوڕبوونی ڕوونی گەل لە کـێشـەیەکـیدا لەگـەڵ دەسـەڵاتێکی سـیـاسی یان ئابووری. بۆ سـەرکـەوتـنی کـارێکی وا فرەوان، پێشوەخت گریمانە دەکرێ کە دانیشـتووان لەبارەی ڕەهەندەکانی ململانە ئاراکـەوە هۆشـیـار و ئاگـەدار بن. بۆ ئـەوەی کاریگـەریی مـانگرتنە گشـتییـەکە کورتمەودا و دوابڕاو نەبێ، دەبێ لەکاتی مـانگرتنەکەدا پێشنیاز بۆ دانیـشـتـووان بکرێ هەندێ کـاری تر ئـەنجـام بدەن کـە ببنە مـایەی درێژەکێشـانی ململانەکە. هەروەها دەبێ ئەو جۆشدانە سەرتاسـەرییـەی لە مـانگرتنەکـە دەکـەوێتـەوە، لەڕێی شـێـوەی تری دەسـتـوەردان و هاوکارینەکردنەوە تەشەنە بکا.

لە دۆخێکی نائاسـاییدا نەبێ ناکرێ بڕیار لەسـەر ئەنجامـدانی مـانگرتنی

گشتیی بێ سنوور و ماوە نادیار بدرێ، چونکە ڕەهەندێ سیاسیی ململانەکە بۆ کۆمەڵگە یەکلاکەرەوەیە. کەواتە ئامانج دەستپێشخەریکردنە بۆ ئەزموونکردنی هێزێکی ڕاستەوخۆ و بەرەیی، یان لەگەڵ دەسەڵاتی ئارا یان لەگەڵ دەسەڵاتێکی خۆسەپێن کە هەوڵ دەدا لەڕێی کودەتا یان دەستدرێژییەکی دەرەکییەوە خۆی بسەپێنێ، ئەویش بۆ ناچارکردنی ئەو دەسەڵاتە تا خۆبەدەستەوە بدا یان ناچاری پاشەکشە ببێ. بەم شێوەیە بیرۆکەی مانگرتنی گشتیی تەواوی گەلێک، کە سووره لەسەر پساندنی پەتی ستەمکاری و زۆرداری کە باری سەرشانی گران کردووە و چارەنووسی زەوت کردووە، گونجاوترین بەرجەستەکردنی بنەمای ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە خۆیەتی. بەڵام نابێ لە بایەخی ئەو زەحمەتییانە کەم بکەینەوە کە ڕووبەڕووی بەرجەستەکردنی ئەم بیرۆکەیە لە مێژوودا دەبنەوە.

مانگرتنی گشتی بۆ ئەوەی کردەنی و ڕاستەقینە بێ، دەبێ لە ماوەی تا ڕادەیەک کورتدا سەربکەوێ. ئەگەر وا ڕێک کەوت زیاد لە پێویست تووڵی کێشا، مەترسیی گەورە لەئارادا دەبێ کە ئەنجامەکەی بەسەر دانیشتووان خۆیاندا بشکێتەوە. بۆیە دەبێ مانگرتووان خۆیان یەکەم کەس بن ملکەچی بن و گومان لەوەدا نییە سەرەنجامی شکستهێنان زیانێکی درێژمەودای دەبێ. بۆیە دەبێ کات لە بەرژەوەندیی ڕیژیمی دژبەر نەبێ کە لەوانەیە چاوەڕوان بکا تا مانگرتنەکە ئاشبەتاڵ دەکا، ئەنجا دەست بە هێرش بکا و پرسەکە بباتەوە. لەبەرئەوە پێویستە دەست بە ئامرازەکانی درێژکردنەوەی تاقیکردنەوەی هێزەوە بگرن، ئەویش بە پارێزگاریکردن لە چالاکییەکی ئابووریی کەمتر کە بەهۆیەوە پێداویستییە بنەڕەتیەکانی ژیانیان دابین بکەن. وا باشە سەرەتا خۆراکی پێویست ئەمبار بکرێ، چونکە ناکرێ مانگرتنی گشتی، مانگرتنێکی ماوە نادیار لە خواردن بەسەر دانیشتوواندا بسەپێنێ! هەروەها پێویستە کار بکەن بەشێوەیەک ئەوانەی لە کەرتی تەندروستیدا کار دەکەن بتوانن لای خواری خزمەتگوزاریەکان دابین بکەن.

ئەگەر شانبەشانی هاوهەڵوێستییەکی کۆمەڵایەتیی ڕاستەقینە، پاڵنەرێکی دەروونیی دەستەجەمیی بەهێزیش هەبێ، ئەوا دانیشتووان دەتوانن ئەو ڕێوشوێنە یاسابەندی (تقنینی)یانە قبووڵ بکەن کە دۆخەکە دەیانسەپێنێ. بەڵام نابێ لەو بنمیچە دابەزن کە تێیدا بارگرانییەکانی ژیان دەگەنە ئاستێک لە دەرەوەی توانی بەرگەگرتن بن.

بۆ ئەوەی مانگرتنی گشتی سەرکەوتن بەدەست بێنێ، گرینگە سەرکردەکانی بەرەنگاری ئامانجە سیاسییەکانی ململانەکە بەوردی دەستنیشان بکەن و لەوە دڵنیا بن کە بە کردەوە دەکرێ بێنە دی. هەروەها ئەرکی ئەوانە ئامرازی ئەو ئامانجانە بەجوانی بۆ خەڵک و بۆ دەسەڵاتە دژبەرەکەیش ڕوون بکەنەوە، ئەگینا دوور نییە مانگرتنە گشتییەکە سەربکێشێ بۆ یاخیبوون کە سەرەنجامەکەی بەبێ هیچ گومانێک شکست دەبێ.

کۆتا ئەنجامی ململانەکە پێوەندیی بە پەرەسەندنی پارسەنگی هێز لەنێوان دوو لایەنە ناکۆکەکەدا هەیە. لێرەدا مەترسیی ئەوە هەیە هەڵوێستی هێزەکانی پۆلیس و سوپا لە کۆتاهێنان بە مانگرتنەکە یەکلاکەرەوە بێ، بۆیە پێویستە سەرکردەکانی بزاڤەکە هەوڵ بدەن پێشوەخت پێوەندی بە نوێنەرانی هێزە ئەمنیەکانەوە بکەن بەمەبەستی قایلکردنیان بەوەی ئەگەر پاڵپشتیی بەهێزیشیان ناکەن، هیچ نەبێ بێلایەن بن. ئەگەر سەرکەوتن دوا کەوت و مانگرتنە گشتییەکە نیشانەی شەکەتی و هەناسەبڕکێی پێوە دەرکەوت، پێویستە سەرکردەکانی بزاڤەکە بڕیاری هەڵپەساردنی مانگرتنەکە بدەن پێش لەوەی شکست بێنێ، ئەوەیش وەک ستراتیجیەتێکی پاشەکشە کە دەرفەتی ئەوەیان دەداتێ جڵەوی دەستپێشخەریی هێرشکردن لە چوارچێوەی ململانەیەکی درێژمەودادا، لای خۆیان بهێڵنەوە.

* هاوکارینەکردن

مانگرتن له خواردن

له ڕێبازه ئاینی و ڕۆحییەکاندا ڕۆژوو بریتییه له خۆگرتنەوەی خۆویستانه له خواردن له ماوەیەکی دیاریکراودا، که دەرفەت دەداته ڕۆژووان تا خۆی بۆ نزا و نوێژ و بیرکردنەوه تەرخان بکا. لەم حاڵەتەدا ڕۆژووگرتن وەک ماوەیەکی خۆ خاوێنکردنەوەیه.

دەشێ لەناو کۆمەڵێکی دیاریکراودا ئامانج له ڕۆژووگرتن هێنانەکایەی ئاشتەوایی بێ کاتێ ناکۆکی دەکەوێته نێوان دوو کەس یان زیاتردا و دەکرێ تەنیا لایەنێک له دوو لایەنه ناکۆکەکه، یان هەردوو لایەنەکه یان گرووپەکه بەگشتی ڕۆژووەکه بگرن. ئەو کارەیش بۆ گوشارخستنه سەر ئەوانی تر بڕیاری لەسەر نادرێ، بەڵکو بەنیازی هاتنەوه هۆشی دووسەرەیانه. لەو هەلومەرجەدا لەپێناو دۆستاندا ڕۆژوو دەگیرێ نەک دوژمنان.

هەروەک دەکرێ لەبەر هۆی پزیشکی و چارەسەرکردن ڕۆژوو بگیرێ. بەڵام کاتێ کەسێک یاخۆ چەند کەسێک بۆ دەرخستنی ستەمێک لەسەر گۆڕەپانه گشتییەکه و بۆ بزواندنی ڕای گشتی و دەسەڵات پێکەوه، ڕازی نابن نان بخۆن، لەم کاتەدا ڕەوا نییه باس له "ڕۆژوو" بکرێ، بگره باسەکه باسی "مانگرتنه له خواردن".

مانگرتنی سنووردار له خواردن

مانگرتنی سنووردار له خواردن شێوه دەستپێشخەرییەکه که بریتییه له گتکردن له خواردنی هەر خۆراکێک له ماوەی چەند ڕۆژێکدا (لەنێوان سێ تا سی ڕۆژ) بەمەبەستی سەرکۆنەکردنی هەڵوێستێکی ستەمکارانەی تایبەت لەسەر گۆڕەپانی گشتی. مانگرتن له خواردن گتکردنه له خواردن، بەڵام گتکردن نییه له خواردنەوه. ئەگەر جەستەی مرۆڤ بەگشتی زۆر زیاد لەوەی خەڵک گومان دەبا، بۆ سێ تا چوار هەفته بەرگەی نەخواردن بگرێ، بەڵام

ناتوانێ هێنده بەرگەی ئاو نەخواردنەوە بگرێ. کەواتە ئامانج مانگرتن نییە لە خواردنەوە، بگرە بەپێچەوانەوە پێویستە رۆژانە چەند جارێک ئاو بخورێتەوە. با ئەوەیش روون بکەینەوە کە ئەگەر مرۆڤ شیر یان شەربەتی میوە یان چا بخواتەوە، نابێتە مانگرتن لە خواردن بە واتە وردەکەی وشەکە، چونکە ئەو خواردنەوانە خۆراکیشن.

دەکرێ ئەو ستەمەی سەرکۆنە دەکرێ راستەوخۆ پێوەندیی بە مانگرەکانەوە هەبێ، هەروەک دەکرێ ستەمەکە لەسەر کەسانی تر بێ و ئەوان بیانەوێ بەو کارەیان هاوهەڵوێستیی خۆیان لەگەڵیان دەرببڕن. مانگران دەیانەوێ لەرێی راگرتنی رەوتی ئاسایی زەمەن، کە بەوردی بە کاتی ژەمەکان دیاری کراوە، ئاماژە بە ستەمێک بکەن کە خۆی لە پشت "رێژیمی ئارا"وە حەشار داوە و دەبێ زوو بەزوو ریسوا بکرێ. مەبەست لە مانگرتن لە خواردن بزواندنی بەرپرسانی ستەمەکەیە تا گوشارێکی مەعنەوییان بخاتە سەر. هەروەک لە هەمان کاتدا گەرمکردنی رای گشتیشە تا ئەویش بەنۆرەی خۆی پاڵپەستۆیەکی کۆمەڵایەتی بخاتە سەر ئەو خاوەن بڕیارانە.

هەرکات پێشوەخت بەروونی رابگەیەنرێ کە ماوەی مانگرتنەکە لە خواردن سنووردارە، ئامانج لەوە کارتێکردن و وشیارکردنەوە و بەدەستهێنانی جەماوەرییە بەمەبەستی قایلکردنیان، نەک زۆرلێکردنیان. بابەتەکە لێرەدا بریتییە لە بەرپاکردنی "رووداوێکی رۆژنامەوانی"، بەوەیش وروژاندنی گفتوگۆیەکی جەماوەری. وەک هەموو ئەو کارانەی دەویسترێ رۆژنامەکان باسیان بکەن، کەسایەتیی بکەرەکان رۆڵێکی گرینگ لەو کاریگەرییەی دروست دەبێ دەبینێ. جێی داخە کە، بمانەوێ و نەمانەوێ، هەموو هاووڵاتییان لە بەرچاوی هۆیەکانی راگەیاندندا یەکسان نین. لێرەوە مانگرتنی سنووردار لە خواردن خۆی لەخۆیدا هیچ کێشێکی بۆ ناچارکردنی بڕیار بەدەستان نییە. ئەوان دەزانن کارەکە درێژە ناکێشێ و

بەگشــتــیش کـاتی ئەوەیان هەیە چاوەڕوانی کـۆتاکـەی بکەن. بـەڵام ئەگـەر مـانگران بتوانن بەشـێکی گرینگ لە ڕای گشـتـی جـۆش بدەن بە قـەناعـەت پێکردنیان بە مەترسیی کێشەکە و گرینگیی زۆری دۆزینەوەی چارەسـەرێکی دادپەروەرانـە بۆی، ئەوە دەتوانـن زەوینە بۆ دروســتکردنـی پاڵەپەســتـۆیـەکی کۆمەڵایەتیی ڕاستەقینە لەسەر بڕیار بەدەستە دژبەرەکان ساز بکەن.

بۆ ئەوەی زۆرترین کاریگەری بەدەست بێنن، گرینگە شـانبەشانی مانگرتن لە خواردن ژمـارەیەک چالاکی بۆ بەدەسـتـهێنانی پشـتگیری و هـاوهـەڵوێستی (وەک ڕێکلام، دابەشـکردنی بڵاوکـراوە، ئیمـزاکـردنی حـاڵنامـە،...) ئەنجـام بدرێ. هـەروەک دەکرێ بۆ هـەمـان مەبەست دەست بە هـەندێ مـانگرتنی تر لە خواردن لە شوێنانی تر بکرێ.

مـاوەتەوە، بڵێین مـانگرتووان بەهۆی سنووردارییی مـاوەی کـارکردنەکـەیان، زۆربەی جـار لەتوانـایاندا نابـێ هـاوسـەنگـیـیـەکی هـێـز بێننە کـایە کـە بۆ بردنەوەی پرسـەکە پێویستە. ئەگەر کـارەکەیان دەسـتپێشـخەرییـەکی دابڕاو بێ، مەترسی هـەیە کاریگەرییەکەیشی ڕاگوزەر بێ. بۆیە پێویستە مانگرتنی سنووردار لە خــواردن بـەتایبــەت، وەک ئەڵقــەیەک لە ئـەڵقــەکــانی کــارە جیاوازەکان لە زنجیرەی تێکۆشانی ناتوندوتیژانەدا دابنرێ.

مانگرتنی کراوە لە خواردن

مانگرتنی کراوە یاخۆ بێسنوور لە خواردن کارێکە سروشـتی تەواو جیاوازە لە مـانگرتنی سنووردار لـە خـواردن. مـانگرتنی بێـسـنوور لە خـواردن وەک مـانگرتنی سنووردار نییە کـە کاری تەنیا دەربڕینی نارەزایی لە سـتەمـێک و بێدارکردنەوەی بڕیاربەدەسـتـانی دژبەر و بزواندنی هـەستی ڕای گشتی بێ، چونکە ئەو کـەس یاخـۆ کـەسـانـەی پێـی هـەڵدەستن ڕای دەگـەیـەنن کـە تا بەدیهــاتنی داواکــانـیــان، واتە نەمــانی ئەو ســتــەمــەی ســەرکـۆنـەی دەکــەن بەردەوام دەبن و کـۆڵ نـادەن. ئەو جـۆرە مـانگرتـنە تەنیـا هـۆشـیـارکردنەوە و

قایلکردن و پاڵپەستۆ نییە، بگرە دەیەوێ زۆرلێکردن بێ. لێرەشدا لەبەردەم دوو حاڵەتی مومکیندا دەبین: مانگران یان دەیانەوێ ئەو ستەمەی خۆیان بەدەستیەوە گرفتارن لەناو بەرن، یاخۆ دەیانەوێ دۆخێک کۆتا پێ بێنن کە کەسانی تر قوربانین تێیدا و بەلای ئەوانەوە قابیلی قبووڵکردن نییە.

لە هەردوو حاڵەتەکەدا، مانگر یاخۆ مانگران دەیانەوێ بە ڕاگەیاندنی باری نائاسایی هەڵوێستەکە گەورە بکەن. ئەوان دەیانەوێ بە سەرکێشیکردن بە ژیانی خۆیان گژبەریی زەمەن بکەن، ئەوان لەکاتێکدا ڕازی نابن کاتی زیاتر بە خۆیان ببەخشن، جەخت لەوە دەکەن کە کات بەئەندازەی پێویست درێژەی کێشاوە و ئیتر هیچ کاتیان نەماوە بۆ چاوەڕوانکردن و ئارامیان لەبەر بڕاوە، هەروەها هەموو ئەو بەڵگانە کە خەڵکی ئەقڵمەند پێشکێشیان دەکەن تا قایلیان بکەن دەستبەرداری ئەو سەرکێشیکردنە بن، دەدەنە دواوە. ناتوانن چیدی چاوەڕوان بکەن و بڕیاریان داوە چی تر بەرگەی ئەو شتە نەگرن کە لە توانا بەدەرە. کەواتە ئەوان دەیانەوێ بە سەرکێشیکردن -کە سەرکێشیکردنێکی بکوژیشە!- ڕەوتی کات خێرا بکەن، ئەویش بە گۆڕین (تصریف)ی ویستی دادپەروەری لە شێوەی ڕانەبردوو (مچارع)، نەک لە شێوەی کات کوشتن و دەستی دەستی پێکردندا.

مانگرتن لە خواردن کارێکە کەسایەتیی بەشداران تێیدا زۆر گرینگە: ناو و سەر و سیما و کەسایەتیی مانگران توخمێکی جەوهەرییە لە پرۆسەی هەڵنانی ڕای گشتی و هۆشیارکردنەوەیدا. ئەگەر ئێمە خەریکی کارێکی هەرەوەزی بووین، ئەوا مانگرەکان خۆیان دەکەنە زمانحاڵی ئەوانەی بەدەست ستەمەوە دەناڵێنن و هی ئەوانەیش کە بەرەنگاریی ئەو ستەمە دەکەن. هەربۆیە پێویستە دان بە ئەمان و ئەوانیشدا بنرێ، ئەگینا ئەگەری ئەوە لەئارادایە کارەکە هەر زوو بە شکست کۆتایی بێ.

بڕیاردان لەسەر ئەنجامدانی مانگرتنێکی بێ سنوور لە خواردن بڕیارێکی زۆر مەترسیدارە و بەبێ شیکردنەوەی قووڵی هەڵوێستەکە کە دەری بخا مەرجی پێویستی سەرکەوتنی لە ئارادایە، ناکرێ ئەو بڕیارە بە شێوەیەکی ژیرانە بدرێ. پێش هەموو شت زۆر پێویستە بە کردەوە ئەگەری گەیشتن بە ئامانجی دیاریکراو هەبێ لە چوارچێوەی ئەو ماوەیەی لەگەڵ چۆنیەتیی ئەنجامدانی کارەکەدا گونجاوە، کە دەکرێ بە ماوەی ٤٥ تا ٥٠ ڕۆژ مەزندە بکرێ ئەگەر هاتوو مانگران بە کردەوە هیچیان نەخوارد جگە لە خواردنەوەی ئاو. ئەگەر دەست بدرێتە مانگرتنێکی کراوە لە خواردن لەپێناو ئامانجێکی مەحاڵدا، مانگرتن لەو کاتەدا هیچ نابێ جگە لە ئاماژەیەکی نارەزاییی نائومێد و نائومێدکار. لەو کاتەشدا تەنیا دوو دەرچە هەیە: یان ئەوەتا مانگرەکان پێش لەوەی بەلایەک بقەومێ مانگرتنەکەیان کۆتا پێ بێنن و بە ناچاری دان بە شکستی خۆیاندا بنێن، یان ئەوەتا ببنە قوربانی کەللەڕەقیی خۆیان، کە ئەو هەڵوێستە ڕەنگە شایستەی سەرسامی بێ، بەلام هەرگیز ژیرانە نییە. لەوانەیە ببنە "شەهید" کە ژیانی خۆیان کردووەتە قوربانی کێشەیەکی ڕەوا، بەم واتەیە دەکرێ بڵێین بە بێهوودە نەمردوون، بەلام پێویستە داواکردنی سەرکەوتن بکرێتە بنەمای کاری ناتوندوتیژی نەوەک قوربانیدان: قبووڵکردنی مردن دروستە، بەلام نابێ داوا بکرێ.

لە مانگرتنی گشتیدا دەردەکەوێ هەڵوێستی ڕای گشتی یەکلاکەرەوەیە. بگرە تەنانەت لەم چالاکییەدا لە هەموو کارە ناتوندوتیژانەکانی تریش یەکلاکەرەوەترە، چونکە هەر ئەوە دواجار سەرکەوتن یان شکستی مانگرتن لە خواردنەکە یەکلا دەکاتەوە. لێرەدا "سیانەکردنی ململانەکە" بایەخێکی زۆری هەیە. ناچارکردنی یەکلاکەرەوە کە زۆرترین چانسی سەرکەوتنی هەیە، ئەو گوشارە مەعنەوییە نییە کە مانگران لەسەر بڕیاربەدەستانی دژبەر دروستی دەکەن، بگرە ئەو گوشارە کۆمەلایەتییەیە ڕای گشتی -کە مانگرتن لە خواردنەکە ورووژاندویەتی- لەسەر ئەوانەی دروست دەکا.

هەربۆیە یەکەم ئامانج کە پێویستە پێی بگەن بردنەوەی "شەڕی ڕای گشتی"یە. ناشبێ مانگرتنی بێسنوور لە خواردن سەربکێشێ بۆ ترساندنی بەرپرسانی ستەمەکە بە مردنیان. دەبێ مانگرەکان خۆیان هەر جۆرە هەڕەشەیەک لە بڕیاربەدەستانی دژبەر ڕەت بکەنەوە، وەک ئەوەی وایان نیشان بدەن کە ئەگەر داواکانیان جێبەجێ نەکەن ئەوا ڕاستەوخۆ و بەشێوەی کەسی بەرپرسیار دەبن لە مردنیان. تاکە بەرپرسیاریەتی کە پێویستە بخرێتە گەردنی بڕیاربەدەستان ئەو بەرپرسیاریەتییەیە کە بەکردەوە لەسەر شانیانە لە بابەتی ئەو ستەمەی ئەنجامی دەدەن و لەلایەن مانگرانەوە سەرکۆنە و دژایەتی دەکرێ.

ئاراستەکردنی ئاگەدارکردنەوەیەکی کۆتایی بۆ بڕیاربەدەستانی دژبەر پێشوەخت سەرنجی ڕای گشتی ڕادەکێشێ و لایەنگران جۆش دەدا. پێویستە دەستبەجێ خەباتکاران بە نۆبە بکەونە خۆ بۆ زیادکردنی کاریگەریی کاری ڕاگەیاندن و ڕوونکردنەوە و هۆشیارکردنەوە لای چین و توێژی جیاوازەکانی دانیشتووان کە دەشێ هەست بە کێشەکە بکەن. پێویستە مانگرەکان خۆیان و لێژنەی هاوئاهەنگیکردنی کار مادەکانی گشتاندن (وەک بڵاوکراوە و لافیتە و فایل و سکاڵاکان،...) ئامادە بکەن، هەروەک هاتنە سەر هێڵی هەندێ کەسایەتی و ڕێکخراو و دەربڕینی هاوهەڵوێستییان لەگەڵ مانگران کارێکی زۆر پێویستە، هەروەها پێویستە بۆ چڕکردنەوەی کاریگەریی مانگرتنەکە هەندێ کاری تری ناتوندوتیژانەی ڕاستەوخۆ ئەنجام بدرێ، وەک خۆپیشاندانی گشتی، مانگرتنی سنووردار لە خواردن، چالاکیی هاوکارینەکردن، یاخیبوونی مەدەنی...

هەروەها پێویستە لەسەر دانوستاندنکاران (دوو سێ کەس) کە مانگرەکان لە سەرەتای کارەکەوە هەڵیاندەبژێرن، زمانحاڵی ئەوان بن لای بڕیاربەدەستانی دژبەر. هەرچی بڕیاری وەستاندن یان درێژەدان بە مانگرتنەکەیە بەدەست مانگرەکان خۆیانە چونکە ئەوانن بەرگەی

مەترسییەکانی کارەکە دەگرن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مەزەندەکردنی ئەوەی ئاخۆ چەندە لە داواکانی مانگران جێبەجێ کراوە و پێشنیازکردنی ڕاگرتن یان هەڵپەساردنی مانگرتنەکە لەدەست لێژنەی دانوستاندنەکەدایە، چونکە هەموو ئەو توخمانەی بۆ ئەو کارانە پێویستن لەدەستی ئەواندایە.

زۆر جار ئەو بەندکراوانەی توانی ئەنجامدانی ڕێگەی تری دەربڕینی نارەزاییان نییە، بۆ سەرکۆنەکردنی هەلومەرجی گرتنیان پەنا بۆ مانگرتن دەبەن. تەنانەت ئەوانەیش بەهۆی چالاکییان لەناو ڕێکخراوێکی سیاسیدا کە بەئاشکرا پەنا بۆ توندوتیژی دەبا، بەند کراون، دەکرێ بڕیاری مانگرتن لە خواردن بدەن. بەڵام -وەک بەگشتی وایە- ئەگەر هاوهەڵوێست بمێننەوە لەگەڵ ئەو کارە توندوتیژییانەی هاوخەباتەکانیان لە دەرەوەی گرتووخانە ئەنجامیان دەدەن، ئەوا ئەو مانگرتن لە خواردنەیشیان دەچێتە چوارچێوەی ستراتیجی کاری توندوتیژییەوە، بەو هۆیەشەوە مانگرتنەکەیان کەڵک لە لایەنە ئەرێنییەکانی بژارەی ناتوندوتیژی بۆ کارێک، وەرناگرێ. بەندکراوە مانگرەکان لە خواردن بەتایبەت بەلای ڕای گشتییەوە* بە هاندەری توندوتیژی دادەنرێن و گوێ بە دۆخیان نادرێ. بەو هۆیەشەوە بڕیاربەدەستانی سیاسی لەبارێکدا ناکەونە ژێر پاڵەپەستۆیەکی کۆمەڵایەتیی بەهێز لەوبارەوە، خۆیان بە ناچار نابینن بەدەم داواکانیانەوە بچن. لەو جۆرە هەلومەرجەدا مەترسیی ئەوەیش هەیە خۆ نەبوێرن لەوەی وازیان لێ بێنن لە گرتوخانەدا بمرن.

ماوەتەوە بڵێین، هەلومەرجەکە هەرچۆن بێ، مانگرتنی ماوە نادیار لە خواردن، مەترسیی مردنی تێدایە، ئەو کەسەی بەئەنقەست بڕیاری ئەو سەرکێشییە دەدا، خۆی لە دوا ئەنجامەکانی بەرپرسە، چونکە هەندێ پرس هەن پاساو دەدەنە ئەو جۆرە سەرکێشییە.

* ڕای گشتی

بەرهەڵستیی ویژدان

مەبەست لە "بەرهەڵستیی ویژدان" -بە واتە بڵاو بەڵام بەرتەسکەکەی- ڕەتکردنەوەی ئەنجامدانی خزمەتی سەربازی یاخۆ بەدەمەوەچوونی "بانگی ئاڵا"یە. ئەم دەستەواژەیە خۆی لە خۆیدا ئاماژەی ئەوەی لێ دەخوێنرێتەوە کە ئەو ڕەتکرنەوەیە بەشێوەیەکی سەرەکی لەسەر هەندێ قەناعەتی کەسی دامەزراوە کە پشت ئەستوورە بە ئەرکی ئەخلاقی و/یان ئاینی کە لەسەری پێویست دەکەن بەبێ هیچ مەرجێک ڕێز لە ژیانی مرۆڤ بگرێ و بەوەیش خوێنڕشتن و بەدوای ئەویشدا "هەڵگرتنی چەک" حەرام دەکا. تا ماوەیەکی دوور و درێژ هەڵوێستی ویژدانگران لەلایەن دەوڵەتانەوە بەتوندی وەک کەتنێکی نانیشتمانی سەرکۆنە دەکرا کە پێچەوانەیە لەگەڵ ئەرکی هاوهەڵوێستیی نیشتمانی کە خۆی بەسەر هەموو هاونیشتمانیەکدا دەسەپێنێ. ڕای گشتیش درێغی نەدەکرد لە پشتگیریکردنی ئەم سەرکۆنەکردنەدا، بەو هۆیەشەوە ئەو جۆرە کەسانە تۆمەتبار بوون بە ترسنۆکی، لەو ڕووەوە ئامادە نین وەک هاووڵاتی بەرپرسیاریەتیی سەرشانیان بگرنە ئەستۆ.

بەم شێوەیە داننان بە مافی بەرهەڵستیی ویژدان و بەخشینی دۆخێکی یاسایی بەو جۆرە کەسانە سەرەتایەکی واتەدارە لە شارستانێتیدا. ئەم دانپێدانانە شتێکی نوێیە و پاش ململانەیەکی درێژخایەن بەدەست هات کە ئازایەتی و ئازاری زۆری لەوانە ویست کە شانیان دایە ژێری کاتێ وەک کەتنکار و نابەرپرس مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرا و لەبەرچاوی خەڵک ناشیرین دەکران و لە کونجی زیندان توند دەکران، لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا باقیی دەوڵەتانی تر کە پابەندن بە بنەمای خزمەتی زۆرەملێی سەربازییەوە، دانیان پێدا نەناوە.

پوختەی قسان ئەوەیە، تەنانەت لەو وڵاتانەیش کە بەسەربازکردنی

زۆرەملێیان هەڵوەشاندووەتەوە، پێویستە هاووڵاتییان داوا بکەن دۆخی یاسایی بە کەسانی ویژدانگر ببەخشرێ، تا بەوە پێشوەخت قایلنەبوونی خۆیان بۆ بوونە سەرباز لە سوپادا ڕابگەیەنن لە بارێکدا دەوڵەت بڕیاری دا بیانکاتە سەرباز.

مادەم بەرهەڵستیی ویژدان کورت نابێتەوە لە ڕەتکردنەوەی چوونە ڕیزی سوپا لە شێوەیەکی ناسەربازیی ئاشتییانەدا و بەس، بگرە لەسەر بژارەی ناتوندوتیژی دامەزراوە، بۆیە نابێ تەنیا بە ڕەتکردنەوەیەکی تاکەکەسی بۆ هەڵگرتنی چەک واز بێنێ. ئەو هاووڵاتییەی ناتوندوتیژی هەڵدەبژێرێ، لەکاتێکدا داوای سوودمەندبوون دەکا لە مافی بەرهەڵستیی ویژدان "سەپاندنی ویژدان"، پێویستە لەسەری لە ڕێگەی تری ناتوندوتیژەوە بەرپرسیاریەتیەکانی خۆی وەک هاووڵاتی جێبەجێ بکا، واتە لەڕێی ئامرازەکانی ناتوندوتیژییەوە. لەو کاتەدا پێویستە دەوڵەت، هەر لە چوارچێوەی هەمان خزمەتی نیشتمانیدا، ڕێگەی پێ بدا خزمەتێکی مەدەنی ئەنجام بدا کە ماوەکەی هێندەی ماوەی خزمەتە سەربازییەکە بێ.

بەدرێژاییی ئەو ماوەی خزمەتەیش پێویستە لەسەری لە بنەما و ڕێبازەکانی ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە بکۆڵێتەوە، چ ئەوەی پێوەندیی بە بنەماکانی بەرگریی نیشتمانی و ڕێبازەکانیەوە هەبێ، یان بە بنەماکانی دەستوەردانی مەدەنی و ڕێگەکانی و خۆ ئامادەکردن بۆ بەکردەوە جێبەجێ کردنیان.

کاتێ بابای ویژدانگر بڕیارەکەی دەدا، دەزانێ لەوانەیە هەندێ بارودۆخ لەپڕ بێنە پێش و دەوڵەت ناچار بکەن دەست بکێشێتە ناو کێشەیەک بۆ بەرگریکردن لە پرسێکی ڕەوا، ئەو دەستوەردانەیش بە ئامرازەکانی بەردەستی ئەنجام دەدا کە بریتییە لە هێزی چەکدار. هەروەها پێی وایە لە دۆخێکی ئاوادا وا باشترە دەوڵەت پەنا بۆ چەک ببا لەوەی پەنا بۆ سیاسەتی دەستوەرنەدان ببا کە هیچ پاڵنەرێکی نییە جگە لە ترسنۆکی و

ئاکامەکەیشی هیچ نابێ جگە لە بوارکردنەوە بۆ دەستدرێژیکاران بۆ ئەنجامدانی کارە خراپەکانیان. بەڵام کاتێ هاوولاتییەک بڕیار دەدا ویژدانگر بێ، ئەوە پێشوەخت بڕیاری داوە خۆی بەشداریی دەستوەردانێکی چەکداری لەو شێوەیە نەکا و بڕوای وایە وا بۆ وڵاتەکەی باشترە بەشوێن هەندێ ڕێگەی تری دەستوەرداندا بگەڕێ کە لە چوارچێوەی ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانەدا بێ.

هەروەک دەکرێ بەرهەڵستیی ویژدانی سیاسی ئامرازێک بێ بۆ ڕەتکردنەوەی بەشداریکردن لە کارێکی سەربازیدا کە بەلای ویژدانگرەوە ستەمکارانە و ناپەسندە، بەڵام بەبێ ئەوەی ناتوندوتیژی هەڵبژێرێ و بەهیچ شێوە و لە هیچ هەلومەرجێکدا بە پەنابردن بۆ توندوتیژی ڕازی نەبێ، چونکە کەسە سەربازییەکان خۆشیان دەتوانن ببنە ویژدانگر بەوەی ڕازی نەبن بەشداریی هەڵمەتی سەرکوتینی کەمینەیەکی سیاسی بکەن کە لەپێناو داننان بە مافەکانیدا تێ دەکۆشێ. هەروەک دەکرێ ڕازی نەبن پەنا بۆ هەندێ ئامراز ببرێ کە بە ناڕەوایان دەزانن وەک ئەشکەنجەدان و کوشتنی دیلەکان بەبێ دادگەییکردن.

بەشێوەیەکی گشتیتر دەکرێ هەر ڕەتکردنەوەیەکی گوێڕایەڵیکردنی یاسا یان فەرمانێک لەلایەن هاوولاتییەکەوە بە "بەرهەڵستیی ویژدان" ناو ببەین کە -بە پاڵنەری ویژدانیی ڕووت- قەناعەتی وایە ئەگەر ملکەچ بکا ئەوا لە ستەمێکی تایبەتدا دەگلێ کە کەرامەتی مرۆڤ پێشێل دەکا. ئەو یاخیبوونە بەگشتی یاسایەکی نەنووسراو لەسەری فەرز دەکا کە لەسەروو یاسا نووسراوەکانی شارەوەیە. لە بارێکی وادا، ئاخۆ پێویست ناکا بیر لە جێکردنەوەی مافی یاخیبوون بە هۆکاری ویژدانی لە دەستووردا بکرێتەوە؟ ئاخۆ ئەوە یەکێک لە خواستەکانی دیموکراسی نییە "خاڵێک بۆ ویژدانی هاوولاتی" دیاری بکرێ کە تاک لە ملکەچی بۆ یاسایەک سەرفراز بکا کە داخوازیەکانی پێچەوانەی قەناعەتەکانی ئەون.

* دەستوەردانی مەدەنی
* بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە
* یاخیبوونی مەدەنی

پەناگیری بە دانیشتن

پەناگیری بە دانیشتن sit-in (ئەم وشە ئینگلیزییە دەقاودەق واتای: دانیشتن لە ناوەوە، دەگەیەنێ)، شێوەیەکی دەستوەردانی ڕاستەوخۆیە و بریتییە لە داگیرکردنی شوێنێکی ڕەمزی بە دانیشتنی دەستەجەمی لەسەر زەوی. لەباتیی مانەوە بەپێوە، لەباتیی "پەناگیری بە بەپێوە وەستان" stand-in (بەپێوەوەستان لە ناوەوە)، دانیشتن تایبەتمەندیی ئەوەی هەیە جۆرە سەقامگیرییەکی زیاتر و تۆکمەییەکی پتەوتر بە خۆپیشاندانەکە دەدا، بەوەی بەوردی "بناخەگەل"ێکی باشتری پێ دەبەخشێ بەشێوەیەک باشتر دەتوانێ بەرەنگاریی دەستوەردانی پۆلیس بکا. یەکێک لە شێوە هەمەجۆرەکانی پەناگیری بە دانیشتن بریتییە لە "خۆمراندن" die-in (بەواتای: مردن لە ناوەوە، دێ)، مەبەستیش "خۆ بە مردوو نیشاندانە" بەوەی لەسەر زەوی تەخت ڕابکشێ.

ئامانج لە ڕێکخستنی خۆپیشاندانی دانیشتن بەگشتی بریتییە لە بێدارکردنەوەی ڕای گشتی و دەسەڵاتدارە گشتییەکان لە دۆخێکی ستەمکارانە. بەشداران دەتوانن خۆپیشاندانەکە بێننە گۆ، ئەویش بە لەبەرکردنی جلوبەرگێکی بێ باڵ و بەرزکردنەوەی لافیتە و بەیداخ بۆ ئاگەدارکردنی ڕێبواران، هەروەک دەکرێ هەندێ خۆپیشاندەری تر بڵاو کراوە بەناو خەڵکدا دابەش بکەن. پەناگیری دەکرێ ڕێگەیەکیش بێ بۆ دەستگرتنی پەناگیران بەسەر هەندێ شوێنی تایبەت بە دژبەرەکە تا خۆیانی وەک وتوێژکاری پێویست بەسەردا بسەپێنن. هەروەک دەکرێ پەناگیری دروستکردنی بەربەست بێ لەبەردەم هاتوچۆ لە ڕێگە گشتییەکان یاخۆ لە

دەروازەی باڵەخانەیەکی گشتی یان دامەزراوەیەکی تایبەتدا. کرێکارانی مانگر دەتوانن پەناگیری بە دانیشتن لە بەردەم یان ناو کارگەکەیان ئەنجام بدەن بەمەبەستی ڕێگرتن لە جموجووڵی جەستەییی کەسانی تر، بەتایبەت ماننەگران یان خاوەنانی فەرمانگەکە.

هەروەک دەکرێ بەشدارانی کەژاوە یان ڕێپێوانێک ئەم ڕێگەیە بەکار بێنن کاتێ بەربەستێکی پۆلیس دێتە پێشیان، چونکە خۆپیشاندەران بەم دۆخە جەستەییە بەکۆمەڵەیان، تەنیا ئەوە بەڕاشکاوی ڕاناگەیەنن کە ئەوان هەر جۆرە ڕووبەڕووبوونەوەیەک لەگەڵ پۆلیس ڕەت دەکەنەوە، بگرە سووربوونی خۆشیان لەسەر درێژەدان بە خۆپیشاندانەکەیان دووپات دەکەنەوە. بەو شێوەیە دەسەڵاتداران دەخرێنە بەردەم بەرپرسیارێتیەکانیان و ئیتر بڕیاری بەکارهێنان یان نەهێنانی توندوتیژی لەدەست ئەواندایە.

پەناگیری هەوڵ دەدا بۆ درێژترین ماوە شوێنەکان بگرێ و بەپێی توانا زۆرترین بەرەنگاری لەبەرامبەر دەستوەردانی هێزەکانی پۆلیس بۆ "پاککردنەوە"ی شوێنەکە بەخەرج بدەن. لە هەڵوێستێکی وادا دوور نییە هێزەکانی پۆلیس خۆ ببوێرن لە هێرشکردنە سەر خۆپیشاندەران بە کوتەک و ئاوپژێن و بۆمبی فرمێسکڕێژ. لەو کاتەدا لەوانەیە فەرمان بدرێ بە "پەرتکردن"ی خۆپیشاندانەکە بە لابردنی یەک لەدوای یەکی خۆپیشاندەران. ئەوانیش دەتوانن بە خۆخاوکردنەوە هەر جۆرە هاوکارییەک لەگەڵ پیاوانی پۆلیس ڕەت بکەنەوە، واتە ڕازی نەبن هەستنە سەر پێ و بەڕێگەدا بچن و بەهێمنی خۆیان بۆ ڕەفتاری پیاوانی پۆلیس شل بکەن کە هەڵیان دەگرن و دەیانبەنە ناو ئەو ئۆتۆمبێلانەی بۆ پێشوازیکردنیان ئامادە کراون. لەوانەیشە ئەو گواستنەوەیە بەبێ هەندێ توندوتیژی بەڕێوە نەچێ. بەڵام "پەرتکردن"ێکی لەم شێوەیە بەهیچ شێوەیەک سەرناگرێ ئەگەر ژمارەی خۆپیشاندەرەکان زۆر بێ.

له بارێکی وادا لەوانەیە پیاوانی پۆلیس فەرمانیان پێ بدرێ بە هەڵکوتانە سەر پەناگیران و "پاککردنەوەی گۆڕەپانەکە"، هەربۆیە پێویستە ڕیزە یەکەمەکانی خۆپیشاندەران لە خەباتکارانی لێوەشاوە، چ لە ڕووی دەروونی یان تەکنیکەوە، پێک بێ بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی هەڵوێستی مەترسیدار. لەم ڕووەوە دەشێ دابەشکردنی ڕۆڵ زۆر بەکەڵک بێ. زۆر پێویستە ئەو ڕێوشوێنە بەراییانە بزانن کە پێویستە لەم ساتەدا بۆ خۆپاراستن بگیرێنە بەر (نەخاسمە پاراستنی پشتی سەر بە هەردوو دەست). کەم ڕێک دەکەوێ بتوانرێ زۆر بەرگەی شاڵاوی پۆلیس بگیرێ، هەربۆیە لە دەستی بەرپرسانی خۆپیشاندانەکەدایە کە لە گونجاوترین ساتدا فەرمانی پاشەکشە بدەن، هەروەها پێویستە بەپێی توانا بڵاوەکردنەکە شێوەی بەزین وەرنەگرێ، چونکە گرینگە لەبەرچاوی ڕای گشتی، بەرپرسیایەتیی توندوتیژییەکە بکەوێتە گەردنی دەسەڵاتداران.

* کۆسپ خستنەبەر

ناچارکردن

کاری ناتوندوتیژانە گرەوێکە لەسەر توانی مرۆڤ بۆ ژیری. هەر بۆیە لە جەرگەی خودی ململانەکەدا هەڵدەسێتە سەر پێ تا دژبەرەکەی ناچار بکا ئەقڵی بکاتە سەروەر، ئەویش بەمەبەستی قایلکردنی بە دروستیی ئەو پرسەی بەرگریی لێ دەکا. بەڵام ئەم "بەهۆشهاتنەوە"یەی دژبەر لە ڕوانگەی تێکۆشانی ناتوندوتیژانەوە زیاتر مەبەستە تا ئەوەی ئامانج بێ، چونکە ئامانجی ڕاستەوخۆ ناچارکردنی دژبەرە بۆ ملکەچکردن بەبێ ئەوەی چاوەڕوانی قەناعەتکردنی بکا.

نابێ خەباتی ناتوندوتیژی خۆی کورت بکاتەوە لە مشتومڕێکی فیکری بەمەبەستی ئەوەی دژبەرەکەمان بهێنێتە سەر باوەڕهێنان بە دروستیی پرسەکەی، چونکە کورتکردنەوەی کاری ناتوندوتیژانە لە گفتوگۆیەکی

عەقڵانیدا کە ڕەنگبێ هەق بتوانێ بە پێشکێشکردنی بەڵگەیەک کە بەهیچ شێوەیەک پوچەڵ نەکرێتەوە ناهەق ببەزێنێ، ئەمەش جۆرێکە لە سووکایەتیکردن بە واقیعە سیاسییەکە. لەڕاستیدا گفتوگۆی کۆمەڵایەتی و سیاسی ناچێتە چوارچێوەی مەودای ئەو بەیەکگەیشتنە عەقڵانییەی کە تەنیا چەمک و هزرەکان لە چوارچێوەیدا ڕکابەری لەگەڵ یەکتردا دەکەن، چونکە زۆربەی جار وشەکان خۆیان هێندەی تانە لە بەرژەوەندییەکان دەدەن هێندە تانە لە هزرەکان نادەن، هەر بۆیە هێزی قەناعەت پێکردنی زۆر لاواز دەبێ.

پێوەندییە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان چ لەناو تاکەکاندا بێ یان کۆمەڵەکان، پێوەندیی دەسەڵاتن و لەسەر بنەمای پێوەندیی هێز دامەزراون. لە بەرامبەر گرەوەکانی دەسەڵاتدا کە تانە لە بەرژەوەندیی پێک ناکۆک دەدا، خەڵک بەگشتی بەشێوەیەکی عەقڵانی ڕەفتار ناکەن، جا بۆ ئەوەی بەو شێوەیە ڕەفتار بکەن تەنیا تکا و لاڵەکردن لە ئەقڵیان بەس نییە. ڕەنگە خواستی دادپەروەری بەتەنیا، لە بەرامبەر ئەو کەسەی لە ستەم سوودمەندە، لە دیالۆگ و ئاشتەوایی زیاتر دووری بخاتەوە تا ئەوەی هانی بدا بۆی، چونکە سروشتی داواکردنی چەسپاندنی دادپەروەری لە سەرەتادا وایە کە زیاتر بەلای پچڕاندنی دیالۆگدا دادەشکێ تا ئەنجامدانی: کاتێ کۆیلەیەک داوای ئازادیی خۆی دەکا، بەوە بەئەنقەست ئەو گفتوگۆیە دەپچڕێ کە ملکەچکردنی پێشتری دەرفەتی ئەوەی ڕەخساندبوو لەگەڵ گەورەکەیدا سازی بکا. دەگمەنیش ڕوو دەدا ئەو گەورەیە بەخێرایی قەناعەت بە دروستیی داواکارییەکەی بێنێ و دەستودەم جێبەجێی بکا. دەبێ کاتێکی زۆر تێ بپەڕێ تا بگەینە ئەوەی بکرێ دیالۆگێکی نوێ و هاوشان لەناو دوو پیاودا بێتە کایە، ئەمە ئەگەر ڕێک کەوت ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەمە ڕووی دا.

کەواتە ئاسان نییە هێزی ناتوندوتیژی تەنیا بە لافلێدانی ئەوەی (ڕاستی)یەکی گەورەیە و لێرەشەوە دژبەر چاری ناچارە دەبێ بیبینێ و

دانی پێدا بنێ، دەربخرێ. تەنانەت لە کێشمەکێشی نێوان دوو کەسیشدا سووکایەتییەکی گەورەیە جەخت لەوە بکرێ یەکێک لە دوو لایەنە دژبەرەکە بەحەتمی دان بە ڕاستیدا دەنێ بەو مەرجەی ئەوی تر بزانێ چۆن چۆنی بەپشوودرێژی و لێبڕانەوە ڕێزی ڕاستی بگرێ. لەم بوارەدا هیچ شتێک حەتمی نییە، هەروەها هیچ حەتمیەتێک نییە کە لەسەر "هێزی ڕاستی" وەستابێ و بشێ هەر کەسێک ناچار بکا مل بە بەڵگەکانی ئەو کەسەی بەرگری لە کێشەیەکی ڕەوا دەکا، بدا. بگرە ڕکابەرەکان لەسەر ئاستی ململانە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان کەس نین و تەنانەت کۆمەڵە کەسیش نین، بگرە کۆمەڵە بەرژەوەندین و ئەو گرووپانەیش وا بەئاسانی "قەناعەت" ناکەن. هەر بۆیە کاری ناتوندوتیژی هیچ ئامانجێکی تری نییە جگە لە ناچارکردنیان نەبێ.

دابڕان لەناو ئەندامانی ئەو گرووپانەدا هەیە، لەوانەیە هەندێ تاک بکەونە ژێر کاریگەریی ئەو پرسەی دژبەر بەرگریی لێ دەکا و بەوەیش بەجۆرێ لە جۆرەکان لەناو هاوکارەکانیاندا دەبنە پارێزەری، بەڵام ئەگەری زاڵ – بەتایبەت لە قۆناخە بەراییەکانیدا– ئەوەیە ئەوانە تەنیا کەمینەیەکی کز بن و مەترسیی ئەوەیان لەسەرە گرووپەکەیان پەراوێزیان بخەن و بە "ناپاک"یان لەقەڵەم بدەن. بەڵام لەوانەیە ڕۆڵێکی گرینگ و بگرە یەکلاکەرەوەیان هەبێ کاتێ پێوەندیی هێز لە ململانەکەدا دەگۆڕێ و بەوەیش ساتی گەڕان بەدوای چارەسەرێک لەڕێی دانوستاندنەوە بۆ کێشەکە دێتە پێش.

هەروەها ئەزموونیش ڕێگەمان پێ نادا ئومێدمان هەبێ کە ڕەنگە "هێزی دادپەروەری" بەتەنیا بتوانێ گرووپێکی کۆمەڵایەتی قەناعەت پێ بکا بە پێویستیی لەخۆوە دەستبەردان لە سەرماف (امتیاز)ەکانی و دان بە ڕەواییی ئەو داواکارییانەدا بنێ کە پێشکێشی دەکرێن. کاتێ بابەتەکە پێوەندار بێ بە تێکۆشان دژ بە ستەمکارییە بنیاتییەکانی ئەو پشێوییەی لەئارادایە، ئەوە ئەو ناچارکردنەی کاری بەکۆمەڵ دەیسەپێنێ، نەخاسمە

کــارەکــانـی هـاوکــارینەکــردن و دەســتــوەردان و ڕووبەڕووبـوونەوە، لـە سـەرخسـتـنی سـتراتیـجیـەتی کـاری ناتوندوتیـژانەدا یەکـلاکـەرەوەیە، چونکـە دژبـەر کـاتێ بزانێ لە درێژەکـێشـانی مـلـمـلانەکە هێندەی زیـانی لێ دەکـەوێ سـوودی پێ ناگـا -کـە ئەوەیش دژ بە بەرژەوەندییـەکـانیـەتی- خـۆی بە ناچـار دەبینێ دانوستاندن قبووڵ بکا.

* گفتوگۆ
* هێز
* هاوکارینەکردن

ئاسایشی هاوبەش

کاری سڵـەمێن (الردع)ی سەربازی، چ جۆرە کلاسیکییەکەی و چ ناوەکییەکە، کە کۆمەڵگەکان بانگەشـەی ئەوە دەکەن بەرگریی خۆیانی لەسـەر دادەمەزرێنن، بەشـێـوەیەک ڕێک دەخـرێ سـوپای دژبەرە شـیـمـانەکـراوەکە و مـەدەنییـەکـانی گـەلـەکـەی بە هـەڕەشــەیەکی بەردەوامـی بزانن بۆ خـۆیان. کـەواتە ئـەو کـارە سڵـەمێنانە لـە واقیعدا وەک کارگـەلی سڵـەمێنی "دوژمنکارانە" دەکەونە پێش چاو. بەڵێ، نیـازی ڕاگەیەنراو کە پاساوی ئەو کارانە دەدا و دایدەمـەزرێنێ و دەیبــزوێنێ، نیــازێکی بەرگــریکارانـەیە، بەڵام ئـەرکی ئـەو ئامــرازانـەی بۆ ئامـادەکـاریکردن بۆ ئەو کـارانە و ڕێکخـسـتنیـان بەکـار دێن بەشـێـوەیەک ڕاسـتگۆییـیـان لـێ بخـوێنرێتـەوە، ئەوەیە توانی ئەوە بدرێتـە بڕیاربەدەسـتـان زیانی وا گەورە بە دژبەر بگەیەنن کە وا بێتـە پێش چاوی دژبەرەکە کە قابیلی قــبــووڵ نەبێ. بەوەیش بڕیار بـەدەســتــان بەئەنقــەست خــۆیـان دەخـــەنە "هـەڵوێسـتێکی دوژمنکارانە" تا لایەنی بەرامـبەر بەباشی لـەوە حاڵی بکەن کـە ئەوان نـەک تەنیــا ئـامــراز، بگـرە ئیــرادەی ئەوەیشــیــان هـەیە هـەر کـات بەرژەوەندییـەکانیـان ڕووبەڕووی مەترسی ببێتـەوە، زیانێکی کەمەرشکێنی پێ بگەیەنن. دیارە دژبەریش نیازی هەیە بەهەمان شێوە ڕەفتار بکا.

بەم شێوەیە ئەم "ئاشتییە چەکدار"ە لەسەر بنەمای هاوسەنگیی ئەو هەڕەشانە وەستاوە کە مەترسی هەیە تەنگژەیەکی سیاسی بیلەقێنێ و تێیدا هەریەک لە دوو لایەنە دژبەرەکە مەترسیی ئەوەیان هەیە بەرامبەرەکەیان دەستی پێش بخا و زەبر بوەشێنێ. لە ڕووی ئەم مەترسییەدا، گەل و نەتەوەکان بەرژەوەندیی ڕاستەقینەیان لەوەدایە بەرگرییەکانی خۆیان لەڕێی "هەڕەشەی دووسەرە"وە دەستەبەر نەکەن، بەڵکو لەڕێی "ئاسایشی هاوبەش"ەوە بیکەن. ئەم ئاسایشە لەو ڕوانگەوە نییە کە دژبەرەکە دۆستە و لەسەر بنچینەی متمانەی دووسەرە دانەمەزراوە، بگرە پشت بەو ڕاستییە دەبەستێ کە ئێمە چەندە پێویستمان بەوەیە لە ئاسایشدا بین دژبەرەکەشمان بە هەمان شێوە پێویستی بەوەیە لە ئاسایشدا بژی و هەردوولامان -بەدەر لە خانەگومانیی دووسەرەمان- هەمان بەرژەوەندیی زیندوومان هەیە لە مسۆگەرکردنی بەرگری لەخۆکردنمان بە ئامرازگەلێک کە مەترسیی بەفەتارەتدا چوونی هەردووکمانی تێدا نەبێ.

لەم ڕوانگەوە، ئاسایشی هاوبەش بەرەو ئەوەمان نابا بەرگریی خۆمان لەسەر کارگەلی سڵەمێنی "دوژمنکارانە" دابمەزرێنین، بگرە بەرەو سڵەمێنی "بەرگریکارانە"مان دەبا. پرسەکە چی تر ئەوە نییە هەڕەشەی وێرانکردنی قبووڵنەکراو لە دژبەر بکەی، بگرە بە قایلکردنی دەبێ بەوەی ئامرازەکانی بەرگریکردنمان هەر هەوڵێکی ئەو بۆ دەستدرێژیکردن لەبار دەبا و پرۆژەکەی چانسی تەواوی هەیە بۆ شکستهێنان. سڵەمێنێکی لەم شێوەیە دەرفەت بۆ بڕیاربەدەستانی سیاسی دەڕەخسێنێ تا دەست بە "هەڵوێستێکی بەرگریکارانە"وە بگرن کە هیچ ترسێک لای دژبەر دروست ناکا مادەم سنوورەکانی تێنەپەڕێنێ. بەوەیش، ئەگەر تەنگژەیەکی سیاسی سەری هەڵدا، هەردوو دەوڵەتی ڕکابەر خۆیان لە دۆخێکی ستراتیجی وادا دەبیننەوە کە ئاسانکاریی زۆر دەکا بۆ ئەوەی کێشەکە لە بازنە دیپلۆماسییەکەدا تەوق بکرێ تا ڕێگەچارەیەکی بۆ دەدۆزرێتەوە.

چەندان شـێـوەی بـەرگـریی چەکـدارانە هەن کـە دەکـرێ دەرفـەت بۆ ڕێکخستنی هێزێکی سڵەمێنی بەرگریکارانە ساز بکەن، بەڵام بەدڵنیاییەوە بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە بۆ گەیشتن بە ئامانجی ئاسایشی هاوبەش، گونجاوترینە.

* بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە

* سڵەمێنی مەدەنی

ئاگەدارکردنەوە

کـاتێ ئەوانەی بڕیاریان داوە کـار لەپێناو قـەڵاچۆکـردنی سـتـەمێکدا بکەن دووچاری ڕەتکردنـەوەی هـەر دانوسـتـانـدنێک بەمـەبەسـتـی گـەیشـتن بە چارەسـەرێک لەلایـەن دژبەرەکـەیانەوە دەبن، دەتوانن "دوا مـۆڵـەت"ێک دیاری بکەن و پاش ئەوە بگوازنەوە بۆ کارکردنی ڕاستەوخۆ.

ئاگەدارکردنەوە، لەبارێکدا هۆ و ئامانجەکانی جموجووڵەکە یاد دەخاتەوە و بێئومێد دەبێ لە گەیشتن بە دانوستاندن، دەیەوێ ئەوە دووپات بکاتەوە کە بزاڤەکە لێرە بەدواوە سووره لەسەر کارکردنی ڕاستەوخۆ، بە خستنەگەڕی ئامـرازگەلی پاڵەپەستۆ و ناچارکردن. هەروەها جـێی خـۆیەتـی ئەوەیش بە گوێی دژبەردا بدرێ کە بزاڤەکە نیازی نییە پەنا بۆ هیچ کارێکی توندوتیژانە ببا. ئاگەدارکردنەوە دەکرێ ئەو کارانە دەستنیشـان بکا کە ئـەنجام دەدرێن ئەگەر بێتو لە ماوەی دیاریکراودا داواکارییە ئاراستـەکراوەکان جێبـەجێ نەکرێن. (ئەوەیش بزانین ناردنی ئاگەداری مانای ئەوە نییـە هەموو کارێکی ڕاستەوخۆ دەبێ لە چوارچێوەی هەڵمەتەکەدا ئەنجام بدرێ، هەندێ جار وا باشە دژبەر غافڵگیر بکرێ).

مـەبەسـت لە ئاگەدارکـردنەوە هۆشـیـارکـردنەوەی دژبەرە لە سـەرجـەم ئەو زیانانـەی دەبێ بەرگـەیان بگرێ ئەگـەر سـوور بێ لەسـەر ڕەتکردنەوەی هەر ڕێککەوتنێک لـەڕێی دانوسـتـاندنەوە. پێـویسـتـە ئەو ئـاگـەدارکـردنەوەیەی

ئاراستـەی دەکرێ بەشێوەیەک دابڕێژرێ کە بتوانێ ڕوو بکاتە مێزی دانوستاندن بەبێ ئەوەی تووشی شەرمەزاری ببێ، واتە بەشێوەیەک نەبێ ڕازیبوونی هاوشێوەی خۆبەدەستەوەدانی بێ قەید و شەرت بێ.

کەواتە پێویستە ئاگەدارکردنەوە ultimatum بە کۆتا هەنگاو (وشەکە لە ئاوەڵناوی ultimasەوە هاتووە، بەواتەی کۆتا) دابنرێ بۆ گەیشتن بە ڕێککەوتنێک لەڕێی دانوستاندنەوە. بەڵام لەڕاستیدا دەشێ یەکەمین کاریش بێ لە تاقیکردنەوەی هێزدا، چونکە ئەو هەنگاوە ڕاستەوخۆ پاش شکستهێنانی ئامرازەکانی قایلکردنی دژبەر دێ. هەر بۆیە شیمانە هەیە ئەمەی دوایی مل نەدا بۆ هەڕەشەیەک کە ئەگەری زاڵ ئەوەیە تەنیا بە جۆرێک لە ترساندنی بزانێ. کەواتە لەوانەیە لایەنی دژبەر ئاگەدارکردنەوەکە ڕەت بکاتەوە و بەوە جەخت لە بێباکیی خۆی لە تاقیکردنەوەی هێز بکا.

ئاگەدارکردنەوە هاوکات بانگەوازێکیشە بۆ ڕای گشتی بۆ هۆشیارکردنەوەی زیاتری لە ڕەهەندەکانی ململانەکە و بانگکردنی بۆ ئەوەی پشتی ئەو تێکۆشانە بگرێ کە خەریکە دەست پێ دەکا. کەواتە ئامانجی هێناکایەی "ڕووداوێکی ڕۆژنامەوانی"یە. ئاگەدارکردنەوە هەندێ کات پاشەکەوت بۆ بەرپرسانی بزاڤەکە دەکا -نابێ لە حەوت ڕۆژ تێپەڕ بکا- تا خۆیان بۆ کار ئامادە بکەن، واتە وەک فەرمانکردنە بە خۆ گورجکردنەوەی گشتیی هەموو ئەوانەی بەنیازن دەست بدەنە کار.

ئایدیۆلۆجیا

ئایدیۆلۆجیا بەوە جیا دەکرێتەوە ڕەهایی بە ڕێبازێک دەدا کە خۆی وەک دەربڕی بێ ئەملاوئەولای ڕاستی (حەقیقەت) پێشکێش دەکا کە پێویستە هەموو کەسێک ملکەچی بێ. ئەم ڕێبازە -کە دەشێ سەرچاوەیەکی ئاینی یان دنیایی هەبێ- لە بۆتەی بارستەیەک لە چەمک و بنەما و ڕێسادا ڕەق دەبێ و ئیتر دەرفەتی ئەوە نامێنێ لەڕێی ئاڵوگۆڕ یان دیالۆگەوە لە

کەڵکەکانی کرانەوە بەڕووی ئەوی تر ئاگەدار بکرێ. جا لەبری هەوڵدان بۆ دیدار و گفتوگۆ لەگەڵ ئەوی تر، جەختکردنەوە لەسەر کۆمەڵێ بیرۆکەی پەتی، کە هیچ پێوەندییەکیان بە ژیانەوە نییە، دەچەقێ.

کاتێ هزری کەسێک لە بۆتەی ئایدیۆلۆجیایەکدا وشک هەڵدێ، ئیدی ئەو کەسە کار لەپێناو بەرقەرارکردنی دادپەروەری و مرۆڤایەتیی زیاتردا ناکا، بەڵکو لەپێناو سەرخستنی بیرۆکە و بنەما و ڕێسایەکدا کار دەکا بەبێ هیچ ڕەچاوکردنێکی ئەوی تر، چونکە بەرگریکردن لە ڕاستیی بیرۆکەکە گرینگتر دەبێ لە پێوەندی لەگەڵ ئەوی تر. مرۆڤی ئایدیۆلۆجی ناتوانێ پێوەندی لەگەڵ مرۆڤەکەی تردا ببەستێ، چونکە ئایدیۆلۆجیا مرۆڤ دەکاتە کەسێکی داخراو و هەر پێوەندی و لێک تێگەیشتنێک لەگەڵ ئەوی تر مەحاڵ دەبێ. ئایدیۆلۆجیا بە دەمارگیریی توندی، هیچ کێشێک بۆ دەروونچاکی دانانێ، بگرە زیاد لەوە بەچاوی سووکیش سەیری دەکا.

ئایدیۆلۆجیاکان بەدرێژایی سەدەی بیستەم دنیایان شەلاڵی خوێن کرد، ئایدیۆلۆجیایەک کاتێ پاشەکشە دەکا ئەوجا دەزانین چ کوێرەوەرییەکی بەسەر مرۆڤدا هێناوە، ململانە لەناو مرۆڤی ژیر و ئایدیۆلۆجیادا ململانەیەکی نابەرامبەرە، چونکە ئایدیۆلۆجیا بۆ ئەوەی بیروباوەڕەکانی بسەپێنێ و دەسەلاتی خۆی فرەوان و بەرگری لە هەژموونی بکا، سڵ ناکاتەوە لەوەی پەنا بۆ خراپترین ئامرازی توندوتیژی ببا دژ بەوەی ڕازی نەبێ لابەندی (ولاء)ی خۆی پێشکێش بکا. هەر لێکترازانێکی ئاشکرا، بەلای ئایدیۆلۆجیستەکانەوە تاوانێکە دەبێ وەک تاوان سزای بۆ دابنرێ، هەر بۆیە هەر کەس لە هەر کاتێکدا زات بکا ڕووبەڕووی بیروباوەڕە ئاراکان بوەستێتەوە و هەوڵ بدا خواستی ویژدان و ئەقڵ سەر بخا، مەترسی هەیە کەرەستەکانی توندوتیژی کە ئەرکیان بەرقەرارکردنەوەی بێدەنگی و سیستمە، ورد و خاشی بکەن. دەگمەنیش نییە خەڵکانێک هەبن ترسنۆکی و لاوازییان بگاتە ئاستێک دەست لە ئەقڵیان بشۆن و ملکەچانە ببنە سەربازی

ئایدیۆلۆجیا و لەوێشەوە پاسەوانی پرچەکی نەرێتەکانی.

هەموو ئایدیۆلۆجیایەک توندوتیژی بەکار دێنێ و پاساو دەداتە ئەو توندوتیژییەی خزمەتی دەکا. ئایدیۆلۆجیای توندوتیژیی لە هەموو ئایدیۆلۆجیایەکدا پێویست و ڕەوا و ڕەسەنە، چونکە ئایدیۆلۆجیستەکان بەناوی واقیعیەتی سیاسییەوە جەخت لەوە دەکەن کە لە مێژوودا تەنیا توندوتیژی بەکارە. ئێمە ئەمڕۆ دەزانین "واقیعیەت"ێکی لەم جۆرە کە توندوتیژیی قبووڵە و بەکاریی دەکاتە پێوەری ڕەهای کاری سیاسی، ئەم واقیعیەتە هەر بەڕاستی تاوانبارە.

شەرعییەتدانی ئایدیۆلۆجی بە توندوتیژی، شێوەیەکە لە پەردەپۆشکردن کە ئامانجی نکوڵیکردنە لە نامرۆڤانەبوونی توندوتیژی، چونکە ئایدیۆلۆجیا ڕێگە بە تاک دەدا خراپە بکا لەپێناو چاکەدا، بەم پێیە کوشتنی ئایدیۆلۆجی خراپە نییە بگرە ئامرازێکی خەباتە دژی خراپە، کەواتە کارێکی چاکە. شەرعییەتدان بە توندوتیژی واتەی ڕێگەپێدان و بێتاوانکردنیەتی لەیەک کاتدا. توندوتیژی لەڕێی جەختکردن لەوەی پێویستە، ئەنجام و پاساو دەدرێ، بەڵام لەڕاستیدا بەکارهێنان و شەرعییەتدان بە توندوتیژی وا دەکەن پێویست بێ.

ئایدیۆلۆجیا لافی ئەوە لێ دەدا کە توندوتیژی چارەسەرە لەکاتێکدا کێشەیە نەک چارەسەر، ئەویش بەئەندازەی ئەوەی پەنابردن بۆ توندوتیژی گەڕان بەدوای چارەسەری ڕاستەقینە دەکاتە کارێکی مەحاڵ.

گومان لەوەدا نییە حەزی مرۆڤ لە توندوتیژی، ئایدیۆلۆجیای توندوتیژی دروست دەکا نەک بەپێچەوانەوە، بەڵام وەزیفەی ئایدیۆلۆجیا بەوردی ئەوەیە دەرفەت بۆ مرۆڤ بڕەخسێنێ تا توندوتیژییەکەی پاساو بدا و شەرعییەتی پێ ببەخشێ. بەم شێوەیە جەدەلیەتێک لەناو توندوتیژی و ئایدیۆلۆجیادا بەرپا دەبێ، هەریەکەیان پشت بەوی تریان دەبەستێ و پشتگیری و بەهێزی دەکا. توندوتیژی ئایدیۆلۆجیا بەرهەم دێنێ و ئایدیۆلۆجیایش توندوتیژی نان

دەدا. ئەگەر توندوتیژی هەوا و هەوەسیش بێ، ئەوە ئایدیۆلۆجیا نییە کە توندوتیژی دەست پێ دەکا، بەڵکو توندوتیژییە کە ئایدیۆلۆجیا بەخۆیەوە دەپێچێ.

توندوتیژی بۆ ئەوەی بەرهەڵستی و بێزاری و سەرسوڕمانی ویژدان جڵەو و دەستەمۆ و بێدەنگ بکا، پێویستی بەوەیە خۆی لە پەنای هەندێ بەڵگەی عەقڵانیدا حەشار بدا. ئایدیۆلۆجیا ئاگری توندوتیژی هەڵناگیرسێنێ، بەڵکو بەشداری لە "چاندنی propager"دا دەکا (چاوگی فەرمانی لاتینی pro-pgere برێتییە لە pangere بەواتەی ناشتن یاخۆ چاندن plant)، بەوەیش ئایدیۆلۆجیا پروپاگەندەیە و زەوینە ساز دەکا تا توندوتیژی لە زەین و دڵەکاندا "بڕوێ".

ئایدیۆلۆجیا توندوتیژی دەچێنێ و چاودێریی دەکا، لە دەرەنجامیشدا توندوتیژی، نەک ئایدیۆلۆجیا، لە بنەڕەتدا لە جووڵەی جەدەلیەتەوەیە. لەبەرئەوە بۆ نەهێشتنی توندوتیژی تەنیا هەڵوەشاندنەوەی بنیاتی ئایدیۆلۆجیا بەس نییە، بگرە دەبێ توندوتیژیش وشک بکرێ، ئەویش بە ڕامکردنی ئەو ئارەزوو و وزەیەی هێزی پێ دەبەخشن و دەیجووڵێنن.

فەلسەفە لە دۆخێکدایە جیاواز لە دۆخی ئایدیۆلۆجیا، چونکە لەکاتێکدا ئایدیۆلۆجیا پێداگرییەکی لوتبەرزانەی دەمقاڵە لەسەر بیروباوەڕێکی بنبڕی بێگەرد، فەلسەفە گەڕانێکی خاکی و پشووودرێژە بەدوای ڕاستیدا. ئایدیۆلۆجیا دەسەڵاتێکی باڵای هەیە لە خڕکردنەوەی مرۆڤدا، بەڵام یەکیان ناخا، بگرە تەنیا جەم و تۆپەڵ و کەڵەکەیان دەکا.

پرسەکە پرسی پێوەندیی نێوان خەڵکانێکی ئازاد نییە، بگرە پرسی گەلەمرۆڤێکی جڵەوکراوە. باوەڕهێنان بە ئایدیۆلۆجیا لەڕێی ڕاهێنانێکی دەستەجەمییەوە دەبێ کە مرۆڤ لە هەموو سەربەخۆییەکی فیکری بێبەش دەکا. تەواو پێچەوانەی ئەمە، لێکۆڵینەوەی فەلسەفی زادەی تەقەلای شەخسییە، کە تەواوی هەستی بەرپرسیاریەتیی تاکی عەوداڵ بەشوێن مرۆڤایەتیی خۆیدا تەیار دەکا. پابەندیی فەلسەفی بەردەوام ئارەزووکردنە بۆ

ئازادی کە سەردەکێشێ بۆ دابڕان (قطیعە)- ئەو دابڕانەیش مەترسیدارە.

یەکێک لە گژبەرییە مەزنەکانی سەدەی بیست و یەکەم ئەوەیە سەرلەنوێ، لەسەر داروپەردووی ئەو ئایدیۆلۆجیایانەی کە چارەڕەشی و مەرگیان لە هەموو کون و قوژبنی سەرزەویدا بڵاو کردەوە، فەلسەفەیەک دابمەزرێنین کە واتەیەک بە ژیانی مرۆڤ و ئومێدێک بە مێژوویان ببەخشێتەوە.

دوور نییە "ناتوندوتیژی" لەلایەن ئەوانەی ڕەخنە لە ڕەتکردنەوەی ڕەها بۆ توندوتیژی دەگرن، تۆمەتبار بکرێ بەوەی ئەویش ئایدیۆلۆجیایە. لەڕاستیدا، گرەوی ناتوندوتیژی جگە لە گرەوێکی ئایدیۆلۆجی هیچی تر نییە، نهێنیی پرسەکە لەوەدایە بزانین ئاخۆ مافی ئەوەمان هەیە ئازاری ئەو کەسە بدەین کە بەرامبەرمان دەوەستێ، یان بە کوشتنی ڕازی بین.

* ڕاستی
* فەلسەفە.

ژیگەناسی (ئیکۆلۆجیا)

ڕێزگرتنی سروشت ڕێزێکە مرۆڤ لەخۆی دەگرێ. مرۆڤ بەشێکی دانەبڕاوە لە سروشت. بەڵام زیاد لەوەیش، سروشت بەشێکە لە مرۆڤایەتییەکەی، چونکە کاتێ مرۆڤ "کاری توندوتیژی" بە ژیگەکەی دەوروبەری دەکا خۆی باجی ئاکامەکەی دەدا، لەبەرئەوەی تێکشکاندنی "چوارچێوەی ژیان"ی تایبەتی خۆی زیانی گەورە بە "جۆری ژیان"ی دەگەیەنێ. مرۆڤ لە ئەنجامی ئەو زیانانەی بە سروشتیان دەگەیەنێ هەر بەڕاستی "نەخۆش" دەکەوێ، چونکە پیسبوونی هەوا و ئاو و خاک توندوتیژییە بەرامبەر مرۆڤ کە لەوانەیە توندوتیژییەکی کوشندەیش بێ. لێرەوە پێویستیی ڕێزگرتنی سروشت و پاراستنی تەنیا لە حەزێکی سۆزباوییەوە سەرچاوە ناگرێ، بگرە لە ئەرکێکی ئەخلاقییەوە سەرچاوە دەگرێ کە بناخە بۆ پابەندکردنێکی ئەخلاقی دادەمەزرێنێ.

ڕێزگرتنی مرۆڤ بە ناسینی دەست پێ دەکا، ئیکۆلۆجیا[٤] ئەو زانستەیە دەرفەتی ئەو ناسینەمان بۆ دەڕەخسێنێ. ئیکۆلۆجیا پێش هەموو شت توێژینەوەیە لەو ناوەند و سیستمە سروشتییانەی زیندەوەران تێیاندا دەژین. ئەو توێژینەوەیە پاشتر ڕێگە بۆ دانانی ئەو بنەما و پێوەرانە ساز دەکا کە پێویستە چالاکییەکانی مرۆڤ ملکەچی بن -نەخاسمە چالاکییە ئابوورییەکان- تا بتوانرێ ڕێز لە ڕیتم و هاوسەنگییە سرووشتییەکانی ئەو سیستمانە بگیرێ.

ڕێبازە ئابوورییە باڵادەستەکان ملکەچی لۆجیکی بەرهەمگەرایی -pro ductivism بوون و بەوە لەئاست سروشتدا نابینا بوون. هیچ حسابێکیان بۆ ئەو دژیەکی و تەنگەبەرییانە نەکرد کە پەرەسەندنێکی تەکنیکیی ڕەها و بێ جڵەو دووچاری کردین و نەیتوانی پێش لەوەی کار لە کار بترازێ خۆی ڕزگار بکا لەو "خەیاڵپڵاوییە زانستگەرا[٥]"یەی لە کۆتاکانی سەدەی هەژدەیەمدا سەری هەڵدا و ئومێدی دایە خەڵک لە هێنانەکایەی پێشکەوتنێکی کۆمەڵایەتیی سەرەمەر وەک بەرەنجامێکی حەتمیی پێشکەوتنێکی تەکنیکی لەسەر هێڵێکی ڕاست بۆ پێشەوە. ئەمرۆ دەبێ دان بە شکستهێنانی وێناکردنی زانستگەرایانە Scientism بۆ پێشکەوتنی زانستیدا بنێین. ئەمەیش بەو واتەیە نا کە دژ بە هەر نوێکارییەکی تێکنۆلۆجی بین لەڕێی گۆرانی گوتنێکی لەخۆباییانە بە "سەردەمی باب و باپیران"، بەڵکو واتەی ئەوەیە پێویستە جڵەوی پێشکەوتنی پیشەسازییانەی کۆمەڵگەکانمان بکەین و ئەو پێوەرانە دەستنیشان بکەین کە پێویستە لە سەروکاریکردنی ئەو پێشکەوتنەدا ڕەچاویان بکەین.

ڕاستیەکەی هەندێ سنوور و بەربەست تێپەڕێنراون، بەشێوەیەک چی تر ناکرێ بگوترێ مەسەلەکە تەنیا برێتییە لە هەندێ زێدەڕۆیی و سەرکێشیی سنووردار. پێویستە لەپێناو وابەستەکردنی بە مەرج و خواستەکانی ئیکۆلۆجیاوە جارێکی تر گومان بخرێتەوە سەر سیستمی بەرهەمهێنانی

پیشەسازی خۆی، چونکە بەرهەمهێنان بەشێوەی جیاواز پێویستی بە کارکردن بەشێوەی جیاواز و بەرکاربردن بەشێوەی جیاواز هەیە و لە دەرنجامیشدا ژیانکردن بەشێوەی جیاواز، واتە باشتر ژیان.

لە ماوەیەکی مێژوویی دوور و درێژ -بگرە زۆر درێژ-دا دەبوو مرۆڤ خۆی لەو هەموو مەترسییانە بپارێزێ کە سروشت بەهۆیانەوە بووبوو بەبار بەسەر شانیەوە، بەڵام ئەمڕۆ وای لێ هاتووە مرۆڤ بەهۆی ئەو توانە تەکنیکییەی بەدەستی هێناوە، بەو مەترسییانەی هێناونیەتیە ئارا، بووە بە بار بەسەر سروشتەوە. لێرەدا قسە لەسەر دۆخێکی زۆر نوێ دەکەین کە دەخوازێ سەرلەنوێ بیر لەو بنەمایانەی ئەخلاق بکەینەوە کە توانی مرۆڤ بۆ کارکردن ڕێک دەخەن. ئێمە ئیتر لەوە حاڵی بووین زەوی وا بەرەو فەوتان دەچێ. دیارە ڕوودانی خراپترین ئەگەر، ئەگەر دڵنیاش نەبین لە ڕوودانی، بەڵام ڕێی تێدەچێ، بۆیە پێویستە ئەو ئەگەرە بەجددی وەربگرین.

ئەرکی سەرشانی مرۆڤە ئازایانە ڕووبەڕووی ئەو حاڵەتی لەرزۆکی و لاوازییە ببێتەوە کە بەهۆی دەستکراوەیی مرۆڤەوە بۆ کارکردن، سروشت بەدەستیانەوە دەناڵێنێ و دەبێ دەرک بەوە بکەین بەرپرسیاریەتیی سروشت لە گەردنی ئەودایە. لە ڕابردوودا بەرپرسیاریەتیی مرۆڤ لەڕێی کارەکانیەوە تەنیا پێوەندیی بە ئایندەی زۆر نێزیکەوە هەبوو، بەڵام ئەمڕۆ بەرپرسیاریەتیەکەی لە زەماندا دەکشێ تا دەگاتە ئایندەی زۆر دووریش. کەواتە پێویستە لەسەری بەشێوەیەک ڕەفتار بکا کە بوار بۆ بەردەوامیی ژیانی مرۆڤایەتی لەسەر زەوی بمێنێ.

بەرنامەی بنیاتنەر

گرینگە خەباتی ناتوندوتیژانە دژ بە ستەم تەنیا لە چوارچێوەی سەرکۆنە و سەرزەنشتکردنەکانیدا قەتیس نەبێ، بگرە بتوانێ پرۆژەی بەدیل ئامادە بکا کە زەوینە بۆ بەرقەرارکردنی دادپەروەری و تاقیکردنەوەی ئەو پرۆژانە ساز

بکا. هەر لەو کاتەی بزاڤی بەرەنگاری بەرنامەی هاوکارینەکردن جێبەجێ دەکا، پێویستە "بەرنامەیەکی بنیاتنەر"یش دابنێ. ئەم بەرنامەیە تەریب لەگەڵ ڕێکخستنی ئەو دەزگە و پێکهاتە کۆمەڵایەتییانەی سەرکۆنەیان دەکەین و ئامادە نین هاوکارییان بکەین، ڕێکخستنی هەندێ دەزگە و پێکهاتە لەخۆ دەگرێ کە دەرفەت بۆ دۆزینەوەی چارەسەرێکی بنیاتنەر بۆ کێشە هەنوکەییەکان بڕەخسێنن، بەبێ ئەوەی چاوەڕوانی چارەسەرێکی کۆتای کێشەکە بکەین.

لەباتی ڕازیبوون بەوەی داوا لە دەسەڵاتی دژبەر بکرێ چارەسەرێکی دادپەروەرانە بۆ کێشە ئاراکە پێشکێش بکا، پێویستە ئەو چارەسەرە بخرێتە ناو واقیعەکەوە، ئەویش بە پێشکێشکردنی بەڵگە لەسەر ئەوەی دەشێ جێبەجێ بکرێ. بەرەنگاریکاران مەبەستیان تەنیا ئەوە نییە دۆخەکە بگۆڕێ، بگرە خۆیان دەستپێشخەری دەکەن بۆ بەدیهێنانی ئەو گۆڕانکارییە کە لەپێناویدا دەست دراوەتە تێکۆشان. هەر بۆیە ئەو کەسانەی ڕازی نین بەشێک لە باجەکانیان بدەن وەک نارەزایی لەدژی خەرجییە سەربازییە زەبەلاحەکانی حکومەت، با بڕیار بدەن ئەو پارەیەی بەو هەنگاوە چنگیان کەوتووە بۆ پارەدارکردنی پرۆژەکانی شیاندن بۆ چارەسەری ناتوندوتیژییانەی کێشەکان خەرج بکەنەوە.

بەدیهاتنی بەرنامەی بنیاتنەر پێویستی بە بەشداریی کاریگەری تەنانەت ئەوانەیش هەیە کە قوربانیی ستەمن، ئەویش بە بانگکردنیان بۆ گێڕانەوەی مافەکانیان بەدەستی خۆیان، چونکە کاری ناتوندوتیژانە بریتی نییە لەوەی مرۆڤ داوای مافەکانی بکا، بگرە هەوڵدانیشیەتی بەپێی توانا بۆ گێڕانەوەیان. بەرنامەی بنیاتنەر پێویستە دەرفەت بۆ ئەوانەی لە بنیاتە سیاسی و ئابوورییە ئاراکاندا هەردەم لە دۆخی پاشکۆییدا بوون بڕەخسێنێ تا شان بدەنە ژێر چارەنووسی خۆیان و ڕاستەوخۆ بەشداری لە بەڕێوەبردنی کاروبارە تایبەتەکانیاندا بکەن. جگە لەوەیش، جێبەجێکردنی

بەرنامـەی بنیـاتنەر دەرفـەت بۆ چەندان کـەس لەوانەی ئـامـادە نین خـۆ لە قەرەی مـەترسییـەکانی کارکردن بدەن دەڕەخسـێنێ تا وزەکانیـان جەم بکەن و دەست بدەنە تێکۆشان.

بەوەیش کـاری ناتوندوتیـژانە بـە بەدیهـێنانی بەرنامـەی بنیـاتنەر، هێـز و پێزی خـۆی تەنیا لەوەوە وەرناگرێ کـە بەرهـەڵستی دەکا، بەڵکو لەوەیشـەوە وەری دەگرێ کـە پێشکێشی دەکا و بەدیی دێنێ. بەرنامەی بنیاتنەر دەیەوێ ئەوە ڕۆشن بکاتەوە کـە بنەمـا و ڕێگەکـانی ناتوندوتیـژی تەنیـا دەرفـەت بۆ کاراکردنی سەرکۆنەکردن لای کۆمـەڵگە نارەخسێنن، بگرە پێویستە لەسـەری دەرفەت بۆ گرتنەئەستۆی بەڕێوەبردنی ئەو کۆمەڵگەیەش برەخسێنێ.

فرۆشتنی چەک

لە کۆمـەڵگە نوێیـەکاندا، یـەکێ لە مـەترسیـدارترین ئاکامـەکانی سیـاسـەتی بـەرگـــریی دەوڵـەتان ئـەوەیە توێژینـەوە و پیـــشـــەســـازی و ئـابووری بێنـە سـەربازاندن بەشـێـوەیەک دروسـتکردنی چەک بەتایبـەتی سـەربکێشێ بۆ بازرگـانیکردن بە چـەک لەڕێی پرۆسـەیەکەوە کـە هـەر کـە بەری بۆ شل کـرا لۆجیکێکی میکانیکی وەردەگرێ.

سـەرەتا پێـویستـە مـشـتومـڕ لەبارەی فرۆشـتنی چەک لـەو ڕێگە داخـراوە دەربهێنرێ کە بەحەتمی ئەو مشتومڕە لووتی پێیدا هەڵدەتەقێ مادەم ڕازین بە پێکدادانی کـۆتەکـانی "واقـیـعـیـەت"ی ئابووری و سـیـاسـی -کـە خـۆی فرۆشتنی چەک دەسەپێنێ- لەگەڵ ئەو ئەرکانەی بەها ئەخلاقیەکان فەرزیان دەکەن و سەرکۆنەی ئەو کارە دەکەن. ئەم ڕووبەڕووبوونەوە بێهودە و نەزۆکە لەسەر وێناکردنێکی هەڵە بۆ ئەخلاق و سیاسـەت وەک یەک، دامەزراوە. لێرە و لە هـەمـوو جـێیـەکی تریش واقیـعیـەتی ڕاسـتـەقـینە برێتـییـە لـە دانانی سیاسەتێک کە ملکەچی ئەرکە ئەخلاقیەکان بێ.

لە ڕوانگەی شـیکارییـەکی پەتیی ڕووداوەکـانەوە، تێـڕوانینێک هـەیـە خـۆی

دەسەپێنێ: فرۆشتنی چەک توخمێکە لە توخمەکانی سیستمێکی داخراو بەسەر خۆیدا کە لۆجیکە باوەکەی زیاتر ملکەچی خواستەکانی تێکنۆلۆجیایە تا ئەوەی ملکەچی پێویستیەکانی وڵاتە هەناردەکارەکە بێ. زەروورەتەکەی بەزۆری ئەو پێکهاتە پیشەسازی-سەربازییە بەسەر دەسەڵاتدارانی وڵاتیدا دەسەپێنێ کە لە کۆمەڵگە نوێیەکاندا سەربەخۆییەکی فرەوانی بەدەست هێناوە. کێبەرکێی پڕچەککردن -کە فرۆشتنی چەک توخمێکی پێکهێنەریەتی- بەپێی پێویستییە تایبەتەکانی خۆی، وزە بەخۆی دەدا و خۆی و هەر لەپێناو خۆیشیدا گەشە دەکا. تێکنۆلۆجیا دروستکردنی چەک فەرز دەکا کە دەویسترێ لەڕێی ناردنەدرەوەی قازانج بەدەست بێ. بەمەیش لۆجیکی بازرگانی جێگەی ڕەچاوکاری (اعتبارات)یە خاوەن مۆرکە سیاسی و دیپلۆماسی و ستراتیجیەکان دەگرێتەوە.

یەکێک لە بیانووە هەرە گەورەکان بۆ پاساودانی فرۆشتنی چەک ئەو گومانەیە گوایە بەهۆیەوە دەتوانرێ کەرەستەی ئەوتۆ دەست بخرێ کە بۆ بەرگریکردنی سەربەخۆ لە وڵاتە هەناردەکارەکە زۆر پێویستن، چونکە ئەو وڵاتە دەتوانێ بە کەمترین خەرج لەڕێی درێژکردنەوەی زنجیرە پیشەسازییەکانەوە کە دەرفەت بۆ بەدەستهێنانی وەبەرهێنان دەڕەخسێنێ، پێداویستییەکانی سوپاکەی دەستەبەر بکا. بەمەیش بازرگانیی چەک کە کۆمەڵگە نوێیەکان خۆیان تێدا ڕەتاندووە، وەک گومان دەبرێ، دەبێتە پێویستیەک بۆ بەرگریکردنی تایبەتی. بەو پێیەش ڕەخنەگرتن لە زەرورەتی ئەو بازرگانییە نکوڵیکردن دەبێ لە زەرورەتی ئەو بەرگریکردنە.

بەڵام لەڕاستیدا داهاتی ئابووریی فرۆشتنی چەک زۆر دوورە لەوەی مسۆگەر بێ وەک گومان دەبرێ. دابینکردنی خەرجیی فرۆشتنی چەک بۆ وڵاتانی ڕوو لەگەشە کە توانی دانەوەی قەرزەکانیان نییە، لەڕێی پێدانی قەرزەوە دەبێ لەلایەن حکوومەتی وڵاتە هەناردەکارەکەوە. جگە لەوەیش،

چەندان وڵاتی هاوردەکار کە خۆیان لەژێر قەرزدا دەناڵێنن داوای شمەکگۆڕی (موقایەزە) دەکەن: چەک بەرامبەر مادەی سەرەتایی و ئەو سەودایانەیش بەزۆری لە زیانی وڵاتە هەناردەکارەکەن، چونکە مادە سەرەتاییەکان زێدەڕۆیی لە دانانی نرخەکانیاندا دەکرێ. لە باشترین حاڵەتدا ئەو گرێبەستانەی لەسەر بنەمای ئەو جۆرە شمەکگۆڕییە دەبەسترێن سەریان لە کردەوەگەلێکی "سپی"یەوە دەردەچێ کە هیچ کاریگەرییەکی لەسەر تەرازووی بازرگانی نییە.

زیاد لەوەیش، زۆربەی جار وڵاتانی هاوردەکار چەندە بۆیان بلوێ، قەرەبووی پیشەسازی دەسەپێنن: چەک لەو وڵاتانە دەکڕن کە ئارەزووی کڕینی کاڵا و شمەکی ئەو وڵاتانە دەکەن، ئەو مەرجانەیش تا ڕادەیەکی بەرچاو دەسکەوتی دارایی پرۆسەکانی گواستنەوەی چەک کەم دەکەنەوە.

بیانوویەکی تر هەیە دەڵێ ناردنەدەرەوەی چەک یارمەتیی وڵاتانی هاوردەکار دەدا تا ئاسایشی خۆیان مسۆگەر بکەن، هەروەها فرۆشتنی چەکیش -وەک ئەوان جەخت دەکەن- لە چوارچێوەی میساقی نەتەوە یەکگرتووەکاندایە کە لە مادەی ٥١یدا دان بە مافی ڕەوای بەرگری لەخۆکردن بۆ هەر دەوڵەتێک دەنێ. لێرەوە بازرگانیی چەک یەکێکە لە ڕەگەزەکانی سیاسەتی دەرەوەی وڵاتە هەناردەکارەکە. بەڵام ئەم شێوە شەرعییەت پێدانە لەسەر ئەو بەڵگەنەویستە دامەزراوە کە دەڵێ ئەو کێشە سیاسییانەی لەناو گەل و نەتەوە و دەوڵەتاندا سەر هەڵدەدەن، بەبێ پەنابردن بۆ چەکەکانی توندوتیژی چارەسەر ناکرێن، لەکاتێکدا بەکردەوە کاریگەریی گەورەی پرۆسەکانی فرۆشتنی چەک زیاتر لەوەدایە هانی خێراکردنی کێبەرکێی ناوخۆیی خۆ پڕچەککردن دەدا، بەمەیش هانی گەڕان بەدوای چارەسەری توندوتیژانەی کێشەکان دەدا و ئاسانکاریی بۆ دەکا و شیرینی دەکا.

لە دەرەنجامدا فرۆشتنی چەک واتەی هەناردەکردنی توندوتیژییە واتەی

شیرینکردنی شەڕە زیاتر لە ئاشتی.

زیاد لەوەیش، بازرگانییەکی چەک هەیە کە "بازرگانانی تۆپەکان" بەبێ هیچ سڵەمینەوەیەک ڕێکی دەخەن. بازرگانییەکی لەم شێوەیەش، بەبێ شک دەبێتە مایەی بڵاوبوونەوە و ڕەواجی چەکە سووکەکان لە بازاڕی جیهانیدا کە دوور نییە ئاکامەکەی زیانی گەورە بە زۆر ناوچەی دنیا بگەیەنێ. لێرەدا دەبێ دان بەوەیشدا بنرێ کە ئەم بازرگانییە نایاساییەی چەک زۆربەی جاران لەلایەن ئەو دەوڵەتانەوە تا ئێستە هیچ هەنگاوێکیان بۆ دانانی سنوورێک بۆ ئەو بازرگانییە نەناوە چاوپۆشیی لێ دەکرێ. پێویستە کۆمەڵگەی ناودەوڵەتی ناسنامەی دەڵاڵەکانی چەک دیاری بکا کە بەزۆری لە بازرگانیی قەدەخەوە گلاون و سزا بدرێن. هەر بۆیە گرینگە چاودێرییەکی خۆپارێزی بخرێتە سەر پرۆسەکانی دەڵاڵی.

چەکەکان بەرهەمێکی ئابووری نین وەک هەر بەرهەمێکی تر کە بکرێ بەپێی یاساکانی بازاڕ بخرێنە بازاڕ، چونکە چەکەکان تەنیا کاڵایەکی ڕووت نین: تەنیا کاڵایەکی بەکاربردن نین، بگرە کاڵای وێرانکردنن و پێویستە دەوڵەتانی دیموکرات توندترین چاودێری بخەنە سەر ناردنەدەرەوەی چەکیان. هەروەها پێویستە ڕازی نەبن چەک بە هیچ دەوڵەتێک بفرۆشن کە ڕێز لە مافەکانی مرۆڤ ناگرێ و سەرپێچیی یاسای ناودەوڵەتی دەکا.

بۆ ئاشتی ئەوە بەکەڵکترە لەبری فرۆشتنی چەک، دەوڵەتانی چەکفرۆش لەناو خۆیاندا پرس و ڕاوێژ بکەن بۆ ئەنجامدانی کارێکی دیپلۆماسیی بەرفرەوان بەمەبەستی کردنەوەی ڕێگەیەکی ڕاستەقینە بۆ دانوستاندن لەناو لایەنە بەشەڕ هاتووەکاندا. ئاخۆ ئەرکی ئەو واقیعیەتە سیاسییەی لەهەموان زیاتر ئاگەداری ڕووداوەکانە نییە کە بەرەو ئەوە هەنگاو بنێ گومانی زیاتر بخاتە سەر تواناکانی چەکە وێرانکەر و بکوژەکانی توندوتیژی لە هێنانەکایەی چارەسەرێکی سیاسی بۆ ئەو کێشە حەتمییانەی لێرە و لەوێ لەناو تاکەکان و گەلاندا دەتەقنەوە؟

چەکفرۆشتن واتەی پڕکردنەوەی بۆشاییەکانی کۆمەڵگەی ناودەوڵەتییە بە توندوتیژیی زیاتر، ئەو کۆمەڵگەیەی خۆی لە بنەڕەتدا لە هەموو لاوە توندوتیژی ژیانی تەنیوە.

هیچ پێویست ناکا بە ئاماژەدان بە تارماییی شەڕێکی ئەتۆمی بۆ داننان بەوەی چەکەکانی توندوتیژی توانی خۆ بەفەتارەتدان، نەک بەرگری لەخۆکردن، بەمرۆڤ دەبەخشن. پێویستە بکرێتە جۆرە پابەندییەکی بنبڕ لەسەر دیپلۆماسییەتی هەر دەوڵەتێکی پەرۆش بۆ چەسپاندنی سیستمێکی ناودەوڵەتی لەسەر بنچینە ئاشتی و دادپەروەری، کە هەرچی لەتوانیدایە بیکا بۆ بەرگرتن لە ئاڵۆزبوونی کێشەکان بەرەو توندوتیژی.

پرسی سەرەکی کە چەکفرۆشی دەیخاتە ڕوو -کە بەپلەی یەکەم پرسێکی سیاسییە- برێتییە لە زانینی ئەوەی ئاخۆ ڕێگەی تری جێگرەوەی چەکەکانی توندوتیژی هەیە بۆ چارەسەری کێشەکان؟ ئەم بابەتەیش لە هەمان کاتدا پێوەندیی بە سیاسەتی بەرگریی ئەو وڵاتەی چەک دەفرۆشێ و سیاسەتی بەرگریی ئەو دەوڵەتەیش دەیانکڕێ، هەیە. لەبەردەم ئەو ڕێگە داخراوانەیشدا کە مەترسی هەیە کێبەرکێی پڕچەککردن هەموو گەلانی پێ بگەیەنێ، جێی خۆیەتی بیر لەوە بکرێتەوە کە پێویستە بۆ وەڵامی ئەم پرسە لە تاقیکردنەوەی ستراتیجەکانی کاری ناتوندوتیژانەدا بۆی بگەڕێن. کەواتە بابەتی هەرە گرینگ و دەستەویەخە برێتییە لە وەبەرهێنان لەم گەڕانەدا.

مێژوو

مێژوو گێڕانەوەی بەشبەشکراو -لە یەک کاتدا واقیعی و بەهێڵکراو-ی ڕووداوەکانە کە ئادگارەکانی ژیانی گەلان و نەتەوەکان پێک دێنێ. ئەم گێڕانەوەیە بە سروشتی خۆی ناکرێ بێلایەنانە و بابەتی بێ، چونکە لە چوارچێوەی جێبەند (سیاق)ێکی کولتووریدا دەنووسرێتەوە کە ئایدیۆلۆجیای توندوتیژی بەسەریدا زاڵە. لەبەرئەوە ئەم باسکردنە تەنیا

بریتی نییە لە تۆمارکردنی ڕووداوەکان و بەس، بگرە ڕاڤەکردنیشیانە. ئەو مـێـژووەیش کـە تـایبـەتە بـە ڕووداوەکـانـی تونـدوتیـژی ڕەنگدانـەوەی سیـخناخبـوونی مـێژوونووسـان خۆشـیانە بە کـولتـووری تونـدوتیـژی، چونکە لەڕێی ئەو خـوێندنەوەوە بەزۆری پایەی تونـدوتیـژی بەرز نیشـان دەدرێ وەک کـارێکی پـێویست و ڕەوا و دروست کە پـێویسـتـە کـۆمـەڵە ئادەمـییـەکان بۆ دروستکردنی ناسنامەی خۆیان پەنای بۆ ببەن.

توندوتیـژکارانیش خـوازیاری حوکمی مێژوون کە ڕەنگە پاسـاویان بداتێ، بەڵام حـوکمـی مـێژوو بوونی نییـە، چـونکە مـێژوو قـەت ناتوانـێ خـۆی بکاتە داوەر و بەردەوام ئـەو دادگــەیی دەکــرێ و بەزۆریـش براوەکــان دادگــەیی دەکەن.

پێ دەچـێ مـێـژوو لە بەرژەوەندیی "توندوتیـژ"ەکـان بڕیار بدا، بەڵام ئەو مـێژووە تـەنیا مـێژووی "تـوندوتیـژ"ەکانە، جـا بۆ ئەوەی مـێژووی کـارەکانی توندوتیژی بنووسینەوە دەبێ قوربانییەکان بێننە قسە.

بێگومـان تێڕوانینمان بۆ مـێژوو ڕێگرە لەبەردەم تێگەیشتن لە توندوتیـژی. مێژوو هـەر بەڕاستی پڕیەتی لە ژمارەیەکی زۆر کاری توندوتیژ کە خەڵکانێک دژ بە خــەڵکانێکی تر ئەنجـامــیـان داوە، چەوسـاندنەوە، دوورخـسـتـنەوە، لەداردان، غـافـڵکوژی، شــەڕ و شــەڕە ئاینیـیـەکـان، قــەسـابخـانـە، کـاری تیـرۆریسـتـی، جـینۆسـاید... ئەو ڕووداوانەی هـەمـوو ڕۆژ دەبنە ڕووداوەکـانی ڕۆژ و لە شـاشـەکـانەوە لە سـاتی ڕوودانیـانـدا دەیانبینین، بەحـەتمی هـەموو وەک هـەڵگری سیـفـەتی توندوتیژی دێنە بەرچاو، وێنەکانی کـاولکاری و مەرگ کە سـەرکاروانی دەنگوباسـی میدیاکـانن جێکەوتـی قووڵیان لەسـەر هـەست و زەینمـان هـەیـە. تا وردە وردە ئەو باوەڕەمـان لەلا گـەڵاڵە دەبێ کـە توندوتیـژی وەک چارەنووسـێکی حـەتمی لەناوچاوانی مـرۆڤ نووسـراوە و بەشـێکە لە سـروشـتی. ئێـمە لەڕێـی ئاوێزەی شـێـواوی ئایدیـۆلۆجیـای توندوتیـژییـەوە کـە بەسـەر کولتوورمـاندا زاڵە و قەناعەتمان پێ دەکا کە تەنیا توندوتیژیی زیاتر

دەتوانێ توندوتیژی لە ڕەگەوە دەربێنێ، سەیری مێژوو دەکەین. جا چۆن لەبارێکدا ئێمە قوربانیی ئەم جۆرە مەرجە بین، دەتوانین دەنگی ناتوندوتیژی بگەیەنین بەبێ ئەوەی گوێگر وا هەست نەکا هەڵەیەک لە زەوق و بڕیاردانماندا ڕووی داوە؟ خەونێکی خۆشە بەڕاستی، بەڵام تەنیا خەونە و هیچی تر!

بەم شێوەیە ئێمە قەناعەتمان هێناوە کە وێناکردنی مێژوویەکی ناتوندوتیژانە کارێکی ناواقیعییە، ئەمەیش وامان لێ دەکا پلار لە گونجاویی ناتوندوتیژی بگرین و پێداگری بکەین لەسەر دەستەپاچەییی لە "دروستکردنی مێژوو"دا. دیارە نووسینەوەی مێژوو بە سەپاندنی ئەوەی ناتوندوتیژی دەیخوازێ بەسەر ڕابردوودا کارێکی بێ سوودە، چونکە بەبێ هیچ گومانێک زێدەڕەوییە لە میسالیبووندا کە باوەڕمان وا بێ مرۆڤ لە دێرین زەمانەوە توانیویانە ناتوندوتیژ بن و پێویست بووە وا بن بەڵام ئەوان وایان نەکردووە. ئەگەر بە هەموو سەرڕاستییەکی هزریەوە باوەڕمان وا بێ توندوتیژی هەرگیز حەتمیەتێکی مێژوویی نەبووە، ئەوا دەبێ دان بەو ڕاستیەیشدا بنێیین کە بەکردەوە مەحاڵ بووە تاکەکان کە لەناو تۆڕێک لە کۆت و بەندی هەمەجۆرەی کۆمەڵایەتیدا تەوق کراون، بتوانن باز بەسەر پێویستیی ئەو توندوتیژییەدا بدەن کە باری شانی گران کردوون، بەشێوەیەک لەتوانیاندا نەبووە "بیرۆکەی ناتوندوتیژی" تەنانەت بەخەیاڵیشیاندا بێ. بزوێنەری مێژوو مرۆڤی تاک نییە، بگرە ئەوە کۆمەڵە کە بەزۆری سەرکەوتن بەدەست دێنێ و یاساکانی خۆی دەسەپێنێ.

لەگەڵ ئەوەیشدا مێژوو تەنیا لە توندوتیژی دروست نەبووە، چونکە ژیان و مردن لەناویدا بەتوندی بەنێو یەکدا چوون، بەڵام مایەی سەرسوڕمان نییە کە مادەی بەراییی هەواڵەکان توندوتیژی بێ: چونکە چاکی بێدەنگە و حەزی لەوە نییە وێنەی بگیرێ، لەبەرئەوە دەگمەنە کاری چاکە هەرا بنێتەوە. هەروەها مێژوو حەزی لێیە لەو جێیانەدا بوەستێ کە توندوتیژییان تێدا

هەڵدەگیرسێ، لەگەڵ ئەوەشدا چاکەیش لە ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵگەکاندا گینگڵ دەدا، لە هەموو سەردەمێکدا عەقڵانێکی ڕووناک هەبوون، زۆر جار سرووشت-پێغەمبەرانە بوون و لە سەردەمی خۆیاندا بەگژ توندوتیژیدا چوون و بەوە لە هاوسەردەمەکانی خۆیان جوێ بوونەتەوە کە توندوتیژییان بە زەرووڕەت زانیوە. هەر لەو ساتەی توندوتیژییەکی ئەوتۆ باڵی بەسەر مێژوودا کێشاوە کە لە توانی کەسدا نەبووە جڵەوی بکا، خەڵکانێک هەبوون پەنجەرەیان بەڕووی ئەو بەهایانەدا کردووەتەوە کە باڵاییان لەباریدا هەیە مرۆڤ بە خواستەکانی ژیانی ڕۆح ئاشنا بکا. ئەوانە بە ملنەدانیان بە حەتمیەتێکی گوماناوی، سەرکێشییەکی مەترسیداریان کرد و توانییان ببنە شایەت لەسەر بانگی جیهانیی ویژدانی مرۆڤایەتی کە دەڵێ "مەکوژە". کێ دەوێرێ بڵێ ئەوانە هیچ کاریگەرییەکیان لەسەر ڕێڕەوی مێژوو نەبووە؟ بەڵام ئەوە ڕاستە کە ئاستەمە گەنگەشەکانی ویژدان بکەونە ناو تۆمارەکانی مێژوو، چونکە بەدڵنیاییەوە ڕووداوە خوێناوییەکان زیاتر لە زاڵبوونی مرۆڤ بەسەر خۆیدا دەگوازرێنەوە.

نابێ لە ڕوانگەیەکی ئەخلاقیی پەتییەوە -کە ناتوندوتیژی دەخوازێ- لە مێژوو و ئەو توندوتیژییەی تێیدا بووە تێ بگەین و حوکمی لەسەر بدەین، چونکە ناتوندوتیژی لەسەر بنچینەی نکوڵیکردن لە مێژوو و ڕووداوە توندوتیژەکانی دانەمەزراوە، ئەگەر خۆی بەدەست ئەم میسالیەتەوە بدا ئەوە خۆی لە مێژوو دوور دەخاتەوە و ناتوانێ کار لە ڕووداوەکە بکا. بەواتەیەک، ئاخۆ ئەو کەسەی بۆی لواوە لە ناتوندوتیژی ڕابمێنێ، تاوان ناکا کاتێ سکاڵا لە مێژوو دەکا؟ ئاخۆ ناتوندوتیژیش کەلەپوورێک نییە بەشێوەیەک لە شێوەکان لە مێژووەوە دەستی کەوتووە؟ بۆیە نابێ بەهەمان چاو سەیری هەموو ڕووداوەکانی توندوتیژی لە مێژوودا بکرێ، چونکە هەندێکیان، وێڕای هەموو شتێک، دەرفەتیان بۆ ئەگەری پێشکەوتنی مرۆڤ بەرەو مرۆڤایەتیی زیاتر ڕەخساندووە. کەواتە دەبێ پێ لەوە بنرێ کە بەکردەوە، ئەگەر

شەرعیش نەبێ، جەدەلیەتێکی توندوتیژی/ناتوندوتیژی هەبووە کە لەڕێیەوە مێژوو وای کردووە ناتوندوتیژیش ئەگەرێک بێ و هەبێ.

هیچ حەتمیەتێکی ڕەها نییە مرۆڤ بە چارەنووسێکی حەتمیەوە شەتەک بدا. حەتمیەتی مێژوویی بەردەوام ڕوویەکی تریشی هەیە ئەویش ئازادیی مرۆڤە. پێویستە پارێزگاری لە هەردوو پەڕەکەی جەدەلیەت لەناو پێویستی و ئازادیدا بکرێ، چونکە مرۆڤ کاتێ دەکەوێتە ناو ئەو کێشانەی دەیخەنە حاڵەتی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هاوڕەگەزەکانی، حەتمیەتی پەنابردن بۆ توندوتیژی گەمارۆی نادا.

خوێندنەوەیەکی بەکاوەخۆ بۆ مێژوو لەباریدا هەیە دەری بخا کە هێزی تر هەن جگە لە هێزی توندوتیژی کە تێیدا گینگڵ دەخۆن و هەندێ هزر (وەک لێبوردەیی و دیموکراسی و ڕێگرتنی مافەکانی مرۆڤ...) هێزێکی تایبەت و سەربەخۆ لەو ئامرازە توندوتیژانەیان هەیە کە خزمەتی ئەو هزرانە دەکەن، هەروەها دەکرێ ڕێژیمە دیکتاتۆریەکان بێنە ڕووخاندن بەبێ ئەوەی توندوتیژی دەستێکی یەکلاکەرەوەی لەو بوارەدا هەبێ. ناتوندوتیژی تەنانەت پێش لەوەیش گاندی ئەو ناوەی لێ بنێ لە مێژوودا کاری خۆی کردووە و مێژوویەک لە سەروەرییەکانی بەرەنگاریی ناتوندوتیژانە هەیە. ئەزموونی چەندان خەبات سەلماندوویانە ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە کاریگەریی بەرچاوی هەیە لە ڕەخساندنی بوار بۆ مرۆڤ بۆ گێڕانەوەی کەرامەتیان و بەرگریکردن لە ئازادییان. ئەم نموونانە بەڵگەی ئەوە بەدەستەوە دەدەن کە ناتوندوتیژی تەنیا تکا نییە، بگرە ئەگەریشە.

ئایا دەکرێ بڕوا وا بێ مێژوو یاسایەکی هەیە بەو پێیە مرۆڤایەتی وردە وردە بەرەو لەخۆگرتنی ئەرکی ناتوندوتیژی دەڕوا؟ ئاخۆ ناتوندوتیژی لە ماوەی ساڵ و سەدە دوور و درێژەکاندا پێشکەوتنی بەدەست هێناوە؟ ئاستەمە ئەم بابەتە یەکلا بکرێتەوە، بەڵام لانی کەم ئەو پەرەسەندنە لەسەر هێڵێک ناڕوا، چونکە هیچ پێشکەوتنێک نەبووە سەرکەوتنی تەواوەتیی

بەدەست هێنابێ، نەخاسمە کە چەندان حاڵەتی پاشەکشە هەن کە لەمپەر لەبەردەم پێشکەوتنی مرۆڤایەتی بەرەو ناتوندوتیژی دروست دەکەن. تێگەیشتن لە مێژوو بەوەی دەرچوونێکی لەسەرخۆیە لە پشێویی توندوتیژییەوە بۆ سیستمی هاوئاهەنگی ناتوندوتیژی لەوانەیە تێڕوانینێکی وەهمی بێ، مێژووی مرۆڤایەتی مەرگەساتێکە ڕیشەی خۆی لە لاوازی و مەزنیی مرۆڤەکاندایە لەیەک کاتدا و گێلییە پێداگر بین لەسەر ئەوەی ڕۆژێک دێ ئەو مەرگەساتە کۆتای دێ، چونکە ئەوەی ناتوندوتیژی هەڵدەبژێرێ – بەپێچەوانەی کەسی ئایدیۆلۆجی- "دڵنیا" نییە لەوەی "حەقیقەت لە کۆتادا سەردەکەوێ"، کە هەموو شت، تەنانەت خراپەیش، بەشداری لە سەرکەوتنی ئەقڵی هەمەیی (کلی) دەکا، چونکە ناتوندوتیژی لە "دڵنیایی"مەکی وادا ڕیشە داناکوتێ، چونکە ئەو بناخە بۆ هیچ فریادڕەسخوازی یاخۆ مەسیحانیەت[٦] یان قیامەتخوازییەک[٧] دانامەزرێنێ، بەڵام ڕیشەی خۆی لە تکایەکدا داکوتاوە کە بەشی ئەوە بکا واتەیەک بە ئێستە ببەخشێ.

دەرەنجام، مێژوو واتەیەکی دیاریکراوی نییە، بەڵام ڕەنگە واتەیەکی تێدا بێ: مێژوو واتەی دەبێ هەرکات مرۆڤەکان سەلماندیان دەتوانن پێکەوە بۆ هێنانەکایەی کۆمەڵێک کە لەسەر بنچینەی ئازادی و دادپەروەری دامەزرابێ، کار بکەن.

ئەمرۆیش لەبەردەم ڕووداوە هەرە توندوتیژەکاندا کە هاوڕەگەزەکانمان لە سەرتاسەری جیهاندا لەتوپەت دەکەن، ئاخۆ کاتی ئەوە نەهاتووە دەرک بەوە بکەین کە توندوتیژی دەستەپاچەیە لە دروستکردنی مێژوو و بەردەوام کۆسپ دەخاتە ڕێگەی؟ جێی سەرنجە ئەو یەکە مەرجەعی (الوحدة المرجعية)یەی کە دەرفەت بۆ دانانی دەرەنجامێک بۆ مێژووی سەدەی بیستەم دەڕەخسێنێ، بریتییە لە یەکەی "ملیۆنێک کوژراو". ئاخۆ پەندوەرگرتن لە مێژوویش –لە دەرەنجامدا- بریتییە لە دانان بە بێتوانیی توندوتیژی لە بەرەنگاریکردنی شتە نامرۆڤانەکان و بەدیهێنانی سەرکەوتنی مرۆڤایەتی؟

ئەگەر بمانەوێ مێژوویەکی نوێ بنیات بنێین، ئایا لەسەرمان پێویست نییە بزانین توندوتیژی چارەسەری خوازراو نییە، بگرە ئەوە ئەو کێشەیەیە کە دەخوازێ چارەسەر بکرێ؟ ئاخۆ ئەوە لە دەرەنجامدا بریتی نییە لە خۆڕازاندنەوە بە هەستی مێژوویی؟

دەستوەردانی مەدەنی

دەکرێ بەرگریکردن لە مافەکانی مرۆڤ و دادپەروەری و دیموکراسی و ئاشتی بانگی کۆمەڵگەی ناودەوڵەتی و دەوڵەتان و هاووڵاتییان بکا بۆ ڕاستەوخۆ دەستوەردان لەو شوێنانەی کێشەیان تێدایە، بەوەیش دەتوانن وەک لایەنی سێیەم بێنە سەر خەت و میانگیری لەناو دژبەرانی کێشەکە بکەن و هەوڵ بدەن قسە لەگەڵ هەردوو لا بکەن بەشێوەیەک بۆ ئیمزاکردنی پەیماننامەیەکی ئاشتی لەنێوانیان، کە مافەکانی هەموویان دابین بکا، دانوستاندن بکەن.

بۆ هەستان بەم کارە، دەوڵەتان و کۆمەڵگەی ناودەوڵەتی بەشێوەیەکی سەرەکی، هێزی چەکداری ئامادەیان لەبەردەستدایە تا بۆ دەستوەردان لە ناوچە جیاجیاکانی دنیا "هەڵبدرێن". لەگەڵ ئەوەیشدا هەموو چاودێران ئاماژەیان بەوە داوە کە کردارەکانی ئاشتیپارێز و سەقامگیرکردنەوەی ئاشتی پێویستیان بە دەستوەردانی کەسانی مەدەنی هەیە کە بتوانن ببنە نێردەگەلی ئاشتی لای دانیشتووان، بەمەبەستی پێکەوە جۆشدانەوەی کۆمەڵگە کە شەڕ لەتوپەتی کردووە و سەرلەنوێ بەرقەرارکردنەوەی دەوڵەتی یاسا.

ساڵانێکی زۆرە خۆبەخشانی ڕێکخراوە ناحکوومییەکان بێ پەروا لە شوێنەکانی کێشە هەرێمییەکاندا ئامادەن و لە چوارچێوەی توانی زۆر سنوورداری خۆیاندا لە تەقەلای ئەوەدان ڕۆڵی خۆیان لە گێڕانەوەی ئاشتیدا ببینن لەڕێی گرتنەبەری هەندێ ڕێگەی ناتوندوتیژانە لە میانگیری و

پەروەردەدا. ئەم ئەزمــوونە جـیـاوازانە پڕن لە زانیـاری و پیـشـانی دەدەن دەکـرێ لە شـوێنـەکانی کـێشـەکان و تـەنانەت لەو کـاتەیشـدا شـەڕ گـەرمـە دەسـتـوەردانی مەدەنی بکرێ. هەروەها هەنـدێ ڕێکخراوی نێو-حکوومەتیش توانیـویانە هەندێ دەسـتـوەردانی مـەدەنی ڕێک بخەن بـۆ لێکۆڵینەوە لە دۆخی مـافـەکانی مـرۆڤ لە ناوچەکانی کێشەکان و هەوڵدان بۆ باشـتـر ڕێزگرتنی ئەو مافانە.

دەکـرێ سـتـراتیـجـیـەتی کـاری نـاتوندوتیـژانە پێناسـە بکرێ بەوەی: دەسـتـوەردانێکی ناچەکـدارانەی هەندێ نێردەی دەرەکـیـە لەسـەر خـاکی ململانەیەکی ناوەخۆیی، کە لەلایەن ڕێکخراوێکی نێو-حکوومەتی و حکوومی و ناحکوومـیـیـەوە ڕاسـپێراون، ئامـانج لە هاتنیـان چاودێری و ئاگەداری و میانگیری و هاوکاریکردنە بەئامـانجی نەهێشتن یان ڕاگرتنی توندوتیژی و شـەونخـونیکێشـان بەمـەبەسـتی ڕێزگرتنی مـافـەکـانی مـرۆڤ و برەوپێدانی بـەهاکـــانی دیموکـــراسی و هـاووڵاتیـــبـــوون و دۆزینەوەی هـەلومـــەرجی چارەسەرێکی سیاسیی کێشەکە، کە دان بە مافە بنچینەییەکانی هەریەک لە لایەنەکاندا بنێ و ئەو مـافـانە دەسـتـەبەر بکا و بناخـەیەکی وای بۆ دابنێ کە دەرفەت بۆ پێکەوەژیانی ئاشتی لەنێوانیاندا بڕەخسێ.

دەستوەردانی مـەدەنی دوو ئامانجی ستراتیجی و گەورەی هەیە، ئەوانیش لە ســەرەتادا لێک جـیـاکـردنـەوەی دژبەرەکـان تا شـــەڕ ڕابگرن، دواتریش کۆکردنەوەیان بەمەبەستی وتووێژکردن.

بەزۆری پێویسـتە وا لە دەسـتوەردانی مەدەنی حاڵی ببین کە دەسـتوەردانە لای دانیـشـتـووانە مـەدەنیـیـەکـە کە لەوانەیە تێـوەگلانی ڕاسـتـەوخـۆیان لە ڕووبەڕووبـوونەوەکـانـدا لە دۆخـێکەوە بۆ یەکـێکی تـر زۆر جـیـاواز بـێ. لە چەنـدان کـێـشـــەدا ئیـرادەی ئاشـــتی لای دانیـشـتـووان زیاترە وەک لەلای سـەرکردەکان.

زۆر ڕوو دەدا ئەو سەرکردانە خۆیان دەکەنە "میرانی شەڕ" و ئەندامانی کۆمەڵگەکەی خۆیان بە بارمتە دەگرن. بۆیە پێویستە لای دانیشتووانە مەدەنییەکە کار بۆ هێنانەکایەی ئاشتی بکرێ بە هێورکردنەوەی دەروون و مێشکەکان و جێگیرکردنی "ڕێوشوێنی متمانەبەخش" بەمەبەستی دۆزینەوەی هەلومەرجی پێکەوەژیان لەناو کۆمەڵگە ناکۆکەکاندا. جا ئەگەر پاڵپشتیکردنی خەڵک لە سەرکردەکان وشکی کرد ئەوانیش ناچارن ئەوە لەبەرچاو بگرن و وای لێ دێ درێژکردنەوەی شەڕ ببێتە هەڵاتن بۆ پێشەوە و هیچ ئامانجێکی سیاسیی عەقڵانیی لەپێش نابێ. لەو بارەشدا پێویستە لەوە حاڵی بن کە بەرژەوەندیی ئەوانیش دەخوازێ پەنابردن بۆ دانوستاندن لەبری درێژەدان بە شەڕ هەڵبژێرن.

هەروەک نابێ نێردەکانی دەستوەردانی مەدەنی لافی پیشاندانی "بێلایەنی" neutralite لێ بدەن لانی کەم ئەگەر مەبەستمان لەم وشەیە، بەگوێرەی داتاشینی (لە وشەی neuterی لاتینی) واتەی "نە ئەمە و نە ئەوە" یان "هیچکامیان" بێ. ئەندامانی نێردە ئاشتییانەکە -کە ئامانجی ئەوەیە ئەگەر ئاشتەواییش بەدی نەهێنێ لانی کەم هاوڕێکییەک لەناو دوو لایەنە ناکۆکەکەی کێشەکە بێنێتە دی- ڕانەسپێراون بەلای "هیچکام لە دوو لایەنەکەدا دانەشکێن"، بگرە بەلای "هەردوو لادا دابشکێن". ئەوان بەلای ئەم یان ئەو لادا دادەشکێن: دوو جار پابەند دەبن و دوو جار لایەنداری دەکەن. بەڵام ئەم لایەنداریکردنە دووسەرەیە لایەندارییەکی بێمەرج نییە، بەڵکو هەموو جارێک لایەندارییە بە بەرچاوڕۆشنی و ئینسافەوە. بەم واتەیە دەکرێ بڵێین ئەندامانی دەستوەردانی مەدەنی بێلایەن نین، بەڵکو "بەویژدان"ن. هەوڵ دەدەن هەر خاوەن مافێک مافی خۆی بدەنێ، بەوەیش دەتوانن متمانەی هەردوو لا بەدەست بێنن و ئەنجامدانی گفتوگۆ لەنێوانیان ئاسان بکەن.

هیچ دەستوەردانێکی سیاسی نییە بتوانێ لە دەرەوەوە ئاشتی بەسەر

کۆمەڵگە بەشەڕهاتووەکاندا بسەپێنێ. نە ئەو ئامانجانەی پێویستە بۆ بەدەستهێنانی ئاشتی پێیان بگەن و نە ئەو ئامرازانەی بۆ گەیشتن بەو ئامانجانە بەکار دێن دەکرێ لە دەرەوەوە بهێنرێن، بگرە دەبێ بەهاوکاریی پتەو لەگەڵ تۆڕی هاووڵاتییان لە وڵاتی پێوەندار لەسەر زەوینەی واقیع دیاری بکرێن. لە دەرەنجامدا، لە ناوەوە و لەڕێی کارکردنی ئەندامانی ئەو کۆمەڵگەیانەوە نەبێ ناکرێ ئاشتییەکی هەمیشەیی سەقامگیر بکرێ.

ئامانجی دەستوەردانی مەدەنی بەوردی ئاسانکردنی ئەم کارە و پشتیوانیکردنیەتی لەڕێی دۆزینەوەی ڕووبەرێکی گشتی -ڕووبەرێکی سیاسی- کە بکرێ تێیدا ئەم کارە فرەوان بکرێ. یەکێک لەو بنەمایانەی پێویستە دەستوەردانی مەدەنی پێگەی خۆی لەسەر دابمەزرێنێ ئەوەیە کە شەڕکەرەکان خۆیان دەتوانن چارەسەرێکی هەمیشەیی بۆ بدۆزنەوە. پێویستە ڕێبازی دەستوەردانی مەدەنی بەڕوونی خۆی لەو لۆجیکە جیاواز بکا کە ئەو کەسانەی لای ئەوان دەست وەردەدرێ بگۆڕن بۆ قوربانی. ئەم لۆجیکە بەلای ئەوەدا دەچێ ئەو کەسانە بە کەسانێک دابنێ کە بەرپرسیار نەبن لە ڕابردوو و ئێستە و داهاتوویان و دەیانکاتە کەسانێکی "یارمەتیدراو" assistes و بێبەش لە سەربەخۆیی. لەم چوارچێوەیەشدا دەستوەردانی مەدەنی تەنیا "یارمەتیدان" assistanceی دانیشتووانە مەدەنییە ناوەخۆییەکە نییە، بگرە یاوەرییەکە کە دەرفەت بۆ یارمەتیدانیان دەڕەخسێنێ.

کەواتە هەر لە سەرەتاوە ناکرێ وێنای دەستوەردانێکی مەدەنی بکەین بەبێ بەشداریکردنی ئەوانەی لەناو دانیشتواندا بە لۆجیکی شەڕ نەیارن و ئامادەن بچنە ناو جموجووڵی ئاشتییەوە. لەو کاتەدا پێویستە ئامادەکاری بۆ ئەو دەستوەردانە و بڵاوکردنەوەی بکرێ بە بەهێزترین بەشداریکردنی مومکینی ڕێکخراو و تۆڕەکانی ئەو هاووڵاتییانەی لەگەڵ ئامانج و چۆنیەتییەکەیدا کۆکن. لە دەرەنجامدا، دەستوەردانەکە لەسەر داوایەکی

ڕاشکاوی یەکێک لەو ڕێکخراوانە یان زیاتر بڕیاری لەسەر دەدرێ. پێویستە هەوڵ بدرێ گفتوگۆ لەگەڵ هەموو هێزە دیموکراسییەکانی گرووپە ناوەخۆییەکاندا بکرێ، نەخاسمە لەگەڵ ئەو کۆمەڵە و ڕێکخراوانەی پابەندن بە بەرگریکردن لە مافەکانی مرۆڤ و هاندانیان.

سەرجەم سەرکردە ناوەخۆییەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی کە دانیشتووان دان بە شەرعییەت و دەسەڵاتیاندا دەنێن، بانگهێشت کراون بۆ بینینی ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوە لە پرۆسەی ئاشتیدا. پێویستە لێیان نێزیک ببنەوە و هەوڵ بدرێ وتووێژیان لەگەڵدا بکرێ و ئەوانەی پابەندن بە دینامییەتی ئاشتی لەوانە جیا بکرێنەوە کە باوەڕیان بە لۆجیکی ڕووبەڕووبوونەوە هەیە.

توخمێکی تر هەیە کە پێ دەچێ ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی لە کاریگەریی دەستوەردانی مەدەنیدا هەبێ: دەکرێ ئافرەتان بەژمارەیەکی زۆر بەشداری لە کارە جۆرەوجۆرەکانی ئەو هەڵمەتەدا بکەن، چونکە ئافرەتان باشتر دەتوانن لە توێژی ئافرەتانی هەردوو کۆمەڵگە ناکۆکەکە، کە پێگەیەکی ناوەندیی لە کۆمەڵگەی مەدەنیدا هەیە، نێزیک ببنەوە. هەر بۆیە زۆر جار لە ڕیزی پێشەوەی هەر شەڕێکی ناوەخۆییەوەن کە خۆیان یەکەمین قوربانیی ئەو جۆرە شەڕانەن.

پێویستە توێژی ئافرەتان ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوە لە داڕشتنەوەی تۆڕی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگەدا بگێڕن، کە یەکێکە لە پێکهێنەرە سەرەکییەکانی پرۆسەی ئاشتی و ئاشتەوایی. لەم ڕوانگەیەوە دەکرێ بیر لە پێکهێنانی "تیمی ئاشتی" کە تەنیا لە ئافرەتان پێک بێ بکرێتەوە، کە ئەرکیان یاوەریکردنی دانیشتووانە مەدەنییە ناوەخۆییەکان بێ لە پرۆسەی ئاشتیدا. بە هەمان شێوە هەندێ جۆری دەستوەردانی مەدەنی بواری ئەوە دەڕەخسێنێ کەسانی بەسالاچوویشی تێ بخرێ کە دەشێ پێگە سروشتییەکەیان جێکەوتی گرینگی لەسەر ڕاستگۆیی کۆی نێردەکە هەبێ.

جاڕدانی ڕوون و ئاشکرای مۆرکی ناتوندوتیژانەی دەستوەردانەکە

کارتێکی براوەی گرینگە لەپێناو سوود وەرگرتن لە پاڵپشتیی دانیشتووانە ناوەخۆییەکان، چونکە دەگونجێ ئەم "جاڕدانە" فتیلەی ئەگەری کاردانەوەی دوودڵی و ڕەتکردنەوە لەلایەن دانیشتووانی مەدەنییەوە بەرامبەر دەستووەردانێکی "بیانی" دەربێنێ. هەروەک دەکرێ بەتایبەتی کەشوهەوایەکی متمانە دروست بکرێ کە هاوکاریی نێوانیان تا ڕادەیەکی زۆر ئاسان دەکا. لەبەرئەوە، دەکرێ چەندان توێژی هاوولاتییان لە هەردوو کۆمەڵگە ناکۆکەکە لەوانەی ئامادە نین هاوکاری لەگەڵ دەستووەردانی سەربازی بکەن، قایل بن بە هاوکاریکردن لەگەڵ دەستوەردانێکی مەدەنیی ناتوندوتیژانە.

* میانگیری
* یاوەریکردن

گۆڕین

کۆمەبەستی سیاسەتی گۆڕین reconversion بەرتەسککردنەوەی ئەو خەرجانەن بۆ بواری پڕچەککردن تەرخان کراون، ئەویش بە گۆڕینی وەبەرهێنانە سەربازییەکان بۆ وەبەرهێنانی مەدەنی. سیاسەتێکی لەم شێوەیە توخمێکی سەرەکییە لە پرۆسەی چەککگۆڕی transarmament دا کە ئامانجی سیڤیلایزەکردن civiliserی بەرگری و ناسەربازاندن de-militariserی کۆمەڵگەیە.

ئەو گرووپە پیشەسازی–سەربازییانەی لە ناوجەرگەی کۆمەڵگە نوێیەکاندا دروست بوون، بە دابڕینی سەرچاوەیەکی دارایی گەورە بۆ خۆیان –پێ دەچێ زێدەڕۆیی نەکەین ئەگەر لەو بوارەدا باس لە بەفیڕۆدانێکی ڕاستەقینەی دارایی بکەن– چەندان ئاکامی خراپ ڕووبەڕووی ئابووریی وڵاتە پیشەسازیەکان دەکەنەوە. بە بەڵگەی بنبڕ ئەوە سەلماوە کە ئەو توێژینەوەی بۆ ئامانجی سەربازی دەکرێن بەشی شێریان لە بودجەی

لێکۆڵینەوەی زانستیی دەوڵەتانی نوێ بەردەکەوێ. ئەم یەکەمایەتیدانە بەو بوارە زۆر جار کۆمەڵگە ناچاری سواڵکردن لە گۆڕەپانە گشتییەکەدا دەکا بۆ دابینکردنی خەرجی توێژینەوەکانی بواری تەندروستی.

ئەم جۆرە ڕەفتارانە "بژارەیەکی کۆمەڵگەیی" ڕاستەقینەیان تێدایە، لەکاتێکدا جێگەی هیچ گفتوگۆیەکی دیموکراسییانە نییە. زاناکان هەندێ جار هەوڵ دەدەن پاساو بۆ هاوکاریکردنیان لەگەڵ پرۆژە سەربازییەکان بێننەوە، ئەویش بە جەختکردنیان لەوەی ئەو پرۆژانە "بەرهەمی مەدەنی"ی زۆریشیان لێ دەکەوێتەوە، بەڵام لەڕاستیدا ئەو بەرهەمانە زۆر سنووردارن. دەرەنجام، لەوانەیە وەبەرهێنان ڕاستەوخۆ لە بوارە مەدەنییەکەدا زۆر بەکەڵکتر و کەم خەرجتریش بێ، ئەویش بەخۆ دوورگرتن لە گرتنبەری ڕێگەی گومانایی توێژینەوەی سەربازی.

ئەزموونی چەندان پرۆسەی گۆڕین کە لە کۆتای شەڕی جیهانیی دووەمدا پێویست بوون، چ لە ئەوروپا و چ لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، دەری دەخا لە ڕووی تەکنیکییەوە دەکرێ گۆڕین ئەنجام بدرێ و لە هەلومەرجێکیشدا کە بۆ مرۆڤ و ئابووری لەبارە.

بەڵام بەگشتی کۆسپی گەورە کە گوایە لەو ڕووەوە لەمپەرە ئەوەیە گۆڕینی کارگەکانی کەرەستەی شەڕ بەحەتمی دەبێتە مایەی زیادبوونی بێکاری، بەڵام ئەو بیرکردنەوەیە قەت لەگەڵ واقیعدا ناگونجێ، چونکە خەرجە سەربازییەکان هەلی زۆری کار دەستەبەر ناکەن، لەبەرئەوەی بەرهەمهێنانی چەکی نوێ پێویستی بە تێکنۆلۆجیایەکی زۆر ئاڵۆز هەیە کە پێویستی بە وەبەرهێنانی گەورە بە سەرمایەیەکی جێگیر دەکا. لێرەشەوە لە وەبەرهێنانی ئەو سەرمایەدا ڕێژەی هەلی کاری داهێنراو لە پیشەسازییەکانی چەکدا لە زۆربەی پیشەسازی و کەرتە مەدەنییەکانی تر کەمترە. بۆ نموونە، هەموو ئەو پشکنینانەی تا ئێستە کراون دەریان خستووە تەرخانکردنی هەمان بودجەی سەربازی بۆ کەرتی پەروەردە دوو

هێندە هەلی کار دابین دەکا کە دروستکردنی چەک دابینی دەکا.

سیاسەتی گۆڕینی پیشەسازییەکانی چەک پێویستی بە پلانێکی ورد هەیە کە ئەو ئامانجانە دیاری بکا کە پێویستە لە مەودای نێزیک و ناوەند و دووردا بەدی بێن. سەرکەوتنی بەرنامەیەکی لەم جۆرەیش پێویستی بە ڕاوێژێکی فرەوان لەناو هاوبەشە ڕاستەوخۆ پێوەندارەکانی کۆمەڵگە هەیە، بەتایبەت لەناو دەسەڵاتدارانی گشتی و ڕێکخراوە پیشەییەکان و سەندیکاکانی کرێکارانی کەرتی چەکدارکردن. لە چوارچێوەی ئەم سیاسەتەدا پێویستە هاوکات ئامانجەکان و شێوەی سەرلەنوێ دابەشکردنەوەی ئەو مادانەی دەگۆڕێن بەرەو بەرهەمهێنانی شتی باش و بەکەڵک لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە، دیاری بکرێن.

سەرەتا دەکرێ لێکۆڵینەوەیەک لە دۆخی بازاڕ بوار بڕەخسێنێ بۆ دیاریکردنی ئەو بەرهەمە جێگرەوانەی دەشێ بەپێی پێداویستییە کۆمەڵایەتییە بەدی نەهاتووەکان بێنە هەڵبژاردن. ئەو پشکنیانەی پێشتر کراون بەگشتی دەری دەخەن کە دەکرێ گۆڕینەکە بە ئاراستەی بازاڕی کەرەستەسازییەکانی بوارە کۆمەڵایەتییەکان بێ کە بەدەست کەموکوڕییەوە دەناڵێن وەک: گواستنەوەی گشتی، کەرەستە میکانیکیەکان، ئامێرە پزیشکیەکان، پاراستنی ژینگە، وزە نوێیەکان و هتد.

هەروەها پێویستە پلانێکی گۆڕین بۆ هەر دامەزراوەیەکی دیاریکراوی پیشەسازی دابنرێ، ئەویش بەپێی توانا تێکنۆلۆجییە جۆرییەکان و بەهرە و توانەکانی ئەوانەی کاری تێدا دەکەن. لەبەر خۆشدەستی (مرونەت)ی ڕێژەیی ئامێرەکانی هەندێ کارگە، دەکرێ بەشێک لە هێزی کارەکەی لە هەندێ چالاکیدا بەکار بهێنرێتەوە کە پێویستیان بە بەهرە و توانی هاوشێوە هەیە. هەرچی هەندێ جۆری دیاریکراوی هێزی کاریشە، ئەوانە دەبێ سەرلەنوێ شیاندنی پیشەییان بۆ بکرێ، کە لەوانەیە ماوەیەکی درێژ یان کورت بخایەنێ.

بەمــەیش پـێ دەچێ کـەڵکی ئابووری و تەکنیکیی سـیاسـەتی گـۆڕینی پیشـەسـازیی چەک ڕوون و ئاشکرا بێ. دەمـێنێـتەوە پرسی لێکۆڵینەوە لە گشتاندنی گۆڕین بەسەر تێکڕای کەرتی ئابووریی پێوەندار و تاقیکردنەوەی بەگـوێرەی دۆخی تایبـەتی هەر وڵاتێک. ئەوەیش سـەرەتا و کـۆتا لەسـەر ئیـرادەی بڕیاربەدەسـتـانی سیاسی وەسـتـاوە. ئەو ئیـرادە سیـاسـییـەش سەرەکیترین شتە کە تا ئێستە بەدەست نەبوونیەوە گرفتارین.

* فرۆشتنی چەک

* چەکگۆڕی transarmament

تێکدان

ئاخۆ دەکرێ تێکوپێکدانی موڵک و ماڵ شـوێنێکی لە سـتراتیـجیەتی کاری ناتوندوتیـژانەدا هـەبێ؟ ئەو "تـوندوتیـژی"یەی دژ بـە مـوڵک و مـاڵ ئەنجـام دەدرێ خـۆی لەخـۆیدا کـارێکی نائەخـلاقی نییـە، چونکە بەوە ئازاریان پێ ناگـا! بـەڵام لەوانەیە خـاوەنانی ئەو مـوڵک و مـاڵانە ئەو تێکوپێکدانـە بە ئەنجـامـدانی توندوتیـژی لەدژی ئەوان بزانن. ئیـتـر با ئەوە بوەسـتـێ کە ئەو تێکدانە مـەترسیس ئەوەی لێ دەکرێ بەشـێک لە ڕای گشـتـی بتـۆرێنێ، بەو هۆیەشـەوە ئەنجامی پێچـەوانەی هـەبێ بەبەراورد بە ئامـانجە خـوازراوەکە. هـەر بۆیە پێویستە کارەکانی تێکوپێکدان بەشێوەیەکی ورد ئاراستـە بکرێن بەشـێوەیەک بچنە خـانەی دینامیەتی تێکۆشـانـی ناتوندوتیـژی. نابێ لە هیـچ حـاڵەتێکدا تێکوپێکدان لەپێناو تێکوپێکداندا بێ، واتـە مـەبەست تـەنیـا زیانگەیاندن بێ بە دژبەر. شکاندنی جامـخانەی دوکانەکان یان سـووتاندنی ئۆتۆمبێلەکان هـەرگیز خزمەتی هیـچ کێشـەیەکی نەکردووە. ئەم جۆرە تێکدانە تەنیـا ئەوەی لـێ دەکەوێـتـەوە کـە لە پـایەی "شـکێنـەرەکـان" لـە بەرچاوی ڕای گشتی دابەزێنێ و دەبێتە لێزمەیەک کە پاساو دەداتە سـەرکوتکردن.

نابـێ "تێکوپـێکدانـی ناتوندتیـژانە" هیـچ ئامــانجـێکی تری هـەبێ جگە لە

ڕێگرتن لە دژبەر لەوەی ستەم بکا، ئەویش بە بێبەشکردنی لەو ئامرازانەی بۆ ئەنجامدانی کارەکە پێویستن. دەبێ بەڕوونی لەوە دڵنیا بن کە ئەو شتومەکانەی لەناو دەبرێن بۆ ئەنجامدانی ستەمەکە کەڵکیان لێ وەردەگیرێ. هەروەها پێویستە، بەپێی توانا، لەبری تێکوپێکدان یان تێکشکاندن یان شکاندن پەنا بۆ هەڵوەشاندنی شتەکان ببرێ. بۆ نموونە پەنابردن بۆ تەقەمەنی لەوانەیە ببێتە هۆی تێکدانێکی گەورە و لە چوارچێوەی تێکۆشانی ناتوندوتیژانەدا کارێکی نابەجێیە، تەنانەت ئەگەر هەموو هۆکانی خۆپارێزیش پێڕەو بکرێن تا کارە تێکدەرانەکان نەبنە مایەی کوشتن یان برینداربوونی کەسێک، ئەوا بەهۆی ئەوەی ئەو جۆرە کارانە لە رووی تەکنیکیەوە توانی کوشتن و بریندارکردنیان هەیە، ئەگەری زاڵ ئەوەیە ڕای گشتی وەک کاری توندوتیژی سەیر و سەرکۆنەی بکا، بەو هۆیەشەوە کەشوهەوایەکی دەروونیی وا ترسئامێز دێتەکایە کە دەشێ زەوینەیەکی ساز نەبێ بۆ وروژاندنی جەماوەر.

ئەو تێکدانە تێکنۆلۆجییەی لەسەر پەکخستنی بەکارهێنانی هەندێ لە کەرەستەکانی دژبەر یان هەندێ لە ئامێرەکانی دامەزرابێ، دەکرێ بخرێتە چوارچێوەی ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە، زۆربەی جار ڕەنگە لێکردنەوەی پارچەیەکی دیاریکراو کە بۆ خستنەکاری ئەو دەزگەیانە پێویستە تا نەتوانرێ بەکار بێ، بەس بێ. باشترین ڕێگە لەگەڵ مەرجەکانی تێکۆشانی ناتوندوتیژی برێتییە لە زیادکردنی کارە تێکدەرانە زیرەکانەکان کە دەکرێ توانی پەکخستنیان زۆر گەورە بێ. هەروەک دەکرێ پەکخستنە بچووکەکان زۆر بکرێن کە دەتوانن هەندێ سیستم بەتەواوی کەنار بخەن. بەهەمان شێوە، چەتەگەریی زانیاریش دەتوانێ هۆیەکانی پێوەندیکردنی دژبەر شپرزە بکا.

بۆ ڕێگرتن لە ڕۆیشتنی شەمەندەفەرێک، ئەوە ئاسانترە چەند پارچەیەکی پێویست بۆ ئیشکردنی لێ بکرێنەوە تا ئەوەی پردێک بتەقێنرێتەوە. بەهەمان

شێوە کرێکاران لەکاتی مانگرتندا دەتوانن پارچەیەکی دیاریکراوی ئامێرێک لێ بکەنەوە بۆ ئەوەی هیچ سەرکوتکەرێکی مانگرتنەکە نەتوانێ بیخاتەوە کار. وایش باشە بایەخی زۆر بەو پارچەیە بدەن، بەوەی بڕازێنرێتەوە و لەناو پارچە پەڕۆیەکدا بێتە پاراستن، تا پاش سەرکەوتن بتوانن بیگێڕنەوە شوێنی خۆی.

کارەکانی تێکدان بەگشتی بە پێشێلکردنی ئەو یاسایە دادەنرێن کە سەلامەتیی موڵک و سامانەکان دەستەبەر دەکا، دەبێ بەرگریکارانیش ئەنجامی کارەکانی یاخیبوونە مەدەنییەکەیان بچێژن.

* یاخیبوونی مەدەنی

داشکاندنی خۆیی

داشکاندنی خۆیی برێتییە لەوەی کەسێک، یان کۆمەڵێک کۆی ئەو گوژمەیەی قەرزدەرێک (دائن) داوای دەکا کەم بکەنەوە، کە بەلایانەوە ئەو بڕە پارەیە زۆر زۆرە. ئەو جۆرە بەرهەڵستییە تەنیا بەرکاربەرانی کاڵاکان ناگرێتەوە، بگرە ئەوانەیش دەگرێتەوە کە لە خزمەتگوزارییەکان سوودمەندن. بەوەیش دەکرێ کۆی ئەو کرێ (فاتورە)یانەی بەڕێوەبەرایەتی یاخۆ دەزگەیەکی دیاریکراو دەینێرێ کەم بکرێتەوە، ئەویش بەمەبەستی بەرهەڵستیکردنی زیادکردنێکی بێپاساوی تاریفەکان یان بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لەسەر ناوەرۆکی ئەو خزمەتگوزارییەی پێشکێش کراوە. لەوانەیە ئەم حاڵەتە بەسەر کرێی ئاو و کارەبا و تەلەفۆن و ڕەسمەکانی سەر دەزگە بیستراو-بینراوەکان و... هتدیشدا جێبەجێ ببێ. کاتێ تاک ڕەتی دەکاتەوە "نرخی داواکراو" بدا، بەو کارە وەک کڕیار دەسەڵاتی خۆی بەمەبەستی گوشار خستنە سەر سەرکردەکان بەکار دێنێ. لە حاڵەتی داشکاندنی خۆییدا، جیاواز لە حاڵەتی بایکۆتکردن کە کڕیار شت بەکار نابا تا پارە نەدا، لێرەدا بەکاربەر بەکار دەبا بەڵام ئامادە نییە نرخی پێویست بدا. کڕیار ڕازی نییە

ئەوەی لەسەریەتی بیدا، نەک لەبەرئەوەی کەسێکی قەرزکوێر و لاسارە، بەڵکو لەبەرئەوەیە پێی وایە ئەو نرخەی دانراوە بۆ خزمەتگوزارییەکە هێندە گرانە "لەتوانا بەدەرە".

دەکرێ داشکاندنێکی بەکۆمەڵ بۆ کرێ خانوو ڕێک بخرێ، جا یان بۆ بەرەنگاریکردنی گرانییەکی لەڕادەبەدەر بێ، یان بۆ ئەوە بێ داوا لە خاوەن خانووەکان بکرێ ڕەزامەندی نیشان بدەن بۆ ئەنجامدانی وەبەرهێنانێک بۆ باشکردنی هەلومەرجی نیشتەجێبوونی کرێچییەکان. ئەم جۆرە داشکاندنە خۆییە مانگرتنێکی ڕێژەییە لە کرێدان.

دەکرێ داشکاندنێکی خۆیی ڕێک بخرێ بۆ هەڵوەشاندنەوەی زیادکردنی کرێی گواستنەوەی گشتی، یان لانی کەم کەمکردنەوەی ئەو زیادەیە، ئەویش کاتێ زیادکردنەکە بێ پاساو بێ. بەڵام لێرەدا تاک ناتوانێ نرخی بیتاقەکەی دابشکێنێ، کەواتە پێویستە لێژنەکانی تێکۆشان لە بەکاربەران و سەندیکاکان هەستن بە چاپکردنی کارتی ڕاستەقینە/ساختە و لە شوێنەکانی کار دابەشی بکەن و بیفرۆشن، ئەنجا ئەو پارەیەی کۆ کراوەتەوە بگەڕێنرێتەوە بۆ کۆمپانیا تۆمەتبارەکە. سەرکەوتنی هەڵمەتی داشکاندنی خۆیی پێویستی بەوەیە نەسپێردرێ بە دەستپێشخەریی ڕەمەکییانەی تاکەکان، کە لەوانەیە جیاجیا ڕەفتار بکەن، چونکە هەڵمەتەکە بەدەگمەن سەرکەوتن بەدەست دێنێ ئەگەر ڕێکخراوێک ڕاستەوخۆ نەیگرێتە ئەستۆ کە بتوانێ کەمینەیەکی گەورە لە کڕیار و بەکاربەران ساز و ئامادە بکا – سەرەتا ١٠٪ بێ– و گوشارێکی ڕاستەقینە بخاتە سەر بڕیاربەدەستان.

هەروەک دەکرێ بۆ نارەزایی دەربڕین لەدژی بڕیارێکی دیاریکراوی حکوومەت کە بە زیانبەخش دادەنرێ، باج کەم بکرێتەوە، لەوکاتەدا بکەرەکە بەکاربەر نییە بەڵکو هاووڵاتییە.

* ڕەتکردنەوەی باج
* بایکۆتکردن

بۆ کوشتنی ڤایرۆسی ئەو ئایدیۆلۆجیایانەی ڕەوایی و شکۆ بە توندوتیژی دەدەن، پێویستە کار بکەین بۆ تێراوکردنی سەرتاپای کۆمەڵگە بە "کولتووری ناتوندوتیژی"- کولتووریش بە پەروەردە دەست پێ دەکا. ئامانجی سەرەکی ئەوەیە منداڵانی مرۆڤ ئامادە بکرێن تا ببنە فەیلەسووف و هاووڵاتی، لەوێشەوە تەواوی کاتیان لەبەردەست دەبێ بۆ بەدەستهێنانی زانیارییە پیشەییەکان کە یارمەتییان دەدا کار بکەن.

پرۆژەی پەروەردەی سەرتاپاگیر بەدەوری دوو جەمسەردا دەخولێتەوە: فێرکردن و پەروەردە. فێرکردن واتە گواستنەوەی هەندێ زانیاری کە زانست پێک دێنن. ئەم زانستە پێوەندیی بە ڕووداوگەلێکەوە هەیە و چاوی لە بابەتیبوونە. فێرکردن "زانینخوازی"ە renseignement و زانیارییەکی زانستی یان تەکنیکیت دەداتێ. ئامانجی فێرکردن بەشێوەیەکی سەرەکی کەڵکە utile کەواتە کەڵکخوازە utilitair. "زانست"ێک savoir دەگەیەنێ کە دەبێتە مایەی بەدەستهێنانی "لێهاتن"ێک savoir-far. بەڵام زانستە تەکنیکییەکان چەندە بەکەڵکیش بن هێشتا نامۆن بەو بەهایانەی واتەیەک بە ژیان دەبەخشن. زانست دەرفەت بۆ بیرکردنەوە لە توندوتیژی و ئازار و مردن نارەخسێنێ، هەروەک یارمەتیدەر نییە بۆ بیرکردنەوە لە ناتوندوتیژی و چاکی و بەختەوەری. دواجاریش زانست ڕێگەیەک نییە بۆ بیرکردنەوە لە واتەی ژیان.

زۆر گرینگە دەرفەت بۆ منداڵەکانمان بڕەخسێنین تا لە گەنجینەی کولتووری ڕۆحی و فەلسەفی و ئەدەبی و هونەریی مرۆڤایەتی هەڵگۆزن، کە ئەوە کەلەپووری ئێمە و شارستانێتیەکانی تریشە. ژمارەیەک مرۆڤ لە درێژاییی چەندان سەدەدا، بیریان لەو پرسیارە بوونییانە کردووەتەوە کە ئێمە لەبارەی واتەی ژیان و مردنەوە لە خۆمانیان دەکەین، ئەرکی پڕۆژەی

پەروەردەیە زەوینە بۆ منداڵان ساز بکا تا لەڕێی کەڵک وەرگرتن لە کانیاوی کارەکانی پێش خۆیان، کەسایەتیی تایبەتی خۆیان دروست بکەن و قەناعەتی تایبەتی خۆیان گەڵاڵە بکەن.

ئەگەر فێرکردن "هونەری کارکردن"مان فێر بکا، ئەوا پەروەردە "هونەری ژیان" دەگوازێتەوە، جا ئەگەر گرینگ بێ مرۆڤ "بزانێ" تا "باش کار بکا"، ئەوا گرینگیشە "لە ژیان تێ بگا". پەروەردە بریتییە لە فێرکردنی بنەماکانی زمانی ژیان. لە فێرکردندا ڕۆڵی فێرخواز زیاتر کارلێکە لەگەڵ ئەوەی پێی دەوترێتەوە و پێویستە "شوێن" ئەو وانەیە بکەوێ کە "پێی دەدرێ" و ئەو چەمکانەی بەگوێیدا دەدرێن تۆمار بکا و کۆیان بکاتەوە. وەک سەرەتا، فێرکار ئەگەر هەڵەیش نەکا هیچی لەسەر نییە، تەنیا بەسە دووبارەی بکاتەوە، چونکە مامۆستا تەنیا "دووبارەکەرەوە"یە repetiteur.

بەڵام لە پەروەردەدا فێرخواز ڕۆڵێکی کارای هەیە و قسەی هەیە بیکا، چونکە پەروەردە لەسەر پێوەندییەکی کارلێک لەناو مامۆستا و قوتابی دامەزراوە، فێرکردن بەپلەی یەکەم فێربوونی بەلاوە گرینگە، لەکاتێکدا پەروەردە زیاتر تایبەتە بە پێوەندی لەگەڵ فێرخواز. مامۆستا یاخۆ فێرکار قسە بۆ قوتابییان دەکا، پەروەردیاریش بەهەمان شێوە، بەڵام ئەمەی دوایی بوار دەهێڵێتەوە بۆ قسەکردن لەگەڵ قوتابییان.

نابێ "پەروەردەی نیشتمانی"ی منداڵان فێرکردنێکی جیا و پەراوێزی بێ، بگرە پێویستە بەپێچەوانەوە لە چەقی پرۆژەی پەروەردەییدا بێ، دەبێ ئەو پەروەردەیە هەوڵ بدا لەبری ملکەچی هانی سەربەخۆیی، لەبری گوێڕایەڵیی نەرێنی هانی هەستی ڕەخنەگرانە، لەبری بەستنەوە هانی بەرپرسیاریەتی، لەبری مشتومڕ هانی هاوکاری و لەبری ڕکابەری هانی هاوهەڵوێستی بدا. ئامانجیش لە دەرەنجامدا پێگەیاندنی منداڵانە لەسەر ناتوندوتیژی. بەڵام بۆ ئەوە مەرجی یەکەم ئەوەیە پەروەردە خۆی ئیلهام لە بنەما و ڕێسا و میتۆدەکانی ناتوندوتیژی وەربگرێ: پەروەردەکردن لەسەر ناتوندوتیژی لە

ناتوندوتیژیی پەروەردەوە دەست پێ دەکا.

پێویستە سەرەتا گەورەکان ڕێزی دنیای مندالآن بگرن و سنوورەکانی نەبەزێنن و داگیری نەکەن بە سەپاندنی یاسا و ئایدیۆلۆجیا تەختەیینەکانیان. مندالّی مرۆڤ مرۆڤێکی بچووک نییە، بگرە بە بوون مرۆڤە. ئەم بوونەیش ئەو بناخەیەیە کە پێویستە گەورە ڕێزی بگرێ. دیارە پەروەردەی ناتوندوتیژانە هەڵوەشاندنەوەی هەموو دەسەلآتێکی مرۆڤی پێگەیشتووی تێدا نییە، چونکە مندالّ بۆ ئەوەی کەسایەتیی خۆی دروست بکا، پێویستی بەوەیە سەری بەو دەسەلآتەدا هەڵتەقێ، سروشتی دەسەلآتی پەروەردیاری باش خۆی بەشێوەیەکە لەڕێی ناتوندوتیژییەوە مومارەسە دەکرێ.

پەروەردە eduquer (کە لە فرمانی لاتینی educare بەواتەی: پێی گەیاند- ەوە هاتووە) لە جەوهەردا پێگەیاندنی مندالّی مرۆڤە لەسەر ئازادی. بۆیە دەبێ دان بەوەدا بنرێ کە زەحمەتییەکە گەورەیە. ئەوەیە دژوارییی گەورەی پەروەردە: پەروەردەکردنی مندالّی مرۆڤە لەسەر ئازادی بە دانانی نەک تەنیا لەژێر کاریگەریدا بگرە لەژێر باری ناچارکردنیشدا، چونکە پەروەردەکردن ناچارکردنە. ئازادی هەرگیز بە ملکەچی بۆ ناچارکردن بەدەست نایە، بگرە بە زاڵبوون بەسەر ناچارکردندا بەدەست دێ. بەلآم ئەوە بەس نییە بیرازێنینەوە و بلّێین هەموو زۆرلێکردنێک توندوتیژی نییە، بگرە دەبێ جەخت لەوە بکرێ کە هیچ زۆرلێکردنێکی پەروەردەیی نییە جگە لە زۆرلێکردنی ناتوندوتیژانە.

گۆشکردنی مندالآن بە هاوولآتیبوون بەوە دەبێ فێر بکرێن یاسا بەباشی بەکار بێنن، ئەویش بە تێگەیاندنیان لەوەی ئەو گوێڕایەڵییەی لە هاوولآتییان دەویسترێ بریتی نییە لە ملکەچکردنێکی ناچاری و بێ قەید و شەرت بۆ فەرمانی سەرگەورەیەکی ڕاستەوخۆ، بگرە بریتییە لە بڕواهێنان بە ڕێسایەک کە خۆیان بە تێڕوانین و ڕەزامەندییان دانیان بە دروستیدا ناوە.

ئەوە یەکێکە لە ڕەهەندە جەوهەرییەکانی پەروەردە کە منداڵان بەشدار بکرێن لە دانانی ئەو ڕێسا کۆمەڵایەتییانەی پێویستە لە داهاتوودا پێیانەوە پابەند بن. پێویستە لەسەریان خۆیان، بەتاقیکردنەوە لە پێویستییان دڵنیا بن تا بتوانن پێکەوە لە چوارچێوەی ڕێزگرتنی هەموو تاکەکان و هەموو تاکێکدا بژین. ئەم ڕێسایانە، کە پێشوەخت یاساکانی کۆمەڵگە بەرجەستە دەکەن، ماف و ئەرکی هەر تاکێک بەرامبەر ئەوانی تر دیاری دەکەن بەمەبەستی دارِنینی شەرعییەت لە توندوتیژی. کۆت و قەدەغەگەلێک دەسەپێنن کە سنوور بۆ منداڵان دادەنێن.

کاتێ دەسەڵاتی پەروەردیار ناتوانێ منداڵ قایل بکا بە ڕێزگرتنی سەپاندنەکانی یاسا، ناچارە پەنا بۆ ڕێوشوێنەکانی زۆرلێکردن ببا. کەواتە جێی خۆیەتی، لەکاتی هەر پێشێلکردنێکی یاسادا، سزایەک دابنێ کە لەگەڵ کۆی پڕۆژە پەروەردەییەکە تەبا بێ. ئامانجی سزا، تۆڵەسزا (القصاص) نییە، بەڵکو ئامانجی بەردەوام و تائەبەد پەروەردەیە. دەبێ سزاکە زەوینە بۆ منداڵ ساز بکا تا تێ بگا کە ئەو، ئەو گرێبەستەی پێشێل کردووە کە خۆی پێشتر پەسندی کردووە و دەرفەتی قەرەبووکردنەوەی گوناهەکەی بداتێ.

یەکەم پاساوی سزادان نەرێنییە، بەو واتەیەی نەبوونی سزا- واتە قوتاربوون لە سزا- منداڵی یاخی هان دەدا لەسەر پێشێلکردنی سزا بەردەوام بێ. ئامانجی سزا گێڕانەوەی دەسەڵاتی پەروەردیار نییە، بەڵکو یەکەمیدانە بە یاسا.

سزادانی پەروەردەیی وا لە پێشێلکار دەکا هەست بە بەرپرسیاریەتیی خۆی لە کارەکانی بکا، چ بەرامبەر خۆی و چ بەرامبەر ئەوانی تریش بەمەبەستی ئاشتەواییکردنی لەگەڵ خۆی و گرووپەکە. سزادان پێداگری لەوە دەکا کە تەنیا بە ڕێزگرتنی هەموو تاکێک لە یاسا دەرفەتی پێکەوەژیان دەڕەخسێ، چونکە سزادان سەرکوێنە و شکاندنەوە و کزۆڵکردنی مرۆڤ نییە، بگرە خستنەئەستۆی بەرپرسیاریەتییە. لەبەرئەوە، دەبێ کرداری

پێشێلکردنەکە سەرکۆنە بکرێ بەبێ سەرکۆنەکردنی کەسی پێشێلکار.

پێویستە پەروەردیار لێبڕان fermete پیشان بدا -قەدەخەکانی یاسا وەبیر بێنێتەوە و پێشێلکارییەکان قبوولّ نەکا- نەک دلّڕەقی severite، چونکە "سزادانی توند" sevir بریتییە لە "مامەڵەکردنی دلّڕەقانە" sevices، واتە بەکارهێنانی توندوتیژی بەرامبەر بە منداڵانی لاسار، (هەریەک لە وشەکانی severite, sevices, sevirی فرەنسایی یەک رەگیان هەیە، کە بنچینەکەی بریتییە لە فرمانی لاتینی soevireبەواتەی "بەکارهێنانی توندوتیژی").

یەکێک لە ئەرکە سەرەکییەکانی پەروەردە بریتییە لە تێکوپێکشکاندنی تێڕوانینە جیاکارییە پێشوەختەکان بەرامبەر "ئەوانی تر" کە سەر بە گەلی تر/ ئاینی تر/ یان کولتووری ترن. گواستنەوەی بیرۆکەی ئامادەی پێشوەخت لەبارەی "دوژمن"ەوە بۆ منداڵان، واتەی پێشوەخت چەکدارکردنی سۆز و زەین و باسکیانە، واتە پێشوەخت ڕاهێنانیانە لەسەر شەڕ. کەواتە ئەرکی سەرەکیی پەروەردە بریتییە لە داماڵینی چەک لە تێڕوانینی منداڵان بۆ "ئەوانی تر"، بەتایبەت ئەوانەی ناسنامەی کۆمەڵایەتییان جیاوازە. مەبەست پەروەردەکردنی تێڕوانینیانە تا خۆیان لە هەر دوژمنکارییەک بەرامبەر "ئەوانی تری جیاواز" دوور بگرن و فێری بن لەگەڵیاندا بەسۆز بن.

* کولتووری ناتوندوتیژی
* منداڵێتی
* قوتابخانە

لێبووردەیی

وشەی لێبوردەیی tolerance لە ڕووی داتاشینەوە دەگەڕێتەوە سەر فرمانی toleratei لاتینی بەواتەی "بەرگەی گرت"، لێبوردەیی لەگەڵ مرۆڤ ئەوەیە وەک خۆی چۆنە بەئارامی "بەرگەی بگرین"، جا ئەوەمان پێ خۆش بێ یان ناخۆش. لێبوردەیی بەشێوەیەکی تایبەت بریتییە لە ڕازیبوون بەوەی ئەوی تر

پێداگری لەسەر حەقیقەتێک بکا جیا لە حەقیقەتەکەی ئێمە و بیروباوەڕێک ئاشکرا بکا جیا لە بیروباوەڕەکەی ئێمە. لەوانەیە زۆر بە هەڵەی بزانین، بەڵام مادەم بیر و بۆچوونەکانی پشتگیریی ئایدۆلۆجیایەک ناکا کە نکولی لە مافی مرۆڤ بکا، مافی دەربڕینی ئەو هەڵەیەی دەدەینێ، زیاد لەوەیش کەمتەرخەمی ناکەین بۆ قایلکردنی ئەوانەی حەزیان لە ڕێزنەگرتنیەتی، تا ڕێزی بگرن.

لێرەدا نالێبوردەکان دەپرسن: ئاخۆ دەکرێ ڕاستی لە بابەتی ناڕاستیدا لێبوردە بێ؟ دانایی وەڵام دەداتەوە کە پێویستە ڕاستی لە بابەتی ناڕاستیدا لێبوردە بێ، چونکە ناڕاستی توانی زیانگەیاندن بە ڕاستیی نییە. هەر لەبەرئەمەیشە، نابێ خەمساردی بەرامبەر ڕاستی بکرێ و خۆ بدەینە دەست بێموبالاتییەکی گومانکارانە. بەپێچەوانەوە، ئەو ڕاستییەی ڕای دەگەیەنین، خۆی لەخۆیدا وا دەخوازێ ڕێز لە ئازادیی ئەوانی تر بگرین، بۆیە دەبێ هەڵوێستێکمان هەبێ کە لەگەڵ ئەو داخوازییەدا بگونجێ. هەروەها لێبوردەبوونمان دەشێ دانانمان بێ بەوەی ئێمە بوونەوەرگەلێکی بێ هەڵە نین و لە زۆر بابەتدا مافمان نییە لافی دڵنیابوون لەوەی حەقیقەت لای ئێمەیە لێ بدەین. ئەمەیش دانانی ئێمەیە بە بوونی بەشێک لە حەقیقەت لای ئەوانەیش کە جیاواز لە ئێمە بیر دەکەنەوە.

لێبوردەیی ڕێزگرتن نییە، بەپێچەوانەوە ئێمە بەشێوەیەکی گشتی ڕێزی زۆر ناگرین لەوەی لەگەڵی لێبوردەین. بنەمای لێبوردەیی دەکەوێتە ژێر کاریگەریی مامەڵەکارێکی نەرێنی: لێبوردەیی لە بنەڕەتدا گتکردن (امتناع)ە- گتکردنە لە سەرکۆنەکردن، لە قەدەخەکردن، لە حەرامکردن، لە ناچارکردن، لە پەنابردن بۆ توندوتیژی. لێبوردەیی بەم واتەیە، یەکێکە لە زاراوە بچووکەکانی ناتوندوتیژی، برێتییە لە "لای خواری چاکە" کە ناتوندوتیژی دەیخوازێ. لەگەڵ ئەوەی بەشێوەیەکی نەرێنی خۆی دەردەبڕێ و زۆر جار کاری لێ کردووە، بەڵام واتە ئەرێنییەکەی کاتێ ڕوون دەبێتەوە کە

دژەکەی- واتە نالێبوردەیی intolerance- دەتوانێ چەند توندوتیژی بەدی بێنێ. کاتێ هەموو زیانەکانی نالێبوردەیی کە ئایدیۆلۆجیا و ئەرتۆدۆکسی و ئوسوڵی و حزبایەتی و شێوەکانی تاکڕەویی هزری پاڵپشتیی دەکەن سەرژمێر بکەین، ئەوکاتە بەباشی نرخی گیانی لێبوردەیی دەزانرێ.

هەندێ هزر و ڕا و بیروباوەڕی هەڵە- یان لانی کەم ئەوانەی ئێمە بە هەڵەیان دادەنێین- هیچ مەترسیدار نین و لێرەوە هیچ زیانێکی نییە "بەرگەیان بگرین" و لەگەڵیان لێبوردە بین. بەڵام ئاخۆ دەکرێ لێبوردە بین لەگەڵ ئەو هزر و ڕا و بیروباوەڕانەی مەترسی یاخۆ ئەگەری مەترسییەکی ڕاستەقینەیان بۆ سەر ئاسایش و ئازادیی کۆی هاووڵاتییان یان هەندێکیان هەیە؟ وەڵام، نەخێر. دان بەخۆداگرتن لەو سنوورەدا دەوەستێ کە شیمانەی خولقاندنی مەترسی نەبێ، لەو سنوورە بەدەر لێبوردەیی پاشەکشە و حاشا لەخۆی دەکا. لەبەرامبەر ئەوەی ناکرێ لێی ببووردرێ، لەو کاتەدا نابێ کار بە لێبوردەیی بکرێ، بەڵکو دەبێ کار بە بەرەنگاریکردن و تێکۆشان بکرێ. دەبێ دیموکراسیەتەکان ئامرازی ناچارکردنی ئەوتۆ دابێن کە لەگەڵ ئەو بەهایانەی بانگەشەیان بۆ دەکەن بسازێن و بتوانن ببنە لەمپەر لەبەردەم زیانی ئەوانەی پروپاگەندە بۆ هەندێ هزر و ڕێباز دەکەن کە هانی بەسووک تەماشاکردن و ڕق و توندوتیژی دەدەن. چاکە و خۆشەویستی سنووریان نییە، بەڵام لێبوردەیی سنووری هەیە، لێبوردەیی ئەرکێکی ڕەها نییە، بەڵکو بژارەیەکە لەگەڵ هەندێ هەلومەرجی دیاریکراودا دەگونجێ.

دەگمەن نییە ڕەخنە لە کەسی ناتوندوتیژ بگیرێ بە دەرکەوتنی لە ڕواڵەتی کەسێکی نالێبوردە لەگەڵ ئەوانەی ئەو ڕێگەیەی ئەویان هەڵنەبژاردووە، ناتوندوتیژی لەسەر ناتوندوتیژانی دەکاتە ئەرک کە ئەوپەڕی ڕێز بەرامبەر هاوگۆ (محاور)کانیان نیشان بدەن، بەڵام ئەم ڕێزگرتنە نەک پێکدادانی هزرەکان بەدوور نازانێ، بگرە ئەوە بە پێویست دەزانێ. ڕاست نییە کە هەموو هزرەکان بەڕێز بن: ئەگەر توندوتیژی شتێکی درێو بێ ئەو هزرەیش

پشـتـیوانـیی دەکا و پاسـاوی دەداتـێ، درێوە. لە بنەڕەتدا لای ئـەو کـەسـەی لەگەڵ ناتوندوتیژیدایە هۆشیارییەک ئامادەیە کە ناکرێ لێبوردەیی لەگەڵ توندوتیژیدا بکرێ، بەوەیش بەناچاری لە ناکۆکییەکی قـووڵدا دەبێ لەگەڵ ئەوانەی لێبوردەیی لەگەڵ توندوتیژی بەخەرج دەدەن و ناتوانێ لەو جیاوازییە بێدەنگ بێ، چونکە هەر لێبوردەیییەک دەرهەق بە توندوتیژی، نا بگرە دەرهەق بەو فیکر و ئایدیۆلۆجیایانەی بناخە بۆ ئەو جۆرە لێبوردەیییە دادەڕێژن، وەک جۆرێ لە چاوپۆشی و تێوەگلان دێتە پێش چاوی. سروشتی هەموو ناکۆکییەکیش وایە کە مشتومڕئامێزە. ڕاستە ئەوە مشتومڕی هزرەکانە نەک کەسەکان، بەڵام شاردنەوەی ئەو ڕاستییەی کە هزرەکان کەسەکانیش دەگرنەوە کارێکی بێهودەیە. ئەوەی لەگەڵ ناتوندوتیژی بێ ناتوانێ لەم مشتومڕە هەڵبێ. نەک دەبێ قبووڵی بکات و شانی بداتە بەر، بەڵکو زۆر جار ناچار دەبێ تەنانەت هانیشی بدا. بەمەیش، لەبەردەم توندوتیژیدا، ئەرکی ناتوندوتیژی پێویستی بە ئەوپەڕی کەللەڕەقی هەیە. هەر بۆیە گرتنەبەری ناتوندوتیژی دژ بە چاوپۆشیکردنە بەئاسانی و خۆی نابوێرێ لە پیشاندانی شتێک لە ڕەقی. بەڵێ، ناتوندوتیژی ڕەقە!

ستەمکارییەکانی ئەو پشێوییەی ئێستە لەئارادایە هێزی خۆی لەو لێبوردەیییەی ئەو زۆرینەوە وەردەگرێ کە بە "زۆرینە بێدەنگەکە" ناو دەبرێ و کەڵک لە بێدەنگییەکەی وەردەگرێ. لەبەردەم ئەم ڕێگەچارەیەدا کە وازهێنانی لێ دەکەوێتەوە، دەبێ ڕێز و نرخ بۆ فەزیڵەتی نالێبوردەیی بگێڕدرێتەوە کە بناخە بۆ ئیرادەی بەرەنگاری دادەڕێژێ. نالێبوردەیی بڕبڕەی پشتی ئومێدە: چونکە بۆ ئەوەی ئومێدمان بە هاتنەکایەی کۆمەڵگەیەکی دادپەروەرتر و ئازادتر هەبێ، چار ناچارە دەبێ یەکەم شت لێبوردەیی لەگەڵ سەرجەم ستەم و شێوەکانی توندوتیژی ئارا ڕەت بکەینەوە، هەر ئێستەش.

* ڕێزگرتن

قوربانیدان

چەمکی قوربانیدان بیرۆکەی کەمتەمایی (زهد)ی خۆویستانە لە بەرژەوەندییەکی تایبەت لەپێناو بەرژەوەندییەکی بالاتر لەخۆ دەگرێ. بیرۆکەی خۆیەکلاکردنەوەی تاکە کە خۆی بۆ خزمەتکردنی ئەوانی تر تەرخان دەکا. چڵەپۆپەی قوربانیدان برێتییە لە کەمتەماییی مرۆڤە بە ژیانی خۆی. زۆر جار ئەخلاقیاتە جۆرەوجۆرەکان- بەتایبەت ئەوانەیان ئیلهام لە ئاینەوە وەردەگرن- پیرۆزییان بە" گیانی قوربانیدان" داوە بەوەی بایەخێکی جەوهەرییان بە فێرکردنی داوە. ئەو کارە هەندێ جار ڕێگەی بە هەندێ لادانی جێداخ داوە کە بووەتە مایەی ئەوەی بەهایەکی بالا بە خودی سزا بدرێ.

ئەوەی دەچێتە ناو کاری ناتوندوتیژانە دەزانێ بەو کارە خۆی تووشی توندوتیژیی دژبەرەکانی دەکا، ئەم توشبوونە خۆیشی لە هەمان کاتدا پاسەوان و هێزیەتی. چونکە ئەو بە بەرچاوڕۆشنی مل بە هەندێ مەترسییەوە دەنێ کە لەوانەیە ڕووبەڕووی سزا و مردنی بکەنەوە، بۆیە پێویستە لەسەری خۆی بۆ ئەوە ئامادە بکا. بەم واتەیە پێوەندییەکی بەهێز لەناو ناتوندوتیژی و قوربانیداندا هەیە کە جێی خۆیەتی سروشتەکەی دیاری بکەین. ڕای باو بەلای ئەو باوەڕەدا دەچێ کە ئەو کەسەی ناتوندوتیژی هەڵدەبژێرێ، مادەم ئامادە نییە بۆ بەرگری لەخۆکردنی چەک هەڵبگرێ، پێشوەخت خۆی کردووەتە قوربانی و بەدڵنیاییەوە خۆی لەبەردەم وادەیەکی دیاریکراودا دەبینێ لەگەڵ مەرگ. بەڵام بابەتەکە لەڕاستیدا بەو شێوەیە نییە. پێویستە مەترسیی ناتوندوتیژی تێکەڵ بە "ویستێکی قوربانیدان" نەکرێ. کاتێ کاری ناتوندوتیژانە لەپێناو دادپەروەریدا، لە هەندێ هەڵوێستدا قوربانیدان دەکاتە شتێکی حەتمی، ئەوا پێویستە قبووڵ بکرێ و بەرگەی بگیرێ، بەڵام نابێ داوا بکرێ. لە سەرکێشیکردن بە مردندا

نابێ کەمترین ملکەچی بۆ حەتمیەتی مردن نیشان بدرێ.

کاتێ مرۆڤی ناتوندوتیژ ڕووبەڕووی مردن دەبێتەوە، زێدەڕۆیی و سەرکێشی نازانێ و خۆی ناخاتە بەرگی ئەو پاڵەوانەی کە دەزانێ لە وادەدایە لەگەڵ مەرگێکی پێشوەخت و شەرەفمەندانەدا. ئەوەی خۆی لە قەرەی مەترسیی ناتوندوتیژی دەدا، مردنی ناوێ، بەڵکو ژیانی دەوێ و دەیەوێ هەموو دەرفەتەکانی ژیان بەوانی تریش ببەخشێ. ئەوەی دەچێتە ناو کاری ناتوندوتیژانە تووشی مردن دەبێ بەڵام قەناعەتی هەیە بەوەی ئەو مەترسییە واتە بەژیانی دەبەخشێ و لەکاتی پێویستدا واتە بە مردنیشی دەبەخشێ، چونکە ئەو ژیانی پێشکێش ناکا بەڵکو گرەوی لەسەر دەکا، سەرکێشیی پێ دەکا و دەزانێ لەوانەیە لەدەستی بدا بەڵام ئومێدی هەیە کە لێی نەسەنرێ، چونکە ئەو نایەوێ بچێ "چاوی بە مەرگ بکەوێ"، بەڵکو دەیەوێ تا دوا هەناسە بەرەنگاریی مەرگ بکا. ئەوەی بناخە بۆ مەترسیی ناتوندوتیژی دادەمەزرێنێ و بەرجەستەی دەکا، ئومێدە بەوەی بکرێ گژبەریی مردن بکا بەبێ ئەوەی بیچێژێ.

پێویست ناکا مرۆڤ بۆ سەرخستنی "پرس"ێک ئامادە بێ بۆ مردن، بەڵکو دەبێ ئەوە لەپێناو گەشەپێدانی مرۆڤایەتیی مرۆڤ بێ لە جیهانێکدا کە توندوتیژی تێیدا تەشەنەی کردووە. پێویستە مردن چاکەکردنێک بێ بەرامبەر مرۆڤەکانی تر. ئەگەر بەزمانێکی زاراوەییش قسە بکەین، دەڵێین پێویستە لەپێناو خۆشەویستیدا بمرین.

بەدرێژاییی مێژوو دەوڵەت، گوایە وەک بەرجەستەکردنی بەهاکانی شارستانێتی، داوای لە هاووڵاتییانی کردووە ڕازی بن قوربانی بە ژیانیان بدەن دژ بە دوژمنی دەرەکی، بەم شێوەیە باڵاترین فەزیلەتە ڕۆحیەکان – تێپەڕاندنی ئارەزووە خۆپەرستانەکان بۆ خزمەتی بەرژەوەندیی گشتی، ئازایەتی لەبەردەم سزا و مردندا، بەقوربانیکردنی ژیان– لە شەڕ لەخزمەتی کوشتندا دەستیان بەسەردا گیرا. ئەوەیش بەبێ دروستکردنی

لارولەوێرییەکی ڕیشەیی لە فیکردا بەدی نەهات. بێگومان ڕاستە ئەو کەسەی لەپێناو کێشەیەکی ڕەوادا چەک هەڵدەگرێ قایلە بەوەی ژیانی بکاتە قوربانی –ئەو شەرەف و مەزنیەیشی بەسە– بەڵام ئەوەی پێش هەموو شت دەیەوێ برێتییە لە قوربانیدان بە ژیانی ئەوانی تر، جا ئەگەر سەرکێشیی بە مردنەوە کرد، ئەوە یەکەم جار سەرکێشی بە کوشتنەوە دەکا.

بۆیە پێویستە ئەو زمانە وتاربێژانەیە لە دەوری ئازایەتی و قوربانیدان بە گیان لە شەڕ بکەینەوە تا بیبەستینەوە بە بەرەنگاریی ناتوندوتیژانەوە. ئەو کاتە هەموو شت دەگەڕێتەوە شوێنی خۆی و فەیلەسووفیش دەتوانێ پێداگری بکا کە بەڕاستی ئەو مرۆڤەی باز بەسەر بەرژەوەندی و حەزە کەسییەکانی خۆیدا دەدا بەقبووڵکردنی بەقوربانیکردنی بەرژەوەندییە تایبەتەکانی خۆی و تەنانەت بە ژیانی خۆیشی تا مل بە مەترسیی مەرگەوە بنێ بۆ بەرگریکردن لە دادپەروەری و ئازادی، ئەو کەسە داوای چاکەی جیهانی دەکا و کاری ئەقڵ لە مێژوودا دەکا و چارەنووسی خۆی وەک بوونەوەرێکی ڕۆحی بەرجەستە دەکا. لە دەرەنجامدا مرۆڤی بەهێز ئەو کەسەیە ئازایەتیی بەرگەگرتنی مەترسیی ناتوندوتیژی هەیە.

* ئازایەتی
* سەرکوتکردن
* مردن

ئەشکەنجەدان

بەناوی "واقیعیەت"ێک کە لافی گەڕان بەدوای "کاریگەری"یەکی کاتی لێ دەدا، دەوڵەتان بەگشتی سڵیان نەکردووەتەوە لە پەنابردن بۆ ئەشکەنجەدان دژ بەوانەی بەئاشکرا لە دەسەڵاتیان یاخی بوون، نەخاسمە کاتێ نەیارەکانیش دەستیان لە توندوتیژی نەپاراستبێ. هەروەها ئەشکەنجەدان لەکاتی شەڕەکاندا بڵاو بووە، پاساوی باویش بۆ ئەم ڕەفتارە ئەوەیە کە

ئەشکەنجــەدان تاکــە ڕێگەیە بۆ دەسکەوتنی زانیــاری و ڕێگرتنیــشـــە لە ئەنجــامــدانی کــاری نــوێی توندوتـیـژی و بەوەیش ڕەخــســاندنی دەرفــەت بۆ ڕزگارکردنی گیانی مرۆڤ. ئاخۆ دەکرێ ئەم پاساوە لەبەرچاو بگیرێ؟ ئاخۆ پێویستە، لە ڕوانگەی ئەم پێوەرەوە، دان بە شەرعییەتی ئەم جۆرە ڕەفتارەدا بنرێ؟

لەڕاستیدا "جارنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤ" ڕاشکاوانە سەرکۆنەی ئەشکەنجەدانی کردووە. پاش جەختکردنی لە مادەی سێیەمدا لەسەر ئەوەی "هەموو تاکێک مافی ژیان و ئازادی و سەلامەتیی هەیە"، لە مادەی پێنجەمدا ڕای دەگەیەنێ "هیچ مرۆڤێک ناخرێتە ژێر باری ئەشکەنجەدان و سزا یان مامەڵەی دڵڕەقانە یاخۆ نامرۆڤانە، یان کەرامەتی بشکێنرێ". هەروەها ئەو بڕیارەی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ١٠ی کانوونی یەکەمی ١٩٨٤دا پەسندی کرد، توندتر جەخت لەوە دەکا "ناکرێ بۆ ئەشکەنجەدان هیچ بارودۆخێکی نائاسایی بکرێتە بیانوو، جا ئەو بارودۆخە هەرچی بێ، چ پێوەندیی بە حاڵەتی شەڕەوە هەبێ یان هەڕەشەکردن بە شەڕ یان بە نائارامییە ناوەخۆییەکان یان هەر دۆخێکی تری نائاسایی". هەروەها بڕیارەکە دەڵێ "چەمکی ئەشکەنجەدان ئاماژەیە بۆ هەر کارێک لەڕێیەوە بەئەنقەست ئێش و ئازاری جەستەیی یان زەینی بە کەسێک بگەیەنرێ، نەخاسمە بەمەبەستی بەدەستهێنانی زانیاری و دانپێدانان".

کەواتە یاسای ناودەوڵەتی جەخت لەوە دەکا ئەشکەنجەدان لە هیچ حاڵەتێکدا و کاریگەریی هەرچەند بێ، ڕەوا نییە. ئەم سەرکۆنەکردنەیش داننانە بە کەرامەتی ڕیشەداری هەموو تاکێکی خێزانی مرۆڤایەتی و بە مافە یەکسان و جێگیرەکانیان (دیباجەی جاڕی گەردوونیی مافەکانی مرۆڤ). بەوەیش دەوڵەتان دان بەوەدا دەنێن کە کەرامەتی ڕیشەداری ناو ناخی هەر مرۆڤێک پەنابردن بۆ توندوتیژی حەرام دەکا بەبێ ئەوەی بوار هەبێ بیانووی بۆ بهێنرێتەوە بەوەی "خراپەیەکی هێورتر" یاخۆ "شەڕێکی ناچاری"یە.

ڕەتکردنەوەی جەزرەبەدان لە ڕوانگەی یاسای ناودەوڵەتی خۆیەوە، لەو فەرمانە ئەخلاقییە بنبڕانەیە کە هیچ هەلومەرجێک نییە پاساوی پێ بدا. لە دەرەنجامدا، ئەخلاقی دەوڵەتان، بەتایبەت لەبارەی ئەم خاڵەوە، یان لانی کەم وەک ڕاگەیەنراوە، بریتییە لە "ئەخلاقی قەناعەت": ئەشکەنجەدان تەنانەت ئەگەر کاریگەریش بێ هێشتا هەر تاوانە. ڕادەی ئەو خراپەیەی لە ئەشکەنجەداندایە زۆر گەورەترە لەوەی ئەو "چاکە"یەی لێی چاوەڕوان دەکرێ، پاساوی بدا.

لە هەموو بارودۆخەکاندا ئەرکی ئەخلاقی داوای ڕەتکردنەوەی جەزرەبەدان دەکا بەچاوپۆشین لە ئاکامەکانی ئەو ڕەتکردنەوەیە، چونکە جەزرەبەدانی جەستەیی مرۆڤێکی بێدەسەلات سڕینەوەی مرۆڤبوونی مرۆڤە، یەکەم کەس مرۆڤایەتیی جەللادەکە. ئەشکەنجەدان لە تێڕوانینی مرۆڤی-فەیلەسووفدا هەر قەدەخە نییە بەڵکو مەحاڵە، چونکە زۆر بەسادەیی شتێکی ناماقووڵە.

زیاد لەوەیش، زۆربەی جار دەردەکەوێ ئەو کاریگەرییە کاتییەی لە ئەشکەنجەدانی چاوەڕوان دەکەین جۆرە وەهمێکە، چونکە لە ماوەی ناوەنددا لەبری لاوازکردنی وورەی دژبەرەکە، لەوانەیە کاریگەرییەکەی زیاتر چەقاندنی دژبەری ناوبراو بێ لە ململانەکردن تا مردن کە خۆی بۆ تەرخان کردووە و سەرکێشیکردنێکی مەترسیدارە بە داهاتووی ئاشتی کە لافی هەوڵدان بۆ بەدیهێنانی لێ دەدەین.

بە بادان tordant (وشەی tortureی فەڕەنسایی لە وشەی torquereی لاتینی داتاشراوە بە واتەی بایدا)ی جەستەی چەند کەسێک، ویژدانی هەمووان لە خۆمان ئاگر دەدەین، لە دەرەنجامیشدا، وا دیارە "ئەخلاقی بەرپرسیاریەتی"ش دەچێتە پاڵ "ئەخلاقی قەناعەت" تا پێکەوە فەرمان بە ڕەتکردنەوەی ئەشکەنجەدان بکەن.

زۆر دوورە تەنیا بە جەختکردنەوەی یاسای ناودەوڵەتی لەسەر ئەوەی

ئەشکەنجەدان لە هەر هەلومەرجێکدا پێشێلکردنێکی تایبەتە بۆ مافەکانی مرۆڤ، ئیتر دەوڵەتان دەست لە ئەشکەنجەدان هەڵبگرن. بەپێچەوانەوە، ئەزموون دەری دەخا کە "بەرژەوەندیی باڵای دەوڵەت" لە چەندان هەلومەرجدا، لە ئێستەش وەک لە ڕابردوودا، سڵ ناکاتەوە لەوەی بەناوی "واقیعیەت" و "کاریگەری"یەوە یاسا بەتەختی دیواردا بکێشێ بۆ پاساودانی ئەو ئەشکەنجەیەی بەرامبەر دوژمنانی ناوەوە و دەرەوە کراوە. بۆیە جێی خۆیەتی هاووڵاتییان زۆر چاوکراوە بن لە سەرچڵییەکانی دەوڵەتان، کە بەردەوام چاوەڕوانکراوە.

* سەرکوتکردن

تاکتیک

ئەگەر ستراتیج پێوەندیی بە دانانی وێنای پلانێک کە کارە جۆرەوجۆرەکانی خەباتێکی ناتوندوتیژانە ڕێک بخا و هاوئاهەنگیی لەناودا بکا و بە جێبەجێکردنی ئەو پلانەوە هەبێ، ئەوا تاکتیک پێوەندیی بە دانانی وێنایەک بۆ هەر کارێک لەو کارانە بەجیا و جێبەجێکردنیەوە هەیە، چونکە لێهاتوویی تاکتیکی یاخۆ هەستی تاکتیکی دەرفەت دەڕەخسێنێ بۆ ئەوەی باشترین کەڵک لە کارێک وەربگیرێ، ئەویش لەڕێی باشترین پەرەپێدانی ئەو ئامرازانەی بەشداری لە جێبەجێکردنیدا دەکەن. تاکتیک لە بوارێکی دیاریکراو و ناسراو و تا ڕادەیەک جێگیردا پێڕەو دەکرێ لەکاتێکدا ستراتیج لە بوارێکی فرەوانتر و زۆر ئاڵۆزتردا جێبەجێ دەکرێ کە چوارچێوەدانی ئاستەمە، لەبەرئەوەی لە پەرەسەندنێکی سەرەمەرِدایە.

بە دەربڕینێکی ڕوونتر، ستراتیج لە تێکۆشانی ناتوندوتیژدا کردارەکانی بڕیارلەسەردان و نەخشەکێشان و هاوئاهەنگکردنی: خۆپیشاندانە گشتییەکان دەگرێتەوە کە بتوانێ ڕای گشتی ئاگەدار بکاتەوە و ساز و جۆشی بدا بۆ ئەنجامدانی ئەو چالاکییانەی هاوکاری نەکردن کە باشتر

دەتوانن لایەنی دژبەر لاواز بکەن، ئەو کارانەی یاخیبوونی مەدەنی کە زیاتر دەتوانن گژبەریی دەسەلاتداران بکەن، بۆ ئەو دەسکەوتانەی کە زەوینە ساز دەکەن بۆ جێبەجێکردنی بەرنامەیەکی بنتیاتنەر لە بەرنامەی هاوکارینەکردندا، هەروەها بۆ هەموو ئەو دەستپێشخەرییانەی دەتوانن هاوسەنگیی هێز بگۆڕن و دژبەر بهەژێنن و ناچاری خۆبەدەستەوەدانی بکەن.

بەلام تاکتیک برێتییە لە ڕێکخستنی هەر خۆپێشاندانێک لە خۆپێشاندانەکان و هەر کارێک لە کارەکانی هاوکارینەکردن و یاخیبوونی مەدەنی و هەر دەسکەوتێک لە دەستکەوتەکانی بەرنامە بنیاتنەرەکە بە گەورەترین کاراییی مومکین. بەوەیش ستراتیج و تاکیتک بەیەکەوە دەبەسترێنەوە و دەبنە دەستباری یەکتر بۆ سەرخستنی تێکۆشانەکە.

بۆ ئەوەی ستراتیجیەتی تێکۆشانی ناتوندوتیژانە تەواو بەکار بێ، نابێ هیچ کارێکی توندوتیژانە پەکی بخا. هەر بۆیە هەڵبژاردنی ئەم ستراتیجە بەشێوەیەکی بنبڕ بنەمای "هەمەجۆریی تاکتیەکەکان" ڕەت دەکاتەوە کە پێی باشە لە هەمان خەباتدا هاوڕێکی بکرێ لەناو کارە ناتوندوتیژ و کارە توندوتیژەکاندا. هەموو کارێکی توندوتیژی بەدڵنیاییەوە دینامیەتی تایبەتی ستراتیجی تێکۆشانی ناتوندوتیژانە پەک دەخا. لە چوارچێوەی شەڕێکی چەکداریدا، بێگومان کارە ناتوندوتیژانەکان تێکڕای کاراییی تێکۆشانەکە زیاد دەکەن، بەلام لە چوارچێوەی ڕووبەڕووبوونەوەیەکی ناتوندوتیژانەدا کارە توندوتیژەکان تێکڕای کاراییی کارە ناتوندوتیژانەکان پێچەوانە دەکەنەوە.

* ستراتیج

ڕێکخستن

کاتێ کۆمەڵە کەسێک هاوویست دەبن لەسەر ئەنجامدانی کارێکی هاوبەش، یان بنیاتنانی پرۆژەیەکی هاوبەش، ئەوا بەپێی یاسایەکی ئۆرگانیکی تایبەت بە هەر کارێکی دەستەجەمی، پێویستە لەسەریان کۆمەڵێ دەزگە و دەستەی خاوەن دەسەڵاتی بڕیاردان دابمەزرێنن. ئەو کاتە دەکرێ دوو هەڵوێست سەر هەڵبدەن: یان ئەوەتا ڕێکخستنێک کە پێشتر دامەزراوە و هەیە، ئەرکی هاوئاهەنگکردنی بزاوتەکە دەگرێتە ئەستۆ، یاخۆ پێویستە ڕێکخراوێکی تر بێتە دامەزراندن.

کاتێ ئەو بزاوتە ئامانجێکی ورد و دیاریکراو بۆ خۆی دەستنیشان دەکا، لەوانەیە پاش گەیشتن بەو ئامانجە بزاوتەکەیش هەڵبوەشێتەوە و نەمێنێ. ڕێکخستن پەیکەری بزاوتە، بەڵام خودی بزاوتەکە نییە. زۆر کەس هەن بەشداریی ئەو کارانە دەکەن کە بزاوتەکە دەستپێشخەریی ئەنجامدانیانی کردووە، بەڵام ئەندامی ئەو ڕێکخستنەی هاوئاهەنگییان لەنێواندا دەکا و سەرکردایەتییان دەکا، نین. ئەرکی ڕێکخستن سەرکردایەتیکردنی بزاوتەکەیە.

ئەو بەها و بنەمایانەی بزاوتەکە دەیەوێ لە کۆمەڵگەدا زاڵیان بکا -لە دیموکراسیەت، کەرامەت، ئازادی، یەکسانی، بەرپرسیاریەتی، دادپەروەری و... هتد- پێویستە سەرەتا لە ڕێکخستنی بزاوتەکە خۆیدا پێڕەو بکرێن. پێویستە بنیات و دامەزراوەکانی بزاوتەکە پێشوەخت بنیات و دامەزراوەکانی ئەو کۆمەڵگە نوێیە بەرجەستە بکەن کە دەیانەوێ دروستی بکەن. پێویستە ڕێکخستنی بزاوتی تێکۆشانی ناتوندوتیژانە دەرفەت بۆ پرس و ڕاوێژ لەناو هەموو ئەندامانیدا بڕەخسێنێ و تا دەکرێ ئامادە و هاوئاهەنگیکردن لەو کارانەی دەستی دەدەنێ بەشێوەیەکی دیموکراسییانە بێ، ئەوەیش دەخوازێ ڕێکخستنەکە تا دەکرێ خۆئیداری بێ، بەو واتەیەی

دەرفـەت بدرێتـە هـەر تاکـێک کـە بەرپرس بێ و هـەست بە بەرپرسـیـاریـەتیی خـۆی بکا. پێویسـتـە دینامـیـەتێکی جەدەلـی لەناو ئەو بڕیارانەی ڕێکخسـتنە ناوەندییـەکە دەریان دەکا و ئەو دەسـتپێشـخـەرییـانەی لقـە ناوەخۆیییـەکان دەیانکەن، هـەبێ.

بەرپرسیاریەتی پێش هـەموو شتێک ئاگەداربوونە، کەواتە یەکێک لە ئەرکە هەمـیشـەیییـەکانی ڕێکخسـتن مـسۆگـەرکـردنی بڵاوبوونەوەی زانیـارییـەکانە. بۆیە دەکرێ هـەندێ بەڵگەنامـە چاپ و بڵاو بکرێنەوە، کە هـەندێکیان تایبـەتن بە خـەباتکاران و هـەندێکی تریشیـان تایبـەتن بە جـەمـاوەرە پان و بەرینەکە. ئامـانج ئاشناکـردنیـانـە بە بژارە سیـاسـی و سـتـراتیـجـییـەکانی بزاوتەکە. کـاتێکیش مـاوەی کـارکـردنەکـە درێژە دەکـێـشـێ، ڕەنگە پێـویست بکا ڕۆژنامەیەک دەربکرێ کە زمانحاڵی بزاوتەکە بێ.

دەبێ چەندان دەنگدان و هـەڵبژاردن لەناو بزاوتەکەدا ئەنجام بدرێن، وەک باشـتـرین ڕێگە بۆ وابەسـتـەبوونی بە دیموکراسـیـەتەوە. بەڵام پێـڕەوکردنی دیموکراسیـەتی ڕاستەوخۆ بۆ وەرگرتنی هـەر بڕیارێک کارێکی مەحاڵە، بۆیە بوونـی تاکـە ناوەندێک بۆ بڕیـاردان بۆ تۆکـمـەیی بزاوتەکـە و کـارایی کارکردنی پێویستـە. کاتێکیش بزاوتەکە ڕەهەندێکی نیشتمـانی وەردەگرێ- لانی کەم وەک هـاوهـەڵوێسـتـیـەک لـەگەڵ کێشـەیەکی ناوەخـۆیی- پێویسـتـە ڕێکخسـتنەکە هەوڵی پێکـهێنانی تۆڕێکی لامـەرکـەزی بدا کـە پەل بۆ هـەمـوو کۆمەڵگە بهاوێ. بۆ ئـەوەی بتوانرێ پاڵەپەستۆیەکی ڕاستەقینـە بخرێتە سـەر دەسەڵاتداران، دەبێ، بەزۆری، کارەکە بەشێوەیەک ڕێک بخرێ ڕیشـەی خۆی بەناو تەواوی کۆمـەڵگەدا لێ بدا، بۆ ئەوەیش پێویستـە بزاوتەکە ببێ بە چەند گرووپێکی ناوچەیی کە ئامرازی ڕێکخسـتنی پێویسـتـیـان لەبەردەست بێ تا بەهۆیانەوە بتوانن لـە کارکردندا کـارا بـن. هێزی بزاوتەکـەیش، لە بەشـێکی یەکلاکەرەوەیدا، لە هێز و جۆری ژمارەیەک لەو لقانەوە سـەرچاوە دەگرێ.

هـەروەک دەکرێ کۆمـەڵێ دیدار و کۆبوونـەوەی سـەرتاسـەریی نیشـتـمـانی

بەشێوەی دەوری ڕێک بخرێن و تێیاندا بڕیار لەسەر ئاراستەی سیاسی و بژارە ستراتیجیەکانی بزاوتەکە بدرێ. زیاد لەوەیش، ئەم کۆبوونەوە و دیدارانە دەرفەتن بۆ بەرپرسە ناوچەییەکان تا یەکتر ببینن و بناسن، ئەو پێوەندییە کەسییانەی بەم شێوەیە دروست دەبن تۆکمەییی بزاوتەکە زیاد دەکەن، چونکە پێکەوەژیان باشترین بەستەرە بۆ یەکەتی، هەروەها پێوەندیی دۆستانەی نێوان ئەوانەی لەپێناو ئازادی و دادپەروەریدا تێ دەکۆشن، بە ژنان و پیاوانەوە، یەکێکە لە هێزە سەرەکییەکانی بزاوتەکە. بەوەیش تۆڕەکانی تێکۆشانی ناتوندوتیژانە دەبنە تۆڕی دۆستایەتی. هەرگیز ئەوەیش بەدوور نازانرێ کە ململانەی کەسی لەناو خودی بزاوتە ناتوندوتیژانەکە خۆیدا سەر هەڵبدا، هەر بۆیە دۆزینەوەی دەستەگەلی تایبەت بۆ بەڕێوەبردن و چارەسەرکردنی کێشەکان شتێکی بەسوودە.

هەر ڕێکخستنە کە بزاوتەکە لە گۆڕەپانە گشتییەکەدا دەردەخا. ئەو پیاو و ئافرەتانەی بەرپرسیاریەتیی سەرەکی وەردەگرن، دەبنە هاوگۆ (محاور)ی شەرعی لای هاوبەش و دژبەرەکان و دەسەڵاتدارانی گشتیش. هەروەک پێویستە ئەوان زۆربەی پێوەندییەکان لەگەڵ جەماوەر ڕێک بخەن، نەخاسمە پێوەندیکردن بە دەزگەکانی ڕاگەیاندنەوە.

یەکێک لە ئەرکە سوپاسنەکراوەکانی ڕێکخستن کە دەشکرێ تێپەڕێنرێ، بریتییە لە دابینکردنی بژێویی بزاوتەکە، بەتایبەت لەڕێی کۆکردنەوەی پارەوە، دەبێ مل بەوە بدرێ کە "پارە" یەکێکە لە دەمارەکانی تێکۆشانی ناتوندوتیژانە، بۆیە دەبێ خەمی ئەوە بخورێ سەرچاوەی داراییەکە، جا دارایی گشتی بێ یان تایبەت زیان بە بزاوتەکە نەگەیەنێ. ئەو کەسانەی دەچنە ناو ڕێکخستنەکە بەگشتی لە ژمارەیەکی زۆر خۆبەخش پێک دێن کە بەبێ بەرامبەر کار دەکەن، هەروەها فەرمانبەرانی هەمیشەییشیان تێدایە کە کرێ وەردەگرن.

هەر کارێکی بەکۆمەڵ بۆ ئەوەی ئەوپەڕی کارایی هەبێ، دەبێ هەموو

بەشداران ڕێکوپێکی و دیسپلینێکی نەرم و لە هەمان کاتدا توندیان هەبێ، چونکە کاری ناتوندوتیژانەیش لەم ڕێسایە بەدەر نییە، بەڵام لەبەرئەوەی کاری ناتوندوتیژانە پابەندە بە ئازادیی هەر تاکێک لە بوونە ئەندام تێیدا، ئەو دیسپلینە پێویستەش دەبێ خۆویستانە بێ، چونکە لەسەر پابەندبوونی خۆویستانەی هەر تاکێک دامەزراوە نەک لەسەر وابەستەبوونی هەمووان بە گوێڕایەڵیکردنی ناچاری. لەم ڕووەوە نابێ هیچ لێکچوونێک لەناو ئەم کارە و ڕێکخستن و دیسپلینی سەربازیدا هەبێ.

یەکێک لە ئەرکەکانی بزاوتەکە ئامادەکردنی خۆبەخشانە بۆ کاری ڕاستەوخۆی ناتوندوتیژ، بۆ ئەوەیش پێویستە پێش لە دەستکردن بە هەڵمەتەکە و لەکاتی هەڵمەتەکەیشدا، خولی شیاندنیان بۆ ڕێک بخرێ.

ڕێکخستن یارمەتیی کاری بەکۆمەڵی بزاوتەکە دەدا تا بە پانتاییی کات و شوێندا بڵاو ببێتەوە و بەوەیش بگاتە ئامانجی خۆی. ئەوە خەیاڵپڵاوە تەنیا پشت بە "خۆبەخۆیی جەماوەر" یان بە کاریزمای سەرکردەیەکی بێوێنە ببەسترێ. گونجاوترین ڕێگە بۆ وروژاندنی کارێکی بەکۆمەڵ لە مەودایەکی بەرفرەواندا، پشتبەستنە بە خۆبەخۆیی (عەفەویەت)ی ئەوانەی جۆش دەدرێن، بە پیاو و ئافرەتەوە، بۆ بنیاتنانی کۆمەڵگەیەکی ئازادتر و دادپەروەرانەتر، بەڵام دەبێ ئەم خۆبەخۆییە ڕێک بخرێ واتە سیستماتیزە بکرێ، بەوەیش خۆبەخۆیی لەبری ئەوەی هۆکاری پەرت و بڵاوی بێ، دەبێ بە داینەمۆیەک کە کارەکە ئاراستە دەکا و هێزی پێ دەبەخشێ.

* سەرکردە

چوونەناو

چوونەناو شێوەیەکی دەستوەردانی ناتوندوتیژانەی ڕاستەوخۆیە و بریتییە لەوەی بە لەچەک داماڵراوی بچیتە ناو ئاپۆرای ئەو دانیشتووانە مەدەنییانەی لە کێشە و ململانەیەکەوە گلاون، ئەویش بەمەبەستی

سڵەماندنەوەی چەکداران تا کاری توندوتیژی ئەنجام نەدەن.

پرۆسەی بڵاوکردنەوەی کەسانی لاتەریک بەمەبەستی پاراستنی مەدەنییەکان کە بکەرانی چەکدار سوورن لەسەر بەکارهێنانی هەموو ئامرازەکانی توندوتیژیی بەردەستیان، لە یەکەم نیگادا کارێکی بێهوودە و شکستخواردووە. لەڕاستیدا توانی توندوتیژیی گرووپە چەکدارەکان لەبەردەم "چوونەناو"ێکی ناتوندوتیژانە، لە ڕوانگەیەکی تیۆریی ڕووتەوە، لە ڕووی تەکنیکەوە توانێکی بێسنوورە، بەڵام کارە توندوتیژەکان تەنیا لەسەر هۆکارە تەکنیکیەکان ناوەستن، چونکە زۆر جار ڕوو دەدا هۆکارگەلێکی مرۆیی –سایکۆلۆجی و کۆمەڵایەتی و سیاسی– هەندێ سنوور بەسەر بڕیاربەدەستاندا دەسەپێنن کە بەئاسانی ناتوانن لێیان قوتار بن.

توندوتیژییەکی بێسنوور توندوتیژییەکی "کوێرە" بە هەموو واتەی وشەکە، چونکە ئەوە هەڵاتنێکە بۆ پێشەوە کە لەگەڵ هیچ ئامانجێکی سیاسیی عەقڵانیدا ناگونجێ و سەرکێشی دەکا بە بوونە بایسی ئاکامگەلێکی قورسی سیاسی و دیپلۆماسی و ئابووری، بەشێوەیەک لە بەرژەوەندیی بڕیاربەدەستانە خۆیانی لێ لابدەن.

کەواتە هەندێ هەڵوێست هەن لە ڕووی تەکنیکەوە ڕێیان تێ دەچێ بەڵام لەڕووی سیاسییەوە بەدوور دەزانرێن. لەو کاتەدا دەکرێ ڕێنوێنی بدرێ بۆ دەستوەردانێکی مەدەنی لەڕێی گرەوکردنێک کە پێی وایە لەتوانیدایە سەرکردە گلاوەکانی ململانەکە لە تێوەگلان لە هەندێ کاری چەکدارانە بسڵەمێنێتەوە، کە دەیانگەیەنێتە ڕێگەیەکی داخراو.

لە زۆربەی کێشمەکێشە ناوخۆییەکاندا ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستەوخۆی دوو سوپا یان دوو میلیشیا لە گۆڕەپانی شەڕدا نابینین و لە زۆربەی حاڵەتەکاندا کردە سەربازییەکان هەڕەشەیەکی ڕاستەوخۆ لە دانیشتووانە سیڤیلەکە دەکەن. لەم دۆخەدا چوونەناوی مەدەنی برێتی نابێ لە

دروستکردنی "دیوارێکی زیندوو" کە ڕەنگە وەک "قەڵغانێکی مرۆیی" لەناو دانیشتووانە سیڤیلەکە و چەکداراندا کەڵکی هەبێ، بگرە برێتی دەبێ لە خۆخزاندنە ناو خەڵکە مەدەنییەکە. بۆ زیادکردنی کارایی ئەرکی چوونەناوی ناتوندوتیژانە، دەکرێ بە ئەرکی چاودێریکردن دابنرێ کە ژمارەیەکی زۆر چاودێر لەسەر ئەو زەوییەی شانۆی کێشەکانە بڵاو بکرێنەوە.

ئامانج لە ئەرکی چوونەناو برێتییە لە هاندانی پەنابردن بۆ چارەسەری ململانەکە لەرێی دانوستاندنەوە، ئەویش بە بەکارهێنانی ڕێگەیلێکی میانگیری دوور بەدوور، بەئەندازەی ئەوەی ئەو دەرفەتە بەردەست بێ، پێویستە ئەندامانی ئەو ئەرکە هەموو سەرکردەکانی ململانەکە ببینن، بە دەسەڵاتدارە سیاسی و سەربازییە ناوەخۆییەکانیشەوە، تا واتەی پرۆژەکەیان بۆ ڕوون بکەنەوە و جەخت لەوە بکەن کە هیچ ئامانجێکی نییە جگە لە ئاسانکاریی سەپاندنی ئاشتی.

لە زۆر حاڵەتدا نابێ وێنای ئەرکی "چوونەناو"ی ناتوندوتیژانە بکرێ بەدەر لە ئەرکی میانگیرییەک کە پێویستە شانبەشانی بەڕێوە بچێ، چونکە لە دەرەنجامدا ئەرکی چوونەناوی مەدەنی، بەزۆری، بەبێ سەرکەوتنی ئەرکی ئەو میانگیرییە هاوشانە سەرکەوتن بەدەست ناهێنێ. پێویستە لە دوو ئاستەوە سەیری ئەم میانگیرییە بکرێ: ئاستی دانیشتووانە مەدەنییەکان و ئاستی سەرکردە سیاسییە سەربازییەکان. لەو کاتەدا دەکرێ ئەو چوونەناوە مەدەنییە بە ئامرازێک لە ئامرازەکانی ئەم میانگیرییە دووسەرەیە دابنرێ.

لەم ڕوانگەوە زۆربەی جار چوونەناوی مەدەنی لەناو دانیشتووانە مەدەنییەکانی هەردوو گرووپی ناکۆکدا دەبێ بەمەبەستی هێورکردنەوەی گرژییەکە و هاندانی پێوەندیکردن لەناو لایەنە جیاوازەکان و برەوپێدانی گیانی لێبوردەیی و ڕەخساندنی دەرفەت بۆ ئەنجامدانی هەندێ ڕێوشوێن بێ، کە متمانە دروست بکەن. لەو کاتەدا دەشێ ئەو چوونەناوە ڕاستەوخۆیە

لەناو دانیشتووانە مەدەنییەکاندا کار لە پەرەسەندنی ململانە چەکدارییەکە بکا و زەوینە خۆش بکا بۆ هێنانەکایەی میانگیریەک لەناو دەسەڵاتە سیاسی و سەربازییەکاندا.

کاری "چوونەناو" سروشتی خۆی وایە کە لە کاتی کێشەیەکی کراوەدا ژیانی ئەوانەی بەشداریی تێدا دەکەن دەخاتە مەترسیی گەورە، چونکە هیچ کارێکی ناتوندوتیژی هەموو کاراییی خۆی بەدی ناهێنێ بە ئەندازەی ڕازیبوونی ئەوانە نەبێ کە پێی هەڵدەستن بەوەی بەرگەی ئەو مەترسییانە بگرن کە لێی دەکەوێتەوە. هەر خودی نەرمیەکەیان لەبەردەم مەترسیەکاندا خۆی یەکێکە لە هۆکارەکانی کاراییی پابەندبوونەکەیان. ئەندامانی دەستوەردانی مەدەنی بەشێوەیەک لە شێوەکان وەک بارمتە خۆیان بەدەست لایەنە بەشەرهاتووەکانەوە دەدەن و لەناو دانیشتووانە مەدەنییەکاندا دەوەستن. ئەوان بڕوایان وایە کە گرەوی کارەکەیان لە ئاستی ئەو مەترسییەدایە کە لەئەستۆی دەگرن و بەتەواویش دەزانن چی دەگوزەرێ. نەرمیەکەیان خۆی تاکە پارێزەریانە.

* یاوەری کردن
* دەستوەردانی مەدەنی
* میانگیری

کولتووری ناتوندوتیژی

زاراوەی culture یاخۆ (ڕۆشنبیری) لە فرەنسیدا وشەیەکە لە فرمانی coloreی لاتینی داتاشراوە، کە لە هەمان کاتدا بەواتەی "ناشتی" و "ڕێزی گرت" دێ. واتەی یەکەمی وشەی کولتوور بریتییە لە "کشتوکاڵ" agri-culture، مەبەستیش چاندنی زەوییە بۆ بەرهەمهێنانی ڕووەک و گژوگیا تا بیخۆین، واتەی دووەمی فرمانی colereیش لە وشەی culte (پەرستن)دا

دەبینینەوە، پەرستنی کەس یاخۆ شتێک واتەی ڕێزگرتن و بەگەورەدانان و سەرسامبوونە پێی.

با ورد بینەوە، چاندنی زەویش پێویستی بە لێهاتنێک هەیە نەوە بۆ نەوە بگوازرێتەوە و هەر نەوەیەک ئەزموون و دۆزینەوە تایبەتەکانی خۆی دەبەخشێتە نەوەی دوای خۆی. با ئەوەیش بڵێین کشتوکاڵکردن پێویستی بە چەندان هونەر و ئامێر و کەرەستە هەیە.

وشەی کولتوور culture واتەی فەرەوانتری وەرگرتووە: بریتییە لە برەوپێدانی ئەم یان ئەو بەهرە لە سرووشت natureی مرۆڤدا لەڕێی هەندێ مەشقی گونجاوەوە.

کولتوور بەردەوام چاندنی سرووشتە culture de la nature. بەهیچ شێوەیەک نابێ "سرووشت" دژ بە "کشتوکاڵ" دابنرێ، چونکە ئێمە ناتوانین هیچ بچێنین جگە لەوەی سرووشت بۆمان بڕیار دەدا یان پێمان دەبەخشێ، هەروەها جگە لەوەی وەک لە بنەڕەتدا لە سرووشتدا شاراوەیە وەک شاراوەییی تۆو. سرووشتی مرۆڤ دراو (معطی) نییە بگرە مەزەندەکردن (تقدیر)ە، سرووشت بە مەزەندەکردن و کولتوور (کشتوکاڵ)یش بە ڕێکخستنە.

توندوتیژی لە جەرگەی ژیانی مرۆڤدا حزورێکی وای هەیە کە وەک ئەوەی چارەنووسێکی سەپاو بێ لەسەر سرووشتی مرۆڤ کە مێژوویانی قورس کردووە. بەڵام هەر ئەو سرووشتە ئەگەرێکی تریشی تێدایە جگە لە توندوتیژی. مرۆڤ بەوەی هەست بە نامرۆڤانەیی و ناماقووڵی و بێهوودەییی توندوتیژی دەکا، ئەو کاتە دەتوانێ ئەو تامەزرۆییە بۆ ناتوندوتیژی کە لە دەروونیدا گینگڵ دەخوا و مرۆڤایەتییەکەی دادەمەزرێنێ و دەبێتە بناخەی، بدۆزێتەوە. کولتووری ناتوندوتیژی لەسەر فەلسەفەیەک دامەزراوە کە جەخت لەوە دەکا ئەرکی ناتوندوتیژی دەربڕی بێ ئەملاوئەولای مرۆڤایەتیی مرۆڤە،

چونکە ناتوندوتیـژی مـەرجـە بۆ ئەگـەری بەیەکگەیشـتنی برایانە لەگـەڵ مرۆڤەکەی تردا.

ئەوە کـە دەڵێین مـرۆڤ بوونەوەرێکی ژیرە، ئەم قـسـەیە بەوردی واتەی ئەوەیە مـرۆڤ خۆبەخۆ بەپێی خواسـتـەکانی ئەقڵ ڕەفـتـار ناکـا، لەبەرئەوە دەکـرێ و دەبێ خـۆی ژێر بکـا. مـرۆڤ بە سـروشت نـە توندوتیـژە و نە ناتوندوتیژ، بەڵام دەتوانێ لە هەمـان کاتدا توندوتیژ و ناتوندوتیـژیش بێ. جا مادەم مرۆڤ مەیلی لە توندوتیژییە و لە هـەمان کاتدا ئامادەییشی تێدایە بۆ ناتوندوتیـژی، کـەواتـە پرسـەکە ئیـتر برێتی دەبێ لە زانینـی ئەوەی بڕیار بدا کام بەش لە دەروونی ڕۆشنبیر بکا (بچێنێ) چ لەسەر ئاستی تاکەکەسی بێ یان دەستەجەمی.

لەبارێکی وادا، چار نییـە کـە ئێـمـە تێبـینی بکەین کـۆمـەڵگەکـەمـان کولتـوورێکی توندوتیژ بەسـەریدا زاڵە، پەروەردەیش بۆ ماوەیەکی زۆر لەسەر ئەو مـیـتـۆدانـە دامـەزراوە کـە کـاری توندوتیـژانەیان تێدایە -بەتایبەت لە شێوەی سزای جەستـەییدا- کە باوان و مامۆسـتایان بەرامبەر بەچکەی مـرۆڤ دەیکـەن. تا ئەمـڕۆیش هێـشـتـا بەزۆری توندوتیـژی بە مـیـتـۆدێکی پەروەردەیی و فێرکاریی پێویست و ڕەوا دادەنرێ. لە ڕاسـتیدا زۆر ڕێی تێ دەچێ ئەو تـوندوتیـژییـەی منداڵان دەیچـێـژن وایان لێ بکا ئەوانیش کـاتێ توانیان هەبوو توندوتیژ دەربچن.

لە هەمـان کاتدا، ئەو ژینگە کۆمـەڵایەتییـەی منداڵی تێدا نەشـونما دەکا، فـێری دەکـا بۆ ئەوەی شـوێنی خـۆی لە ژیاندا بگرێ، دەبێ "مل کەچ نەکا" بگرە فـێری "شـەڕکردن" ببێ. واتە زللەیەک بە دوو زللە وەڵام بداتەوە. بگرە تەنانـەت هەندێ جـار سڵ نەکـاتەوە لەوەی یەکـەم زەبر ئـەو بیـوەشـێنـێ. بەم شـێـوەیە بەچکەی مـرۆڤ هـەر زوو ئەو بیـرۆکـەیەی لەلا دەچەسـپـێ کـە توندوتیـژی چەکی بەهێـزەکـانە و ویسـتی وازهێنان لە توندوتیـژی ڕەنگە داننان بێ بە لاوازی و ترسنۆکیدا. بەوەیش کولتووری باوی توندوتیـژی لە

نەوەوە بۆ نەوە دەگوازرێتەوە.

ئەم کولتووره زیاتر و زەقتر لە کەلەپووری سەربازیی کۆمەڵگەکاندا خۆی بەرجەستە دەکا، چونکە مێژووی گەلان بەپلەی یەکەم وا پیشان دەدرێ وەک ئەوەی مێژووی شەڕەکانیان بێ، یادی ئەو بەشەڕهاتنە یادەورەیی براکانی قورس کردووە و دوور نییە هەندێ کۆنە ڕق ببووژێنێتەوە و ببێتە هۆی نانەوەی دوژمنایەتیی نوێ. بۆ بڵاوکردنەوەی کولتووری ئاشتی، پێویستە هەموو گەلێک ئەوەی لەتوانیدایە بیکا بۆ داماڵینی مێژووەکەی لە چەک بەمەبەستی بنبڕکردنی ئەو کێشانەی کە هێشتا ئەو مێژووە لە بن عەباکەیەوە شاردوونیەتیەوە.

کۆمەڵگەکان کولتووری توندوتیژییان چاندووە و ڕێزیان لێ ناوە وەک ئامرازێکی پێویست و ڕەوا و دروست بۆ بەرگریکردن لە ناسنامەی نەتەوە یان گەل یان مەزەب لەناو ئەو کێشمەکێشە حەتمییانەی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا سەر هەڵدەدەن. ئەوەی وزە بە کولتووری توندوتیژی دەبەخشێ توندوتیژی خۆی نییە هێندەی ئەوەی داتاشینی شەرعییەتە بۆی. بەمەیش ئەم کولتووره توندوتیژە ژمارەیەک بنیاتی ئایدیۆلۆجی پێشکێشی تاک دەکا کە پاساو بە توندوتیژییەکەی دەدەن.

کولتوور بەرگ و هزری ئامادە دروست دەکا کە ئەرکیان سنووردارکردنی توندوتیژی نییە بەڵکو پەردەپۆشکردنیەتی. وێنەگەلێک لە توندوتیژی نمایش دەکەن کە برێتین لە کۆمەڵێ مۆنتاجکاری. ئامانج و کاریگەریی ویستراو ئەوەیە ڕاستیی توندوتیژی بشاردرێتەوە. ئەو وێنانە دەیانەوێ وامان نیشان بدەن کە توندوتیژی چەسپاندنی دادپەروەرییە نەک مەرگ. ئامانجی نواندنی کولتووری توندوتیژیش بەردەوام ئەوەیە شکۆ بە توندوتیژی بدا و ئەو شتانەی چەپەڵ و دزێون بشارێتەوە. دەیەوێ لەڕێی شاردنەوەی ڕووە نامرۆڤانەکەیەوە بەرگێکی مرۆیی بە توندوتیژی ببەخشێ.

کاری یەکەمی کولتووری ناتوندوتیژی پەردەلادانە لەسەر توندوتیژی و لێ داماڵینی شەرعییەت و لەبەریەک هەڵوەشاندنی ئەو ئایدیۆلۆجیایەیە کە پاساو دەداتە توندوتیژی وەک مافێکی مرۆڤ و وەک یەکێک لە خەسڵەتەکانی مرۆڤی بەهێز شکۆی پێ دەبەخشێ. چاندنی زەوی تەنیا بریتی نییە لە چاندنی ڕووەکی بەکەڵک، بەڵکو لەڕیشەهێنانی گژوگیای زیانبەخشیشە. پێش لە تۆو وەشاندن دەبێ زەوییەکە پێشوەخت لەڕێی کێڵانەوە چاک و ساز بکرێ. ڕۆشنبیربوونیش بەهەمان شێوە تەنیا بریتی نییە لە فێربوونی هزری باش، بگرە لەبیرکردنی زۆر هزری خراپیشە کە ئایدیۆلۆجیا باوەکان دەیانگوازنەوە.

ڕۆشنبیری یاخۆ کولتووری ناتوندوتیژی کارکردنیشە لەسەر دەروونی خۆ، کۆششێکی توولانی و مەنهەجی و عەقڵانییە، ئامانجیش برەوپێدانی توانا و بەهرە دەروونی و ڕۆحی و هزریەکانە کە زەوینە بۆ تاک ساز دەکەن تا هەڵوێستێکی ناتوندوتیژانە لە ژیانی تایبەتی خۆی و لە پێوەندییە کەسییەکانی و هەروەها لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا بگرێتەبەر. پێویستە کولتووری ناتوندوتیژی ئامانجی تەنیا بڵاوکردنەوەی ئەو "بەها"یانە نەبێ کە بناخە بۆ ڕێزگرتنی مرۆڤ وەک بوونەوەرێک دادەڕێژن، بەڵکو ئامانجی بەرجەستەکردنی ئەو بەهایانەیش بێ لە کۆمەڵە دامەزراوەیەکدا کە ئەو ڕێزگرتنە مسۆگەر بکەن.

برەوپێدانی کولتوورێکی ناتوندوتیژ واتەی گەڕانە بەدوای ڕێگەگەلێکدا بۆ جێبەجێکردنی ناتوندوتیژانەی هەژموونی دەسەڵات authorite لە هەموو هەڵوێستەکانی دەسەڵاتداریدا pouvoir. بەوەیش کولتووری ناتوندوتیژی دەست هەڵدەگرێ لە جیاکاری لەناو ژیانی تایبەت و ژیانی سیاسی، بگرە دواجار زەوینە بۆ پێکەوە کۆکردنەوەیان لە چوارچێوەیەکی تەندروستدا دەڕەخسێنێ.

بۆ ئەوەی ناتوندوتیژی گەشە بکات و کاریگەریەکی ڕاستەقینەی لەسەر ڕێڕەی ڕووداوەکان هەبێ، پێویستی بە کایەیەکی مرۆیی هەیە کە کەشوهەوایەکی فیکری و ڕۆحیی گونجاو بۆ (ناشتن)ی بەدی بێنێ. بەوەیش ئەرکی هەرە گرینگ برێتی دەبێ لە هێنانەکایەی ئەو جۆرە ناوەندە مرۆییە کە هانی کولتووری ناتوندوتیژی دەدا، بەشداریکردنیش لە هێنانەکایەی ئەو ناوەندەدا، ئەرک و بەرپرسیاریەتیی هەمووانە.

* پەروەردە
* منداڵێتی
* فەلسەفە

جەستە

ئەو مرۆڤەی ناتوندوتیژی هەڵدەبژێرێ، جەستەی هەڵدەبژێرێ بۆ دروستکردنی بەرەیەکی بەرەنگاری دژ بە توندوتیژی. بە کردنی جەستەیشی بە بەربەستێک لەبەردەم توندوتیژیدا دەیەوێ پیشانی بدا کە توندوتیژی سنوورێکی هەیە نابێ تێی بپەڕێنێ. بەوەیش جەستەی پەتی، کە ڕازی نییە خۆی بداتە پەنای هیچ چەکێک، سەرکێشی بەخۆی دەکا و لە ڕیزی پێشەوەدا سەنگەر دەگرێ و خۆی -بەهەموو شیانێکی بۆ بەرکەوتن- ڕووبەڕووی مەترسی و هەڕەشە دەکاتەوە و گژبەریی توندوتیژی و سزا و مەرگ دەکا. هەروەها بە هەموو جەستەی بەرهەڵستی sinsurge (لە فرمانی لاتینی insurgereەوە هاتووە بەواتەی هەستا)ی ستەم دەکا و هەڵوێستێک لە گۆڕەپانە گشتییەکەدا وەردەگرێ، تا بەبەرچاوی هەموانەوە شایەتی بۆ بەرژەوەندیی دادپەروەری بدا. ئەو کەسەی جەستەی پەتیی خۆی، بەو لاوازییە، پێشکێش دەکا، هیچ پاساوێک ناداتە دەست دژبەرانی بۆ کوشتنی، لەگەڵ ئەوەیشدا هێشتا مەترسی لەئارادایە و کوشتنیش بەردەوام ئەگەرێکی کراوەیە.

پێویستە نەک تەنیا ئەقڵ، بگرە جەستەیش مکوڕ بێ لەسەر ناتوندوتیژی، مرۆڤ بوونەوەرێکی بەرجەستەیە، جەستەیە و بەدەست ترسان لەبەردەم مەترسیەکانی کاردا دەناڵێنێ. ترس شتێکی جەستەییە، بۆ زاڵبوون بەسەریشیدا دەبێ مرۆڤ جەستەی "ڕام" بکا. ئەو ڕێگە و تەکنیکانەی یارمەتیی تاک دەدەن باشتر جەستەی بناسێ و زیاتر کۆنترۆڵی بکا، بۆ بەردەوامبوونی لەسەر ڕێگەی ناتوندوتیژی بەکەڵکن. ئەگەر جەستە زێدەڕۆیی لە منجڕیدا بکا و ئەگەر ترس پەکی بخا بەشێوەیەک کە جڵەو نەکرێ، بۆ ئەقڵ ئاستەم دەبێ ناچاری ژێربوونی بکا، بۆیە دەبێ مرۆڤ جەستەی ئامادە و ڕێک بکا و ڕای بهێنێ لەسەر جڵەوکردنی ورووژان و ترسەکانی.

ویستی ناتوندوتیژی ناتوانێ زاتی خۆی بسەلمێنێ بەبێ یەکەتیی کەسایەتی. مرۆڤ سەر و دڵ و سکی هەیە: ئەو لە هەمان کاتدا بوونەوەرێکە ئەقڵ و ورووژان و غەریزە بەڕێوەی دەبەن، ئەم سێ سیفەتە جیاوازن و دەکرێ دژ بەیەکیش بن، بەڵام دەشکرێ بسازێن و بەیەکەوە هەڵبکەن. دەبێ ئەو بیردۆزانە پووچ بکرێنەوە کە دژیەکی لەناو جەستە و گیاندا دروست دەکەن وەک ئەوەی جەستە تووشی هاوکۆلکەیەکی نەرێنی بووبێ و دژ بە خواستەکانی گیان بێ. دوالیزمییەکی لەم شێوەیە بوونی نییە، چونکە دۆخی جەستەیی مرۆڤ– واتە جەستەبوونەکەی– کەوتن نییە، چونکە هەر ئەوە دەرفەت دەداتە مرۆڤ تا بژی و کارلێک بکا و خۆش بوێ و بیر بکاتەوە و کار بکا. هۆشیاریی ئەخلاقیش ڕیشەی خۆی لەناو هەست و دەرککردنەکانی جەستەدا داکوتاوە.

هیچ هزرێک لە دەربڕینە جەستەییەکەی دانابڕێ، چونکە هزری خودە بەرجەستەکە لە جەستەدا ڕیشەی داکوتاوە. خود لەناو کار و لەڕێی کارکردنەوە لەگەڵ ئەزموونی جەستەیی ناتوندوتیژیدا دەژی، چونکە لە کارکردندا مرۆڤی جەستەیی دەتوانێ بیر لە ناتوندوتیژی بکاتەوە، هەروەها

ناکرێ هزرێکی ڕوون و ورد لەبارەی ناتوندوتیژییەوە گەڵاڵە ببێ بەبێ ئەوەی ناتوندوتیژی لە ئەزموونێکی جەستەییی کارکردندا ڕیشە دابکوتێ.

فەلسەفە بەردەوام بیرکردنەوەیە re-flexion. واتە گەڕانەوەی مرۆڤ بۆ خود، بۆ ئەزموونی تایبەتی خۆی، بۆ کارەکەی. چۆن دەکرێ فەیلەسووف هزرێکی عەقلانی لە ناتوندوتیژیدا پەرە پێ بدا ئەگەر ئەزموونێکی جەستەییی لە کاری ناتوندوتیژانەدا نەبێ؟ پێویستە بە جەستەی خۆی ئەگەری کارکردنی جەستەییی چەشتبێ و تاقیی کردبێتەوە- کە مەرج نییە ئەوەیش واتەی سەرکەوتنی ئەو کارە بەهەمیشەیی بگەیەنێ- تا بگاتە وێنایەکی ڕوون لەبارەی فەلسەفەی ناتوندوتیژی. تاقیکردنەوەی توندوتیژی بەس نییە بۆ تێگەیشتن لە ناتوندوتیژی، بگرە پێویستە ناتوندوتیژیش تاقی بکرێتەوە، واتە کاری ناتوندوتیژانە. لە دەرەنجامدا ناتوندوتیژی وێنا ناکرێ ئەگەر بێتو لەگەڵی نەژیت. بەهەمان شێوە فەلسەفەی ناتوندوتیژیش بەبێ تاقیکردنەوەی کاری ناتوندوتیژانە ئەقڵ نایبڕێ. ئەگەر مرۆڤ بەردەوام لە دەرەوەی کاری ناتوندوتیژانەدا بمێنێتەوە ئەوا تەنیا سنوورەکانی ئەو کارە دەبینێ. تەنیا خاڵە لاوازەکانی دەبینێ و ناتوانێ لە دینامییەتە ناوەکییەکەی کە هێزی پێ دەبەخشێ، تێ بگا.

* دابەشکردنی ڕۆڵ

لادان

لادان دابڕانێک لە پێوەندیی کۆمەڵایەتیدا دروست دەکا، بەڵام بەزۆری ئەو لادانە خۆی پێشوەخت بەرەنجامی ئەو دابڕانەیە. لەو ساتەی تاک -بەتایبەت لاو- چوارچێوەیەک نادۆزێتەوە کە کەسایەتیی خۆی تێدا دابڕێژێ و واتەیەک بە ژیانی ببەخشێ، دەکەوێتە دۆخی دابڕانێکی کۆمەڵایەتی. خۆ ئەگەر وا ڕێک کەوت لە قوتابخانەیش سەرکەوتوو نەبوو، ئەوا ئەگەری زۆر هەیە دووچاری سستی لە کارکردندا ببێ و لە هاوولاتیبوونێکی ڕاستەقینە

بێوەری دەبێ. ئەوە گێژاوە و تاک لە داهاتوودا بەدەست قەیرانی ناسنامەوە دەناڵێنێ.

ڕەنگە بەلای ئەو تاکەی کۆمەڵگە هەموو ئامرازەکانی تری دەربڕینی لێ گرتووەتەوە، توندوتیژی دوایین ئامرازی دەربڕین بێ، پێ دەچێ توندوتیژی دوایین پەناگەی ئەو کەسە بێ کە لە هەر بەشداریکردنێک لە ژیانی کۆمەڵەکەی دوور دەخرێتەوە. دەشێ توندوتیژی وەک وەڵامێک بێ بۆ بێزاری کە لەوانەیە تروسکاییەک بە وەڕسیی ژیانی ڕۆژانە ببەخشێ و ئەو دەقگرتنەی کاتە بەتاڵ و بێچێژەکانی ڕۆژگار بشکێنێ. لێرەدا توندوتیژی داوایەکە بۆ دانپێدانان، لە ئیرادەی ژیان "من توندوتیژم کەواتە من هەم". بەڵام توندوتیژی لە زۆربەی کاتەکاندا دەمامکێکە، کە بوونەوەرێکی سەرگەردان و ئازارچێژ و بێئومێدی حەشار داوە. ئەو کەسەی هەموو پێوەندییەکانی لەگەڵ کۆمەڵگە پچڕاوە هیچ توانێکی بۆ پێوەندی بەستن لەگەڵ ئەوانی تردا نەماوە، مەگەر لەگەڵ ئەوانەی وەک ئەو گرفتاری هەمان دۆخی نالەبارن و پێکەوە "دەستەیەک" لە پەراوێزی کۆمەڵگەدا پێک دێنن و وای دەبینن تەنیا هۆیەک لەئارادا نییە وایان لێ بکا ڕێزی یاساکانی کۆمەڵگەیەک بگرن کە ڕێزی مافەکانیان ناگرێ. سەرچڵی ئاکامی بێوەریبوونە لە هاووڵاتیبوون.

بە ئەندازەی ئەوەیش کۆمەڵگە توندوتیژی حەرام بکا دەرفەتی باشتر بۆ بەدەستهێنانی دانپێدانان دەڕەخسێنێ، بەوەیش دەبێتە هێما بۆ بەزاندنی سیستمێکی کۆمەڵایەتی کە شایانی ڕێزگرتن نییە. ئەنجامدەرانی توندوتیژی هەوڵ دەدەن ئەو بەزاندنە دەربخەن و زەقی بکەنەوە. پێ دەچێ بەلای ئەو کەسەی کۆمەڵگە بەهیچ شێوەیەک دانی پێدا نانێ پێشێلکردنی یاسا باشترین ئامراز بێ بۆ بەدەستهێنانی دانپێدانان. زیاد لەوەیش توندوتیژیی پێشێلکردن، بە تێکشکاندنی سیمبوڵەکانی کۆمەڵگەیەکی ستەمکار و ماکەکانی ڕژێمێکی ستەمکار بە تەختی دیواردا دەدا، تامێکی

پیس و چێـژێکی ڕاسـتـەقـینە دەسـتـەبەر دەکا. لە ئەنجـامی ئەوەیشـدا توندوتیـژی کـەیفـخـۆشیـەک بەوانە دەبەخـشێ کە هەست بە بێئـومێـدی و سـەرکـزی دەکـەن بـەهـۆی ئەوەی پەراوێز خـراون. توندوتیـژی لە ڕوانـگەی ئەوانەوە هەوڵدانێکی بێئـومێدانەیە بۆ گـێڕانەوەی دەسـەڵات بەسـەر ژیانی خـۆیاندا. ئاخـۆ ئـەمە ڕێگەیەکی سـووک و خـراپ و خـوار و خـێچ نیـیـە بۆ گـەیشـتن بە شـێـوەیەک لە شـێـوەکـانی باڵادەسـتی؟ هـەمـوو هەوڵێکیش بۆ "چاککردنی ڕەوشت" چارەنووسی شکست دەبێ.

پێـویسـتـە ئەم جـۆرە توندوتیـژییـە بە ئـاڵۆسکاندن provocation، بە "بانگەواز" دابنرێ بەپێی واتەی داتاشراوی ئەم وشـەیە. توندوتیژی ڕیشـەی لەناو مەینەتیدایە و دەیەوێ ببێتە بانگەوازی فریاکەوتن. توندوتیژی دەیەوێ قـسـەیەک بێ، بەڵام لانی کـەم هاوارێکە. لەبەر ئەوە پێـویسـتـە لەبری سـەرکۆنەکردنی، گوێ لەو توندوتیژییە بگیرێ و پێویستە لەسەرمان بەدەم ئەو بانگەوازەوە بچین، چونکە ئەو توندوتیژییە لە دەرەنجـامدا برێتـییـە لە ئـارەزووی پێـوەندی بەسـتن، لە پێـویسـتـی بۆ دیالۆگ، ئەوانەی پەنا بـۆ توندوتیژی دەبەن بەو کارە پشت دەکەنە ئەو کۆمەڵگەیەی پشتی تێ کردوون، بۆیە پێویستە کۆمەڵگە گوێ لە بانگەکەیان بگرێ.

بەڵام کـۆشـشـکردن بۆ تێگەیشتن لە توندوتیـژی واتەی ئـەوە نیـیـە ئاسـانکاری لەگـەڵ ببێـژ و بکەرانیـدا بکرێ، بەپێـچـەوانەوە تێگەیشتن لە توندوتیژی واتەی ڕێ لێگرتنیشی دەگەیەنێ. ئەو توندوتیژییە دەری دەخا کە ئەوانەی ئـالوودەی بوون کـۆت و بـەندیان نایەتە ڕێ و لە هەمـان کـاتدا داوا دەکەن کۆت و بەندیان لەسەر بێتە سەپاندن. منداڵ و هەرزەکار پێویستیان بەوەیە لووتیـان بەو سنوورانەدا هـەڵـتـەقێ کـە دەسـەڵاتی پێگەیشـتـووەکـان دایاندەنێن، بەشێوەیەک ئەو سنوورانە ببنە مەشخـەڵی ڕێ کە ئارامییان پێ دەبەخـشێ و پێویستییەکی زیندووی ئەوانە و یارمەتییان دەدا کەسایەتیی خـۆیان دروست بکەن. نەبوونی کۆت و بەند لە نەهامـەتیدا نغرۆیان دەکا،

ئەوەیش بە نۆرەی خۆی توندوتیـژی بەرهەم دێنێ. کـەواتە پێـویسـتـە لەڕێی هەوڵدان بۆ دروسـتکردنەوەی پێـوەندی بەرپـەرچی توندوتیـژی بدرێتـەوە. خراپترین شت ئەگەر ڕوو بدا ئەوەیە ئـەو توندوتیژییە بە توندوتیـژییـەکی تر وەڵام بدرێتەوە. ئەوەیش داننانێکی زەقە بە دەستەپاچەیی کۆمەڵگەدا.

کـەواتە پێـویسـتـە بـەرپەرچدانەوەی توندوتیـژی لـەڕێی خـسـتنەگـەڕی ستراتیجیەتێکی ناتوندوتیژانەوە بێ بەمەبەستی دۆزینەوەی شوێنگەلێک کە بەیەکگەیشتن تێیاندا بەردەست بێ، ڕووبەرگەلێکی ناوەند تێیدا میانگیران بتـوانن دوورخـراوەکـان و کـۆمـەڵگە پێکەوە کـۆ بکەنەوە. ئـەو کـاتە دەکـرێ بەرگـری لە سـەپاندنی یاسـا بکرێ. تەنیـا ئەو کـاتەی پێگەیشـتـووان هـەڵوێسـتـێکی ناتوندوتیـژانەیان هەبێ دەتوانن سـەرلەنوێ باس لـە حەرامکردنی توندوتیژی بکەن. بەڵام پێویست نییە هەموو کات ناچارکردن قەدەخە بکرێ، چونکە هـەندێ کات پێویستە، لەو ڕووەوە ڕێکارێکی یەدەگە، کە لەوانەیە بەشێوەیەکی کاتی ڕێگە لە ڕوودانی "خراپتر" بگرێ، ئەگەرچی چارەسەری کێشە بەرچاوخراوەکەی تێدا نییە.

لەم ڕوانگەوە بۆمان نییە نکولی لە پێویستیی بوونی پۆلیس و دادپەروەری بکەین کە ئاسایشی قوربانییانی کارەکانی لادان مسۆگەر بکەن، بەڵام نابێ ئەوانە ئامرازی سەرکوتکردن بن هێندەی ئەوەی پێویستە دوو دامەزراوەی میانگیر بن.

ئەگـەر توندوتیـژی دەربڕینی قسـەیەک بێ کـە نـەتوانراوە بگوترێ، ئەوا کەسی توندوتیژ کاتێ دەتوانێ توندوتیژییەکەی بڵێ، باشتر دەتوانێ بەسەر توندوتیژییەکەیدا زاڵ بێ و بیگۆڕێ، چونکە قسەکردن مرۆڤ لە توندوتیژی ئازاد دەکا. دەبێ ئامانجی میـانگیـریکردن ڕەخسـاندنی دەرفـەت بێ بۆ پەراوێزخراوان و لاداوان تا لەڕێی قسـەکردنەوە جڵـەوی ژیانیـان بگرنەوە دەست.

قسـە تایبەتمەندییـەکی کـاریگەری هەیە، ئەویش ئەوەیە مرۆڤ لە وشـەدا

دابڕێژێ، کردنی نائومێدی و حەز و مەترسی و تووڕەبوونەکانی بە قسە، واتەی ئەوەیە مەودا (مسافە)یەک وەربگرێ کە ڕامکردنی واقیع لەڕێی بیرکردنەوەوە ئاسان بکا.

* میانگیری
* گرتووخانە
* پۆلیس
* دادپەروەری

خۆشەویستی

خۆشەویستی ڕووی جۆرەوجۆر پیشان دەدا و وشەی "خۆشەویستی" دەکرێ لە جێبەندی جیاوازدا بە واتەی جۆرەوجۆر لێی تێ بگەین، بەمەیش ئەو واتەیەی دەیدا ناڕۆشن دەبێ، چونکە خۆشەویستی لە هەمان کاتدا "خۆشەویستیی بردن"، "خۆشەویستیی وەرگرتن"، "خۆشەویستیی موڵکداری" و "خۆشەویستیی بەخشین" دەگەیەنێ. دژیەکییەکی ڕاستەقینە هەیە لەناو خۆشەویستیی چاکەکردن و خۆشەویستیی حەزلێکردندا. خۆشەویستی دەکرێ دەربڕی بەرژەوەندی و هەروەها دەربڕی کەمتەمایی (زوهد)یش بێ. بۆیە پێویستە لە ڕوونکردنەوەی واتەی خۆشەویستی بەردەوام بین تا بەسەر لێڵی و گومانەکانیدا زاڵ بین.

دەکرێ خۆشەویستی واتەی هەڵبژاردنی دووسەرەی نێوان دوو بوونەوەر بێ، کە بەشێوەیەک لە شێوەکان یەکێکی سێیەم دوور دەخاتەوە. بەڵام خۆشەویستی واتەی خۆشویستنی کەسی نێزیکیشە، لەو کاتەدا ئیتر هەڵبژاردن نابێ، لەبەرئەوەی "نێزیکەکەم" هەموو کەسێکە لێم نێزیک بێتەوە لەکاتێکدا من نایناسم و تەنانەت چاوەڕوانیشم نەکردووە. خۆشەویستی خوازیاری خۆشویستنی تەنانەت ئەو کەسەیشە کە خۆی لەخۆیدا خۆشەویست نییە.

زۆر دەقی بۆماوەی ڕۆحی فێرمان دەکەن کە خۆشویستنی مرۆڤ بۆ برا مرۆڤەکەی گەورەترین چاکە و کرۆکی داناییە. لە نموونە باڵاکانیشدا خۆشەویستی وەک بەهێزترین درەوشانەوەی چاکی و سۆز و میهرەبانی ڕێزی لێ دەگیرێ. بەداخەوە کە ئەم فێرکردنەی خۆشەویستی، کە بەزۆری دیلی ڕەوانبێژیی فەقیهەکان و ئەهلی فتوا بووە، نەیتوانیوە مرۆڤ بگرێتەوە لەوەی بە ویژدانی ئاسوودەوە بە توندوتیژی ڕازی بێ و ملکەچی دەسەڵاتی بێ. ئەوە نییە لە زۆر هەلومەرجدا، لە شکۆدان بە پرسێکدا کە بەرگی پیرۆزی وەبەردا کراوە، خۆشەویستی بە توندوتیژییەوە بەستراوەتەوە!، چەندان جار بەناوی خۆشەویستییەوە ستایشی توندوتیژی کراوە! بەو شێوەیە "خۆشەویستیی نیشتمان" کە کراوە بە هاوواتەی "خۆشەویستیی ئازادی"، ڕقبوون لە دوژمنی لێ کەوتووەتەوە و بەوەیش بووە بە خۆشەویستییەکی کوشندە. هەروەها خۆشەویستیی ئاین بڕوادارانی لە "جیهاد"دا چەکدار کردووە دژ بە بێبڕوا یاخۆ زندیقەکان و بەوە خۆی کردووەتە "تاوانبار".

کاتێ مرۆڤێک ڕووبەڕووی مرۆڤێکی تر دەوەستێ، یەکەمین کاردانەوەی خۆشەویستی نابێ. خۆشەویستی سەرکەوتنێکی لەسەرخۆ و پشوودرێژ و زرنگانەی مرۆڤە بەسەر خۆی و حەزکردنی لە توندوتیژی و بەسەر پاڵنەرە بەراییەکانیدا، کە هانی دەدەن بۆ دەستگرتن بەسەر ئەوی تر و سەپاندنی خواستەکانی منێکی سەرسەخت بەسەریدا، چ بەزۆر بێ یان بە فێڵ، ئەویش لە گەڕانێکی بەردەوام بەدوای دەسەڵاتدا. ئەوە سەرکەوتنێکی یەکلاکەرەوەی مێژووییە و ئەمڕۆ بووەتە یەکێک لە پێکهێنەرەکانی مرۆڤایەتیی مرۆڤ، بەڵام سەرکەوتنێکی زۆر فشۆڵە و هەردەم لەبەردەم ئەگەری هەرەسدایە. ئەوە سەرکەوتنێکە کە دەبێ بەبەردەوامی لەسەر هەردوو ئاستی تاک و کۆمەڵ سەربخرێ.

لەبەرئەوەی چاکی باشترین دەربڕینی خۆشەویستییە، ئەوا دژیەکییەکی

زەق لەنێوان خۆشەویستی و توندوتیژیدا هەیە. یەکەمین ئەرکی خۆشەویستی بریتییە لە نەنواندنی هیچ توندوتیژییەک بەرامبەر بە نێزیکەکانت، خۆشەویستی تکا لە مرۆڤ دەکا شمشێرەکەی بخاتەوە کێلان و چەکەکەی فڕێ بدا- هیچ شتێکیش لەمە کەمتر سرووشتی نییە!

کاتێ مرۆڤ لەگەڵ ئارەزووی توندوتیژی دژ بە مرۆڤەکەی تر دەرگیر دەبێ، قەدەخەیەک خۆی پیشانی ویژدانی دەدا و پێی دەڵێ "مەکوژە". ئەم قەدەخەکردنە بە شکاندنی کۆت و زنجیری توندوتیژی، دەرگە بۆ خۆشەویستی دەکاتەوە و دەرفەت بە ئەگەری خۆشەویستی دەدا. ئەوە ساتێکی یەکلاکەرەوەیە کە تێیدا مرۆڤ قایل دەبێ بەوەی دەست لە دڕندەیی دوێنێ هەڵبگرێ تا بتوانێ "سبەی" بە خۆشەویستی بژی.

جەدەلیەتێک لەنێوان قەدەخەکردن- کە ڕەها و یەکەمییە- و خۆشەویستیدا- کە ئەزەلی و ئەبەدییە- هەیە. بەقەدەخەکردنی توندوتیژی و کوشتنیش، ئەرکی "مەکوژە" دەبێتە چەسپاندنی خۆشەویستی. لەڕێی قەدەخەکردنەوە مرۆڤ دەرک بە ئەرکەکانی خۆشەویستی دەکا، چونکە قەدەخەکردن خۆشەویستی ئاشکرا دەکا. خۆشەویستیش قەدەخەکردن ڕووناک دەکاتەوە و واتەیەکی پێ دەبەخشێ. خۆشەویستی هانی مرۆڤ دەدا تا خۆپەرستییەکەی بەجێ بێڵێ، تا بیهێنێتە ناو میهرەبانی و کردنەوەی دەرگەی بڵندبوونەوە لە بەردەمیدا.

هەروەها ناتوندوتیژیش کە خۆگرتنەوە و نەکردنە، وەک یەکەم ئەرکی خۆشەویستی دەردەکەوێ کە بریتییە لە ئەنجامنەدانی توندوتیژی! بەدڵنیاییەوە ناتوندوتیژی ئەگەر لە شێوە نەرێنییەکەیدا سەیر بکرێ، هەموو ئەرکەکانی خۆشەویستی جێبەجێ ناکا، بەڵام لانی کەم دەرفەت بۆ بەدیهێنانی خۆشەویستی ساز دەکا.

ناتوندوتیژی لە واتە حەرفییەکەیدا تەنیا لای خوار داوا دەکا، ئەو لای

خـواره بەس نیـیە بەڵام پێـویسـتـە، چونکە ئەزمـوون فـێـرمـان دەکا خـەڵک زۆربەی کـات ئازار دەچێژن و دەمرن تەنیـا لەبەرئـەوەی ئەو "لای خـوار"ەیان پێ نەبەخشراوە کە مافی خۆیانە. ئەو "لای خوار"ە بە واتەی حەرفیی وشەکە سنـوورێکـی زینـدووە و نەبوونـی بکـوژە. ڕەتکردنـەوەی تونـدوتیــژی مـــەرجی خۆشـەویستییە، بەڵام مەرجێکی حاشـاهەڵنەگرە. مەرجی ناتـوندوتیژی هیچ نییە جگە لە مـەرجی نەرێنیی خۆشـەویستی، مـەرجی هەڵبژاردەی نەرێنی en creuxی خۆشەویستی، بەڵام مەرجی یەکەمیەتی.

خۆشـەویسـتـی ئامـانجی جیـهـانیـبوونە لە چـوارچێـوەی ڕێزگـرتنی هەمـوو مـــرۆڤـــدا، بـا دوورترین و بێگانـەترین بن یـان تەنـانـەت دوژمـنیش بن. ئـەم ئامـانجـە جـیـهـانیـیـە حـاڵەتی کـێـشـمـەکـێش و ملـمـلانە و کـوشـتـاریش هەڵنـابوێرێ. ئێـمـە بەناوی خـۆشـەویسـتـییـەوە بانـگـهـێشت کـراوین تا لە تەنیشت قـوربانییـانی سـتەم بوەسـتین و چالاکانە بەرەنگاریی ئەوانە بکەین کە لەو سـتـەمـە بەرپرسن. ناتوندوتیژی سـەرکۆنەی خـۆشـەویسـتیی سـارد و سڕ دەکـا کـە –بەنـاوی جیـهـانیـبوونەوە universalism– خـۆی لە کێشـەکـان دەدزێتەوە و کار ناکا و لە ململانەکە هەڵدێ، خۆی لە مێژوو لادەدا و خۆی لە خەیاڵبازیدا سڕ دەکا.

خۆشـەویسـتی ئەگـەر خـۆی لە سـەرکێشیکردن لە کـار دوور بگرێ، ئەوا توندوتیـژی سڵ ناکـا لە خـۆخـزاندنە ناو کـێشـەکـە و گـەناندنی لە ڕێڕەوی مـەرگـدا. لە بەرامـبـەر سـتـەمـدا خـۆشـەویسـتی دەچێـتـە ناو کـێشـەکـە و دەیوروژێنـێ و بە دینامـیـیـەتی خـۆی وزەی پێ دەبەخـشـێ بەشـێـوەیەک سەربکێشێ بۆ دۆزینەوەی ڕێگەچارەیەک بۆی.

ڕەنگە ڕەوانـبـێـژییـەکی ڕۆحـانی کـەڵکەڵەی قـسـەکـردن لەسـەر "هێـزی خـۆشـەویسـتـی" و بگرە تەنانـەت لەسـەر "هێزی ڕەهای خـۆشـەویسـتی" دنەی بدا، بەڵام ئاخـۆ قـسـەکـردن بەم شـێوەیە پەنابردن نیـیـە بۆ خـوازەگـەلێکی مـەجـازی کـە لەوانەیە دەربکەوێ فـریودەرن؟ ئاخـۆ یەکـێک لە تایبـەتمەندییـە

جەوهەرییەکانی خۆشەویستی ئەوە نییە هیچ هێزێکی سەپێنەری نییە؟ لە بەرامبەر خۆسەپاندن و توندوتیژیدا، خۆ یەکلاکردنەوە و بێتوانی و لاوازییەکی ڕیشەیی لە خۆشەویستیدا هەیە. ئەمە بۆ (حەقیقەت)یش ڕاستە. مرۆڤ قەت ناتوانێ خراپە هەڵبوەشێنێتەوە، بەڵام کەرامەتی بەندە بەوەی یەکبین لەدژی کار بکا و لەڕێی ئەو کارەوە واتەیەک بە ژیانی خۆی ببەخشێ.

بەڵام هێشتا دەمێنێتەوە سرووتی مەرگەساتئامێزی بوون، شێتیی مێژووی مرۆڤ، چۆن بتوانین بۆ هەتاهەتایە کۆتایی بە نەهامەتیی مرۆڤی بێتاوان بێنین؟ لە بەرامبەر ستەمدا خۆشەویستی دنەمان دەدا تا قۆڵی کارکردن هەڵماڵین و پشتی قوربانییەکان بگرین کە ڕەوا نییە ژیانیان لەو واتەیەی ئومێد دەبەخشێ بێبەش بکرێ.

ستراتیجیەتی ناتوندوتیژی ئەو تەکنیکەیە کە لەبەردەستی هەموواندایە و بریتییە لە داهێنان و بەکارهێنانی هەندێ ئامرازی کارکردن کە گەرەنتیی ئەوە دەکەن لەمرۆ بەدواوە بەشداریی خراپە نەکەین و لە بەهای خۆشەویستی کەم نەکەینەوە، هەروەها دەرفەت ساز بکەین بۆ بەرتەسککردنەوەی خراپە و توندوتیژی.

ڕاست نییە دەسەڵاتی خۆشەویستی لە هەموو دەسەڵاتێکی تر گەورەترە. هێزی ڕەهای خۆشەویستی لەوەدا نییە بتوانێ خراپە و توندوتیژی ببەزێنێ، بگرە لە بێتوانیی خراپە و توندوتیژیدایە بۆ بەزاندنی خۆشەویستی. هەر بۆیە ئومێد بەردەوامە.

* چاکی
* ناتوندوتیژی

شەڕ

زۆر جار ڕێز و شکۆ بە شەڕ دراوە وەک داستانێکی قارەمانانە کە پیاوان لەو کاتەدا شانازی بە بالاترین سیفەتی چاکەوە دەکەن- هەمان ئەو چاکانەی ناتوانن لەکاتی ئاشتیدا دەریان بخەن. لێرەوەیە بە بالای ئازایەتی و لێبڕانی ئەوانەدا وتراوە کە ماڵەکانیان بەجێ دێڵن و ئامادەن تا ڕادەی سەرکێشیکردن بە ژیانیان لەپێناو بەرگریکردن لە نیشتمانەکەیان قوربانی بە بەرژەوەندییە تایبەتەکانیان دەدەن. لافی ئەوە لێ دەدەن کە شەڕ خۆپەرستیی تاکەکان کە لە سەردەمی ئاشتیدا باوە دەگۆڕێ بۆ قارەمانێتیی سەربازەکان. بەوەیش شەڕ دەبێتە ڕووداوێکی ڕۆحی تێیدا گەلانی مەزن چارەنووسی خۆیان دروست دەکەن.

لەڕاستیدا، دۆخی شەڕ بنەماکانی ڕەفتاری کۆمەلایەتیی دروستی مرۆڤ بەشێوەیەکی ڕیشەیی سەرەونگون دەکا: لە شەڕدا فەریزەی ویژدانی ژیری هەمەگیر و بێ مەرج و نەمر "مەکوژە" -ئەم ئەرکە بنچینەییەی فەلسەفە کە بناخەی ژیان لە کۆمەڵگەدا دادەڕێژێ- نەک تەنیا هەڵواسراوە و کاری پێ ناکرێ، بگرە تانەلێدراو و سەرزەنشتکراو و هەڵوەشاوە و ڕیسواکراوە. هەر کە شەڕ بەرپا بوو ئیتر جارِ بۆ پیاوان دەدرێ کە گوێڕایەڵی ڕاسپاردەیەک بن کە فەرمان دەکا "بکوژە". قوڕ بەسەر ئەو کەسەی گوێڕایەڵ نابێ!، بەردەوام پێش شەڕ ماکینەی پروپاگەندە دەکەوێتە کار کە هانی کوشتن و بەزۆریش ڕقبوونەوە لە دوژمن دەدا، ئەم پروپاگەندەیەش هەڵگری ئایدیۆلۆجیای توندوتیژییە کە ڕەوایی بۆ کوشتن دەتاشێ و ڕێزی پێ دەبەخشێ. شەڕ ڕیسواییە نەک لەبەر ئەو زەلیلکردنەی بەسەر نووچخواردووەکانیدا دێنێ، بگرە لەبەر ئەو شکۆمەندییەیش کە بە سەرکەوتووەکانی دەبەخشێ. ڕەنگە ئەم شکۆمەندییەی لەڕێی کوشتنەوە بەدەست دێ، گەورەترین شکستی مرۆڤ بێ.

هەمـوو شـتێک بە مـەزنکردنی سـەنگینیی پرسـێک دەست پێ دەکـا و بە قبـووڵکردنی بێنرخـترین کاری توندوتیژی کۆتای دێ. بەباڵای قـوربانیـدانی ئەوانەدا دەوترێ کـە مـردن قـبـووڵ دەکـەن، بەڵام هـەر خـودی ئەوانە جگە لە ئەرکی "کوشتن" هیچ شتێکیان دەست نەکەوتووە. "لۆجیک"ی شـەڕ هەمووی بەوردی برێتـیـیـە لە کـوشتن بۆ خـۆپـاراستن لە مـردن. لەبەرئەوەی خـەڵک هەڵپەی ژیان دایاندەگرێ، هەر بۆیە بێپەروا دەکوژن. لـە کۆتای زنجیـرەی فـەرمـان و گـوێڕایەڵـیـیـەکـانـدا، سـەربازە جـۆشـدراوەکـان کـاره شـەڕییـە بێنرخـەکان -کـە تەنانەت ئەو "بەها شـارسـتـانی"یانەیش ڕەت دەکەنەوە کە گـوایە بڕیارە پێـڕەوییـان لێ بکەن- جـێـبـەجێ دەکـەن. لـە چمکی کـۆتایی زنجـیرەکـەدا جـێبـەجـێکارەکـە هیچ نییـە جگە لە ئامـێرێک کە خـزمـەتی توندوتیژی دەکا و دەگۆڕێ بۆ ئامێرێک. لە مـەستیی توندوتیژیدا هیـچی لا نیـیـە جگە لە ڕقـبـوونەوە لە تەواوی ئەو بـەهـایانەی مـرۆڤی "ژێر" پەسـندیان دەکا، تا پاساو بداتە شەڕەکە. ئیتر لەو کاتەدا هەمـوو شتێک بەشـداری لە بێوەریکردنی مرۆڤ لە مرۆڤایەتییەکەی دەکا.

شەڕ ئەو مرۆڤـەی خۆی لەناو چڕنوکەکانیدا دەبینێ دەکاتە ئامرازێک. ئەو گـۆڕین بـۆ ئامـێـرەیش داڕنینی سـیـفـەتی مـرۆڤـایەتیـیـە. دەزانی چـەند لە سـەربازان هـەرگـیـز لە ئارەزووی کـوشتن پاک نەبوونەوە ئەگـەرچی لەکـاتی شـەڕدا فـەرمـانیـشـیـان پێ کـرابوو؟ لەکـاتێکدا گـوتارە نیـشـتـمـانیـیـەکـان دەیانەوێ بیانکەنە قارەمان، بەڵام ئاخۆ چەند لەوان خۆی بە تاوانبار زانیوە؟ چەندیان کارە توندوتیژانەکانیان تاساندوونی تا ڕادەی لەدەستدانی هۆشی خۆیان؟ چەند لەوان مردنیـان پێ باشتر بووە لەوەی پاش ئەو داڕووخـانەیان بژین؟

کـلاوزفـیـتـز دەڵێ "شـەڕ تەنیـا درێژکـراوەی سـیـاسـەتە بە ئامـرازی تر"، مـەبەسـتی ئەو جـەنەراڵە پرووسـیـیـە لەو جـەخـتکردنەوەیە ئـەوە نییـە، وەک هـەندێ جار بڵاو کراوەتەوە، کە سیاسەت لە بنەڕەتدا شـەڕە، بگرە مەبەستی

ئەوە بووە پێویستە شەڕیش کارێکی سیاسی بێ، چونکە شەڕ ئامرازێکە خزمەتی ئامانجێکی سیاسی دەکا، بۆیە دەبێ ئەم ئامانجە تاکە پێوەر بێ کە سەرکردایەتیی شەڕەکە بکا.

ئامرازە سیاسییە تەندروستەکان کە لە کاتی ئاشتیدا بەکار دێن ئامرازەیلی دیپلۆماسین، واتە ئامزارگەلی ئاشتییانەن کە لەسەر وتوویژ و دانوستاندن دامەزراون. لە دۆخی تەندروستدا، واتە بەپێی ئەو پێوەرەی ڕاستی دیاری دەکا، ئامانج و ئامرازەکانی سیاسەت وەک یەک پەنابردن بۆ توندوتیژی بەدوور دەزانن. لەڕاستیشدا پەنابردن بۆ توندوتیژی جگە لە شکستی سیاسەت -کە تەواوی پرۆژەکەی کار لەسەر دروستکردن و پاراستنی سیستمێک دەکا لەناو شار و دەرەوەی شوورەکانی شاریش، کە هیچ پێوەندییەکی بە توندوتیژییەوە نییە- هیچی تر نییە. سیاسەت و شەڕ دوو جەمسەری دژ بەیەکن، واتە یاساکانی شەڕ دژ بە یاساکانی سیاسەتن. شەڕ درێژکراوەی سیاسەت نییە، بگرە پچڕاندنی سیاسەتە. هەر کە تەپڵی شەڕ لێی دا ئیتر سیاسەت گۆڕەپانەکە بۆ توندوتیژی چۆڵ دەکا و ئەویش تا ئەو کاتەی شەڕ بەدەوام دەبێ داگیری دەکا. لە باشترین حاڵەتدا سیاسەت مافەکانی خۆی وەرناگرێتەوە مەگەر لەکاتی ئاگربەستدا نەبێ، کاتێ تفەنگەکان بێدەنگ دەبن و دژبەرەکان لەسەر یەک مێزی دانوستاندن بۆ قسەکردن کۆ دەبنەوە.

ئەمڕۆیش، تا دێ زیاتر و زیاتر ئەوە دەچەسپێ کە بەزۆری ئەوانەی دەکەونە شەڕەوە دەوڵەتان نین، بەڵکو کۆماڵ و تایفەن کە پێوەندییان بە دەوڵەتانەوە نییە. لە زۆربەی ئەو کێشە ناوەخۆییانەی لەم دواییەدا ڕوویان داوە، ئەوە سوپا نیزامییەکان نین کە بەرامبەر یەکتر وەستاون، بگرە باندی چەکدار بوون. ئەو باند و گرووپانەیش زۆربەی جار لەسەر سێرەگرتن لە دانیشتووانی مەدەنی دەژین و هەموو جۆرە هەڕەشە و قاچاخییەک بەکار دێنن، بەوەیش جۆرێکی تری توندوتیژی بۆ توندوتیژیی سەربازیی پەتی، کە

لافی ئەوە لێ دەدا بە ئامانجێکی سیاسییەوە کار دەکا، زیاد دەبێ، کە توندوتیژییەکی تاوانکارانەیە و کەشوهەوای تۆقاندن تەڵختر دەکا.

نغرۆبوونی بزاڤەکانی تێکۆشانی چەکدار لە تاواندا، دۆخی لەدەست دەرچوونی ئاسایش لە تێکڕای ئەو زەوییانەی شانۆی کێشەکانن زیاتر دەکا، لە ئەنجامی ئەمەیشدا شەڕ تا دێ زیاتر لە سیاسەت دوور دەکەوێتەوە.

لە واقیعدا، واتە لە جەرگەی کارکردندا، ناتوانرێ بەسەر دژیەکیی نێوان ئامرازە توندوتیژەکانی شەڕ و ئامانجی ئاشتیيانەی سیاسەتدا زاڵ بین. بەوەیش ئەگەری ئەوە زیاتر دەبێ ئامرازەکان هۆکانی شەڕەکە بسڕنەوە و دواجاریش ئامانجەکانی ون بین، نەخاسمە کە شۆڕشی تێکنۆلۆجی توانێکی وێرانکردنی هێندە ترسناکی بە چەکە نوێیەکان بەخشیوە، بەشێوەیەک بەکارهێنانیان مەترسیی ئەوەی تێدایە ئەو شتە لەناو ببا کە شەڕ لافی بەرگری لێکردنی لێ دەدا!

بەهەرحاڵ، ئەم شیمانەیە گرینگترە لەوەی نەپرسین لە بوونی ئامرازی تری جگە لە ئامرازەکانی شەڕ -ئامرازگەلێکی سیاسی واتە ناتوندوتیژ بن- ئەوەیش بۆ درێژەدان بە سیاسەت کاتێ دیپلۆماسییەت شکست دێنێ لە چارەسەرکردنی کێشەکەدا. لەم ڕوانگەیەوە ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە خوازیارە بەدوای "هاوتایەکی وەزیفی"دا بۆ شەڕ بگەڕێ.

بۆ بردنەوەی ئاشتی دەبێ شەڕ لەدەست بدەین، وا باوە لەدەستدانی نەریتێکیش خراپە.

* قوربانیدان
* بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە
* سیاسەت
* ئازایەتی
* ئاشتیکردن

حەقیقەت

ئەو مرۆڤەی بەئاشکرا پێداگری لەوە دەکا "خاوەن"ی حەقیقەتە مرۆڤێکی ترسناکە، چونکە کۆڵ نادا لە هەڵکوتانە سەر گومڕایی و ڕاونانی کافر و زندیق و هەڵگەڕاوەکان. ئەو مرۆڤەی تر کە وەک ئەو بیر ناکاتەوە بێ هیچ دوودڵییەک دوژمنیەتی، سەرلێشێواوە و دەبێ هیدایەت بدرێ، ئەگەر قەناعەتیشی نەکرد پێویستە بەزۆر پێی بکرێ. کاتێ حەقیقەت لە مەعریفەیەکی عەقیدەییی dogmatiqueدا دەبیەستێ، دەبێتە هۆکاری پەرتەوازەیی و کێشمەکێش و وەلاخستن و توندوتیژی. بابای ئایدیۆلۆجیستی سیکیولار و بابای ئسوڵیی ئاینی هەردووک هەمان شەڕی پشکنین دژ بە لاداوان و سەرلێشێواوان و هەڵگەڕاوان و ناپاکان بەرپا دەکەن، هەردووکیان کۆ ناکەن لەوەی بۆ چەسپاندنی حەقیقەت پەنا بۆ توندوتیژی ببەن، بەوەیش حەقیقەت دەبێتە شتێکی نامرۆڤانە و بکوژ: مرۆڤ بەناوی حەقیقەتەوە دەکوژرێ.

ئەوە ئایدیۆلۆجیست و ئسوڵین کە سەریان لێ دەشێوێ و لادەدەن، چونکە حەقیقەتی مرۆڤ ڕێبازێکی عەقائیدی پێکی ناهێنێ کە دەبێتە چەکێک بۆ شەڕکردن لەدژی مرۆڤەکانی تر، بگرە پێش هەموو شت جێی باس و خواس و بەدواداگەڕانە. حەقیقەت لە داناییەکی کرداریدایە کە پێویستی بە خستنەگەڕی ئەقڵ و ئیرادە هەیە بۆ دروستکردنی پێوەندی لەگەڵ مرۆڤەکانی تردا، لە بازنەی هەمان کێشە و لەسەر بناخەی ڕێزگرتن و نیازپاکی. ئەم پێوەندییەش هەموو جۆرە نیازخراپی و توندوتیژییەک دوور دەخاتەوە. مرۆڤ لە گەڕانی بەدوای حەقیقەتدا سەری بە زۆر گوماندا هەڵدەتەقێ، بەڵام تەنانەت بەبێ ئەوەیش حەقیقەت بزانێ فێر دەبێ دژ-ی حەقیقەت چییە، پێچەوانەی حەقیقەت برێتییە لە توندوتیژی کە ئەشکەنجەی مرۆڤایەتی دەدا. بەم واتەیە ناتوندوتیژی حەقیقەتی مرۆڤ بەرجەستە دەکا.

ئەم حەقیقەتەیش کەس بۆی نییە خۆی بکاتە خاوەنی، بگرە هەر کەس تەنیا مافی ئەوەی هەیە هەوڵ بدا لێی نێزیک ببێتەوە.

هەر هێندەی حەقیقەت وەک ئایدیۆلۆجیایەک کە لە دەرەوەی مرۆڤدایە وێنا کرا و پەی پێ برا، ئیدی ئەو پێوەندییەی تاک لەگەڵ حەقیقەت دەیبەستێ، رێک وەک ئەو پێوەندییەی لێ دێ کە لەگەڵ مەبەستێکدا دەیبەستێ. لەوکاتەدا دەبێتە خاوەنی وەک ئەو کەسەی شتێک لای خۆی هەڵدەگرێ، خۆی بە خاوەنی حەقیقەت دەژمێرێ و ئەرکی بەرگری لێکردنی دەگرێتە ئەستۆ وەک ئەو کەسەی بەرگری لە موڵکێکی خۆی دەکا. هەروەها سڵ ناکاتەوە لەوەی بۆ بەرگریکردن لە حەقیقەت پەنا بۆ توندوتیژی و بگرە کوشتنیش ببا.

حەقیقەت لە دەرەوەی مرۆڤ نییە. بگرە لە پێوەندیی راستەقینەی مرۆڤدایە لەگەڵ مرۆڤەکەی تر، ئیتر ئەو کەسە هەر کەس بێ، تەنانەت ئەگەر دوژمنێکیش بێ. ئەم حەقیقەتە لەسەر بناخەی دانان بە مرۆڤایەتیی هەموو مرۆڤێک و رێزگرتنی دامەزراوە و هەوڵ دەدا لەگەڵ دژبەرەکە نەک بەدژایەتیکردنی، خۆی بسەلمێنێ، بەمەیش ناتوندوتیژی دەبێتە کودەتایەک لە گەڕان بەدوای راستیدا. لە چوارچێوەی کۆمەڵگەی مرۆڤدا حەقیقەتی ناتوندوتیژی دێتە بەرگەگرتن و ژیان و دروستکردن. ئەم حەقیقەتە هزر و کارە و لێک دانابڕێن: هزر کارکردن ئاراستە دەکا و کاریش راستیی هزر تاقی دەکاتەوە.

بەپێچەوانەی حەقیقەتێکی ئایدیۆلۆجی کە لە سیستمێک هزری پەتیی بەسەر خۆدا داخراودا بەرجەستە دەبێ کە دەستبەسەرە و لافی راڤەکردنی دنیا لێ دەدا، ناتوندوتیژی لە جەوهەردا خواستێکی رۆحییە، ئەرک و ئەزموونێکی رۆحییە، هەر هێندەی حەقیقەت بوو بە فیکرێکی رووت کە مۆرکێکی رەهای پێ بدەین، دەکەوینە ناو لۆجیکێکی توندوتیژانە. ئەگەر ئەوەی بانگەشەی ناتوندوتیژی دەکا سازش ناکا، ئەوە لەبەرئەوەیە

سازشکردن لەگەڵ توندوتیژیی بکوژ مەحاڵە، ئەگەر ناتوندوتیژی ناتوانێ توندوتیژی قبووڵ بکا، لەبەرئەوەیە لەڕاستیدا توندوتیژی قابیلی بەرگەگرتن نییە. ئاخر چۆن دەکرێ ڕەوایی بدرێتە پەنابردن بۆ توندوتیژی بۆ بەرگریکردن لە حەقیقەت ئەگەر زانیمان هەموو توندوتیژییەک مرۆڤایەتیی مرۆڤ بریندار دەکا و ئێشی پێ دەگەیەنێ، مرۆڤایەتیی ئەو کەسەی تاڵاوی توندوتیژییەکە دەچێژێ و تەنانەت هی ئەوەیش توندوتیژییەکە دەکا؟

توندوتیژی زۆر واقیعییە، کردارییە، بەرهەست و لە زۆر هەڵوێستدا بابەتییە و لەوانەیە هەندێ جار پێویستیش بێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا هەرگیز ڕاست نییە، چونکە بەردەوام پێوەندی لەگەڵ ئەوی تر ساختە دەکا، بەوەیش حەقیقەتی ناتوندوتیژی ڕێگرە: ڕێگرە لە هەر هەنگاوێکی فیکری کە بیەوێ شەرعییەت بە کوشتنی مرۆڤ و بێتاوانکردنی بکوژ بدا. بەڵام لەکاتێکدا مرۆڤی ناتوندوتیژ هەر دەستبەردان (تنازل)ێکی ئەقڵی لەسەر ئاستی فیکر ڕەت دەکاتەوە، لەوانەیە لەسەر ئاستی کردار ناچاری هەندێ سازش ببێ. لەم بوارەیشدا خۆی لە هەر یەقینێکی کرداری داڕنیوە، چونکە کردار بانگەشە بۆ ئەوپەڕی لەخۆبوردەیی دەکا.

دەبێ مرۆڤایەتیمان لە حەقیقەت زیاتر خۆش بوێ. ئەمەیش واتەی ئەوەیە حەقیقەت بە خۆشەویستیی مرۆڤایەتی دەست پێ دەکا. لێرەدا مێژوو شاهێدە و- ئەزموونیش ڕۆژانە ئەوە دووپات دەکاتەوە- کە حەقیقەت هەر هێندە ڕەهاییی بەخۆی بدا دەبێتە هەڵگری توندوتیژی و لە ناتوندوتیژیدا جێگیر نابێ. ئەگەر حەقیقەت شەرعییەتی توندوتیژی لە ڕیشەوە دەرنەهێنێ بەدڵنیاییەوە ساتێک دێ توندوتیژی وەک ئامرازێکی ڕەوا بۆ بەرگریکردن لە حەقیقەت دەردەکەوێ. دانانان بە ئەرکی ناتوندوتیژیدا دەرفەت بۆ ڕەتکردنەوەی وەهم بەتەواوی دەڕەخسێنێ، ئەو وەهمەی ئایدیۆلۆجیاکان و هەڵگرانی بەپێویست و دادپەروەرانەی دەزانن بۆ بەرگریکردن لە حەقیقەت پەنا بۆ توندوتیژی ببەن.

پەنابردن بۆ توندوتیژی یەک شت دەگەیەنێ، ئەویش گرتنی شوێنێکە کە حەقیقەت ناتوانێ لەوێ بێ. لافی خزمەتکردنی "حەقیقەت" و بەرگری لێکردنی بە توندوتیژی لێ دەدەین، لەکاتێکدا بەکردەوە "حەقیقەت" خزمەتی توندوتیژی دەکا و بەرگریی لێ دەکا. لەم هاوپەیمانییە ناقۆڵایەدا ئەوەی بەهێز دەبێ توندوتیژییە نەک حەقیقەت. هەموو شتێک وا بەڕێوە دەچێ وەک ئەوەی حەقیقەت لە بەرژەوەندیی توندوتیژی حوکم بدا، بەشێوەک توندوتیژی وەک حەقیقەت دێتە پێش چاو. دواجار توندوتیژی سەردەکەوێ و سیستەمی خۆی دەسەپێنێ مادەم مرۆڤ لەڕووی فیکرییەوە تێوەگلانی مرۆڤی مسۆگەر کردبێ. بەڵام لەڕاستیدا توندوتیژی سەرلێشێوانە، سەرلێشێواوی هەموو ڕێبازێکیش باوەڕی وایە توندوتیژی پاساوی هەیە، واتە توندوتیژی بە مافێکی مرۆڤ دەزانێ. توندوتیژی بەرجەستەبوونەکانی حەقیقەت کە دەکرێ لەناو مرۆڤەکاندا گەڵاڵە ببێ پەک دەخا.

زۆر جار باس لە "هێزی حەقیقەت" دەکرێ. دەبێ واتەی ئەم دەستەواژەیە چی بێ؟ توندوتیژی بەردەوام لەپشت درۆوە خۆی حەشار دەدا و پشتی پێ دەبەستێ، چونکە پێویستی بە پروپاگەندەیەک هەیە تا ببێتە پاساو لای ئەوانەی توندوتیژ دەیەوێ بیانخاتە ژێر فەرمانی خۆی. ئەوەی هێز بە توندوتیژ دەبەخشێ گوێڕایەڵیکردنی ئەوانەیە خزمەتی دەکەن بۆ ئەو درۆ و دەلەسانەی هەڵیان دەبەستێ تا لە بەرگێکی جواندا خۆ پیشان بدا و باڵادەستیی بەسەر زەینی خەڵکدا مسۆگەر بکا. جەوهەری ئایدیۆلۆجیای توندوتیژ درۆیە. یەکەمین هەنگاوی بەرەنگاریکردنیش کە مرۆڤی ئازاد بەرپەرچی پێ بداتەوە بریتییە لە ملنەدان بە درۆ و کۆششکردنە بۆ ژیان لەناو حەقیقەتدا.

هێزی حەقیقەت لەوەدایە دەتوانێ درۆی توندوتیژی ئاشکرا و ڕیسوا بکا، بەوەیش پێشوەخت لاوازی دەکا، چونکە خۆدابڕ (منشق) بە زاتکردنی بۆ گوتنی ڕاستی، درزێک دەکاتە تەوقی تۆتالیتارییانەی توندوتیژی. هەرگیز

گوتنی "هەق" بێهوودە نابێ. قسەی ڕاست کە بە زاری مرۆڤێکی ئازاددا دێ لەناو ویژدانی ئەوانەی لەناو درۆدا دەژین دەنگ دەداتەوە تەنانەت بەبێ ئەوەی بەخۆیان بزانن، دووریش نییە ئارەزووی کپبوویان بۆ بردنەسەری ژیانێکی شەرەفمەندانە بێدار بکاتەوە.

بەلام حەقیقەت ناتوانێ ئەو کەسە ناچار بکا کە ئەقلّی دادەخا و بەر بۆ ئارەزووی توندوتیژیی ناو ناخی خۆش دەکا. هێزی حەقیقەت هێزێکی لەسەرخۆیە و ناتوانێ دەستودەم هێزی دڕندانەی توندوتیژی بوەستێنێ. بۆیە پێویستە لە کێشە و ململانە کۆمەلایەتی و سیاسییەکاندا، حەقیقەت لەڕێی کردارەوە خۆی نمایان بکا، ئەو کاتە حەقیقەت لەڕێی هێزی ڕاستەقینەی کارکردنەوە، واتە هێزی کارکردنی دادپەروەرانەوە- چ لە ئامانجەکانی و چ لە ئامرازەکانیدا- ڕێگەیەک بۆ خۆی دەکاتەوە، چونکە هێزی ناچارکردن تەنیا بەرهەمی کارکردنە و کاریگەریی کارکردنیش مەرجدار و نایەقین و سنووردار و ڕێژەییە. لەگەلّ ئەوەیشدا کاتێ کاراییی کاری ناتوندوتیژانە دەگاتە ئەوپەڕی پلەکانی، ئەوە بەو واتەیە نییە کە توندوتیژی مافەکانی خۆی بەدەست دێنێتەوە، بگرە هێشتا ئەرکی ناتوندوتیژی وەک حەقیقەت دەمێنێتەوە. توندوتیژی تەنانەت ئەگەر وەک زەرورەتیش بێتە پێش چاو، ئەوە واتەی ئەوە نییە شتێکی ڕەوا یاخۆ شەرعییە، زەروورەت یەکسان نییە بە شەرعییەت.

فەلسەفە دەوێرێ جەخت لەوە بکا کە ناتوندوتیژی گوزارشتکردنە لە حەقیقەتی مرۆڤ و پێویستە کار لەسەر ڕەهەندێ جیهانییانە لە مرۆڤدا بکرێ. مرۆڤ بە بەدیهێنانی ئەرکی ناتوندوتیژی لە ژیانی خۆیدا، مرۆڤایەتیی خۆی وەک بوونەوەرێکی عاقلّی خاوەن ویژدانی ڕۆحانی بەدی دێنێ.

* ئسولّیەت

* ئایدیۆلۆجیا
* ڕۆحانیەت
* فەلسەفە

دیالۆگ

زمانی ئەقڵ تایبەتمەندیی مرۆڤە، مرۆڤ بە دروستکردنی پێوەندییەک لەگەڵ مرۆڤەکەی تر کە لەسەر بناخەی ئاڵوگۆڕی قسە دامەزراوە، کەسایەتیی خۆی دروست دەکا. دیالۆگ ئەو وتوویژەیە لەناو دوو کەس یان چەند کەسێکدا دەکرێ لەگەڵ گوێ شلکردن بۆ گوتاری هەریەکەیان و ڕێزگرتنی ئەو گوتارە. لەناو ئەو مرۆڤانەی ئەقڵیان هەڵبژاردووە، ئەم دەمەتەقێیە دوور لە هەر توندوتیژییەک بەڕێوە دەچێ. کاتێ ناکۆکییەکیش سەر هەڵدەدا کێشە دروست دەبێ، بەڵام هەر لەڕێی دیالۆگەوە مرۆڤە ژیر و هۆشمەندەکان هەوڵ دەدەن چارەسەرێکی دروست بۆ ئەو کێشەیە بدۆزنەوە. کۆمەڵی کۆمەڵایەتی و سیاسی لەسەر دیالۆگی دیموکراسیی نێوان سەرجەم هاووڵاتییان دامەزراوە. ئەم "پێکەوە قسەکردنە"یە کە تەلاری شار دروست دەکا.

ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژی لە ڕووبەڕووبوونەوەیدا لەگەڵ کێشە، هەوڵ دەدا هەموو هێزی قسەکردن بخاتە کار. پێداگری دەکا لەسەر بەکارهێنانی تەواوی تواناکانی دیالۆگ لەگەڵ دژبەر، ئەویش لەڕێی بزواندنی ئەقڵی بەمەبەستی قایلکردنی، بگرە تەنانەت بزواندنی ویژدانی بەمەبەستی هیدایەتدانی. جا ئەگەر گفتوگۆی قبووڵ کرد ئەو کاتە دەتوانرێ لەپێناو گەیشتن بە ڕێککەوتنێک کە مافی هەردوو لا مسۆگەر بکا، ڕاستەوخۆ دانوستاندنی لەگەڵدا بکرێ. ناخۆشبەختانە پەنابردن بۆ دیالۆگ لەگەڵ کەسانێکدا کە ئامادە نین مل بۆ هەق کەچ بکەن بەس نییە بۆ یەکلاکردنەوەی کێشەکە. بەزۆریش دەردەکەوێ هێزی قسەکردن، وێڕای

هەموو شتێک، دەستەپاچەیە لە ئاست ناچارکردنی ئەو دەستڕۆیشتووانەی بەرگری لە سەرمافەکانیان دەکەن، بۆ دەستبەردان. ئەوەی بەگشتی هەڵوێستی ستەم جیا دەکاتەوە، بەوردی برێتییە لە مەحاڵیی دیالۆگ لەناو لایەنە ناکۆکەکاندا. کاتێکیش دیالۆگ مەحاڵ بێ تێکۆشان دەبێتە شتێکی حەتمی.

لێرەوە، ناکرێ دیالۆگ ئامرازێک بێ بۆ کردنەوەی کێشەکە بەڵکو تێکۆشان ئامرازی "کردنەوە"ی دیالۆگە. لەکاتێکدا کاری توندوتیژ سەرکێشی دەکا بە زیادکردنی ئاستەمیی دیالۆگەکە، دەشێ کاری ناتوندوتیژی بەدرێژاییی ماوەی کێشەکە ئیرادەی دیالۆگ بەرجەستە بکا. دەبێ دژبەر بەجۆرێ لە جۆرەکان بە "هاوبەش" دابنرێ کە پێویستە دواجار لەگەڵی بگەیتە لێک تێگەیشتن. ئامانجی تێکۆشان هێنانەکایەی هەلومەرجی دیالۆگە لەرێی خولقاندنی هاوسەنگییەکی نوێی هێز کە بڕیاربەدەستان ناچار بکا دان بە چالاکەکاندا بنێن وەک دیالۆگکاری پێویست. ئەو کاتە دەکرێ دەرگەی دانوستاندن بکرێتەوە بۆ گەڕان بەدوای خاڵەکانی رێککەوتنێک کە کۆتایی بە کێشەکە بێنێ و دادپەروەری بەرقەرار بکا.

* ناچارکردن
* دانوستاندن
* هێز
* قسە
* کێشە

ئاژەڵ

بەبڕوای گاندی، ئەو ئەرکی ناتوندوتیژییەی پێویستە مرۆڤ ڕەفتاری خۆی بەپێی ئەوە بگونجێنێ، تەنیا پێوەندیی بە مرۆڤەکانی ترەوە نییە و بەس، بگرە پێوەندیی بە هەموو گیانلەبەرەکانی تری دنیای ئاژەڵ و ڕووەکیشەوە

هەیە. بەمەیش مەهاتما لەناو کەلەپووری فەلسەفیی مەزن و ڕیشەداری هندیدا لە هەمان کاتدا دەچێتە ناو هندۆسیەت و جەینیزم و بوودیزم. ژیان یەکە و پارچە پارچە ناکرێ و مرۆڤیش مەیلێکی سرووشتیی هەیە کە بە هاوئاهەنگی لەگەڵ سەرجەم گیانلەبەرکانی تردا بژی. ئەنجامدانی هەر توندوتیژییەک بەرامبەر بچووکترین بوونەوەر ئەو هاوئاهەنگییە تێک دەدا و دەبێتە بایسی پشێوییەک کە لەئاکامدا مرۆڤ خۆی دەبێتە قوربانی. هەر بۆیە گاندی باش دەرکی بەوە کردبوو کە مەحاڵە مرۆڤ بتوانێ بە ناتوندوتیژییەکی ڕەها بژی، چونکە مرۆڤ- هیچ نەبێ تەنیا لەبەر مانەوە لە ژیاندا- بەکردەوە ناچارە ملکەچی یاسای زەروورەت ببێ کە وای لێ دەکا زۆر کاری توندوتیژی دەرهەق بە ئاژەڵ و ڕووەکەکان ئەنجام بدا.

دەبێ دان بەوەدا بنێین کە ڕۆژئاوا زێدەڕۆییی کردووە لە فەرامۆشکردنی ئەرکی ڕێزگرتن بەرامبەر بوونەوەرە زیندووەکان لە هەردوو جیهانی ئاژەڵ و ڕووەکدا. مرۆڤی ڕۆژئاوایی وای داناوە ئاژەڵ ملکەچ و ژێربار و چاوەڕوانی ئاماژەی ئەون و بۆ جێبەجێکردنی پێویستییە تایبەتەکانی خراونەتە ژێر دەستی. لێرەوە ئاژەڵ وەک ماڵێک پۆلبەندی کرا کە دەکرێ مرۆڤ ببێتە خاوەنی و بەبێ ئەوەی کەس هیچ مافێکی بەسەریەوە هەبێ. ئاژەڵ هیچ مافێکی نییە و مرۆڤیش هیچ ئەرکێکی لەسەر نییە بەرامبەری، بەوەیش ئەو توندوتیژییەی بەرامبەر ئاژەڵ بەکاری دێنێ بە توندوتیژی حسێب نییە، چونکە توندوتیژی دژ بە ئاژەڵ دەچێتە خانەی سیستمی سرووشتیی شتەکان و ملکەچی یاسای ئەخلاق نابێ. لەبەرئەوە ئەم توندوتیژییە بە خراپە دانانرێ و دەکرێ ئەو مرۆڤەی ئەنجامی دەدا ویژدانی تەواو ئاسوودە بێ، چونکە بەگشتی هیچ خورپەیەک بەدڵیدا نایە کاتێ بێ پەروا پەنا بۆ خراپترین شێوازی توندوتیژی دژ بە ئاژەڵان دەبا و ئامانجی یەک شتە ئەویش تەنیا تێرکردنی ئارەزووە تایبەتەکانیەتی، تا کار گەیشتە ئەو ڕادەیەی تەنانەت ئەوانەیش بڕوایان وایە ئەرکی سەرشانیانە نارەزایی

لەدژی توندوتیـژیـی سـەر ئاژەڵان دەربـڕن، گـومـان لەوە بکرێ بوونەتە قوربانیی هەستیارییەکی نەخۆشی-ئامێز.

بەڵام پاش گوتنی هەموو ئەمانە، دەمێنێتەوە جەخت لەوە بکەین کە ئەوە هەرگیز لە سرووشتی مرۆڤ نییە ببێتە دڵڕەقترین تفەنگچی لەسەر زەوی.

کەلەپووری فەلسـەفیی ڕۆژئاوایی نەیویسـتووە بیـر لە ناسنامـەی ئاژەڵی بکاتەوە مـەگـەر بە ڕێگەیەکی نەرێنی نـەبێ و بەبێ کـەمـتـرین جـیـاکـاری پێداگری لەوە دەکا کـە ئاژەڵ هیچ نییـە جگە لەم بوونەوەرە بـێ زمـان و بێ ئەقڵ و نائازاد و نـاهۆشـیـارە و قـەت وەک "بوونەوەرێک خـۆی بۆ خـۆی" سـەیری ئاژەڵی نەکردووە، بگرە تەنیـا لە چوارچێوەی پێوەندی بە مرۆڤەوە سـەیری کـردووە و ڕەفـتـاریشـی تەنیـا بەبەراورد بە ڕەفـتـاری مـرۆڤ هەڵسەنگاندووە. ناسنامەکەی بەو شتانە دیاری کراوە کە لە مرۆڤ جیای دەکاتەوە، لەو کاتەیشدا تەنیا کەموکورییەکانی دەردەکەون، بەوەیش ئاژەڵ هەر لە بنەڕەتدا وەک بوونەوەرێکی هیچ سەیر دەکرێ. لەبەرئەوەیش هیچکام لە سیفەتە باشەکانی مرۆڤی تێدا نییە، بۆیە هیچ مافێکیشی نییە.

ئێمـە دەزانین ئاژەڵ، ئەگەرچی بوونەوەرێکی ژیر نییـە بـەڵام بوونەوەرێکی هەسـتیـارە، واتە دەتوانێ هەست بە چێژ و ئازار بکا. بگرە ئاژەڵ نیگایەکی هەیە شێوەی دەموچاو وێنە دەکێشێ، بە بینینی ئەو نیگایە دەکرێ مرۆڤ تێ بگا کـە ئاژەڵ تەنیـا ئامێرێک یاخـۆ دەزگـەیەکی مـیکانیکی نییـە، بگرە بوونەوەرێکی زیندووە کە نهێنییەکی تێدایە.

پێشوازیکردن لە ئازاری ئاژەڵ مرۆڤ لە ئارەزووی توندوتیژی بەرامبەری دادەماڵێ. سەرەنجام بێموبالاتی بەرامبەر ئەو ئازارە کارێکی نامرۆڤانەیە چونکە مـرۆڤـایەتی دەخـوازی لەبەردەم ئازاردا هـەست بە بەزەیی بکەین، هەڵاوێرانی ئاژەڵیش لەم بەزەییە نیشانەی نابینایی و نامرۆڤایەتییە. لێرەدا بەگژ هەموو گاڵتەجاڕییەکاندا دەچینەوە و جەخت دەکەین کە نابێ هزری فەلسەفی شـەرم بکا لە جەختکردنەوە لەوەی ڕێزگرتنی ئاژەڵایەتی یەکێکە لە

ئەرکە ئەخلاقییەکانی مرۆڤایەتی، بەڵام دیارە مەبەست ئەوە نییە ئاژەڵ بمرۆڤێنرێ تا جەخت لەوە بکرێ کە خاوەن مافە، بگرە پێویستە ڕێزی ئاژەڵ بگیرێ بەو ناسنامەیەی تایبەتی خۆیەتی. واتە بە ڕێزگرتن لەو جیاوازییە جەوهەرییەی لە مرۆڤ جوێی دەکاتەوە.

پێویستە ئەو بیرۆکەیە بەشێوەیەکی بنبڕ ڕەت بکەینەوە کە دەڵێ پیشاندانی ڕێز بۆ ئاژەڵ لەسەر حسێبی ئەو ڕێزەیە کە پێویستە لە مرۆڤ بنرێ، وەک ئەوەی داننان بە مافەکانی ئاژەڵدا لە دەرەنجامدا ناپاکیکردن بێ لە مرۆڤ، کە پێچەوانەی ئەمە ڕاستە، ئەوە کە مرۆڤ بەو ئاسانییە دەست بەسەر ئاژەڵدا دەگرێ و دەیقۆزێتەوە و بەخراپی و ڕەقی مامەڵەی لەگەڵدا دەکا و ئەشکەنجەی دەدا و دەیکوژێ، بەدڵنیاییەوە کار لە ڕەفتاری ئەو کەسە بەرامبەر مرۆڤەکانی تریش دەکا. مرۆڤ بۆ ئەوەی کارە توندوتیژەکانی بەرامبەر دوژمنەکەی باشتر پاساو بدا، هانا بۆ ئەوە دەبا کە ئەو دوژمنە شایستەی ئەوە نییە وەک مرۆڤ مامەڵەی لەگەڵدا بکرێ و وا نیشان دەدا کە ئەو وەک مرۆڤ ڕەفتار ناکا. وابەستەیی و تێکەڵییەک لەناو شەرعییەتدان بە سەربڕینی ئاژەڵ و پاساودانی کوشتنی مرۆڤدا هەیە. مرۆڤ بۆ ئەوەی شەرعییەت بەو توندوتیژییانە بدا کە بەرامبەر دوژمنەکەی دەیکا دەبێ سیفەتی مرۆڤبوونی لێ دابڕنێ، تا بتوانێ تێی بسرەوێنێ و بگرە ئەگەر پێویستی کرد بشیکوژێ. داڕنینی سیفەتی مرۆڤایەتی لە دوژمنەکەی سەردەکێشێ بۆ ئەوەی وا بڵاو ببێتەوە کە ئەو وەک ئاژەڵ، وەک چوارپێیەک و بگرە هەندێ جار خراپتر لەوەیش ڕەفتار دەکا. لێرەوەیە کۆمەڵێ جوێن هەن کە بەکار دێن، زمانێکە پڕە سیفەتی ئاژەڵان.

بەمەیش ئەو مرۆڤەی تر، ئەو نەناس یان نامۆ یان دژبەر یان دوژمن یان دزەکار و...هتد کە باز دەداتە ناو کایەی زیندووی ئێمە و مەترسییەکمان بۆ دروست دەکا، سیفەتێکی نامرۆڤانەی دەدەینە پاڵ کە شێوەیەکی ئاژەڵانەی پێ بدا. لەوە بەدوا ئیدی خۆمان لەوە سەرفراز دەکەین کە چی تر وەک

مـرۆڤ مـامـەڵەی لەگـەڵدا بکەین. بۆیە پێـویسـتـە دەرک بەوە بکەین کـە ڕێزگرتنی ئاژەڵ لەگەڵ ڕێزگرتنی مرۆڤدا ناکۆک نییە، بگرە بەهێزی دەکا. بەوەیش دەردەکـەوێ ڕێزگـرتنی ئـاژەڵایەتی قـۆناخـێکی دەسـتـپـێکە بۆ ڕێزگرتنی مرۆڤایەتی.

ترس

ترس شتێکی نییە جێی شـەرم بێ، ئەو بەسادەیی شتێکی مرۆڤانەیە. ترس ئەو ورووژانەیە ئاگـەدارمـان دەکـاتەوە لـە بوونی مـەترسـیـیـەکی شـاراوە و غەریزەی مانەوەمان تێدا دەبزوێنێ کە داوامان لێ دەکا خۆمان بپارێزین. ترس وریاییـمـان دەداتێ بەوەی پێـمـان دەڵێ ئێـمـە بە ناوچەیەکی مۆڵەقـدا گوزەر دەکەین: "ئاگات لە مەترسییەک بێ!". داوامان لێ دەکا وت و وریا بین تا بتـوانین ڕووبەڕووی ئەم هەڕەشـانە ببینەوە کـە ڕەنگە ڕوومـان تێ بکەن. ئازایەتی فەرامۆشکردنی ترس نییە بگرە کۆنترۆڵکردنی ترسـە. هەر ترسـە وا دەکا بتوانین ئازا بین.

هەر لـە منداڵیـیـەوە بەچکەی مـرۆڤ چەنـدان مـەترسـی تاقی دەکـاتەوە. پێـویسـتـە پەروەردە هەوڵ بدا منداڵ فـێـری ناسـینەوەی ترس و نـاونان و دەربڕین و تێپەڕاندنی بکا. کاتێ کەسێکی گەورە لە تەنیشتی منداڵە و بە چاونەترسی و نەرمییەوە ئاماژەی دەداتێ کە "مەترسـە!" دەکرێ پێشـوەخت یارمەتیی بدا بۆ دڵنیایی و متمانە بەخۆبوون. بەڵام نابێ ئەم ئاماژەیە حاشا لە ترسی منداڵ بکا، بگرە دەبێ ئەوەی بەگوێدا بچرپێنرێ کە "مـافی خـۆتە بترسیت، بەڵام ترس داوات لێ دەکا ئازا بی، بەپشتبەستن بە هەندێ وزەی تر کە لەتۆدایە دەتوانی بەسەر ترسدا زاڵ بی".

ترس لە هـەمـوو کـەسـێکدا هەیە و پێـویسـتـیش نیـیـە بە دان پێدانـەنانی سـەرکـوت بکرێ، بەپێـچـەوانەوە دەبێ بوونی بـە ئـاسـایی وەربگیـرێ و هـەوڵی قـبـووڵ و ڕامکردن و بەرگـەگـرتن و بەسـەردا زاڵبـوونی بدرێ، دەبێ بـەبێ

پسانەوە ئەم کۆششە بکرێ. هاتنی ئەوی تر بۆ لام کارێکی مەترسیدارە، یان لانی کەم لەوانەیە مەترسیدار بێ و لەوانەیشە وا نەبێ، بەڵام من هیچ لەو بارەوە نازانم، بۆیە وا هەست دەکەم مەترسیدارە. زۆر جاریش ڕێک دەکەوێ ترس مەترسی دێنێ نەک مەترسی ترس بێنێ، چونکە مەرج نییە ئەوی تر نیازی خراپی هەبێ بەرامبەرم بگرە ڕەنگە نیازی چاکەی هەبێ، بەڵام من نازانم. لەبەر ئەوە بوونی ئەوی تری نامۆ و نەناس سێبەرێکی گومان دەخاتە سەر ئایندەم و دەمخاتە حاڵەتێکی نائارامی، دڵەڕاوکە، ترس، ترس لە مەترسی، ترس لە سزا و دواجاریش ترس لە مردنی توندوتیژ.

هەروەها مەترسی هەیە ترس لە مرۆڤەکەی تر پاڵم پێوە بنێ بۆ هەڵاتن لەبەردەم کێشەکە. بەڵێ، لەوانەیە هەڵاتن لە مەترسییەکی گەورە باشترین ڕێگەی هەنووکەیی بەردەست بێ بۆ خۆلادان لە خراپتر، بەڵام هەڵاتن کێشەکە وەک خۆی دەهێڵێتەوە و دەبێ ئەم جارەیان بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی بگەڕێینەوە. زۆر جاریش مەترسیی ئەوە دەکرێ هەڵاتن ترسنۆکی بێ، هەر بۆیە پێویستە بتوانم بەسەر ترسەکەمدا زاڵ بم تا بتوانم ڕووبەڕووی ئەوی تر ببمەوە و پێوەندییەکی لەگەڵ دروست بکەم کە لەسەر ڕێزگرتنی مافی دووسەرەمان دامەزرابێ.

ترس مرۆڤ ئامادە دەکا تا خۆی لە هەڵوێستی دەمارتوندی و دوژمنایەتیدا بەرامبەر ئەوی تر دابنێ، ئەو کاتە هۆکارێکی ناعەقڵانی لە پەرەسەندنی پێوەندییەکانی نێوان مرۆڤەکاندا دێتە سەر خەت و دوور نییە دەست بەسەر هەڵوێستەکەدا بگرێ. ترس خراپەیەکی ئامۆژگاریکەرە جا چ داوای ملکەچکردن بکا یان هانی توندوتیژی بدا. ترس لای مرۆڤ یەکێکە لە بەهێزترین هاندەرەکانی توندوتیژی، زاڵبوونی مرۆڤ بەسەر ترسدا و جڵەوکردنی ئەو ورووژان و ئارەزووانەی ترس دەیانبزوێنێ، دەرفەت دەڕەخسێنێ بە ئامرازگەلی تری جیاواز لە ئامرازە توندوتیژە وێرانکەرەکان هەستی دوژمنکارییەکەی دەرببڕێ.

تەنیا ئەقڵ نییە کە پێویستە بڕیاری ناتوندوتیژی بدا، بەڵکو دەبێ جەستەیش لێ ببڕێ. مرۆڤی ترساو بوونەوەرێکی بەرجەستەیە، جەستەیی و لاشەییە. ترس لاشەییە و مرۆڤ بۆ ئەوەی بەسەریدا زاڵ بێ پێویستە بەسەر جەستەیدا زاڵ ببێ. ئەو تەکنیکانەی دەرفەت بۆ تاک دەڕەخسێنن تا باشتر جەستەی بناسێ و باشتر جڵەوی بکا، بۆ پێشڕەویکردن لەسەر ڕێگەی ناتوندوتیژی زۆر بەکەڵکن. لە کاری ناتوندتیژانەدا ئەوە جەستەیە کە سەرکێشی دەکا و لە ڕیزی یەکەمدا دەمێنێتەوە و زەبری بەر دەکەوێ و گژبەریی توندوتیژی و بەرەنگاریی مەرگ دەکا، جا ئەگەر جەستە زێدەڕۆیی لە منجڕیدا کرد، ترس فەلەجی کرد و جڵەو نەکرا، ئەقڵ بەئاستەم دەتوانێ ژێری بکا. پێویستە جەستە خۆی ئامادە و پەروەردە بکا و خۆی ڕابهێنێ تا بتوانێ بەسەر هەڵچوون و مەترسیەکانیدا زاڵ ببێ.

بۆ ئەوەی بەسەر ترسەکانماندا زاڵ بین، پێویستە بتوانین بیلێین- "بیخەینە ناو وشە"- بە خۆمان و بەوانی تریش. پێویستە فێربین گوێ لە ترسەکانی ئەوانی تر بگرین و گوێیان بۆ شل کەین. پێکەوە دەتوانین بەسەریدا زاڵ بین، لێرەوە پێویستە هەندێ جێ بدۆزینەوە کە تێیاندا بتوانین پێکەوە ترسەکانمان نمایان بکەین. لە ئاکامدا، بە کارکردنمان پێکەوە دەتوانین لەوە دڵنیا بین بەسەریدا زاڵ بووین.

کاری ناتوندوتیژانە پەلمان دەگری بۆ دابەزینە شەقام بۆ دەربڕینی ئیرادەی خۆمان بۆ بەگژاچوونەوەی ستەم بە ئاشکرا، ئەوەیش دەخوازی سەرکێشی بکەین بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستەخۆی جەستەیی لەگەڵ ئەوانی تر جا ئاخۆ ئەوانە دژبەران بن یاخۆ پیاوانی پۆلیس. ئەم ڕووبەڕووبوونەوەیە ترسێنەرە، دەترسین لە ماڵ بچینە دەر تا کارێکی گشتی بکەین کە ڕووبەڕووی هەڕەشەکانی ئەوانی ترمان دەکاتەوە و مەترسیی ئەوە هەیە ئەم ترسە بمانکاتە دیلی خۆشیی ژیانی تایبەتی خۆمان.

دەوڵەتان بە پلەی جیاواز، چەندان مەترسی دروست دەکەن و لە ناو

هاووڵاتیـیـاندا برەوی پێ دەدەن بە مـەبەسـتی بەدەسـتـهـێنانی ملکەچی و بێدەنگی و گوێڕایەڵییان کە ئەو دەوڵەتانە پێویستیانە بۆ مسۆگەرکردنی باڵادەستییان. مەرجیش نییە پەنا بۆ تۆقاندن ببەن، تەنیا ئەوە بەسە هەڕەشەیەکی بەردەوام بکەن تا پارێزگاری لە ترسێکی بەردەوام بکەن کە بەسە بۆ سەپاندنی "یاسا و سیستم"! دواجار هاووڵاتییان ئەو ترسە لە ناخی خۆیاندا هەڵدەگرن. بۆ ئەوەی بوێرێ گژبەریی دەوڵەت بکا بە چوونە ناو خۆپیشاندانی ناڕەزایی و کاری یاخیبوون، ئەوا دەبێ فێری دەرکردنی ئەو ترسە ببێ. داناییی هاووڵاتی کاتێ دەست پێ دەکات کە چیتر ترسی لە جەندرمە نەمێنی، هەروەها لەوانەیە دەوڵەت یاری بە مەترسیی هاووڵاتییان بکا لە ڕێی ڕەواجدان بە بیرۆکەی بوونی مەترسییەکی دەرەکی، دەوڵەت چەندە بزانێ بەباشی قەناعەت بە هاووڵاتییانی بکا کە مەترسییەکی دەرەکی هەڕەشەیان لێ دەکا باشتر دەتوانێ گوێڕایەڵیکردنیان مسۆگەر بکا. پێویستە هاووڵاتییان خۆیان لەم ترسە ساختەیە ڕزگار بکەن، ئەویش بە شکستهێنان بەو لایەنە هەڕەشەئامێزەی لەو پڕوپاگەندە ئایدیۆلۆجییەی دەوڵەتدایە.

*جەستە

* ئازایەتی

* شەڕانگێزی

* ململانە

بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە

دەبێ هەموو کۆمەڵگەیەک ئامادە بێ بۆ بەرگری لەخۆ کردن دژ بە هەر هەڕەشەیەکی دەستدرێژیکردنە سەر کە لەوانەیە کەرامەت و ئازادیی ڕۆڵەکانی لەبەین ببا. کۆمەڵگەکان لە دێر زەمانەوە و تا ئەمڕۆیش هەوڵ دەدەن بە خۆ ئامادەکردن بۆ شەڕ ئاشتی مسۆگەر بکەن. کەواتە تا چ

ڕادەیەک دەشێ بیر لە جۆرە بەرگریکردنێک لە کۆمەڵگەکان بکرێتەوە کە لەسەر بنەماکانی ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە و ڕێگەکانی دامەزرابێ؟

لە بازنەی ستراتیجیەتی بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانەدا، شانۆی ڕووداوەکان لە کۆمەڵگە پێک دێ بە ئەندام و دامەزراوە دیموکراسیەکانیەوە. لەڕاستیدا پەلاماردانی خاکێک و داگیرکردنی ئامانجی دەستدرێژکاری نین، چونکە ئەو دوو ئامانجە تەنیا دوو ئامرازن بۆ چەسپاندنی زاڵبوون بەسەر کۆمەڵگە و دەست بەسەرداگرتنیدا. ئامانجی دژبەر لە داگیرکردنی زەوییەک زیاتر کارتێکردنی ئایدیۆلۆجی و بالادەستیی سیاسی و قۆستنەوەی ئابوورییە.

بۆ گەیشتن بەو ئامانجانەیش دەبێ دەستدرێژکار کۆمەڵگە "داگیر بکا"، وردتر بڵێین دامەزراوە دیموکراسیەکانی کۆمەڵگە داگیر بکا. لێرەشەوە ئەو سنوورانەی پێویستە گەل بۆ پاراستنی ئازادیی خۆی بەرگرییان لێ بکا سنوورەکانی خاکەکەی نین بگرە سنوورەکانی دیموکراسیەتن. ئەو زەوییەی سەروەریی نەتەوە سەلامەتیی مسۆگەر دەکا پارچە زەوییەکی جوگرافی نییە، بگرە پارچەیەکی دیموکراسییە. کەواتە پێویستە "سیاسەتی بەرگری"ی هەر کۆمەڵگەیەکی دیموکراسی بەرگریکردن لە دەوڵەتی یاسا بکاتە بنچینەی کاری خۆی. چاوگی ئەو هەڕەشەیەی باری سەرشانی دیموکراسی گران دەکا، بەپلەی یەکەم ئەو ئایدیۆلۆجیایانەن کە لەسەر بنەمای وەلانانی ئەوی تر دامەزراون، جا ئەو ئایدیۆلۆجیایانە چ نەتەوەیی بن یان ڕەگەزپەرستی یان ڕق لە بێگانە یان ئسوڵیەتی ئاینی، یاخۆ هەر ڕێبازێکی ئابووری کە تەنیا و تەنیا لەسەر هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی قازانج دامەزرابێ.

کەواتە جێی خۆیەتی جارێکی تر گفتوگۆکان لەبارەی بەرگریکردن جەخت بکەنە سەر هەردوو چەمکی دیموکراسی و هاووڵاتیبوون. ئەگەر ئامانج لە

بەرگریکردن دیموکراسی بێ ئەوا بکەری بەرگرییەکە هاووڵاتییە لەبەرئەوەی ئەو بکەری دیموکراسییە. جگە لە جەختکردنەوە ڕەوانبێژییەکان کە بەو پێیە پێویستە بەرگریکردن "کێشەی هەمووان بێ"، تا ئەمڕۆیش کۆمەڵگەکانمان نەیانتوانیوە دەرفەت بۆ هاووڵاتییان بڕەخسێنن تا بەرپرسیاریەتیەکی کرداری بگرنە ئەستۆ لە ڕێکسختنی بەرگریکردن لە دیموکراسی دژ بەو دەستدرێژییانەی ڕەنگە دووچاریان ببن، جا چ ئەو دەستدرێژییانە لە ناوەوە بن یان لە دەرەوەوە. بەهۆی کاریگەریی ئایدیۆلۆجیای ئەمنی لەبارەی بەتایبەت سلەمێنی سەربازی (الردع العسكري) کۆی هاووڵاتییان لە بەرپرسیاریەتیی پابەندییان بە بەرگرییەوە داماڵراون. مادەم تێکنۆلۆجیا پێش تیۆریزەکردنی سیاسی و لێکۆڵینەوەی ستراتیجی بێ و جێی هەردووکیان بگرێتەوە و ئەوان دوور بخاتەوە، ئەوا بکەری بەرگری هاووڵاتی نییە، بەڵکو کەرەستەی تەکنیکی و ئامێری سەربازی و سیستمی چەکە.

کەواتە جێی خۆیەتی هاووڵاتییان ئەو ڕۆڵە بگێڕن کە پێویستە ڕۆڵی ئەوان بێ لە بەرگریکردن لە دیموکراسی. بۆ بەشدارکردنی هاووڵاتییانیش لە بەرگریکردن لە کۆمەڵگە تەنیا ئیرادەی بزواندنی "گیانی بەرگری" لە دانیشتووانە مەدەنییەکەدا بەس نییە، چونکە دەبێ "ستراتیجیەتێکی بەرگری"ی ڕاستەقینە ئامادە بکرێ کە بتوانێ تێکرای هاووڵاتییان لە "بەرگریکردنێکی میللی"دا لە دیموکراسی جۆش بدا. تا ئێستە هۆشیارکردنەوەی هاووڵاتییان لە پێویستییەکانی بەرگریکردن، بە هۆشیارکردنەوەی منداڵانیشەوە، هەر دەچێتە چوارچێوەی تەسکی تایبەت بە ڕێکخستنی بەرگریکردنی سەربازی. ئەم جارڕدانەیش بەدڵنیاییەوە دەبێتە کۆسپ لەبەردەم گەشەپێدانی ئیرادەیەکی بەرگریکردنی ڕاستەقینە لەو دەزگەیانەی گەرەنتیی باش جێبەجێکردنی دیموکراسیەت دەکەن.

جا بۆ ئەوەی گیانی بەرگریکردن بەشێوەیەکی ڕاستەقینە بە تان و پۆی کۆمەڵگەدا گوزەر بکا، پێویستە بەرگریکردن سیڤیلایزە بکرێ نەک

مـەدەنیـیـەکـان مـیلیـتـاریزە بکرێن. بەوەیش لە داهاتوودا سـازکـردنی هاووڵاتییان بۆ بەرگریکردن کارا و کرداری دەبێ، ئەویش بەئەندازەی ئەوەی ئەو ئـەرکـە پێـشنیـازکـراوانە لە چوارچێـوەی ئەو دامـەزراوە سـیـاسی و کارگێڕی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییانەدا بێ کە ئەو هاووڵاتییانە بەشێوەیەکی بەردەوام کـاریـان تێـدا دەکـەن. ئامـادەسـازی بۆ بەرگـریی مـەدەنی لە پرۆسـەیەکی سـەرەمـڕیی تەواو و هاوئاهەنگیـیەکی تـەواودایە لەگـەڵ ژیانی هاووڵاتیـیان لەناو ئەو دامـەزراوانەی تێـیـاندا ئەرکی خـۆیان وەک هاووڵاتی ڕادەپەڕێنن. گـیـانی بەرگـریکردن ڕاسـتـەوخـۆ لەو گـیـانی هاووڵاتیـبـوونەدا ڕیشەی داکوتاوە کە بزوێنەری چالاکییە ڕۆژانەکانیانن.

لەبەرامـبـەر هەر هەوڵێکدا کـە دەسـەڵاتێکی ناشـەرعی بیـدا بۆ تێکدانی سەقامگیریی کۆمەڵگە یان دەست بەسەرداگرتنی یان دەستدرێژیکردنە سەر یاخۆ داگیرکردنی کۆمەڵگە، پێویستە بەرەنگاریی مەدەنییانەی هاووڵاتییان لە بەرەی دامـەزراوە دیموکـراسـیـیـەکـاندا ڕێک بخـرێ، کـە هـەر ئەو دامەزراوانەن ئازادیی جموجووڵی دەسەڵاتەکانی جێبەجێکردن و یاسادانان و دادوەری دەسـتـەبەر دەکەن لەڕێی گەرەنتیکردنی مـاف و ئازادییـەکان بۆ هەمـوو کەسـێک. ئەرکی ئەو هاووڵاتییـانەیە کە لەو دامـەزراوانەدا کـاریان بەدەستە، پەرۆش بن بۆ ئەوەی ئەو دەزگەیانە بەپێی ڕێسا دیموکراسییەکان کار بکەن، بەوەیش مـافـیـان دەبێ لابەندیی خۆیان نەدەنە هەر دەسـەڵاتێکی ناشەرعی، کە بە ئیلهام وەرگرتن لە ئایدیۆلۆجیایەکی دژ بە دیموکراسیەت، هەوڵ بدا ئەو دامەزراوانە بۆ مەبەستی خۆی بەکار بێنێ.

دوا ئامـانجی هەر دەسـەڵاتێکی ناشـەرعی کە بیـەوێ جڵەوی کۆمـەڵگەیەک بگرێتـە دەست بریتـییـە لەوەی لەڕێی زۆر هۆکاری قـایلکردن و پاڵەپەسـتۆ و ناچارکردن و سـەرکوتەوە هاوکاری و دەسـتـباری بابەتیی هاووڵاتـییـان، یان لانی کـەم زۆرترین ژمـارەیان بەدەست بێنێ. لەبەر ئەوە تەوەرەی ناوەنـدیی سـتـراتیـجیـەتی بەرگریی مەدەنی بریتـییـە لە ڕێکخسـتنی ڕەتکردنەوەیەکی

گشتێنراوی ئەو هاوکاریکردنە، بەڵام گشتێنراوێکی هەڵبژاردەیی و ئاراستەکراو بەرەو ئامانجێکی دیاریکراو. بەمەیش دەکرێ پێناسەی "بەرگریی مەدەنی" بکەین بەوەی سیاسەتێکی بەرگریکارانەی کۆمەڵگەی دیموکراسییە دژ بە هەر هەوڵێک بۆ دەست بەسەرداگرتنی سیاسی، یاخۆ داگیرکردنی سەربازی لەڕێی جەمکردنی تێکڕای هاووڵاتییان لە بەرەنگارییەکدا کە بەشێوەیەکی دیراسەکراو و ڕێکوپێک کۆمەڵێ کاری ناتوندوتیژانە یەک دەخا لە هاوکاری نەکردن و بەرەنگاریکردنی هەر دەسەڵاتێکی ناشەرعی، بەشێوەیەک ئەو دەسەڵاتە دەستەپاچە ببێ لە گەیشتن بە ئامانجە ئایدیۆلۆجی و سیاسی و ئابوورییەکانی کە لەڕێیەوە گوایە دەتوانێ دەستدرێژییەکەی پاساو بدا.

نابێ ڕێکخستنی ئەم جۆرە بەرگریکردنە بۆ دەستپێشخەریی تاکەکان بەجێ بهێڵرێ، بەڵکو پێویستە دەسەڵاتدارانی گشتی لە هەموو پانتاییە دامەزراوەییەکانی کۆمەڵگەی سیاسیدا ئامادەکاریی بۆ بکەن. کەواتە پێویستە حکوومەت کۆمەڵێ ڕێنوێنیی ڕەسمی دابڕێژێ لەبارەی ئەرکەکانی فەرمانبەران لەو کاتەی دەکەونە دۆخێکی قەیراناوی و تێیدا ڕووبەڕووی فەرمانەکانی دەسەڵاتێکی ناشەرعی دەبنەوە. پێویستە ئەو ڕێنوێنییانە پێداگری لەوە بکەن کە بەڕێوەبەرایەتییە گشتییەکان ڕۆڵێکی ستراتیجیی یەکلاکەرەوەیان هەبێ لە بەرگریکردنی دیموکراسیدا، کە ئەویش بێبەشکردنی هەر دەسەڵاتێکی خۆسەپێنە لە ئامرازەکانی جێبەجێکردن کە بۆ وەگەڕخستنی سیاسەتەکانی پێویستی پێیانە.

پاش ئەوەی بەرگریی مەدەنی لە جەرگەی کۆمەڵگەی سیاسیدا ئامادە دەکرێ، پێویستە بەهەمان شێوە لە جەرگەی کۆمەڵگەی مەدەنیشدا ئامادە بکرێ لە چوارچێوەی ئەو دامەزراوە و کۆمەڵە جیاوازانەی هاووڵاتییان پێکیان دێنن تا بەپێی مەیلی سیاسی یان کۆمەڵایەتی یان ڕۆشنبیری یان ئاینیی هاوبەشیان کۆ ببنەوە. پێویستە ئەم تۆڕانەی لە کۆمەڵەکانی

هاووڵاتییان پێک دێن و فەزای کۆمەڵایەتیی وڵات بەتەواوی داگیر دەکەن –کە بەشێوەیەکی گشتی بزووتنەوە سیاسی و هاوبەندییەکان و سەندیکاکان و تایفە ئاینییەکان دەگرێتەوە– لەکاتی بوونی تەنگژەیەکدا کە دیموکراسیەت بخاتە مەترسی، هەریەکەیان بگۆڕێن بۆ تۆڕێک لە تۆڕەکانی بەرەنگاریکردن.

هەستانی دەسەڵاتدارانی گشتی بە جێبەجێکردنی دەزگەییانەی بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە بۆ ماوەیەک کە لەوانەیە توول بکێشێ دووچاری کۆمەڵێ لەمپەری سۆسیۆلۆجی دەبێتەوە و دەوڵەت سەرەتا پێویستی بەوەیە لابەندیی سوپا بکا تا گەرەنتیی دەسەڵاتی خۆی بکا و پارێزگاریی لێ بکا و ئەگەر پێویستی کرد بیگێڕێتەوە. ئەگەر "تەسەوفی سەربازی" هەڵگری ئاینی ئازادی بێ ئەوا سیاسەتی سەربازی پێش هەموو شتێک ئاینی ڕیژیمەکە پێڕەو دەکا. زیاد لەوەیش، دڵسۆزیی دەوڵەت بۆ ئاینی گوێڕایەڵی لەوە گەورەترە لەوەی ڕێگە لە تووڕەیی توندی بگرێ لەوەی هاووڵاتییان فێری ڕەتکردنەوەی ملکەچکردن بۆ فەرمانە ناشەرعییەکان بکرێن. بەوەیش وەگەڕخستنی بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە بە گژبەرییەکی ڕاستەقینە دەمێنێتەوە، لەمڕۆشدا هەروەک لە ڕابردوودا. بۆیە ناماقووڵ دێتە پێش چاو کە لە دەسەڵاتداران چاوەڕوان بکرێ هاوشێوەی ڕێکخستنی بەرگریی سەربازی ئەوان لەڕێی پرۆسەیەکەوە کە لە لووتکەی هەرەمی دەوڵەتەوە بۆ بنکەی کۆمەڵگە دادەبەزێ، ڕێکی بخەن.

سەرەتا پێویستە هاووڵاتییان قەناعەت بەخۆیان بێنن کە پێویستە لەپێناو بەرگریکردن لە دیموکراسی و دواجار لەپێناو بەرگری لە ماف و ئازادییەکانیاندا ئەو کارە بکەن. لەم پێگەیە و لە هەر پێگەیەکی تردا کە بابەتەکە بەپلەی یەکەم و سەرەکی پێوەندیی بە دیموکراسییەوە هەبێ، ئەوا قسەی یەکلاکەرەوە پێویستە بۆ هاووڵاتییان بێ و بەوانەوە وابەستە بێ.

* سڵەمێنی مەدەنی

دەوڵەت

دەوڵەت لە کۆی ئەو دامەزراوە سیاسی و کارگێڕی و یاسایی و پۆلیسی و سەربازییانە پێک دێ کە دەسەڵات و خزمەتگوزارییە گشتییەکان ڕێک دەخەن. ئەرکی دیاریکراوی دەوڵەت ڕێکخستنی ژیانی بەکۆمەڵی هاووڵاتییانە لە چوارچێوەی ڕێزگرتنی مافەکانی هەموو تاکێکدا، هەر بۆیە پێویستە دەوڵەت ئاشتیی کۆمەڵایەتی بچەسپێنێ و پارێزگاریی لێ بکا و ئەگەر پێویستی کرد بیگێڕێتەوە، ئەویش بەمەبەستی مسۆگەرکردنی یەکپارچەیی شارەکە و ئاسایشی هاووڵاتییان. سیستمی گشتی دروست نابێ بەبێ ڕێکخستنێکی زۆرەملێی کۆمەڵگە کە لەسەر کۆمەڵێ ئەرک و قەدەخە دامەزراوە. کەواتە دەوڵەت دەسەڵاتی ناچارکردن بەکار دێنێ. ڕەنگە جۆرە خەیاڵپڵاوییەک بێ پێمان وابێ دەکرێ کۆمەڵگەیەک تەنیا بە ئامرازەکانی قایلکردن ڕێک بخرێ. پێویستە ئامرازەکانی ناچارکردن لەکاتی پێویستدا بتوانن تاکەکان ناچار بکەن ڕێز لە "گرێبەستی کۆمەڵایەتی" بگرن کە بناخە و دامەزرێنی سیستمی شار و تۆکمەیییەتی. دەوڵەت خۆی سەرپشک دەکا بەناوی بەرژەوەندیی گشتی ئەرکی هەڵپەساردنی حاڵەتی شەڕی ناوخۆ لەناو هاووڵاتییان بگرێتە ئەستۆ کاتێ تەنیا بە زاڵکردنی بەرژەوەندییە تایبەتەکانیانەوە سەرقاڵ بن.

ماف و هەروەها ئەرکی بەرگریکردن لە کۆمەڵگە هەیە دژ بەوانەی سیستمی گشتی تێک دەدەن و کۆمەڵگەی یاساسەروەر ناتوانێ دەستبەرداری دادگە و پۆلیسی بەدامەزراوەکراو ببێ، کە بتوانن لەڕێی "هێزی گشتی" (دەزگەکانی ئاسایش)ەوە ڕێ لە "ئازار پێگەیاندن" بگرن، واتە لاتەریککردنی ئەو کەس و گرووپانەی ئاشتیی کۆمەڵایەتی دووچاری مەترسی دەکەن. کەواتە بۆمان نییە کۆمەڵگەی دادپەروەری و ئازادی دروست بکەین بەبێ داننان بە شەرعییەتی سەپاندنی یاسا و ناچارکاریی دادگە.

لێرەدا پرسیارێک دێتە پێش کە ڕەهەندە سیاسییەکەی یەکلاکەرەوەیە: ئەگەر زۆرلێکردنی کۆمەڵایەتی و بەکارهێنانی هێزی گشتی پێویست بن بۆ مسۆگەرکردنی ئاشتیی کۆمەڵایەتی، ئەی ئەو ئامرازە ڕەوایانە بۆ ئەو زۆرلێکردن و ئەو هێزە چین؟

دەوڵەتان لەڕێی داواکردنی قۆرخکردنی توندوتیژیی ڕەوا بۆ بەرژەوەندیی خۆیان وەڵامی پرسیارەکە دەدەنەوە. زۆرلێکردنی ڕەوا (کە لە یاسای تاواندا پێناسە کراوە) کە توندوتیژیشی تێدایە، تاکە ئامراز نییە کە دەوڵەتان بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵگە پەنای بۆ دەبەن. لە دیموکراسیەتدا دەوڵەت خوازیارە هاوولاتییان قایل بکا، بەڵام هاوکات خۆیشی سەرپشک دەکا لە پەنابردن بۆ ئامرازی سڵەماندنەوە و چاوترسێنکردنیان، ئەمەیش هەڕەشەیەکی ناچارکەری تێدایە. بەمە زۆرلێکردن و هەروەها لە کۆتاییدا توندوتیژیش دوو ئامرازن جۆرایەتییەکەی کارکردنی دەوڵەتن. پێوەندییەکی ئۆرگانی لەناو دەوڵەت و توندوتیژیدا هەیە کە ئەو پێوەندییە قابیلی کەمکردنەوە نییە، بگرە لە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتە.

دەوڵەت ڕەوایی توندوتیژیی خۆی لەسەر پێویستیی بەتوندی بەرپەرچدانەوەی توندوتیژیی تاک و گرووپە کۆمەڵایەتییەکان کە سیستمی گشتی تێک دەدەن، دامەزراندووە. بێگومان لەوانەیە هەندێ حاڵەتی نائاسایی هەبێ کە ئاستەم و- بگرە مەحاڵ بێ- مەترسیی حاشاهەڵنەگری لادەران "کە ئامادەی هەموو شتێکن" بۆ گەیشتن بە مەرامەکانیان، بەبێ پەنابردن بۆ توندوتیژی بنبڕ بکرێ و ئازاریان لە خەڵک دوور بخرێتەوە. بەڵام ئەو دەسەڵاتدارانە خواروخێچییەکی مەترسیدار دووچاری فیکری سیاسی دەکەن کاتێ ئەم جۆرە حاڵەتە نائاساییانەی توندوتیژی تێیاندا پێویستە، دەکەنە مەهانە بۆ گەڵاڵەکردنی بیروباوەڕێک کە دەوڵەت سەرپشک دەکا بۆ مسۆگەرکردنی ئاشتیی کۆمەڵایەتی بەشێوەیەکی ئاسایی پەنا بۆ توندوتیژی ببا. مادەم هاوولاتییان بەیەکجاری دەسەڵاتی پەنابردن بۆ

توندوتیـژی بەمـەبەسـتی پاراسـتنی سـیـسـتـمی گـشـتـی دەدەنە دەوڵەت، بۆ دەوڵەت ئاسـانە ئەو مـافـە بکاتە دەسـکەلا بۆ پارێزگـاریکردنی لە ئاسـایشی خۆی دژ بە هاووڵاتییان لەکاتی ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانیاندا.

پاش تێپەڕاندنی ئەم بەربەسـتەش -کە مێژوو بـۆمان ڕوون دەکاتەوە ئـەمە تەنیـا گریمانـەی ئارەزوومـەندانـی قـوتابخـانە نیـیـە- چی تر دەوڵەت نابێـتـە گـەرەنتـیـی ئاسـایشی هاووڵاتـییـان بگرە دەبێـتـە هـەڕەشـە لەسـەری، چونکە سیستمی دەوڵەتیش هەوڵ دەدا بۆچوونەکان بخاتە قاڵبی تایبەتەوە، چونکە دەوڵەت سـەرەمڕ لە هـەوڵی ئەوەدایە ترازان یاخـۆ لەتبوون بەتاوان نیشان بدا و وەک جـۆرە لادانێـک سـەرکوتی بکا. مـێـژووی دەوڵەتیش هـەروەک مـێـژووی شـەڕ، ئەوانەی ڕزگـاریان بووە و سـەرکەوتوون تۆماریـان کردووە، لێرەشـەوە قـوربانییـە بێگوناهـەکانی دەوڵەت ناوبزر دەکا، کە بەزۆری دەخرێنە خـانەی نەناس و لەبیرکراوانەوە.

بەدامـــەزراوەییکردنـی توندوتیــژی لـەلایەن دەوڵـەتەوە، وەک ئـامــرازێکی پێوەری و سیستمی لە بەڕێوەبردنی ئەو کێشە حەتمییانەی لەپڕ لە جەرگەی کـۆمـەڵگـەدا سـەر هەڵدەدەن، بەرگی شـەرعـیـیـەتی وەبەردا دەکـا، بەوەیش تێکڕای پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان تووشی پەتـای لۆجیکی توندوتیژی دەبن. ئامـانجی یەکـەمـی سـیـاسـەت لە دیموکراسـیـەتدا دەرکردنی توندوتیـژییـە لە یاسا، بەڵام دەوڵەت سـەرپێچیی ئەم ئامانجە دەکا بە خزاندنی توندوتیژی بۆ ناو یاسا.

بێگـومـــان دەوڵـەتـی دیموکـــراسـی و دەوڵەتـی تـۆتالیـــتـــاری هـەمـــان سـەروسـیـمـایان نییـە و شایسـتـەی هـەمـان هـەڵسـەنگاندنیش نین، بـەڵام ئەگەر پێـوەندیی هـەریـەکـەیـان بەتوندوتیـژی لە ڕووی کـرداریەوە جـیـاواز بێ، ئەوا لەڕووی تیـۆرییـەوە قـەت وا نـیـیـە، چونکە بەیەککگەیشـتـنێک لەناو ڕێبـازی دەوڵەتی لیـبـرالی و ڕێبـازی دەوڵەتی تۆتالیـتـاریدا هـەیە: ئەمـیـان لەویانەوە سـەرچاوە دەگـرێ، چونکـە تەنیــا بەڵگـەکـانی لێ نـاخـوازێ بگرە زۆربەی

جبەخانە تەکنیکیەکەیشی. دەوڵەتی لیبرالی خۆیشی لەناخدا هەڵگری ئایدیۆلۆجیای توندوتیژیی پێویست و ڕەوایە کە پێشوەخت هەڵگری ئەو ئایدیۆلۆجیایەیە کە خزمەتی دەوڵەتی تۆتالیتاری دەکا لە چەسپاندنی شەرعییەتە تایبەتەکەیدا. ئەو دەزگە بیرۆکراسییەی دەوڵەتی لیبرالی دروستی دەکا بەردەوام ئامادەیە بۆ خزمەتکردنی ڕیژیمێکی تۆتالیتاری، هیچ کێشەیش نییە گەرەنتییە دەستووری و شەرعییە ئاراکانیش بمێنن، چونکە ئەو کاتە تەنیا مەرەکەبی سەر کاغەز دەبن. مێژوو زۆر جار پێمان دەڵێ توندوتیژیی بریکارانی دەوڵەت دژ بە هاووڵاتییان زەبری توند و بەردەوام لە دیموکراسیەت دەوەشێنن، لەکاتێکدا ئەو بریکارانە لافی ئەوە لێ دەدەن کە ئەوان بۆ پاراستنی ئاشتیی کۆمەڵایەتی بەو شێوە ڕەفتار دەکەن.

بەرژەوەندیی باڵای دەوڵەت بەزۆری وای بەباش دەزانێ خواستەکانی دیموکراسیەت فەرامۆش بکرێ. کاتێ ئایدیۆلۆجیای ئەمنی بەناوی پێویستیی چەسپاندنی سیستم دەوڵەت لە کارە توندوتیژییەکانی بێبەری دەکا، ئەوکاتە دەکرێ ستەمکاری لەدایک ببێ. ئایدیۆلۆجیای توندوتیژیی ڕەوا بیروباوەڕەکانی دەوڵەتی تۆتالیتاری بەرهەم دێنێ و بەهێزی دەکا. بۆ بەگژاچوونەوەی ئەم بیروباوەڕانەیش چار نییە دەبێ ئەو ئایدیۆلۆجیایە لەگەڵ دەرکەوتنیدا دەست بە ڕەتکردنەوەی بکرێ، بەکپی و نیازپاکی لە جەرگەی بیروباوەڕەکانی دەوڵەتی دیموکراسیدا. فەلسەفەی ناتوندوتیژیی سیاسی تانە لە بیروباوەڕەکانی دەوڵەت دەدا لەبەرئەوەی ئەمە خۆی لەخۆیدا شەرعییەت بە ئایدیۆلۆجیای توندوتیژی دەدا کە هەڕەشە لە دیموکراسی دەکا.

ناتوندوتیژی بەڵگەنەویستێک دادەنێ کە ئەنجامەکەی گۆڕانێکی قووڵ و هەمیشەییی دەوڵەتە بەئەندازەی ئەوەی ئەمەی دوایی بیەوێ کێشەکان بەبێ پەنابردن بۆ توندوتیژی چارەسەر بکا، بەڵام پرۆسەیەکی لەم شێوەیە ناتوانێ ببێتە مایەی نەهێشتنی هەموو دەسەڵاتێکی ناچارکردنی سیاسی.

وێناکردنی کۆمەڵگەیەکی بێ حکوومەت و بێ یاسا و بێ پۆلیس و بێ دادگە جۆرێکە لە یۆتۆپیا. کۆمەڵگەیەکی لەم جۆرە ئەگەر ڕۆژێک دروست بوو، زۆر نابا لەژێر کاریگەریی هێزی تاکەکەس و تایبەتمەندییە خاوەن کاریگەریی توێنەردا لەبەریەک هەڵدەوەشێ. باندەکان خراپەی تێدا بڵاو دەکەنەوە و تۆڕە چەتەکان بەشێوەیەکی سرووشتی ئەو ڕووبەرە کۆمەڵایەتییانە داگیر دەکەن کە هیچ بوونێکی "پۆلیسی"یان تێدا نییە، بەشێوەیەک کۆمەڵگە هەمووی دەبێتە "ناوچەیەکی بێ یاسا". بەو شێوەیە پرۆژەی ئەو کۆمەڵگەیەی ئیلهام لە فەلسەفەی ناتوندوتیژی وەردەگرێ، ئامانجی دامەزراندنی دەسەڵاتێکی سیاسییە بۆ بەرزەفت و هاوئاهەنگیکردن و میانگیری و داوەری و ناچارکردن (لەکاتی پێویستدا) کە ببێتە "هاوکووفێکی وەزیفی" بۆ دەوڵەت. دەسەڵاتێکی سیاسیی لەم شێوەیە جیاوازییەکی قووڵی لە دەوڵەت هەیە لە تێڕوانینیدا بۆ توندوتیژی: لەباتی هەڵوەشاندنەوەی کێشەکان لەڕێی توندوتیژییەوە، ئەو دەسەڵاتە هیچ خەمساردیەک ناکا بۆ لەقاڵبدان و چارەسەرکردنی لەڕێی ناتوندوتیژییەوە. پێویستە ئەم کۆششە لەسەر بناخەی ئیرادەیەکی سیاسیی پتەو دابمەزرێ و لە کۆمەڵێ ڕێگەچارەی تەکنیکیدا بەرجەستە ببێ کە گیانێکی داهێنانی دامەزراوەیی بەهێز گەڵاڵەیان دەکا. ئەم چارەسەرانەیش لە هیچ بەڵگەیەکی تیۆریدا نادۆزرێنەوە، چونکە پێویستە پلەبەپلە لەڕێی چەندان تاقیکردنەوەی کۆمەڵایەتیدا جێبەجێ بکرێن کە لە پەراوێزی کۆمەڵگەدا ئەنجام نادرێن، بگرە وەبەرهێنانێکی دامەزراوەیی خاوەن یەکەمایەتی پێک دێنن.

نابێ ناتوندوتیژیی سیاسی ڕەها بێ چونکە خۆی بەزەرورەت ڕێژەییە، واتە پێوەستن بە مرۆڤ و بە بارودۆخ و بە ڕووداوەکانەوە. کەواتە مەبەست ئەوە نییە لە بیرۆکەیەکی بێگەرد لەبارەی کۆمەڵگەیەکی تەواوەوە دەست پێ بکەین تا دواتر بە کۆمەڵگەیدا بنووسێنین، بگرە لە واقیعی کارەکانی توندوتیژییەوە دەست پێ دەکەین بۆ هێنانەکایەی دینامیەتێک کە ببێتە

مایەی سنووردارکردنی ئەو کارانە و بەپێی توانا نەهێشتنیان.

کاردانـەوەیەکی زنجیرەبەند لە کاری توندوتیـژیی ئابووری و کۆمـەڵایەتی و کولـتووری و سـیـاسـی و پۆلیـسی و سـەربازیدا هەیە کە ڕاگـرتنی مـەحـاڵە مـادەم توندوتیـژی لەلایەن ئایدیـۆلۆجـیـایەکـەوە -لە سـاتێک لـە سـاتەکـانی بەڕێوەچوونی ئـەو پرۆسـەیەدا- شــەرعـیـیـەتی پـێ دەدرێ. تاکـە ڕێگە بۆ شکاندنی لۆجیکی توندوتیژی هێنانەکایەی دینامیـەتێکە پرۆسـەی ململانە توندوتیـژەکـان قـڵپ بکاتەوە. ئەمـە ئەو دینـامـیـیـەتەیە کـە فـەلسـەفـەی ناتوندوتیژیی سیاسی داوای جێبەجێکردنی دەکا.

لە چواچێوەی ئەم تێڕوانینەدا، ڕەنگە ئەرکی یەکەمی دەسـەڵاتی سـیـاسی جێبەجێکردنی سـیاسـەتێکی تایبـەتی پەروەردە و شـیـاندنی بەردەوام بێ لە بەڕێوەبردنی ناتوندوتیژانەی کێشەکان لەپێناو هەموو هاووڵاتییاندا. لەڕێی سـیاسـەتێکی لەو شێوەیەوە حکوومـەت دەتوانێ ئەو مەرجانە دەستەبەر بکا کە دەرفەت دەرەخسێنن بۆ بەرقەرارکردنی دەسـەڵاتی خۆی بەبێ ناچاربوون بۆ پەنـابردن بۆ ڕێگەیلی ناچارکـردنی توندتیـژ. بەڵام بۆ هـێنانەکـایەی ئەم دینامیەتە کۆمەڵایەتی و سـیاسییە، پێویست نییە پشت بە پیاوانی دەوڵەت ببەسـترێ هێندەی پێویسـتـە پشت بە هاووڵاتیـیـان ببەسـترێ. هەروەها پێویسـتە کۆمـەڵگەی مـەدەنی خۆی بۆ دروسـتکردنی دژە دەسـەڵاتێک ئامـادە بکا کە سەرکردە سیاسییەکان ناچار بکا بۆ دانی هەندێ بڕیار کە خۆیان بەبێ ئـەوە ئـەو بڕیارانـەیان نـەدەدا، چونکـە پیــــاوانی دەوڵـەت ڕێگەی ناتوندوتیژی ناگرنەبەر مەگەر هاووڵاتییان لەو ڕێگەیەدا پێشڕەوییان بکەن.

* خۆبەڕێوەبەری autogestion
* دیموکراسی
* دەسـەڵات pouvoir
* سیاسـەت autorite
* پۆلیس

* دادپەروەری
* ئاژاوەچێتی

دیموکراسی

چەندان سەدەیە بنەمای سەرکردایەتی پەیکەری ڕێکخستنی کۆمەڵگەی سیاسی دادەمەزرێنێ. بەبەردەوامی گوێڕایەڵیکردنی تاکەکان بۆ دەسەڵات – دەسەڵاتی باوک و سەرکردە و میر و پاشا و خودا– بناخەی پێوەستیی کۆمەڵایەتی بووە کە یەکەتیی کۆمەڵەکە مسۆگەر دەکا. لە ئەنجامی ئەمەدا تاک خۆی بێبەش بینیوە لە سەربەخۆییەکی ڕاستەقینە، چونکە کۆمەڵگەکان دەرفەتیان نەداوەتە هەر هاوولاتییەک ئازاد و سەروەر بێ و خۆی حوکمڕانیی خۆی بکا مەگەر لە چوارچێوەی گۆڕانکارییەکی مێژوویی توولانیدا نەبێ، کە ئەو گۆڕانکارییە لەگەڵ هەلاتنی دیموکراسیدا جووت بووە.

ئەمڕۆ بەگشتی بووەتە بەڵگەنەویست کە دیموکراسی ئەو پرۆژە سیاسییەیە کە بە باشترین شێوە لەگەڵ پرۆژەی کۆمەڵگەی دادپەروەری و ئازادیدا دەگونجێ، بەلام چەمکی دیموکراسی خۆی هێشتا تەمومژێکی بنچینەییی لەسەرە. وشەی دیمو-کراسی بەپێی واتە داتاشراوەکەی بەواتەی "حوکمی گەل بەگەل و بۆ گەل" دێ. بەلام وشەی دیموکراسی لە وێنەیەکی بنچینەییتردا واتەی حوکمێک دەگەیەنێ کە ڕێز لە ئازادی و مافەکانی مرۆڤ بگرێ، ماف و ئازادییەکانی هەموو مرۆڤێک و ماف و ئازادییەکانی هەموو بەنی بەشەر. ئەم دوو واتەیە دژیەک نین بەلام بۆ بەدیهێنانی دیموکراسی پێویستە گەل باوەڕ بەو ئەرکە ئەخلاقییە بێنێ کە بناخە بۆ نموونە دیموکراسییەکە دادەمەزرێنێ. دیموکراسی گرەوکردنە لەسەر داناییی گەل، بەلام ئەم داناییەی گەل بەردەوام شان بەشانی ڕووداوی سیاسی هەنگاو نانێ، چونکە دەکرێ گەل ببێتە جەماوەری عەوام–

زاڵبوونی ئارەزوویش بەسەر عەوامدا لە زاڵبوونی ئەقڵ ئاسانترە.

لەڕاستیدا دیموکراسیەتی ڕاستەقینە میللی نییە، بگرە هاووڵاتییانەیە citoyenne، دیموکراسی چاوی لەوەیە هاووڵاتییان خۆیان و بۆ خۆیان حوکمڕانیی خۆیان بکەن. هاووڵاتیبوونی هەموو ئافرەتێک و هەموو پیاوێک بناخەی دیموکراسییە و هاووڵاتیبوون ڕەهەندێکی گشتی بەژیانی تاک دەبەخشێ، چونکە مرۆڤ لە بنەڕەتدا بوونەوەرێکی پێوەندیبەستە و دەتوانێ لەڕێی قسە و کارکردنەوە هاوبەندی لەگەڵ مرۆڤەکانی تردا دروست بکا. ئەم دان پێدانان و ئەو ڕێزگرتنە یارمەتیی بنیاتنانی کۆمەڵگەیەک لەسەر بناخەی ئازادی و یەکسانی دەدا. نموونە دیموکراسییەکە دابەشکردنی "یەکسان"ی دەسەڵات و سامان و مەعریفەیە لەناو سەرجەم هاووڵاتییاندا. ئەم نموونەیە نموونەیەکی تەواوە بەڵام خراپیی گەورەی ئەوەیە بەدی نایە، لەگەڵ ئەوەیشدا ئاماژە بە ئاراستەیەک دەکا و دەرفەت بۆ جۆرە پەروەردەیەک دەڕەخسێنێ و دینامیەتێک دەخولقێنێ.

لە کۆمەڵگەیەکی ملیۆنان کەسیدا، ئەگەر "دیموکراسیەتی ڕاستەوخۆ" لە ڕووی هزرییەوە ڕێی تێ بچێ، ئەوا بە کردار توانی بەدیهاتنی نییە، لەبەر ئەوە پێویستە هاووڵاتییان لەڕێی ڕێکخستنی کۆمەڵێ هەڵبژاردنەوە نوێنەرانی خۆیان هەڵبژێرن و دەسەڵاتیان پێ بدەن، بەڵام لە "دیموکراسیەتی نوێنەرایەتی"دا ڕای هاووڵاتان گرینگییەکی ئەوتۆی نییە تەنیا لەکاتی هەڵبژاردن و ڕەنگە ڕاپرسیشدا نەبێ. بەو شێوەیە بواری گشتی کە هاووڵاتی تێیدا مافی قسەکردنی هەیە تا دێ بەرتەسک دەبێ و لە ژووری دەنگداندا کورت دەبێتەوە. ئەگەر جەوهەری دیموکراسی بریتی بێ لە بڕیاری گشتی، ئەوا هیچ لەو کۆمەڵەیە نادیموکراسیتر نییە کە هاووڵاتی بەکردەوە توانی بڕیاردانی نەبێ تەنیا لە ژووری دەنگداندا نەبێ.

دیارە بۆمان نییە سووکایەتی بە ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی ڕێکخستنی هەڵبژاردنی ئازاد لە ڕێڕەوی دوور و درێژی گەلان بەرەو ڕزگاربوونیان لە

ستەم و زۆرداری بکەین، بەڵام ئەگەر هەڵبژاردنی ئازاد بۆ دیموکراسی پێویست بێ، بەڵام بەتەنیا بەس نییە. بۆیە بۆ بنیاتنانی "دیموکراسییەکی بەشداریکارانە" particpative democratie پێویستە هاووڵاتییان خۆیان ڕێک بخەن بۆ ئەوەی "چاودێرییەکی دیموکراسییانە"ی ڕاستەقینەی ئەو دەسەڵاتی بڕیاردانە بکەن کە بە نوێنەرە هەڵبژێردراوەکانیان بەخشراوە.

دیموکراسی بانگەشەی ئەوە دەکا کە شەرعییەتەکەی لەسەر یاسای ژمارە دامەزراندووە، بەڵام لەوانەیە ئەم یاسای ژمارەیە لەگەڵ ڕێزگرتنی ڕاستیدا یەک نەیەتەوە، چونکە یاسای زۆرینە گەرەنتیی ڕێزگرتنی ئەو ئەرکە ئەخلاقییە ناکا کە بناخەی دیموکراسی دادەمەزرێنێ، چونکە دەشێ دیکتاتۆریەتی زۆرینە لە تاکڕەویی تاکەکەس دڕتر بێ. دەبێ چی ڕوو بدا کاتێ ئیرادەی جەماوەر، واتە "ئیرادەی گەل" لەگەڵ دادپەروەری ناکۆک بێ و حەزی لە ستەمکاری بێ؟ لە ڕوانگەی هاووڵاتیی دیموکراسییەوە هیچ گومان لەوەدا نییە کە دەبێ ئەرکە ئەخلاقیەکە لەسەروو ویستی زۆرینەوە بێ و ڕاستی بەسەر ژمارەدا زاڵ بکرێ، چونکە لە دیموکراسیی ڕاستەقینەدا ڕێزگرتنی ڕاستی لە ڕێزگرتنی دەنگدانی گشتی پێویستترە.

نابێ هاووڵاتیبوون لەسەر بەرزەفتکردنی بەکۆمەڵی هەمووان دابمەزرێ، بەڵکو دەبێ لەسەر بەرپرسیاریەتیی هەر تاکێک و لێرەشەوە لەسەر سەربەخۆیی کەسایەتیی تاک دابمەزرێ. مێژوو فێرمان دەکا گوێڕایەڵیکردنی کوێرانەی هاووڵاتییان زۆر زیاتر هەڕەشەن لەسەر دیموکراسی تا یاخیبوونیان. دەکرێ و بگرە پێویستە هەر هاووڵاتییەک بەناوی ویژدانییەوە بەرهەڵستیی یاسای زۆرینە بکا کاتێ ئەو زۆرینەیە دەبێتە هۆی گەیاندنی ستەمێکی دیاریکراو. بەهەمان شێوە "هاووڵاتیبوونی سەرپێچیکردن" یاخۆ جیابوونەوەی هاووڵاتی هەیە کە بەناوی نموونەی دیموکراسییەوە ڕەتی دەکاتەوە ملکەچی یاسای زۆرینە بێ.

کاتێ هەموو تاکەکانی کۆمەڵگەیەک چاویان لەوە بێ ئازادانە حوکمڕانیی

خۆیان بکەن و مافە ڕەواکانیان زاڵ بکەن بەدڵنیاییەوە هەر زوو کێشە سەر هەڵدەدا، چونکە دیموکراسی خۆی کێشەئامێزە conflictuelle، لەوکاتەدا نابێ ئەو کێشانەی لەناو هاوولاتییاندا سەر هەڵدەدەن سەر بکێشن بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی توندوتیژ. ئامانجی دیموکراسی بەڕێوەبردنی کێشەکانە لەڕێی جڵەوکردنی توندوتیژییەوە و یەکێک لە ئەرکە سەرەکییەکانیشی داهێنانی دامەزراوەگەلی پێویستە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان بەشێوەیەکی بنیاتنەر لەڕێی ڕێبازی ناتوندوتیژەوە. بەمەیش زاڵبوونی دیموکراسی بەسەر توندوتیژیدا یەکێکە لە ڕەگەزە سەرەکییەکانی کولتووری ناتوندوتیژی.

ئەوەی دیموکراسی مسۆگەر دەکا دەوڵەتێکی بەدەسەلات نییە بەڵکو دەوڵەتی یاسایە. ئەو هەڕەشانەی دەبنە کۆسپ لەبەردەم سیستەمی دیموکراسیدا هۆی یەکەمیان ئەو ئایدیۆلۆجیایانەن کە لەسەر جیاکاری و وەلانان دامەزراون، جا ئەو ئایدیۆلۆجیایانە نەتەوەیی بن یان ڕەگەزپەرستی یان دژەبیانی یان ئسوڵیی ئاینی یان لیبرالیی ئابووی کە تەنیا لەسەر داوای قازانج وەستاوە. لێرەشەوە بەهێزکردنی دیموکراسی و بەرگری لێکردنی – ئەم دوو هەنگاوەیش هەریەکەیان ئەوی تریان پشت ئەستوور دەکا بۆیە دەبێ پێکەوە بکرێن– پێش هەموو شت واتەی قەلاچۆکردنی ئەو ئایدیۆلۆجیایانەیە کە ڤایرۆسەکانیان لە ناوەوە و دەرەوەی کۆمەڵگەدا ڕوو لەزیادبوون دەکەن، چونکە سنوور ناناسن.

هەموو ئایدیۆلۆجیا نادیموکراسیەکان وابەستەن بە ئایدیۆلۆجیای توندوتیژییەوە، چونکە قەت سڵ ناکەنەوە لە جاڕدانی پێویستی و ڕەوایی توندوتیژی مادەم لە بەرژەوەندییاندا بێ. هەر بۆیە لە ئاکامدا ئەو مەترسییەی ڕووبەڕووی دیموکراسی دەبێتەوە بەردەوام مەترسیی توندوتیژییە، لەبەرئەوە بەرگریکردن لە دیموکراسی بەردەوام خەباتە لەدژی توندوتیژی و لەوێشەوە دژی ئەو ئایدیۆلۆجیایانەی هەڵگری توندوتیژین.

ئەو مەترسییانەی ڕووبەڕووی دیموکراسی دەبنەوە تەنیا لەڕێی ئەو هزرە

بەدانەی بڵاوبوونەوەیان بنەماکانی دیموکراسی هەڵدەتەکێن، گوزارشت لە خۆیان ناکەن بگرە بەتایبەت لەڕێی ڕێکخستنی هەندێ کاریشەوە دەبێ کە ئامانجیان لەقکردنی سەقامگیریی دامەزراوە دیموکراسیەکانە، کەواتە نابێ بەرەنگاریکردنی ئەو ئایدیۆلۆجیایانە تەنیا لە مشتومڕی فیکریدا کورت بکرێتەوە، بگرە دەبێ ململانە بێ. هەر بۆیە پێویستە ئەو هاووڵاتییانەی لەسەر وەفاداریی خۆیان بۆ دیموکراسی ماون تواناکانی خۆیان بخەنە گەڕ و جەم بن و خۆیان بۆ بەرەنگاری ئامادە بکەن. بەڵام لێرەیشدا پێویستە ئامرازەکانی خەباتی بەگریکردن لە دیموکراسی لەگەڵ بەها و بنەماکانی دیموکراسیدا تەبا بن، واتە ناتوندوتیژ بن.

بۆ بەرقەرارکردنی دیموکراسی پێویست بە گەڕانەوە دەکا بۆ بنەماگەلێکی هەمەگیر کە دان بە ماف و ئازادییەکانی هەموو مرۆڤێکدا بنێن و مسۆگەر بکرێن کە ناکرێ دەستیان تێ بخرێ. بەڵام لەبارێکدا هەندێکیان بۆ دامەزراندنی بناخەی هاووڵاتیبوون دەگەڕێنەوە بۆ هەندێ پێوەری تایبەت، چ نەژاد بێ یان ئایدیۆلۆجیا یان ئاین، ئەوا دیموکراسی پێشوەخت ڕیسوا کراوە. چونکە ئەو دۆخە پەرتەوازەیی و بەرهەڵستی و ناکۆکی دروست دەکا کە مەترسیی زۆر هەیە ڕۆژێ لە ڕۆژان تێک بچێ و کاری توندوتیژی لێ بکەوێتەوە. هاووڵاتیبوون نایەتە دی مەگەر لەناو خەڵکانێک لە دەرەوەی هەموو جیاوازییەکانیان دان بەوەدا بنێن کە یەکسان و هاوشانن. لە کۆمەڵگە فرە نەژاد و فرە کولتوورەکاندا کە کۆمەڵگەکانی ئێمەیش لەم جۆرەن، هیچ دیموکراسیەتێک بەدی نایە تا مەرجەعگەلێکی ئەخلاقی دروست نەکەین کە بتوانن بناخەی هاووڵاتیبوونێکی هاوبەش دروست بکەن، تەنیا فەلسەفەیش دەتوانێ ئەو مەرجەعیەتە ئەخلاقییە هاوبەشانە دابهێنێ.

* خۆبەڕێوەبەری
* دەوڵەت

* سیاسەت
* یاخیبوونی مەدەنی

ڕای گشتی

تێکۆشانی ناتوندوتیژانە بنیاتێکی دووجەمسەری bipolaire نییە، بگرە سێ جەمسەرییە tripolaire چونکە کارەکە تەنیا لە ڕووبەڕووبوونەوەی نێوان بەرەنگاریکاران لەلایەک و بڕیاربەدەستان لەلایەکی ترەوە کورت نابێتەوە، چونکە ستراتیجییەتی کاری ناتوندوتیژانە جەمسەرێکی سێیەمیش بۆ کێشەکە زیاد دەکات کە ئەویش "ڕای گشتی"یە بەوەیش "سێکوچکەی کێشە" دروست دەبێ. کەواتە سێ بکەر هەن: بەرەنگاریکاران، بڕیار بەدەستان و ڕای گشتی. شەڕی یەکلاکەرەوەیش بەدیاریکراوی شەڕی بەدەستهێنانی ڕای گشتییە. قایلکردنی بڕیاربەدەستان بەردەوام کارێکی زۆر سەختە نەخاسمە کاتێ بابەتەکە پێوەندیی بە دەسەڵاتدارانی گشتییەوە هەبێ. ڕاستە بڕیاربەدەستانیش هەر پیاوان و ئافرەتانی ئەوتۆن کە وەک هەر کەسێکی تر دەتوانن لە پێداویستییەکانی دادپەروەری بگەن، بەڵام لە هەمان کاتدا مەترسیی ئەوە هەیە ببنە دیلی دەسەڵاتەکەیان و خۆیان بکەنە بارمتەی ڕیژیمێک بکەن کە ئەرکیانە بەرگریی لێ بکەن. جا ئەگەر قەناعەتیان بە دادپەروەریی پرسی ئەوانەی خەبات دەکەن نەهێنا و ملیان کەچ نەکرد، ئەوا دەکرێ لەژێر پاڵەپەستۆی ڕای گشتیدا بەناچاری ملکەچ بکەن. دیاریشە کە هێزی ڕای گشتی ڕاستەوانە دەگونجی لەگەڵ دیموکراسییەتی کۆمەڵگەدا.

هەروەها یەکێک لە ئامانجەکانی کاری ناتوندوتیژانەی خاوەن بەرنامە قایلکردنی ڕای گشتییە بە ڕەواییی ئەو خەباتەی دەستی داوەتێ، مەرجیش نییە مەبەست زۆرینەی هاوولاتییان بێ، دەکرێ مەبەست لانی کەم کەمینەیەکی زۆر بێ. ئەو کاتە پێویستە بڕیاربەدەستانی دژبەر هەر

داوەریکردنێکی ڕای گشتی لەبەر چاو بگرن تا پێگەی خۆیان لەلای ئەو خەڵکە لەدەست نەدەن. لە بەرژەوەندیی ئەواندایە وا دەربکەن کە لەگەڵ ڕێککەوتن و ڕازیبوونن بە دانوستاندن لەگەڵ بزاوتی بەرەنگاری. لەبەرامبەردا ئەگەر بزاوتی بەرەنگاری شەڕی ڕای گشتیی دۆڕاند و ئەمەی دوایی پشتگیریی دەسەڵاتی کرد، ئەو کاتە دەسەڵات دەتوانێ ئەو داواکارییانەی خراونەتە بەردەمی فەرامۆش بکا و هەموو ئامرازەکانی سەرکوتکردنی بەردەستی بخاتە گەڕ، ئەو کاتەیش شکستی بەرەنگاریکردنەکە بە کردەوە دەبێتە شتێکی حەتمی.

کاری ناتوندوتیژانە لەڕێی ئەو پەروەردەیەی دەیگرێتە بەر چانسی تەواوی لەبەردەستدایە بۆ ئەوەی لە توندوتیژی کاراتر بێ بۆ بردنەوەی شەڕی ڕای گشتی، چونکە مەترسی زۆرە پەنابردن بۆ توندوتیژ ڕێزی بەرەنگاریکاران لای هاووڵاتیی ئاسایی شەقام کەم بکاتەوە. توندوتیژی ناڕازییان گۆشەگیر دەکا و نارەزاییش پەراوێز دەخا، هەروەها لە هەر خۆپیشاندانێکی شەقامدا بەشێکی زۆر لە خەڵک -کە ئەو پیاو و ئافرەتانەن لە توندوتیژی دەترسن یان وەک سەرەتا سەرکۆنەی دەکەن- دوور دەخاتەوە.

ئەگەر توندوتیژیمان بەکار هێنا ئەوا ناتوانین کۆڕ و گفتوگۆیەکی گشتی لەبارەی ئەو ستەمەی دژایەتیی دەکەین ببەستین، بگرە دەبێ ئەو کۆڕە لەبارەی ئەو توندوتیژییەوە ساز بکەین کە خۆمان ئەنجامی دەدەین، بەدڵنیاییشەوە وێنەکانی ئەو کارە توندوتیژانەی ئەنجامیان دەدەین لاپەڕەی یەکەمەکانی دەزگەکانی ڕاگەیاندن داگیر دەکەن، چونکە ئەو کارانە سەر لە ڕای گشتی دەشێوێنن و کاردانەوەی نەیارانەی لا دروست دەکەن. توندوتیژی بەربەستێک لەناو بەرەنگاریکاران و ڕای گشتیدا دروست دەکا، ئەو بەربەستەیش دروستیی ئەو پرسەی شەڕەکەی لە پێناودا دەکرێ لە بەرچاوی ڕای گشتیی دەشارێتەوە. توندوتیژی وا دەکا بەرەنگاریکاران وەک "تێکدەر" دەربکەون، ئەوەیش پاساو دەداتە سەرکوتکردنیان، چونکە شتێکی

مەنتیقییە تێکدەران باجی تێکدانەکەیان بدەن، هەروەها توندوتیژی دەرفەت دەداتە دەسەڵاتداران تا نارەزاییی هاووڵاتییان بە "تاوان" دابنێ. من هیچ بەڵگەیەکم نییە ئەگەر لەبەر ئەنجامدانی کارێکی توندوتیژی بەند بکرێم، لە بەرامبەردا ئەگەر لەبەر کارێکی ناتوندوتیژانە بەند کرام دەتوانم ئەو هۆیانە دەربخەم کە منیان لەسەر گیراوە. ناتوندوتیژی ڕێگر نییە لە ڕوودانی سەرکوتکردن، بەڵام ئەو سەرکوتکردنە لە هەر پاساوێکی ڕاستەقینە بێبەش دەکا، ئەو کاتە ئەوە توندوتیژیی سەرکوتکردنە کە سەرکێشی بە ئابڕووبردنی دەسەڵاتداران دەکا، ئالێرەدا بژارەی ناتوندوتیژی تەنیا پرسی ئەخلاق نییە بگرە پرسی واقیعییەت و کاراییشە.

هەروەها پێویستە ئەوە بزانین کە ئێمە تەنیا لە ڕووی ئاسانکاریی زمانەوانییەوە بەشێوەی تاک لە بارەی "ڕای گشتی"یەوە قسە دەکەین، ئەگینا لە ڕاستیدا ڕای گشتی بەشبەشە: لە کاتی هەڵمەتی کارکردندا ڕای گشتی بۆ "چەند سەربازگەیەک" دابەش دەبێ، ئەویش بە پێی ئەو هاوهەڵوێستی و هاوسۆزی، یان خەمساردی و دوژمنایەتییەی خەڵک بەرامبەر ئەو پرسەی بەرگریی لێ دەکرێ هەیانە. ئەگەر ئەو پێوەندیکردنەی لەڕێی دەزگەکانی ڕاگەیاندنەوە دەکرێ بە زۆری ئاراستەی هەموو کەرتەکانی ڕای گشتی دەکرێ بەبێ جیاوازی، ئەوا پێویستە هەندێ لە کارەکانی ڕاگەیاندن و هۆشیارکردنەوە و گشتاندن بە شێوەیەکی تایبەت ئاراستەی ئەم یان ئەو کەرتی ڕای گشتی بکرێ، لەگەڵ ڕەچاوکردنی پێگەی ئەو کەرتەی پێوەندیی بە ڕەهەندی ململانەکەوە هەیە.

سڵەمێنی مەدەنی

دەبێ ڕێکخستنی بەرگریی مەدەنیی ناتوندویژانە، وەک هەموو سیاسەتێکی بەرگریکارانە ئەوە بکاتە ئامانجی یەکەمی خۆی بەپێی توانا دەستدرێژیکار لە دەستدانە کارە شەڕییەکان دوور بخاتەوە. ڕۆڵی سڵەمێنی مەدەنی (الردع

المدني) كاتێ دەسەڵێ کە قەناعەت بە دژبەر بهێنرێ کە ئەگەر بڕیار بدا بچێتە سنوورەکانی ئەودیو خۆی، هەژموونی خۆی دووچاری مەترسییەکی ڕاستەقینە دەکا. لەوانەیە بەکرێگیراوانی دژبەرەکە بتوانن دزە بکەنە ناو ئەو زەوییانەی چاوی تێ بڕیون بەبێ ئەوەی زیانیان پێ بگا یان خەڵکەکەی تووشی تۆڵە لێسەندنەوە بین، بەڵام سەرباز و فەرمانبەران و سەرجەم ئەوانەی لەلایەن دوژمنەوە کاریان پێ سپێردراوە لەوانەیە سەریان هەڵبتەقێ بەو دوژمنکارییە ڕێکخراوەی دەسەڵاتدارە گشتییەکان و دامەزراوەکان و هاووڵاتییانیش -کە ئامادە نین هیچ هاوکارییەکی بکەن- پێی هەڵدەستن، لەو کاتەدا سەرکێشی دەکەن بە تێوەگلان لە تۆڕەکانی "بەرەنگاریکردنی سیاسی" و ڕووبەڕووی مەترسیی کەمیی زانیارییان لەبارەی زەوییەکەوە دەبنەوە، بەو هۆیەشەوە تووشی توندترین زەحمەتی دەبنەوە لە کۆنترۆڵکردنی ئەو بەرەنگاریکردنە ناوەخۆییە و قەت ئومێدی ئەوەیان نابێ لە ماوەیەکی ماقووڵدا لەناوی ببەن. سەلماندنەوەکە کرداری دەبێ کاتێ دەردەکەوێ مەترسییەکان گونجاو نین و ڕەهەندەکانی تەنگژەکە و ئەو زیانانەی چاوەڕوان دەکرێ لێی بکەونەوە لە دەسکەوتە چاوەڕوانکراوەکان قورسترن.

بۆ پشت ئەستوورکردنی ڕۆڵی سەلمێنی مەدەنی دەبێ لەیەک کاتدا تێچوونەکانی دەستدرێژییە چاوەڕوانکراوەکە زیاد بکرێن و دەسکەوتەکانی کەم بکرێنەوە. پێویستە بڕیاربەدەستی-دژبەر دەرک بە گەورەیی زیانە ئایدیۆلۆجی و سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و دیپلۆماسییەکان بکا کە بەهەموویانەوە سەرکێشی دەکەن بە هەژاندنی هەژموون و ڕیژیمەکەی، ئەمە جگە لەوەی بەئەندازەی لەدەستدانی ئومێد بە هەر تێوەگلاندنێکی خەڵکی وڵاتە دژبەرەکە، سەرکێشی بە بێوەریبوونی خۆی دەکا لەو دەسکەوتانەی دەیەوێ لە دەستدرێژییەکەی دەستیان بخا. بەراوردکردنی ئەو تێچوون و زیانانە لەگەڵ ئەو دەسکەوتانەدا دەشێ پەشیمانی بکاتەوە لە

دەستدرێژیکردنە سەر خاکی کۆمەڵگەیەک کە ئامرازەکانی بەرگریی مەدەنی جێبەجێ دەکا.

ئەگەر وا گریمانە بکەین -بەهەر حاڵ هەر ئەوەیش ئەگەری زاڵە- ئەو وڵاتە ئاسایشی خۆی تەنیا لەسەر بەرگریکردنی مەدەنیی ناتوندوتیژانە دانەمەزراندبێ، بگرە لە هەمان کاتدا خۆی بۆ بەرگریکردنی سەربازیش ساز بکا، ئەوا ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی سڵەمێنی مەدەنی دەشێ "بەهایەکی زیادە" بۆ ڕۆڵی ڕاستەقینەی سڵەمێنی تێکڕایی کە لە شێوە جۆرەوجۆرەکانی بەرگریکردن بەرهەم دێ، زیاد بکا.

* بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە

باج نەدان

نابێ ڕەتکردنەوەی باجدان بە هەمان بنەمای باج خۆی پاساو بدرێ. شتێکی ڕەوا و پێویستە ئەندامانی کۆمەڵ بەشداری لە پارەدارکردنی کاری دەزگە و دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان بکەن، چونکە کاتێ لەپێناو بەرژەوەندیی گشتیدا باج دەدرێ ئەوە جێبەجێکردنی ئەو هاوهەڵوێستییەیە کە پێویستە ئەندامانی گرووپێکی سیاسی پێکەوە ببەستێتەوە. بەڵام دیموکراسی وا دەخوازێ هەموو هاووڵاتییەک بەرپرس بێ لە بەکارهێنانی حکوومەت بۆ ماڵی گشتی کە لە کاری ڕۆژانەی ئەوەوە دەستی کەوتووە. ماف و بگرە ئەرکی هەر هاووڵاتییەکە چاودێریی خەرجە گشتییەکان بکا بە ڕێکتر و کاراتر لەوەی تەنیا پێنج شەش ساڵ جارێک دەنگ بدا بەو کاندیدانەی خۆیان بۆ سەرکردایەتیکردنی وڵات کاندید کردووە. کارێکی ڕەوایە بەشێک لە باج نەدرێ کە بۆ ستەمێک خەرج دەکرێ کە نامانەوێ دەستمان تێیدا هەبێ و بەنیازین سەرکۆنەی بکەین و بەئاشکرا بەگژیدا بچینەوە.

دەکرێ نەدانی بەشێک لە باج یان هەمووی لە دوو ڕوانگەی جیاوازەوە وێنا بکرێ. سەرەتا پێویستە ئەو ستەمە ڕابگیرێ کە ئێمە خۆمان قوربانیی

ئەو ستەمەین، بۆ نموونە کاتێ باج بەشێوەیەکی زۆر ستەمکارانە بەسەر توێژێکی دیاریکراوی کۆمەڵایەتیدا دەسەپێنرێ، قوربانییانی ئەو ستەمە بۆیان هەیە ئەو باجە ڕەت بکەنەوە تا حکوومەت ناچار بکەن لەگەڵیان بەویژدان بێ.

بەپلەی دووەمیش لەوانەیە وا پێویست بکا مرۆڤ بەرهەڵستیی بڕیارێکی ستەمکارانەی حکوومەت بکا، ئەویش بە ڕازینەبوونی بە پارەدارکردنی ئەو ستەمە بە پارەی باخەڵی خۆی و گرتنەبەری هەر ڕێگەیەک لەتوانیدا بێ بۆ ناچارکرنی دەسەڵاتداران تا لەو بڕیارە پاشگەز ببنەوە. کاتێ دەردەکەوێ ئەو ئامرازانەی چاودێریکردن کە یاسا دیاریی کردوون بەس نین و کەڵکیان نییە، ئەو کاتە ڕێگەی باجنەدانی "نایاسایی" دەرفەت دەداتە هاووڵاتییان بۆ چاودێریکردنێکی کرداریی حکوومەت. لەم حاڵەتەیشدا وا باشە ئەو پارەیەی لە باجنەدان "پاشەکەوت"یان کردووە لای خۆیان هەڵی نەگرن، بەڵکو بیدەنە ئەو ڕێکخراو و کۆمەڵانەی ڕاستەوخۆ بەشداری دەکەن لە قەڵاچۆکردنی ئەو ستەمەی پێویستە سەرکۆنە بکرێ، یاخۆ بەرنامەی جێگرەوە جێبەجێ دەکەن. لێرەشدا پێویستە لەو کاتەی بەرنامەی هاوکارینەکردن لەگەڵ ستەم جێبەجێ دەکرێ، بەرنامەیەکی بنیاتنەریش بۆ بەرقەرارکردنی دادپەروەری ڕێک بخرێ.

بەڵێ حکوومەت هێندە دەست و پێ سپی نییە و ئامرازی سەرکوتکردنی ئەوتۆی لەدەستدایە دەتوانێ لەڕێی ڕێوشوێنی دەست بەسەرداگرتنی کرێ و موڵکەکانەوە ئەو بڕە پارانەی نەدراون بگێڕێتەوە، ئەمە جگە لە غەرامەکردن و تەنانەت سزای گرتنیش کە لەوانەیە بەرۆکی ئەو باجدەرانە بگرێ کە باج نادەن، بەڵام لەبەرئەوەی مەبەست لە باجنەدانەکە زیاتر کاریگەریی سیاسییە نەک دارایی، ئەوا دەشێ ئەو سەرکوتکردنە دۆخەکە ئاڵۆزتر بکا. لێرەشدا ژمارەی ئەو کەسانەی بە کارەکە هەڵدەستن هێز و کاریگەریی پێویستی پێ دەبەخشێ.

* بەرنامەی بنیاتنەر
* یاخیبوونی مەدەنی
* هاوکاری نەکردن

گیانی بەرگری

یەکێک لە خراپترین ئەنجامەکانی -بەکردەوە- سپاردنی ئەرکی بەرگریکردن لە کۆمەڵگە بە یەک دامەزراوە کە سوپایە، بریتییە لە هەڵگرتنی بەرپرسیارێتی لەسەر شانی هاوولاتییان -بە پیاو و ئافرەتەوە- و ئامادەنەکردنیانە بۆ هەستان بە ڕۆڵی سەرەکیی خۆیان کە چاوەڕوان دەکرێ لە پارێزگاریکردنی لە دیموکراسیدا ببینن. بێگومان گوتاری ڕەسمی لەبیری ناچێ جەخت لەوە بکا بەرگریکردن پێویستە "پرسی هەمووان" بێ و بەرگریکردنی سەربازی خۆی هیچ بەهایەکی نییە بەو ئەندازە نەبێ کە لەلایەن گەلەوە جێی پەسندکردنە. بەڵام ئەو "گیانی بەرگری"یەی بەم واتەیە لەسەر هاوولاتییان پێویستە، جۆرێکە لە قبووڵکردنی نەرێنیی ئەو بژارانەی کە دەستەکانی ئەرکانی سیاسی و سەربازی کاریان پێ دەکەن، کە لە هەر گفتوگۆیەکی دیموکراسییانەی ڕاستەقینە دێنە هەڵاوێردن، نەک لە ڕوانگەی ڕاپەڕاندنی بەرپرسیاریەتییەکی ڕاستەوخۆی خۆیانەوە بێ لە ڕێکخستنی بەرگریکردن لە کۆمەڵگە.

زۆربەی ئەو قسانەی کە بەڕەسمی لەبارەی گیانی بەرگری لای هاوولاتییان دەکرێن لە ڕاستیدا بەشێوەیەکی بنەڕەتی ئامانجیان بەهێزکردنی پێوەندیی نێوان سوپا و نەتەوەیە، هەروەها هۆشیارکردنەوەی هاوولاتییان بە پێداویستییەکانی بەرگریکردن دەچێتە چوارچێوەی تەسک و نەگونجاوی ڕێکخستنی سەربازییەوە. سروشتی ئەم بەستنەوەیەش، کە لە هەمان کاتدا تیۆری و پراکتیکییە، دەشێ برەوپێدانی گیانی بەرگری بەشێوەیەکی ترسناک پەک بخا.

بۆ ئەوەی بتوانرێ هەستی بەرپرسیاریەتی لای هاوولاتییان -بە ژن و پیاوەوە- لەبارەی ئەرکی سەرشانیان لە بەرگریکردن بە شێوەیەکی ڕاستەقینە ببزوێنرێ، ئەوا کرداریترین ڕێگە ئامادەکردن و ڕێکخستنیانە لە چوارچێوەی دامەزراوەگەلێکی مەدەنیدا کە ئەدای دیموکراسییانەی کۆمەڵگە مسۆگەر بکا. بۆ هاندانی گیانی بەرگری لای هاوولاتییانیش پێویستە بەرگریکردن سیڤیلایزە بکرێ نەک خەڵکە سیڤیلەکە میلیتاریزە بکرێ.

شتێکی گونجاو نییە بەرگریی مەدەنی لەڕێی نامەرکەزییەتی ڕێکخستنی سەربازییەوە ڕێک بخرێ، بگرە دەبێ لەڕێی "لەناوەندخستن" decentrationی ئەو ڕێکخستنەوە بێ (واتە لادانی لە ناوەند) و "بەناوەندکردن" recentrageی دامەزراوە مەدەنییەکان (گێڕانەوەیان بۆ ناوەند)ەوە بکرێ.

ئالێرەدا جێی خۆیەتی زمانی نموونەگەرای ئەخلاقی بەکار بێنین کە کار لەسەر کورتکردنەوەی ئەرکی بەرگریکردن لای هاوولاتییان دەکا بۆ "گیان"ێک، واتە بۆ خۆبەستنەوە بەو "بەها"یانەی دامەزرێنەری شارستانێتین و بە " ئیرادە"ی بەرگریکردن لەو بەهایانە کاتێ گریمان دەکرێ ڕووبەڕووی هەڕەشە ببنەوە.

ئامانجی ڕاستەقینە بەرگریکردنە لەو دامەزراوە سیاسییانەی ئەو بەهایانە بەرجەستە دەکەن و لە مێژوودا جێگریان دەکەن، واتە ئەو دامەزراوە دیموکراسییانەی کە ئازادییە تاکەکەسی و کۆمەڵییەکان دەستەبەر دەکەن. جگە لەمەیش کارێکی بێهودەیە لە هاوولاتییان- بەپیاو و ئافرەتەوە- چاوەڕێ بکەین ئیرادەی بەرگریکردنی خۆیان دووپات بکەنەوە بەبێ ئەوەی کۆمەڵگە ئامرازی بەرهەستیان بۆ بەرگری لە خۆکردن بە شێوەیەکی مەدەنی پێ ببەخشێ.

پێویستە خەڵک پێشوەخت خۆیان ئامادە بکەن بۆ کارەکانی ستراتیجییەتێکی مەدەنیی بەرگریکردن لە بەرامبەر هێزێکی دەستدرێژکاری شێمانەکراو -جا دەستدرێژیکار لە دەرەوەی سنوورەوە هاتبی یان لە

ناوەوە- بە شێوەیەک ڕێگەی پێ نەدری بە ئامانجی خۆی بگا.

گیانی بەرگری باشتر دەتوانی خۆبەخشان جەم بکا ئەگەر ئەو ئەرکانەی بە مەدەنییەکان دەسپێردری لە چوارچێوەی ئەو پێکهاتە ئیداری و کۆمەلایەتی و ئابووری و سیاسییانەدا بن کە کاریان تێدا دەکەن، بەوەیش ئامادەکاری بۆ بەرگریی مەدەنی لە چوارچێوەی پێوەستی و پێکەوە گونجانێکی تەواودا دەبێ لەگەڵ ژیانی هاوولاتییان لەو دەزگەیانەی وەک هاوولاتی بەرپرسیاریەتییەکانی خۆیانی تێدا ڕادەپەڕێنن، چونکە ئەو گیانی بەرگرییەی پێویستە هەیانبێ دەبێ لە ناو گیانی هاوولاتیبووندا ڕیشە دابکوتێ، کە زیندوویێتی بە چالاکییە ڕۆژانەکانیان دەدا.

* بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە
* سڵەمێنی مەدەنی

ڕۆحانیەت

مرۆڤ بوونەوەرێکی میتافیزیکییە، خواستێکی ڕۆحانی لەناخیدایە کە دەشێ تامەزرۆیی بۆ تێپەڕاندنی خودی خۆی تێر بکا. ڕۆحانیەتێک نەبووبێتە دیلی سیستمێکی فیکریی بەستوو و زادەی بنیاتگەلێکی زەینیی دەستکرد و لە واقیع داینەبڕێ، بگرە بەڕووی نهێنیی جیهانیدا بکاتەوە. مرۆڤی ڕۆحانی لە ئەنجامی گەڕانی بەدوای واتەدا، بەرەو ئەوە دەچێ بەڕووی بیر و هەستی گەردوونی و پرسیارکردن لەبارەی ئەزەلییەتەوە بکرێتەوە. یەکێک لەو کۆسپە سەرەکییانەی پێویستە لەو کاروانەدا خۆی لێ لابدرێ کۆسپی جیاکردنەوەی هزر و کار، ڕامان و پابەندبوونە. هەر بۆیە جێی خۆیەتی پارێزگاری لە گرژیی نێوان ئەو دوو جەمسەرە بکرێ، با هەریەکەیان بەوی ترەوە جۆش بدرێ و لەسەری بوەستێ و ببنە هاوجومگە. "کار"ی ڕووت کوێرە، چونکە تووشی هەموو گومڕایی و پشێوییەکان دەبێ. "ڕامان"ی ڕووتیش دەستەپاچەیە، چونکە سەرکێشی بە ڕازیکردنی

جوانیخوازییەوە دەکا و لە کارکردن پاڵ دەداتەوە.

مـرۆڤ پێـویسـتـیـیـەکی زیندووی تێـدایە بۆ بڵـندبوونەوە transcendence، بەڵام نـابێ تـا وادەیەکی دیارینـەکـراو چاوەڕوانی ئـەو بڵـندبوونـەوەیە بێ لە ئاسـمـان، چونکە ئـەوە لە دەرەوەی مـرۆڤ نییـە، بڵندبوونەوە نـهێنیی مـرۆڤـە نهێنیی مرۆڤیش لە مرۆڤدایە، بەڵام لەو بڵندتر دەبێ.

ئەو ژیانـەی کـۆمــەڵگەی بـازاڕ دەیخــاتە بـەردەم تاک لە واتـەدا هـەژارە و ئەوەیش کەمـایەسـیـەکی ڕۆحییە. دامـەزراوە نەریتییەکان، چ سـیـاسـی و چ ئاینییەکان، بەشێکی گەورەی ڕەسیدی خۆیانیان لەدەست داوە. ئەوانە چۆن دەتوانن لەکاتێکدا بەخـۆیان و مـانی خـۆیانـەوە سـەرقـاڵن و هـەروەهـا لاواز و بێ ڕووگەن، ئەو قووتە ڕۆحییە بۆ مرۆڤ دەسـتەبەر بکەن کە زۆر پێویسـتی پێـیـەتی؟ ڕێگەی حـیکمــەت کـە واتە بە بـوونی مـێـژوو دەبـەخـشـێ، پشـتـی کـردووەتە ئـەو هۆشـداریـیــەی مــەترسـی کــە ژمــارەیەک لە لاوان چی تـر لە دەرگــــەکــــانی نـادەن و بۆ هـەڵاتن لە واقـــیـع عـــەودالّـی گـــەڕانن بـەدوای هـەسـتکردنێکی وەهمی بە تێـپـەڕاندنی خـود و لە بەهـەشـتـێکی دەسـتکردا بەدوای شـتێکدا دەگـەڕێن کە لە واتە بچێ. بەڵام لەواقیـعدا خـۆیان لەبەردەم بۆشـاییـیەکی بوونەکی (ئەنتۆلۆجی)دا دەبیننەوە کە لاوازیان دەکا و تێکیـان دەشکێنـێ. لە هـەمـان کـاتدا زانست سـەردەکەوێ و گـژبەریی نوێ بۆ خـۆی پەیدا دەکـا. ڕۆشنـبـیـریی زانسـتی لە جـێـبـەجـێکردنەکـانیـدا بـەتەواوی دەدرەوشیـتەوە، بەڵام لـەبەردەم خواسـتە ڕۆحییەکانی مـرۆڤدا کوێر و کەڕ و لاڵە. جگە لـەوەیش فـەلسـەفـە بووەتە زانسـتی مـامـۆسـتـاکـان و وا خـەریکە ڕێگەکانی حیکمەت بەجێ دێڵێ، لەگەڵ ئەوەی ئەرکی ڕاستەقینەی بایەخدانە بە خواستە ڕۆحییەکانی مرۆڤ.

جـیـهـان لە بـەرچاوی مـرۆڤـدا بە شـێـوەیـەکی بێسنوور کـراوەتەوە و بە شـێـوەیەکی بێ پێـشـیـنـە گـژبەریی مـرۆڤ دەکـا. لەبەردەم ئەم کـۆمـەڵگە لەخـۆڕازییـەدا، بەنزمـی و سـووکی و نکوڵیکردن و کـارە توندوتیـژەکـانیـەوە،

بێگومـان هـەڵفریواندن زۆرە بۆ ئـەوەی مرۆڤ لەو کۆمەڵگەیە هـەڵبێ و بەسـەر خـۆیدا بشکێتـەوە و هـەندێ گوڵی نامۆ بە ڕۆحـانیـەتێک کـە بەرەو پووکـانەوە دەچێ، بچێنێ.

هـەڵوێستێکی لەم جۆرە دوورە لە ئەزموونکردنی واقیع و ژیان. ئەوە "کفری ڕۆحی"یە کە شکستی کارەکانی مرۆڤ بکەینە بیانوو و ملکەچی داڕووخـان و جـەور و سـتـەمی دنیـا ببین و لە پاکـیـیـەکی خـۆ بەباڵازاندا دەرگـە لەسـەر خۆمـان دابخـەین. کاتێ ڕۆحانیەکان بە نائومـێدیی سیاسییەکان ڕازی دەبن، ئەوا خـۆیشـیـان ڕێڕەوی ترسنۆکـەکـان دەگرنە بـەر، چونکە ئومـێـدی ڕۆحی دەشـێـوێ ئەگـەر بیت و لە واقیـعدا بەرجـەسـتە نـەبێ، لەبەرئەوەی قـەت نابێ ڕۆحـانیـەت خـۆی لە بەرپرسـیـاریەتیی سـیـاسـی، واتە لە بەرپرسـیـاریەتیی مـرۆڤ بەرامبـەر مـرۆڤـەکەی تر بدزێتـەوە، بەتاییـەت بـەرامبـەر ئەو کـەسـەی ستەم سەرکوتی دەکا یان توندوتیژی ئازاری دەدا.

فـەلسـەفـە کـە بایـەخ بە خـواسـتـە ڕۆحـیـیـەکـانی مـرۆڤ دەدا، دەیەوێ داناییـیـەکی کرداری بێ، واتە لە مـرۆڤ بخـوازێ کە لـە بۆتەی جیـهـاندا کـار بکـا. لەبەرامـبـەر تـەنگژەی کـۆمـەڵگە و نەمـانی مـتـمـانە بەو حـزبانەی سـیـاسـەتیـان بۆ خـۆیان قـۆرخ کـردووە، هـەروەها مـایەپووچبـوونی هەمـوو پڕۆژەیەکی شـۆڕشگێـڕی، هەڵفریوانـدن لای هـەندێکیـان هێندە گەورەیـە کـە هەسـتی دەسـتـەپاچەیی و گۆشەگیری و گەڕانەوە بۆ ناوەوەی پەتیی خـۆیان لەلایان بـەهێـز بکـا. بەڵام ئەم ڕێگەیە داخـراوە، چونکە مـرۆڤ لـە پەراوێزی مـێـژوودا و دوور لـە ئەزمـوونکردنی واقـیـع هـەڵدەسـوڕێنێ و وای لێ دەکـا دەست لە هەموو کارکردنێک بشوا.

لەوانەیە شتێکی زۆر زیانبەخش بێ کە مرۆڤ بۆ دوو دەستە دابەش ببێ: خەڵکانێک لافی بەرجەستەکردنی بەها ڕۆحیەکان لە ژیانی خۆیاندا لێ بدەن و خۆیان لە تێوەگلان لە "بێنرخی"یەکانی سیاسـەت دوور بگرن، خـەڵکانێکی تریش چاویان لە سـیاسـەتکردن بـێ و بەبیانووی "واقـیـعیـەت" خـۆیان لە هەر

بایەخدانێک بە ئەرکە ڕۆحییەکان ببوێرن. ئەمەیش دابڕانێکی خراپە و لەلایەکەوە کەسانێکی ئایدیالیستی بێگەرد و لەلایەکەی تریشەوە "کەلبی"یانی[8] ڕاستەقینە بەرهەم دێنێ. تا ئەو بۆشاییەش بەدەوام بێ "کاروباری دنیا" تا بێ بەرەو خراپی دەچێ.

دەبێ بە یەکجاری دەست لەو بیرۆکەیە هەڵبگیرێ کە بەرجەستەبوونی ڕۆحی لەڕێی خۆدزینەوە لە کارکردن دێتە دی. ئاخر مرۆڤ چۆن دەتوانێ ڕۆحانیەتی خۆی بەدی بێنێ ئەگەر لە گۆڕەپانە گشتییەکانی شارەکاندا سەرکێشی نەکا و نەچێ بۆ دیداری مرۆڤەکانی تر؟ کاری سیاسی گەمە نییە، بگرە ساتێکی تایبەتە کە ڕاستگۆیی ڕۆحی تێدا تاقی دەکرێتەوە. شەرەفی کارکردن نرخێکی ڕۆحییە. هەر جیاکردنەوەیەکیش لەنێوان سیاسەت و ڕۆحانیەتدا جگە لە لادانی هەردووکیان هیچی تر نابێ. ناکرێ هیچکام لەو دوو جەمسەرە بەتەنیا بێ یان بەسەر جەمسەرەکی تردا زاڵ ببێ. پێویستە ڕۆحانیەت و سیاسەت یەک بگرن بەبێ ئەوەی تێکەڵ ببن.

لە ڕۆهەڵات و هەروەها لە ڕۆئاوا، زۆر پیاوی ئاینیی درۆزن کە لە ژمارە نایەن، لافی ئەوە لێ دەدەن لە دەرەوەی کێشەکان، لە پەراوێزی مێژوودا و دوور لە دەمەتەقێ و شانەخرێ سیاسییەکان، دوور لە ژاوەژاوی دنیا و شێتبوونە ناوبەناوەکانی، خەڵک فێری ڕۆحانیەت دەکەن. خەڵکانێک هەن لەوە زیاترن بێنە ژماردن، بەناوی ڕۆحانیەتێکی پەتییەوە لە بایەخی کێشە و ململانە کەم دەکەنەوە بەپاساوی ئەوەی کێشە لەباتیی ئەوەی مرۆڤەکان یەک بخا پەرتیان دەکا. زۆر جار ڕۆحانیەت چاکەکردن لەگەڵ هەژارانی هەڵبڕیوە و سەرکێشیی کردووە بە پشتگوێخستنی بەرقەرارکردنی دادپەروەری بۆ سەرکوتکراوان. بەهەمان شێوە بەناوی پاراستنی هاوئاهەنگییەوە سەریان کێشاوە بۆ فێرکردنی ڕەتکردنەوەی خۆ گلاندن لە کێشەکان. بەڵام وێنایەکی لەم جۆرە بۆ هاوئاهەنگی وێنەیەکی فریودەرە، چونکە بەکردەوە ئەو ستەم و پاشاگەردانییەی لەئارادایە جێگیر دەکا، چونکە کێشە هاوئاهەنگی

ناشکێنێ، بگرە دروست و جێگیری دەکا.

نەخێر، ئەوەی مرۆڤەکان پەرت دەکا نە کێشەیە و نە ململانە، بەڵکو ستەم و خەمساردییە. ئەرکی کێشە هێنانەکایەی هەلومەرجی دادپەروەرە کە تەنیا ئەوە دەتوانێ مرۆڤ یەک بخا. "ڕۆحانیەکان" بە خۆ بزرکردنیان لە کێشەکان، نەیانتوانی خۆیان لە ناتوندوتیژی نەبوێرن و بەباشی تێی نەگەن. بەدڵنیاییەوە لە چەندان بۆنەدا کەمتەرخەمییان نەکردووە لە قسەکردنی زۆر لەبارەی خۆشەویستی و بەباڵادا وتنی توانا هەمەگیرەکەی، بەڵام لەبەرئەوەی قسەکانیان تەنیا قسەی ڕووت بوون هیچ کاریگەرییەکیان لەسەر ڕووداوەکان نەبووە. لەو سەروبەندەیشدا کێشەکان لە ئاڵۆزبوون بەردەوام بوون و دوور نەبووە دەرگە بەڕووی ترسناکترین کاری توندوتیژیدا بکاتەوە. بەڵام لەکاتێکدا ڕۆحانیەکان خۆیانیان لە کێشەکان نەبان دەکرد، ئەو کێشانە خۆیانیان لەوان نەبان نەدەکرد، چونکە ڕۆحانیەکان لەوکاتەی کێشەکان بەرۆکی دەگرتن، زۆربەی جار هیچ چارێکیان نەبوو جگە لەوەی خۆیشیان پەنا بۆ توندوتیژی ببەن. بەوەیش توندوتیژییان بۆ خۆیان قبووڵ کرد و ئاکامەکەیشی بەزۆری شەرعییەت پێدانی بووە.

"ڕۆحانیەکان" ئەو سەنگەرەیان لە ڕیزی پێشەوەی بەرەنگاریکردنی توندوتیژیدا چۆڵ کرد کە دەبوو ئەوە شوێنی ئەوان بێ. ئەو خۆبزرکردنەیش لە هەڵاتنەوە نێزیکترە. سەرەنجام توندوتیژییان بەباشی نەناسی، چونکە ناسینی توندوتیژی واتەی داننانە پێیدا وەک توانێک لە تواناکانی مرۆڤ کە بەشێوەیەکی ڕیشەیی سەرپێچی لەو ئەرکە ڕۆحییە دەکا کە مرۆڤایەتییەکەی دروست دەکا. توندوتیژی هەڵوێستێکە ڕۆحانیەت ڕەت دەکاتەوە وەک توانێکی مرۆڤ لە پێشوازیکردنی لە مرۆڤەکەی تر لە چوارچێوەی ڕێزگرتنی "جیاوازبوون"ەکەیدا. چاکیی پێشوازیکردن لەوی تر ئەو کردارەیە کە بناخەی ناسنامەی خودیی من دادەنێ: خۆشویستنی ئەوی تر خۆشویستنی خۆمە. ئەو "ئەوی تر"ەی لەبەرچاومدا دەردەکەوێ هەر "من خۆمم" لە

وێنەیەکی تردا و توندوتیژی بەرامبەری لێدانی ئەو کەسەیە کە من دادەڕێژێ. ئەوەی توندوتیژی بناسێ ڕقی لێی دەبێ و پلاری لێ دەگرێ و دەری دەکا و بەهەمان جووڵەیش ناتوندوتیژی هەڵدەبژێرێ. جەوهەری ڕۆحانیەت دوورخستنەوەی هەر جۆرە ئەگەرێکی پێوەندییە لەگەڵ توندوتیژی.

ڕۆحانیەتی ناتوندوتیژی مرۆڤ بانگ دەکا بۆ کارکردنی دروست و کاریگەر لە بۆتەی دنیادا. ستراتجیەتی کاری ناتوندوتیژانە دەیەوێ هاوسەنگی لەنێوان ئەرکە ڕۆحیەکانی ژیان و کۆت و بەندەکانی ژیانی سیاسیدا بکا. ناتوندوتیژی وەک فەریزەیەکی ڕۆحی لە هەمان کاتدا فەریزەیەکی کرداریشە، چونکە بنەوای ناتوندوتیژی تەنیا دەست کۆتاکردن لە پەنابردن بۆ توندوتیژی دژ بەوانی تر لەخۆ ناگرێ، بگرە قەڵاچۆکردنی ئەو ستەمەیشە کە ئازاری مرۆڤەکەی تر دەدا. ناتوندوتیژی ڕێکارێکە کە ئامرازگەلی کرداریمان دەداتە دەست بۆ بەگژاچوونەوەیەی کاریگەری ستەمکاری. بەڵام بە ئەندازەی ئەوەی جێی خۆیەتی جەخت لە مۆرکی جیهانییانەی ناتوندوتیژی وەک فەریزەیەکی ڕۆحی بکرێ، بە هەمان شێوە پێویستیشە دان بە مۆرکی ڕێژەییانەی ناتوندوتیژیدا وەک ڕێبازێکی کاری سیاسی بنرێ.

فەریزەی ناتوندوتیژیی فەلسەفی خۆی لەخۆیدا وەڵامێکی ڕاستەوخۆ و دەستبەجێی پرسیاری چۆنیەتیی کارکردنی ڕاستەقینە لە بارودۆخی مێژوویی کات و ساتدا ناداتەوە، بەڵام دەرفەت بۆ گەڕان بەدوای وەڵامی دروستدا دەڕەخسێنێ.

مۆرکی ڕێژەیی کاریگەریی کاری ناتوندوتیژانە مۆرکی ڕێژەییبوون بە ئەرکی ناتوندوتیژیی ڕۆحی -کە بناخەی مرۆڤایەتیی مرۆڤ دادەڕێژێ و قاڵبی پێ دەبەخشێ- نادا، چونکە تەنانەت ئەو کاتەیش کاریگەریی کاری ناتوندوتیژانە دەگاتە ئەوپەڕی و تەنانەت کاتێکیش شکست دێنێ، فەریزەی

ناتوندوتیــژی هـەروەک خـۆی دەمــێنێ و لە ئـەنجـامـی ئەوەدا توندوتیــژی شـەرعییـەت بەدەست نـاهێنێتـەوە. تەنانەت ئەگەر واش دیار بێ توندوتیژی "پێـویست"ە، بەڵام بەوە نـابێتـە کـارێکی ڕەوا. بژارەی نـاتوندوتیـژی خـۆی لەخۆیدا ڕەهەندێکی ڕۆحی بەکاری مرۆڤ و واتەیەک بە بوونی دەبەخشێ.

* فەلسەفە

بەندیخانە

کۆمەڵگە ماف و هاوکات ئەرکی سەرشـانیەتی بە "ناچارکردنێکی جەستەیی" ئەو کەسـانە جەڕ بدا کە سیسـتمی گشـتی تێک دەدەن، بەشـێوەیەک توانیان بۆ زیان پێگەیاندنـی کۆمـەڵایەتی ببـەسـتێتـەوە و بەکردەوە شـەڕیان لە خـەڵک دوور بخـاتەوە. ئامـانجی سزادان لەسـەر تاوان کە ئازادیی ئەنجامدەرەکەی لەڕێی بـەندکـردنیــەوە سنووردار دەکـا، ڕێگرتنە لـە ڕوودانی کـەتنـی نوێ بە ڕێگرتن لە گەڕانەوەی کـەتنکار بۆ تاوانەکە لەلایەک و بەزۆر دوورخـستنەوەی ئەوانەی توانـی هێزەکـیـان تێدایە بۆ لادان لـەوەی بگوازنـەوە بۆ کـردارەکـە لەلایەکی ترەوە.

پێویسـتـە ئامـانج لە سزادان –بەتـایبـەت بەندکردن کـاتـێ ڕوون دەبێتـەوە پێویستـە– جۆشـدانەوەی کەتنکارەکە بێ لەگەڵ کۆمەڵگەدا، واتە سـەرلەنوێ گـونجـاندنەوەی لە ڕووی کـۆمـەڵایەتـیـیـەوە re-socilisation، بەڵام ئێـسـتـە بەگـشــتی هەمـوو شت بەشـداری دەکـا لەوەی بەندیخـانە بـکرێتـە شـوێنی دوورخـسـتنەوەی کۆمـەڵایەتـی، واتە شـوێنی نەگـونجـاندنی کۆمـەڵایەتی de-socilisation، هەلومەرجی بەندکردن لە بەندیخـانەدا چەندان ئاکامی خـراپی لەسـەر کـەسـایەتیی بەندییەکە دەبێ، چونکە هێشتا بەندیخـانە تۆڵەسزایەکی جـەستـەیییـە کە کـەرامـەتی دەڕووشـێنێ. لەڕێی قـەدەخـەکردنی بەندی لە هـەر جـۆرە پێـوەندیکـردنێکی کـۆمـەڵایەتـی لەگـەڵ ئەوانی تر و داڕنینی لـە هـەر بەرپرسـیـاریەتێک، ڕەفـتـاری پـاشـەکشـەی بەسـەردا دەسـەپێنرێ و بەرەو

لەبەریەک هەڵوەشاندنی کەسایەتیی دەبا. بەندیخانە شوێنێکی نامرۆڤانەیە مرۆڤایەتیی بەندی دادەبەزێنێ. بۆیە کاتێ ئازادیش دەکرێ زۆر بەئاستەم دەتوانێ شوێنی خۆی لە کۆمەڵگەدا بگرێتەوە. ئەوە ڕاستییەکە هەموو لێکۆڵینەوەکان سەلماندوویانە و ئامارەکانی بەندیخانەیش دووپاتیان کردووەتەوە کە: بەندیخانە قوتابخانەی فێربوونی گەڕانەوەیە بۆ تاوان.

جگە لەوەیش سزای بەندکردن، لە زۆربەی زۆری حاڵەتەکاندا، ئەو کاریگەریی سڵەماندنەوەیەی لەسەر کەتنکار نەبووە کە چاوەڕوان کراوە، لە دەرەنجامیشدا سرووشتییە بەندیخانە کاریگەری لەسەر ئەوانە بەجێ بێڵێ کە لەبنەڕەتدا حەزیان لە لادان نییە. ئەی کەواتە ئەگەر گومان لەوەدا نییە بەندکردنی "کەتنکارە بچووکەکان" شیمانەی دووبارەبوونەوەی تاوان زیاتر دەکا، ئەی بۆچی هێشتا دادگەکان دەیاننێرن بۆ بەندیخانە؟ ڕاستە ئەوان یاسا جێبەجێ دەکەن، بەڵام ئەی کوا ئازادییان لە بیرکردنەوەی داوەرییانەدا؟ هەموو شت وا بەڕێوە دەچێ وەک ئەوەی دادوەرەکان خۆیشیان دیلی ئایدیۆلۆجیای بەندکردن بن و دەترسن لەوەی ڕای گشتی تۆمەتی "بوونە هۆ"یان بەڕوودا بەرز بکاتەوە.

لەبەردەم شکستی ئاشکرای نەهێشتنی لادان لەڕێی بەندکردنەوە، کۆمەڵگە ڕووبەڕووی گژبەرییەک دەبێتەوە کە برێتییە لە خستنەکاری چارەسەرە کۆمەڵایەتییەکەی. دەبێ بەندکردن دوایین ئامراز بێ پەنای بۆ ببرێ بۆ بەستنەوەی "گەورە کەتنکاران" کە دەسەلێ مەترسییان بۆ سەر ژیانی گشتی هەیە. هەرچی ئەوانی ترن -کە زۆرینەن- بەدڵنیاییەوە دەکرێ نەسپێردرێنە دالانەکانی سیستەمی سزادان، ئەویش لەڕێی "گۆڕینی قەزایی"یەوە: مەبەست تەنیا دوورخستنەوەیان نییە لە بەندکردن، بگرە مەبەست دادگەیی نەکردنیشیانە بە هەڵپەساردنی ڕێوشوێنە قەزاییەکان. ئەو کاتە ئەرکی "میانگیران"ە هەوڵ بدەن ئاشتەواییەک لەناو کەتنکارەکان و قوربانییەکانیاندا بکەن. بەوەی ئەو ئامانجەی پێویستە پێی بگەین، لە

بابەتی ئەو سەرپێچییانەی بەرامبەر موڵک و ماڵەکان کراون (دزی و کاری تێکدان) گێڕاندنەوەیانە بۆ خاوەنەکانیان، چاک بکرێنەوە یان قەرەبووی زیانەکان بکرێتەوە. ئەگەر میانگیرییەکە بە بنبەست گەیشت ئەو کاتە ڕێوشوێنی قەزایی پێویستە، بەڵام لە زۆربەی حاڵەتەکاندا سزاکان ئازادی زەوت ناکەن، بەڵکو برێتی دەبن لە سەپاندنی ئەنجامدانی هەندێ کار بۆ بەرژەوەندیی گشتی کە ببنە بەربەست و جێگرەوەی بەندکردن.

هەرچی ئەو کەسانەن دەسەڵێ گرتنیان پێویستە، ئەوا دەبێ ئامانج لەو کارە شیاندنەوەیان بێ لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە. وایش باشە واز لەو بەندیخانانە بهێنرێ کە سەدان بەندی دەگرن، تاکە پێوەر لە ڕێکخستنی ئەو بەندیخانە ناوەندییانەدا ڕەچاو کراوە، باش پاسەوانیکردنیانە و ئامانجیش ڕێگرتنە لە هەڵاتنی بەندییەکان. لەو هەلومەرجەدا تەواوی ژیانی بەندی دەکەوێتە ژێر لۆجیکی سەرکوتینەوە و هیچ شتێک کار بۆ جۆشدانەوەی ناکا. وا گونجاوترە یەکەی بەندکردنی بچووک بچووک دروست بکرێن و بەهەندێ ڕێوشوێنی چارەسەرکردنی کۆمەڵایەتی پاڵپشتی لە ڕێوشوێنە ئەمنییەکان بکرێ. بەڵام بەرنامەیەکی لەم شێوەیە دەخوازێ هاووڵاتییان خۆیان لە بەرپرسیاریەتییان نەدزنەوە بەوەی داوا لە دەوڵەت بکەن لادەران لە پشت بەرزترین دیوارەوە بەند بکەن، بگرە ئەرکی سەرلەنوێ جۆشدانەوەیان بگرنە ئەستۆ.

تەنانەت بەدرێژایی ماوەی بەندکردنەکەیشی، بەندییەکە هێشتا هەر هاووڵاتییە و پێویستە وەک هاووڵاتییەک ڕێزی مافەکانی بگیرێ بە مافی ژیانی تایبەتی خۆیشیەوە، ئەو سزایەی پێویستە بیچێژێ تەنیا بەندکردنە و هیچی تر. تاکە شت لێی قەدەخەیە قەدەخەکردنیەتی لە ئازادیی هاتوچۆ، لەوە بەدوا لەبری ئەوەی جگە لە شتە نائاساییەکان هەموو شتێکی لێ قەدەخە بکرێ، پێویستە ڕێگەی هەموو شتێکی پێ بدرێ جگە لە شتە نائاساییەکان.

ئەو هاووڵاتییەی دەچێتە ناو یاخیبوونێکی مەدەنی بەدەستی ئەنقەست سەرکێشی دەکا بەوەی سەرکۆنە و بەند بکرێ. دیارە ئەم سەرکێشیکردنەیش هەمان سرووشتی نییە کاتێ ئەم بەرەنگاریکردنە لە کۆمەڵگەیەکی دیموکراسی یان کۆمەڵگەیەکی تۆتالیتاریدا ڕوو بدا، چونکە جیاوازییەکی زۆر لەنێو ئەو دوو کۆمەڵگەیەدا هەیە. لە کۆمەڵگەی تۆتالیتاریدا ئەوانەی هەڵدەگەڕێنەوە دووچاری مەترسییەکی گەورە دەبن و پێویستە پێشوەخت –بەپێی ڕەهەندەکانی ئەو کارەی بڕیاری لەسەر دراوە– بە وردی و ئاگاییەکی بێئەندازەوە مەزەندەی ئەو مەترسییە بکرێ.

مێژووی خەبات لەپێناو مافەکانی مرۆڤدا پڕە لە نموونە لەسەر ئەو پیاو و ئافرەتانەی، ئازایەتییەکی نائاساییان لەبەرامبەر بەندکردن لە دژواترین هەلومەرجدا نیشان داوە و زۆر جاریش دەستبەسەرکردنیان بەشدارییەکی یەکلاکەرەوەی کردووە لە بزاوی بەرەنگاریکردنی ستەمکاریدا.

بەڵام لە کۆمەڵگەیەکی دیموکراسیدا دەشێ بەندکردنی خەباتکاران دەرفەتێک بێ تا دەنگدانەوەیەکی نائاسایی لەناو ڕای گشتیدا بە تێکۆشانەکەیان ببەخشێ، چونکە کاتێ کەمینەیەکی بەرفرەوانی هاووڵاتییانی ژن و پیاو ئامادە بن بچنە بەندیخانە و بەشێوەیەکی ڕەوا لەپێناو کێشەیەکی ڕەوادا کار بکەن، ئەو کاتە گەل لە حکوومەت بەهێزتر دەبێ.

* دادپەروەری
* یاخیبوونی مەدەنی
* سەرکوتینەوە

نهێنیبوون

لە کۆمەڵگەیەکی دیموکراسیدا بزاوتێک کە بەرەنگاریی ئەو بێسەروبەرییەی لەئارادایە بکا، دەتوانێ بەئاشکرا کاری خۆی بکا و بەشێوەیەکی یاسایی خۆپیشاندان ڕێک بخا. وا باوە لەو کاتەدا سەرکوتینەوە تەنیا ئەوانە دەگرێتەوە لەڕێی یاخیبوونی مەدەنییەوە گژبەریی ڕاستەوخۆی دەسەڵاتداران دەکەن، ئەو ڕاوەدونان و گرتن و دادگەییکردن و سزادانانەیش دووچاری دەبن دەبێتە پروپاگەندەیەکی زیاتر بۆ ئەو پرسەی بەرگریی لێ دەکەن، چونکە لە خودی کارەکە زیاتر ڕای گشتی دەبزوێنێ. لە هەلومەرجێکی وادا ڕەنگە نهێنیبوون سوودێکی تاکتیکی هەبێ، بەڵام پێویستیەکی ستراتیجی نییە. لەبەرامبەردا، لە کۆمەڵگەیەکدا دەسەڵاتەکەی سووکایەتی بە پێداویستیەکانی دیموکراسی بکا و هەر بەرهەڵستیکردنێکی هاووڵاتییان بە تاوان دابنرێ و یاسا بەتوندی سزای بدا، بزاوتی بەرەنگاری بۆ ئەوەی خۆی بەشێوەیەکی بەردەوام ڕێک بخا ڕەنگە پێویستی بەوە بێ بەشێک لە چالاکییەکانی بەنهێنی ئەنجام بدا.

گاندی نەگونجانێکی سرووشتیی لەنێو ناتوندوتیژی و پەنهانیدا دروست کرد: پێی وا بوو دەبێ ئەو کەسەی ناتوندوتیژی هەڵدەبژێرێ بەڕۆژی نیوەڕۆ و زۆر بەڕوونی کار بکا و ڕاستکردنەوەی شوورەی نهێنی بە دەوری خۆیدا بۆ پاراستنی ڕەت بکاتەوە، بەلای ئەوەوە ژیان لە پەنهانیدا ژیانە لەناو درۆدا، لەکاتێکدا –بەبڕوای ئەو– ناتوندوتیژی ئاشکراکردنی ڕاستی لە هەموو شوێن و کاتێک دەسەپێنێ، بەچاوپۆشین لەو مەترسییانەی لەو کارە دەکەونەوە. بەڵام ئێمە لێرەدا ناتوانین جێ پێی گاندی هەڵبگرین، نە لە لۆجیکە تیۆرییەکەی و نە لە ئەنجامگیرییە کردارییەکەیدا.

لەڕووی ئەخلاقییەوە مرۆڤ ناچار نییە ڕاستی بەو کەسە بڵێ کە سڵ ناکاتەوە لەوەی بیکاتە ئامرازێک بۆ خزمەتکردنی ئامانجێکی ستەمکارانە. لە

بارودۆخێکی وادا بەرگریکردن لە ڕاستی ڕێک شاردنەوەیەتی لەو کەسانەی بەنیازن بۆ دەستدرێژی کردنە سەر مافەکانی ئەوانی تر بەکاری بێنن. مرۆڤی چاک ڕاستی تەنیا بەو کەسە دەڵێ کە شایستەیەتی و شایانی ئەوەیە بیزانێ، واتە ئەو کەسەی ئامادەیە بۆ خێری کەسانی تر بەکاری بێنێ.

بەڵام لە ڕوانگەی پراکتیکەوە، پێویست نییە ئەندامانی بزاوێکی جیابووەوە یان بەرەنگاری، بەڕوونی و ئاشکرایی لەبەرچاوی دەسەڵاتێکی سەرکوتکەر کار بکەن، هەروەک ناچار نین خۆ لانەدەن لە لەمۆزی دەسەڵاتی سەرکوتکەر و شکست پێهێنانی لەڕێگەی خۆشاردنەوە هەر کات بەگونجاوی بزانن. بەڵام بزاوی بەرەنگاریکردنی ناتوندوتیژانە لە هەندێ دۆخی نائاساییدا نەبێ ناکرێ بەتەواوی نهێنی بێ، چونکە دەگونجێ هەر خۆشاردنەوە خۆی ببێتە مایەی ڕێگەخۆشکردن بۆ ئەنجامدانی هەندێ هەڵسوکەوتی نادیموکراسی کە کار لە نوێنەرایەتیکردنی بزاوەکە و لەوێشەوە لە شەرعییەت و ڕاستگۆیی دەکا.

کارکردنی ئاشکرا توخمێکی جەوهەرییە لە توخمەکانی ستراتیجییەتی ناتوندوتیژی، چونکە بە شێوەیەکی گشتی بزاوەکە ناتوانێ دەستبەرداری ببێ بەبێ ئەوەی سەرکێشی بە لەدەستدانی کاریگەریی خۆی بکا، بەڵام هەر ئەو بزاوە خۆی بەپێی هەلومەرج بریار دەدا چ کاتێک بە نهێنی و چ کاتێک بە ئاشکرا کار بکا و دەبێ دەستپێشخەری لەدەستی خۆیدا بهێڵێتەوە لە ڕێی دیاریکردنی هەڵبژاردنی ئەو سات و ڕێگە گونجاوانەی تێیاندا بە ئاشکرا گژبەریی دەسەڵاتداران دەکا. یەکێک لە پێوەرە یەکلاکەرەوەکانیش لەم بژارەیەدا ڕادەی ئەو سەرکوتینەوەیەیە کە پێویستە ڕووبەڕووی ببێتەوە و توانی بزاوەکە بۆ بەرگەگرتنی ئەو سەرکوتینەوەیە بەبێ ئەوەی شپرز ببێ.

بەشێکی گەورەی سەرکەوتنی بزاوەکە پێوەندیی بە توانی زاڵبوونیەوە هەیە بەسەر ئەو سەرکوتینەوەیەدا.

* سەرکوتینەوە

بەڕێوەچوونی ئاشتییانەی خۆپیشاندانێک کە لە گۆڕەپانێکی گشتیدا ڕێک دەخرێ و سەدان و بگرە هەزاران کەس بەشداریی تێدا دەکەن پێویستی بە ڕێکخستنێکی توندوتۆڵ هەیە، خۆ ئەگەر بەتایبەت لە کەشوهەوایەکی سیاسیی گرژدا ڕوو بدا دوور نییە ڕووداوی جۆرەوجۆری لێ بکەوێتەوە وەک ڕووبەڕووبوونەوەی توند لەگەڵ هێزەکانی پۆلیس یان خۆپیشاندەرانی نەیار یان کەسانی سەرچڵ یان سەیرکەر یاخۆ تەنانەت خەباتکارانی نەیار بە بژارەی ناتوندوتیژی. ئەوە ئەرکی ڕێکخەرانی خۆپیشاندانەکەیە پێشوەخت ڕێوشوێنی پێویست بگرنەبەر بۆ خۆپاراستن لەو ڕووداوانە و کۆنترۆڵکردنیان ئەگەر ڕوویان دا.

پێویستە سەرەتا، ئەگەر دۆخەکە ڕێگەی بەوە دا، پێوەندی بە دەسەڵاتدارانی ناوخۆییەوە بکەن کە لە پاراستنی سیستمی گشتی بەرپرسن تا لە بەرنامەی خۆیان بۆ چۆنیەتیی ڕێکخستنی خۆپیشاندانەکە ئاگەداریان بکەن. لەو ساتەوە گرینگە بەشێوەیەکی قەناعەتبەخش ڕای بگەیەنن کە ئەوان سوورن لەسەر ئەوەی خۆپیشاندانەکە ناتوندوتیژانە بێ و هەر وایش بمێنێتەوە. ئیتر تا ڕادەیەکی زۆر هەڵوێستی دەسەڵاتداران کەشوهەوای خۆپیشاندانەکە دیاری دەکا، جا ئەگەر ڕێیان لێ گرت، دەبێ ڕێکخەرانی بەپێی بایەخی خۆپیشاندانەکە لەلایەک و لەلایەکی تریش بەپێی ئەو مەترسییانەی تووشی دەبن، بڕیار بدەن لەبارەی ئەوەی ئاخۆ بەکەڵکی ئەوە دێ لەسەری سوور بن یان نا. بەڵام ئەگەر ڕێگەیان پێ دا، ئەوا دەکرێ دانوستاندنیان لەگەڵدا بکرێ لەبارەی ئەوەی ئاخۆ دەکرێ هاوکاریی تەکنیکییان بکەن، بەڵام بەو مەرجەی بەهیچ شێوەیەک لەسەر حسابی قبووڵکردنی سازشێکی سیاسیی ستەمکارانە نەبێ.

وا باوە ڕێکخەران دەتوانن لەڕێی دەستەی پاراستنی سیستمی تایبەت بە

خۆیان خۆپیشاندانەکە کۆنترۆڵ بکەن، جا ئەگەر دەسەڵاتداران بەم جۆرە ڕێکخستنە قایل بوون، دەکرێ هەردوو لا لەسەر ئەوە ڕێک بکەون کە هێزەکانی پۆلیس لە دەرەوەی ڕێڕەوی خۆپیشاندانەکە یان دەرەوەی ئەو شوێنەی تێیدا ئەنجام دەدرێ، بوەستن. پێویستە پێوەندیی بێتەل بەبەردەوامی لەنێو ڕێکخەران و بەرپرسانی پاراستنی ئاسایشدا هەبێ. لێرەوە نابێ دەستەی پاراستنی سیستم لە دواساتدا پێک بهێنرێ و لەناو خۆپیشاندەراندا بانگهێشت بۆ چوونە ناو ئەو دەستەیە بکرێ، بگرە دەبێ پێش چەند ڕۆژێک لە خەباتکارانی زیت و زیندوو پێک بێ. پێویستە ئەوانەیش لەگەڵ ڕێکخەرەکاندا کۆ ببنەوە بەمەبەستی هاوئاهەنگیکردن لەبارەی ئەو ڕێنوێنییانەی دەدرێنە خۆپیشاندەران و قسەکردن لە هەڵسوکەوتی دەستەی پاراستنی سیستم لەئاست ڕووداوە چاوەڕوانکراوەکاندا.

ڕەنگە شتێکی باش بێ بڵاوکراوەیەک ئامادە بکرێ کە زۆرترین زانیاریی لەبارەی ڕەوتی خۆپیشاندانەکە تێدا بێ و بەسەر خۆپیشاندەراندا دابەش بکرێ: ڕێڕەوی وردی، سات و شوێنی بڵاوەپێکردنی، دروشمەکانی یان ئەرکی بێدەنگبوون، گرینگیی وەڵامنەدانەوەی ئەو گێچەڵ پێکردنە زارەکی یان جەستەییانەی دەشێ بێنە ڕێیان، چۆنیەتیی ناسینەوەی دەستەی پاراستنی سیستم (وەک بەستنی شریتێکی سوور بەدەوری باڵدا، یان هەر نیشانەیەکی تر)، پێویستیی ڕێزگرتنی ئەو ڕێنوێنییانەی کە دەشێ ئەوانە بیدەن تا بتوانرێ مۆرکی ناتوندوتیژانەی خۆپیشاندانەکە زاڵ بکرێ.

کاتێ خۆپیشاندانەکە لە شەقامی گشتیدا بەڕێوە دەچێ، یەکێک لە ئەرکەکانی دەستەی پاراستنی سیستم ڕێکخستنی هاتوچۆیە لەڕێی ئاگەدارکردنەوەی شۆفێرانی ئۆتۆمبێلەکان لە هۆکارەکانی خۆپیشاندانەکە و دەرفەتەکانی بەردەمیان بۆ گرتنەبەری ڕێگەیەکی تر تا لە شەقامەکاندا زیاد لەپێویست گیر نەخۆن، پێویستە بەکەمترین ڕادە بێزار بکرێن و

زۆرترین سینەفرەوانی بەرامبەر دۆخەکەیان نیشان بدرێ، چونکە لەوانەیە ئەوانیش هاوسۆزی پرۆژەکە بن، لە هەندێ حاڵەتدا دەکرێ پۆلیس خۆی ئەم ئەرکە بگرێتە ئەستۆ.

پێویستە ئەندامانی دەستەی پاراستنی سیستم ساز و ئامادە بن بۆ میانگیریکردن بۆ نەهێشتنی هەر کێشەیەکی کەم مەترسی (وەک قسەیەکی ناشیرینی شۆفێرێکی هەڵەشە یان هاووڵاتییەکی توورە) کە دوور نییە ئاڵۆزتر ببێ. هەروەها لەوانەیە ناچار بن "پەرژینێکی ئەمنی" دروست بکەن بۆ دابڕینی خۆپیشاندەرانی نەیار یان "ئاژاوەچی و شەڕفرۆش" تا خۆپیشاندانەکە سەرنەکێشێ بۆ کاری توندوتیژی. پێویستە پارێزگاریی پێویست بۆ هەندێ "خاڵی گەرم"ی دیاریکراو لە ڕێڕەوی خۆپیشاندانەکەدا دەستەبەر بکەن (وەک باڵەخانە ڕەسمییەکان و بنکەی پۆلیس و هتد)، ئەویش بە دروستکردنی زنجیری مرۆیی.

پێویستە چەند ئەندامێکی دەستەی پاراستنی سیستم مۆبایلیان پێ بێ تا ڕێکخەرەکان بتوانن لە هەر کاتێکدا لەو بڕیارانەی دەدرێن ئاگەداریان بکەن. هەروەک پێویستە بڵندگۆ لە هەندێ ئۆتۆمبێلیان ببەستن و هەروەها جووقە و میکرۆفۆنی گەڕۆکیان پێ بێ تا خۆپیشاندەران گوێیان لە دەنگیان بێ. هەروەک دەتوانن هەندێ دروشمی هەڵبژێردراو و لە هەندێ کاتی پێویستیشدا سروود بڵێنەوە کە پێشوەخت دەقەکەی دابەش دەکرێ. هەروەها دەکرێ بەئەندازەی ئەوەی سرووشتی ئەو کێشەیەی بەرگریی لێ دەکرێ ڕێگەی پێ دەدا، مۆرکێکی شایی ئامێز بە خۆپیشاندانەکە بدرێ، بۆ ئەوەیش دەکرێ لەگەڵ کەژاوەکەدا هەندێ ئاوازی مۆسیقا لێ بدرێ، چونکە میوزیک و سروود و بگرە سەما و هەڵپەڕکێیش لە ترسناکیی هەڵوێستەکە کەم دەکاتەوە و کەشوهەواکە "فێنک" دەکاتەوە و دەرفەت دەداتە خۆپیشاندەران هەناسەیەک هەڵکێشن و ترسەکەیان لەبیر بکەن. جگە لەمەیش، مۆرکی شایی ئامێزی خۆپیشاندانەکە دەرفەتی تەواو دەڕەخسێنێ

بۆ ئەوەی کاریگەریی خۆپیشاندانەکە لەسەر بینەران و ڕای گشتی زیاد بکرێ.

* ڕێکخستن
* سەرکوتینەوە

دەسەڵاتدار

جێی خۆیەتی سەرەتا جیاوازی لەنێو دەسەڵاتدار (السلطان) autorite و دەسەڵات (السلطە) pouvoirدا بکەین و پێداگری لەسەر ئەو جیاکارییە بکەین. ئەوەی "دەسەڵاتدار"ی پێ جوێ دەکرێتەوە –جا دەسەڵاتداریی کەس بێ یان دامەزراوە– ئەوەیە ئەوانەی داوایان لێ دەکرێ شوێن ئامۆژگاری و ڕێنوێنییەکانی بکەون، دان بە سەرچاوەبوون (مەرجەعیەت)یدا دەنێن، چونکە گوێڕایەڵیکردنی مەرجەعیەت مایەی قبووڵکردنە، ئەوەی خاوەن مەرجەعەکە و شوێنکەوتەکەی پێکەوە دەبەستێ پارسەنگی هێز نییە، بگرە پێوەندیی متمانەیە– تەنانەت قسەی بەرپرسەکە خۆی دەبێتە "بەڵگە و بۆی دەگەڕێنەوە". هەر بۆیە پێویستی بە هیچ ئامرازێکی زۆرلێکردن نییە بۆ سەپاندنی سام و شکۆی خۆی. لەگەڵ ئەوەیشدا دەسەڵاتداریی پێشوەخت بوونی پێوەندیی یەکسانی لەنێو دەسەڵاتدار و شوێنکەوتەکەی ناخوازێ، چونکە دەسەڵات بەسرووشتی خۆی پلەبەندییەکی قووچەکیی هەیە. هاوکێشەی کەسیی خاوەن دەسەڵات لەو وەزیفەیەی گرینگترە کە بەناویەوە سەرچاوەبوونەکەی خۆی دەکا.

لێرەدا باس لە دەسەڵاتێکی مەعنەوی دەکەین بۆ پیاوێک کە دەشێ کاری دەسەڵاتداری بکا یان نەیکا، بەڵام زانست و لێهاتن و شارەزایی و پاکی و سەرڕاستی و داناییەکەی جێگەی ڕێزن. ئەوەی هێزی "دەسەڵات" پێک دێنێ بریتییە لەوەی بەبەردەوامی دەیەوێ دادپەروەر بێ، بۆیە دەسەڵاتدار هەرکات لە دادپەروەری لایدا دەسەڵاتدارییەکەی لەدەست دەدا.

دەسەڵاتدار ڕێزی ئازادیی ئەو کەسانە دەگرێ کە سەروکارییان دەکا، ئەو بنگەورە (مرۆوس)ەی دان بە سەرچاوەبوونی کەسێکدا دەنێ لەسەری پێویست نییە گوێڕایەڵیی بکا، بگرە ئازادیی ئەوەی هەیە بازی بەسەردا بدا، چونکە مەرجەعیەت بۆچوونێک دەخاتە ڕوو و ئامۆژگارییەک دەکا بەڵام فەرمان ناکا، ڕاسپاردە پێشکێش دەکا بەڵام یاسا دانانێ. لێرەوەیە کە تاکرەوی و خۆسەپاندن لادانن لە دەسەڵاتداری. ئەو کەسەی نەخۆش دەکەوێ بەدەستی خۆی، خۆی دەخاتە ژێر دەسەڵاتی پزیشک، بەڵام ئازادیی ئەوەی هەیە ڕەچەتەکانی جێبەجی بکا یان نەیکا، ئەگەر بڕیار بدا فڕێیان بدا ئەوە خۆی بەرپرسیارە.

لەلایەکی ترەوە ئەو دەسەڵاتەی مرۆڤی دانا (حەکیم) هەیەتی، هێزی مەرجەعیەتەکەی هەرچەند بێ، هیچ دەسەڵاتێکی پێ نابەخشێ، ناشبێ زۆر لە کەس بکرێ و ناچار بکرێ تا شوێن ئامۆژگارییەکانی بکەوێ. بەهەمان شێوە ڕابەری ناتوندوتیژییش، لەبارێکدا ئەرکی سەرەکیی سەرکردایەتیکردنی کارێکی گرتە ئەستۆ، دەسەڵاتەکەی لەو ڕێزگرتنەوە دێ کە بەدەستی هێناوە و هیچ دەسەڵاتێکی ناچارکردنی نییە. بەڵام فەرماندەی سەربازی دەکرێ دەسەڵاتدارێکی ڕاستەقینە بێ، بەڵام ئەگەر ئەم دەسەڵاتەیشی نەبوو هێزی تری هەیە بەهۆیەوە گوێڕایەڵی بکرێ، ئەویش لەڕێی چەندان ئامرازی ناچارکردنەوە.

ئەوەی بەرپرسیاریەتیی بوونی دەسەڵاتێکی دیاریکراو دەگرێتە ئەستۆ – کە ئەمە باوان و مامۆستایانی قوتابخانەیش دەگرێتەوە– پێویستە لەلایەکەوە گوێڕایەڵی بکرێ، لەلایەکی تریشەوە پێویستە "دەسەڵاتەکەی بسەلمێنێ"، واتە ڕەزامەندیی ئەوانەی فەرمانیان پێ دەکا بەدەست بێنێ. بەڵام ئەگەر نەیتوانی قایلیان بکا، پێویستە پەنا بۆ ناچارکردن ببا بەبێ ئەوەی ئەمە واتەی ئەوە بێ پێویستە توندوتیژی بەکار بێنێ، چونکە بەکارهێنانی توندوتیژی داننانە بەلاوازیی خاوەن دەسەڵاتدا و توندوتیژیش

دەســـەڵاتەکـــەی لـەدەست دەردێنـێ. دەســـەڵاتدار لە جـــەوهـەری خـــۆیدا ناتوندوتیژە، چونکە لەلایەک توندوتیژی لەتوانیدا نییە دەسەڵات دروست بکا، لەلایەکی تریشـەوە کـاتێ دەسەڵاتدار لە دەســەڵات ڕووت دەکـرێتـەوە، چاری نییە دەبێ پەنا بۆ توندوتیژی ببا. کەواتە پێناسەکردنی بەکارهێنانی توندوتیـژی بەوەی مـومـارەسـەکردنێکی تەندروسـتـی دەسـەڵاتە، دەمانـخـاتە تێکەڵیـیـەکی گـەورەوە. بێگومـان توندوتیـژی دەتـوانـێ خـەڵک ناچار بە گـوێڕایەڵی بکا، بەڵام نـاتوانێ ببـێـتــە جـێگرەوەی دەســەڵات، بگرە ئەوە ڕەتکردنەوەی دەسەڵاتە.

* دەسەڵات

دەسەڵات

تاک لە پێوەندیدا لەگەڵ مرۆڤەکەی تر پێویستە توانی مـومارەسـەکردنی ئەو دەسـەڵاتەی هەبێ کە دەرفـەتی بۆ بڕەخسـێنێ ببێ بە خـاوەنی ئەو کـایەیەی پێویستی پێیەتی تا بەئازادی بژی و ئەو فەزایەش بپارێزێ. ئەو پێوەندییەی لەسەر دادپەروەری دامـەزرابێ لەسەر بناخەی هاوسـەنگیی هێزی کەسـەکان دادەمـەزرێ و پێـویسـتــە هەر تاکـێک هێـز و دەسـەڵاتی تایبـەتی خـۆی لە چوارچێـوەی ئـەو سنوورەی ئـەو هاوسـەنگییـە ڕێگەی پـێ دەدا بەکار بێنێ. بەڵام کاتێ تاکێک بە مـەبەستی خۆسـەپێنی هەوڵ دەدا خۆی بەسـەر ئەوانی تردا زاڵ بکا، ئەوا سڵ ناکاتەوە لەوەی پەنا بۆ ئامرازەکانی توندوتیژی ببا، ئەو توندوتیژییەیش نارێکییەک لەو هاوسـەنگییەدا دێنێتە کایە، کە سەر بۆ ستەمکاری دەکێشێ.

هەمــوو تێکۆشــانێک لەپێناو ئازادی و دادپەروەریدا تێکۆشـانە لەپێناو دەسـەڵاتدا، پێوەندییـەکانی نێوان تاک و دەسـتە کۆمـەڵایەتییـەکان و لەناو گرووپێکی دیاریکراودا، بەزۆری هاوسـەنگیی هێزی نێوانیان دیاری دەکا و قـوربانیـیـانی سـتـەمـێکی کـۆمـەڵایەتیی دیاریکراو ناتوانن وا بکەن دان بە

مـــافـــەكـــانيـــاندا بنرێ تا نەتوانن هێندە دەســـەڵات بەدەست بێنن تا دەسەڵاتدارانی ئارا ناچار بكەن مافەكانیان بۆ بگێڕنەوە.

ستراتیجیەتی كاری ناتوندوتیژانە ئامانجی نییە ڕاستەوخۆ دەسەڵات بگرێتە دەست لەپێناو گەلدا، بگرە دەیەوێ یەكەم جار گەل مومارەسەی دەسەڵات بكا، لە گێمی یەكەمدا پێویست نییە ئامادەكاری بۆ ئەنجامدانی هێرشێكی بەرەیی بۆ سەر دەوڵەت بكرێ، بگرە پێویستە كۆمەڵگەی مەدەنی ڕێك بخرێ تا دەرفەت بدرێتە هاووڵاتییان دەسەڵاتی تایبەتی خۆیان ڕاستەوخۆ بەسەر دەسەڵاتدا بسەپێنن.

دەكرێ هەر سەركەوتنێكی هەڵمەتی كاری ناتوندوتیژانە، تەنانەت ئەگەر تایبەتی حاڵەتێكی دیاریكراویش بێ، ئومێد لای ئەوانە ببووژێنێتەوە كە بەدەست ستەمێكی هاوشێوەی ئەو ستەمەوە دەناڵێنن كە بناخەی ئەو كێشەیەیە هەر ئێستە كۆتای هات. دەكرێ چاوكردن لەو سەركەوتنە دینامیەتی تێكۆشانێكی میللی كارا بكا كە ژمارەیەكی زیاتر لەو هاووڵاتییانەی سوورن لەسەر قبووڵنەكردنی ستەمی زیاتری دەسەڵاتداران و بەدەستهێنانی دەسەڵاتی تایبەتی خۆیان جۆش بدا. ئەوان، لەڕێی ئەو تێكۆشانەوە بەڕێوەبردنی كاروباری خۆیان تاقی دەكەنەوە و فێری خۆبەڕێوەبردن دەبن.

زیادبوونی تێكۆشانی میللی ئەو مەرجانە دێنێتە كایە كە یارمەتیی گەل دەدەن هێزی خۆی لە سیاسەتێكدا جەم بكا كە ئامانجی تەنیا بەرەنگاریكردن و بەگژاچوونەوەی دەسەڵاتدارانی ئارا نییە، بگرە "دەستگرتن بەسەر دەسەڵات"یشە. پێویستە بزاوتی بەرەنگاریی ناتوندوتیژانە خۆی لە چوارچێوەی ئەركە بەرهەڵستكارییەكەیدا قەتیس نەكا، بگرە هەنگاو بەرەو گرتنەئەستۆی ڕۆڵێكی كارگێڕی بنێ.

دوو سیناریۆ بۆ دەستگرتن بەسەر دەسەڵاتدا هەیە: یەكەمیان هەڵبژاردن و ئەوی تریان یاخیبوونە. لە كۆمەڵگەیەكدا ڕادەی دیموكراسیبوونەكەی

ڕەنگدانەوەیەکی ڕاستەقینەی دەنگدانی گشتی بێ، هەڵبژاردنەکان ڕێگەی سرووشتییە کە تێیدا هەر ڕێکخستنێک زۆرینەی سیاسی بەدەست بێنێ دەسەڵات وەردەگرێ، لەم حاڵەتەشدا ئاڵوگۆڕی دیموکراسی ڕێگە بۆ جێگرەوەیەکی سیاسیی ڕاستەقینە دەکاتەوە.

بەڵام لە کۆمەڵگەیەکدا کە ڕێگەی شەرعی داخراو بێ، پێویستە ئەو بزووتنەوە سیاسییەی ئومێد و سووربوونی گەل بەرجەستە دەکا، بەشوێن ڕێگەیەکی تردا بگەڕێ بۆ گەیشتنە دەسەڵات کە مافی خۆیەتی. لێرەیشدا چار ناچارە دەبێ هەڵمەتێکی یاخیبوونی مەدەنیی سەرتاسەری لەسەر ئاستی وڵات ئەنجام بدا و ئەگەر دۆخەکە یارمەتیدەر بێ، داوا لە گەل بکا یاخیبوونێکی ئاشتییانە دژ بە ڕێژیم بەرپا بکا. پێش لە بەکردەوە دەستگرتنیش بەسەر دەسەڵاتدا دەکرێ سەرکردەکانی بزاوتی بەرەنگاری بە نوێنەرانی دەسەڵاتی شەرعیی وڵات دابنرێن و سەرپشک بن بۆ پێکهێنانی حکوومەتێکی تەریب و کاتی. ئەو کاتە حکوومەت -کە هێشتا یاساییە- کاتێ دەکەوێتە ناو تۆڕی یاخیبوونێکی سیاسیی سەرتاسەری لە وڵاتدا، ناچارە دان بەوەدا بنێ دەستەپاچەیە لە کۆنترۆڵکردنی دۆخەکە و پێویستە لەسەری بەخۆشی بێ یان بەناخۆشی، دەسەڵات بەجێ بێڵێ.

کاتێ سەرکردەکانی بەرەنگاریکردنی ناتوندوتیژانە دەگەنە دەسەڵات، ڕووبەڕووی ئەرکی بەکارخستنی بنەواکانی ناتوندوتیژی و ڕێگەکانی لە ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە دەبنەوە. بەئەندازەی ئەوەیش کە تێکۆشانەکە توانیبێتی ڕۆشنبیریی ناتوندوتیژی لەناو دانیشتوواندا بڵاو بکاتەوە، دەتوانن ئەوە بکەن. سەرکردایەتیکردنیان بۆ بزاوێکی بەرەنگاری تا گەیشتن بە سەرکەوتن، خۆی لەخۆیدا دەسەڵاتێکیان پێ دەبەخشێ کە دەرفەت دەرەخسێنێ بۆ ئەوەی بە کەمترین پەنابردن بۆ ئامرازەکانی ناچارکردنی دەرەکی، دەسەڵاتداری بکەن. کاتێکیش هەست بکەن پێویستە

پەنا بۆ ناچارکردن ببەن، پێویستە کۆشش بکەن تا ڕێگەیەک بدۆزنەوە بەبێ پەنابردن بۆ توندوتیژی ئەو کارە ئەنجام بدەن.

* دەسەلات autorite
* دەوڵەت
* خۆبەڕێوەبەری

ئاشتی

وشەی ئاشتی paix، بەپێی واتە داتاشراوەکەی (لە وشەی paxی لاتینیەوە هاتووە) واتەی "بەڵگەنامە"یەک دەگەیەنێ کە لەنێوان دوو دژبەر یان کۆمەڵە دژبەرێکدا کە گەیشتوونە گرێدانی ڕێککەوتنێک، پەسند دەکرێ. بەمەیش وشەی "ئاشتی" لە واتە یەکەمیەکەیدا ئاماژە نییە بۆ حاڵەتێک کە لە ئاشتیدا بێ "ئاشتیی بەدەست هێنا"، "بەئاشتی ژیا"، بەڵکو ئاماژەیە بۆ کارێک-کاری لەپێناو ئاشتیدا کرد، "ئاشتیی دروست کرد"، "ئاشتیی بنیات نا"، ئاشتی خێرێک نییە هەمانبێ، بەڵکو خێرێکە بەدەستی دێنین، ئاشتی بە هێزی ئیرادە، بە بڕیارێک دروست دەکرێ. کەواتە لە بنەڕەتدا ئاشتی بە واتەی "حاڵەتی ناشەڕ" یان نەبوونی شەڕ نایە، بەڵکو ڕێککەوتنێکە لەنێوان دوو لایەنی بەشەڕهاتوودا کە "پەیماننامەی ئاشتی" ئیمزا دەکەن. ئاشتی بەڵگەنامەیەکە لەنێوان دوو دوژمندا کە بڕیار دەدەن سنوورێک بۆ کارە دوژمنکارانەکانیان دابنێن و پێکەوە باس لە چۆنیەتیی ڕێکخستنی پێکەوەژیانی ئاشتییانەیان دەکەن. هەر کە ئاشتیش سەقامگیر بوو ئیتر ئاسایش securite (لە وشەی sine curaی لاتینی بەواتەی "بێ خەم"ەوە هاتووە) بۆ هەموو هاووڵاتییەکی هەردوو بەرەی دژبەر دەستەبەر دەبێ، کە دەرەفەتی بۆ دەڕەخسێنێ دوور لە مەترسی بژی.

کەواتە ئاشتی پێش شەڕ دەکەوێ، شەڕ بەردەوام ئەگەرێکی کراوەیە و ئاشتیش دەبێ بەردەوام بێتە گەڕاندنەوە. ئاشتی هەرگیز هەتاهەتایی نابێ،

بەڵکو دەسکەوتێکی هەمیشەییە. ئاشتی، لەڕێی دانانی بەڵگەنامەیەکەوە، لە پێوەندیی نێوان مرۆڤەکاندا قسە پێش توندوتیژی دەخاتەوە. تەنانەت بنەوای ئەو بەڵگەنامەیە ئەوەیە هەریەک لەو دوو لایەنە دان بە مافەکانی ئەوی تردا بنێ و ڕێزیان بگرێ.

مرۆڤی بێوەی (مسالم) pacifique (لە هەردوو وشەی لاتینی: pax بەواتەی "ئاشتی" و facere بەواتەی "دروستی کرد") ئەو کەسە نییە داوا دەکا "وازی لێ بهێنرێ"، ئەو کەسە لاوازەیش نییە کە بە گەڕان بەدوای هێمنی دوور لە کێشەکان دەیەوێ ئاشتی بەدەست بێنێ، بەڵکو ئەو مرۆڤەیە خۆی بە کێشەکاندا دەدا بەمەبەستی چارەسەرکردنیان.

پیاوی ئاشتی، هەروەک پیاوی شەڕ، ئەو کەسەیە دەزانێ مل بە مەترسییەکانەوە بنێ لەپێناو هێنانەکایەی دادپەروەری و بەرگریکردن لە ئازادیدا. ئیرادەی ئاشتی واتەی هەڵبژاردنێکی هۆشیارانەی ئامرازەکانی بەرەنگاریکردن و تێکۆشانە کە بەکارهێنانیان دادپەروەری لێرە و لەوێ بنیات دەنێ. مرۆڤی بێوەی ئەو کەسە نییە چێژ لە ئاشتی دەبینێ، بگرە ئەو کەسەیە پاش هەوڵ و تێکۆشان ئاشتی دەباتەوە. ئەوەیش لە بردنەوەی شەڕ بالآترە.

زۆر جار ڕۆحانیاتەکان پایەی گەڕان بەدوای "ئاشتیی ناوەخۆیی"یان بەرز کردووەتەوە بەبێ ئەوەی زۆر گوێ بە پێویستیی کارکردن لەپێناو ئاشتیدا بدەن لەڕێی بەشداریکردن لە کێشەکان و چوونە ناو تێکۆشان لەپێناو دادپەروەریدا. بەڵام ئاخۆ پێویستە مرۆڤ چاوەڕوان بکا تا ئاشتیی ناوەخۆیی تەواو پڕ دەکا ئەنجا بپەرژێتە سەر کارکردن لەپێناو ئاشتی لە جیهاندا؟ ئاخۆ مەترسی نییە چاوەڕوانی درێژە بکێشێ، بگرە درێژتر لەوەی قوربانییانی ستەم دەتوانن چاوەڕوان بکەن؟ بەپێی ئەم ڕۆحانیاتانە پێویستە سەرەتا "بەئاشتی لەگەڵ خۆی بژی" پێش لەوەی لافی ئەوە لێبدا ئاشتی بۆ کەسانی تر دێنێ. بەڵام چۆن دەتوانم لە ئاشتیدا بم لەگەڵ خۆم

ئەگەر سەرەتا لەگەڵ ئەوی تر لە ئاشتیدا نەبم؟ ئاخۆ خەیاڵپلاوی نییە بەدوای ئاشتیدا بگەڕێیت لەبەرامبەر ئەو نەرگسیەتەدا لەگەڵ خود؟

مادەم مرۆڤ لە کرۆکدا بوونەوەرێکی پێوەندیبەستە، ناتوانێ لە ئاشتیدا بێ بەو ئەندازەیە نەبێ کە لە ئاشتیدایە لەگەڵ مرۆڤەکانی تر، چونکە ئەو توندوتیژییەی زریکە لە کەسە نێزیکەکەمان هەڵدەسێنێ، مەحاڵە بهێڵێ ئێمە لە ئاشتیدا بژین، "نێزیکەکەیشمان" ئەو کەسەیە دوور لە ئێمە دەژی.

تاکە پێوەری ئاشتی نەبوونی شەڕ نییە بەڵکو هەبوونی دادپەروەرییە، ئایدیۆلۆجیاکان لافی ئەوە لێدەدەن کە دەتوانرێ ئاشتی لەڕێی توندوتیژییەوە بسەپێنرێ. ئەگەر ئاشتی تەنیا برێتی بێ لە سەروەریی یاسا و سیستەم، ئەوا ڕیژیمی تۆتالیتاری ڕیژیمێکە ئاشتی تێیدا بەتەواوی بەرقەرارە، بەڵام لەڕێی سەرکوتینەوەی پۆلیسییەوە کە تۆتالیتاریزم بەسەر ئەوانی تریدا دەسەپێنێ ڕێگە بە دەربڕینی هیچ کێشەیەک نادا، ئەوەش ڕوونە کە ڕیژیمی تۆتالیتاری ستەمکارترین ڕیژیمی سەر زەوییە.

ئیرادەی ئاشتی یەکەم شت ڕەتکردنەوەی شەڕ نییە، بەڵکو ڕەتکردنەوەی ستەمە، چونکە هەموو شێوەکانی تاکڕەوی و هەموو خراپکاریەکان بەرامبەر ئازادی و کەرامەتی کەسەکان و هەموو پێشێلکاریەکانی مافی مرۆڤ دەستدرێژین بۆ سەر ئاشتی. نابێ پەلە بکرێ لە گوتنی ئەوەی ئامانجی ئاشتی برێتییە لە چەسپاندنی تەبایی و پتەوکردنی دۆستایەتی لەناو مرۆڤەکان و ڕەوەند و گەل و نەتەوەکاندا، چونکە ئاشتی پێش هەموو شت ئامانجی بەرقەرارکردنی دادپەروەرییە، ئەم ئەرکەیش لەوە مەزنترە پێوانە بکرێ. بابەتەکە پێوەستە بە دروستکردنی دامەزراوەگەلێکی کۆمەڵایەتی کە بتوانن ڕێزگرتنی ماف و ئازادیی مرۆڤ دەستەبەر بکەن. پێویستە بنەوای یەکسانیی دەرفەت بۆ هەموو هاووڵاتییان لە بوارە ئابووری و کۆمەڵایەتی و ساسی و ڕۆشنبیرییەکاندا دوور لە هەر جیاکارییەک بەهۆی ڕەگەز و نەژاد و ئاینەوە، جێگیر بکرێ. ئاشتی تەنیا مافێکی مرۆڤ نییە و بەس، بگرە

مـەرجی پێشـوەخت و پێویسـتـە کـە وا دەکـا ڕێزگـرتنی هەمـوو مـرۆڤـێک دەستەبەر بێ.

هەندێ جار ئاشتی لەناو کەسەکاندا، هەروەک ئاشتیی نێوان شارەکان، لەسـەر مـتـمـانە دادەمـەزرێ، بەڵام زۆربەی جـار لەسـەر پێوەندییـەلی هێـز دادەمـەزرێ. سـتـەم تێکچوونی پارسـەنگی هێزە، چەسپاندنی ئاشـتـیش گـێـڕانەوەی ئەو ترازووەیە بـۆ حاڵەتی سـرووشـتـیی خـۆی. بێـوەییـخـوازی (مسالمة) واتەی بەگژاچوونەوەی ستەمە. ئاشتی دەخوازێ سـەرکێشی بکرێ بە پۆرت شکاندنی سـتـەمکاران و خـۆلادان لەوە لـەوانـەیە جـۆرێک بـێ لە ترسنۆکی. بـەڵام ئاخـۆ دەکرێ بەو بەرەنجامـە بگەین کە توندوتیـژی ڕێگەی دروستە بۆ بێوەییخوازی.

ئایدیۆلۆجیای باو لەو بڕوایەدایە شەڕ تاکە ئامرازی پێویست و شـەرعی و دروسـتـە بۆ بێوەییخوازی. "حیکمـەتی گـەلان" دەڵێ "ئەگـەر ئاشـتـیت ویست خـۆت بۆ شەڕ ئامادە بکە"، بەڵام ئەم حیکمەتە باوە زۆر دوورە لە حیکمەت، چونکە ئەگەر کارمان تەنیا ئامادەکاری بێ بۆ شەڕ، ئەوا جگە لە شـەڕکردن هیچ ناکەین و لە هـونەریی بێـوەییـبـوون بێـئـاگـا دەبین و کـاتـێ لەبەرامـبـەر هەڕەشـەیەکدا پێویست بێ کارێک بکەین، بـەحـەتمی پەنا بۆ شـەڕ دەبەین. خـۆئامـادەکـردن بۆ شـەڕ، لەڕێی قـەبارەی ئەو وەبەرهێنانە جـۆرەوجـۆرەی دەیخوازێ و بۆ بەرژەوەندیی خۆی ڕایدەکێشـێ، کۆسپێکی گەورەیە لەبەردەم ئامـادەکـاری بۆ ئاشـتـی. تەرخـانکردنی ئەو سـەرچاوە مرۆیی و داراییـانەی شـەڕ بۆ خـۆی دەیانبـا، بۆ خـزمـەتکردنی ئاشـتی لەوانەیە پەرەسـەندنێکی یەکلاکەرەوە لە شـارسـتـانێـتـیدا بێنێتـە کایە. بڕیاردان لەسـەر دانی باجی ئاشـتی، لە سەرکردە و هاووڵاتییان پێکەوە دەخوازێ، ئیرادەی سیاسـییـان هەبێ بۆ گۆڕینی خشتەی ئەرکە لەپێشینەکان تا هەمان بڕ لە زیرەکی و وزە -کە دوێنێ بۆ خۆئامادەکردن بۆ شەڕ تەرخان دەکرا- سبەی بۆ ئامادەکاری بۆ ئاشتی تەرخان بکرێ.

بێگومـان خـەڵک بەردەوام شـەڕیان بەرپا کـردووە و بـە دەنگی بـەرزیش هاواریان کردووە کە ئامـانجیان تەنیا بێوەییبوون بـووە. ڕاسـتـە، لەوانەیە پیـاوی شـەڕ هەر بەڕاسـتی ئاشـتی بوێ و نابێ پێشـوەخت حـوکم لەسـەر نیـازەکانی بدرێ و تۆمـەتی خـۆشـویستـی توندوتیـژی بدرێتـە پاڵ. بەڵام جگە لەو نیـەتـەی دەیبـزوێنێ، کـردەوەی شـەڕ خـۆی لەخـۆیدا زیان بە بـەهاکـانی شـارسـتـانێتیی باڵا دەگـەیەنێ کە لەسـەر ڕێزگرتنی ئەوی تر دامـەزراوە، با دژبەریش بێ. ئامـرازە تـوندوتیـژە وێرانکەر و بکوژەکـانی شـەڕ، دژیەکیـەکی جەوهەرییـان لەگەڵ ئامـانجی ئاشـتیدا هـەیە کە بریتـییـە لە هێنانـەکایەی پێوەندیگەلێک لەناو مرۆڤەکاندا کە لەسەر بـناخەی دادپەروەری دامەزرابێ و دوور بێ لە دەســـەڵاتی توندوتیـــژی. مـــەترسی ئەوەیش هەیە شـــەڕ بە سـەرکـەوتنی "توندوتیـژترین"ەکە کـۆتای بێ کـە دۆڕاوەکە بـەفـەتارەتدا دەبا. سـەرکـەوتنێکی لەو جـۆرە ئـاشـتی دروست ناکـا بـگرە مـەترسی ئـەوە هـەیە ئەڵقەی تۆڵە و تۆڵەسـەندنەوە تا مەودایەکی نادیار درێژ بکاتەوە.

پیـاوی ئاشـتی ئەو کەسـە نییـە تەنیا ئاشـتی مـەبەسـتـە، بگرە ئـەو کەسـەیە ئاشـتی بەڕێگەی ئـاشتییانە دەوێ. ئاشـتی بریتی نییـە لە نەبوونی کێشـە، نابێ وا بێ و قەتیش وانابێ، بگرە کۆنترۆڵکردنی کێشـەکان و بەڕێوەبردن و ڕێکخسـتن و چارەسـەرکردنیانە بـە شـێوازگەلی دوور لە شـێـوازە تێکدەر و بکوژەکانی توندوتیژی. کەواتە ئیرادەی ئاشتی ئامادەکاری بۆ خستنەگەڕی بنەواکـان و سـتـراتیـجیـەت و ڕێگەکـانی کـاری ناتوندوتیـژانە لەخـۆ دەگرێ. بەواتەی داهێنانی ئامـرازی بەردەست بۆ بەرەنگاریکردنێکی مـەدەنییـانەی تاکـڕەوی و ئامـرازی بەرگریکردنی مـەدەنی دژ بە دەسـتـدرێژی و ئامـرازی دەستوەردانی مەدەنی بەرامبەر هەڵوێستی ستەم.

هەندێکیان ویسـتیان بڕوا بە خـەڵک بێنن کە حـاڵەتی ئاشتی دەبێتـە مایەی خـاوبوونەوە و پاشـەکشـەی ئەخلاق، چونکە -بەبڕوای ئەوانە- خـەڵک بەر بۆ هەوا و هـەوەسـیـان شل دەکـەن و تەنیـا بەدوای چێـژ و ئارەزووی سـووک و

بێنرخدا هەڵپە دەکەن. هەروەها گومانیان وابوو خەڵک لە حاڵەتی شەڕدا تەندروستیی مەعنەوییان بەدەست دێننەوە کاتێ بانگهێشت دەکرێن جوانترین فەزیڵەتەکانیان دەربخەن، تەنانەت فەزیڵەتی قوربانیدان بە ژیانیشیان.

گوتارێکی لەم شێوەیە تەنیا پشت بە لۆجیکێکی فریودەر دەبەستێ، چونکە ئاشتی زیاتر لە شەڕ پێویستی بە ئازایەتی و فەزیڵەت هەیە. ئیرادەی ئاشتی واتەی بڵاوکردنەوەی کولتووری ئاشتییە، ئەویش بە وەشاندنی تۆوی ناتوندوتیژی لە هەموو باخچەکانی کۆمەڵگەدا و بە باخچەکانی قوتابخانەکان دەست پێ دەکا، کە تێیدا بەچەکانی مرۆڤ فێری خوێندنەوە و نووسین و بیرکردنەوە و ژیان لە کۆمەڵگەدا دەبن.

* شەڕ
* بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە
* ئاشتیخوازی

ئاشتیخوازی

هەردوو وشەی "ئاشتیخوازی" و "ئاشتی خواز" لە زمان و کولتووری ئێمەدا بەشێوەیەکی بنچینەیی واتەیەکی سووکیان وەرگرتووە. کەسی ئاشتی خواز وا ناسراوە ئاشتی"بەهەر نرخێک" بێ دەیەوێ، تەنانەت ئەگەر لەسەر حسابی دادپەروەریش بێ، بگرە گومان هەیە کە هەر ئاشتییەکی لە هەر شەڕێک پێ باشترە و لێرەشەوە ئامادەیە ملکەچی دیکتاتۆرییەت بێ لەبری خەباتکردن لەپێناو ئازادیدا. کەواتە ئەو ئایدیۆلۆجیا باوەی پایە دەداتە شەڕ و بەباڵای چاکییەکانی شەڕدا هەڵدەڵێ، نەفرەت لە ئاشتی خوازان دەکا و بە ناپاکی و هەڵاتن تۆمەتباریان دەکا. لەناو ئەم ژاوەژاوە گەورەیەشدا ئەوانەی ناتوندوتیژی هەڵدەبژێرن تانەیان لێ دەدرێ بەوەی "ئاشتی خوازن!".

لە دەرەنجامدا ڕەنگە ڕاست بێ کە لەوانەیە ئاشتی ڕیسوایی و

ڕەتکردنەوەی شەڕ جۆرێک لە ترسنۆکی بێ، چونکە بە ڕەتکردنەوەی ڕەهای شەڕ، لۆجیکی ئاشتیخوازانە "ئاشتی" دەکاتە شتێکی ڕەها و بگرە تەنانەت بە یەکەمین ڕەهاکان. بەڵام ئاشتی، ئەگەر بریتی بێ لە نەبوونی شەڕ، ئەوا ئەوە زۆر گرینگ نییە، بگرە دادپەروەری گرینگە کە ئازادی و کەرامەت دەستەبەر دەکا. بەهەمان شێوە ئەگەر ناچار بین لەناو بژارەی "ئاشتی لەگەڵ ستەمکاری"دا و "شەڕ لەپێناو دادپەروەرید"دا یەکێکیان هەڵبژێرین، ئەوە جێی خۆیەتی شەڕ هەڵبژێرین.

دەکرێ گریمانەی سەرەکیی ئاشتیخوازی کورت بکرێتەوە لەوەی: شەڕ شەڕی ڕەهایە چونکە بەدڵنیاییەوە ئەو خراپییانەی لێی دەکەونەوە لەو خراپانە گەورەترن کە لافی چارەسەرکردنیان لێ دەدا. بێگومان ئامرازەکانی شەڕ، واتە ئامرازەکانی توندوتیژیی وێرانکەر و بکوژ، خۆی لەخۆیدا دژە بەو ئامانجەی لافی کار بۆکردنی لێ دەدا کە پێکەوەژیانی ئاشتییانەی مرۆڤ و گەلانە. هەستی ئاشتیخوازانە پێکاویەتی لەوەی جاڕی نامرۆڤانەبوونی شەڕی داوە و سەرکۆنەی هەموو ئەو ئایدیۆلۆجیایانە دەکا کە پیرۆزی پێ دەبەخشن، بەڵام هەڵەی ئاشتیخوازی بریتییە لە سەرکۆنەکردنی بۆ "نەهامەتیەکانی شەڕ" بەبێ ئەوەی کۆمەڵێ ئامرازی واقیعی بۆ دانانی سنوورێک بۆ "نەهامەتیەکانی ئاشتی" پێشنیاز بکا. لەبەرئەوە بۆ هێنانەکایەی ئاشتیەک کە مافەکانی مرۆڤ مسۆگەر بکا تەنیا سەرکۆنەکردنی شەڕ بە باسکردنی نەهامەتیەکانی بەس نییە. بەڵێ، "ئای شەڕ کارێکی چەند گەمژانەیە!" بەڵام لە هەمان کاتدا "ئای دیکتاتۆرییەت و دەستدرێژیش چەند گەمژانەن!" و لێرەشەوە "ئای ئەو ئاشتییە چەند گەمژانەیە کە دیکتاتۆرییەت پەردەپۆش دەکا و لەگەڵ دەستدرێژی نەرمی دەنوێنێ!".

"ئاشتیخوازی" هەڵوێستێکی ئەخلاقیی ئامۆژگارییە و شەڕ -هەموو شەڕێک- سەرکۆنە دەکا، چونکە نائەخلاقییەتێکی پەتییە. بەمەیش گوتاری

ئاشتیخوازانە بەوەی پێشوەخت شەڕی وەک شەڕی ڕەها خستووەتە ڕوو، دەبێتە کۆسپ لەبەردەم زانین و تێگەیشتن لەو کارلێکە مێژووییە ئاڵۆزەی وا دەکا شەڕ ئەگەری ڕوودانی هەبێ. ئاشتیخوازی لەوە تێنەگەیشتووە شەڕ تەنیا شایستەی ئەوە نییە سەرکوت بکرێ، بگرە دەخوازێ جێگرەوەیشی بۆ بدۆزرێتەوە. شەڕ ڕێبازێکی کارکردنە و ئامانجێکی دادپەروەرانەی هەیە ئەگەر مەبەستی بێ مافی چەوساوان بپارێزێ یاخۆ بیگێڕێتەوە.

بێگومان ڕێبازەکە بێزراوە، بەڵام لە بایەخی کارکردنەکە کەم ناکاتەوە. ئەگەر سەرکۆنەکردنی ڕێبازەکە ببێتە هۆی پاڵدانەوە لە کارکردن، کەواتە دەبێ ناتەواوییەک لە شوێنێکی ڕێوشوێنەکەدا هەبێ. لەڕستیدا بابای ئاشتیخواز لە تێڕوانینێکی خەیاڵییەوە بۆ مێژوو کار دەکا: گوتاری ئاشتیخواز لە جێیەکی نامێژووییدا چەقیوە کە پێداویستییەکانی کارکردن تێیدا بزرن. ئاشتیخوازی لە سەردەمێکدا بەدوای چاکەکاریدا دەگەڕێ کە تەنیا هێز پێوەندییەکانی نێوان مرۆڤەکان دیاری دەکا، هەر بۆیە هەوڵەکانی بێ کاریگەری دەمێننەوە.

ئەوەی مرۆڤی سیاسی جوێ دەکاتەوە بەوردی ئەوەیە هێز هەڵی دەسوڕێنێ نەک ڕاستی. گوتاری ئاشتیخوازانە، چ یاسایی بێ یاخۆ ڕۆحانی، هەڵەیەکی گەورە دەکا کاتێ بەناوی بەرگریکردن لە ڕاستی و متمانە و برایەتی و ئاشتەوایی و خۆشەویستییەوە کێشە بە "ڕیسوایی" وەسف دەکا. لێرەیشدا لە مێژوو هەڵدێ و دەچێتە ئامێزی یۆتۆپیا.

هەروەها ئاشتیخوازی لە شانی خۆی کەم دەکاتەوە کاتێ بوار بەو بڕوایە دەدا گوایە تەنیا سوپا و چەکدارکردن هۆی شەڕەکانن و هەڵوەشاندنەوەیان بە مەرجی پێویست و بەس دادەنێ بۆ بەرقەراربوونی ئاشتی. جا بۆ ڕەواجدان بە سیاسەتی چەک داماڵین، پێویستە "هاوتایەکی وەزیفی بۆ شەڕ" بدۆزرێتەوە کە ئامرازگەلی بەرەنگاریکردنی دیکتاتۆرییەت پێشکێشی گەلان و ئامرازگەلی بەرپەرچدانەوەی دەستدرێژیش بخاتە بەردەم

نەتەوەکـان. سـتـراتـیـجی کـاری ناتونـدوتیـژانە دەیـەوێ ئەو ئەم ئامـرازانە دەسـتـەبەر بکرێن. کـاری ناتوندوتیژانـە -بەئەندازەی ئەوەی خۆی لـەخۆیدا کـارکـردنـە- یارمـەتیی دۆزینەوەی چـارەسـەرێکی تۆکـمـە بۆ کـێـشـە سیاسییـەکانی ئاشتی و شـەڕ دەدا، بەوەیش لە کەموکورتی و دژیەکیـەکانی ئاشتیخوازی ڕزگار دەبین.

هەر لەبەرئەوەیش کـە ڕای گـشـتـی بە نیگایـەکی نەرێنی سـەیری وشـەی "ئاشـتـیـخـوازی" دەکا، زۆر جار گـوتارە باوەکان ئەم وشـەیە بـەکار دێن بۆ ئاماژەپێدان -و زەمکردن-ی ئەو بزاڤە ئاشـتـیـخوازانـەی بەرهەڵسـتـیی ئەم یان ئەو ڕواڵەتی سیاسـەتی سەربازیی دەوڵەتان دەکەن. بەڕاسـتیش یەکێک لە بەسـوودترین ڕێگەکان بۆ سـووککردنی بزاڤێکی دیاریکراو زەمکردنیـەتی لەکاتی ناوبردنانیدا. هەر بۆیە ئەم ناونانە کە مـەبەست پێی تۆمەتبارکردنە، بەزۆری بۆ هەندێ بزاڤ بەکار دێ کە بەمەبەستی بەگژاچوونەوەی ستـەم و هێنانەکایەی ئاشتی بە ئامرازی تری جگە لە توندوتیژی، شیکردنەوە دەکەن و ئامـانجگەلێک بۆ خـۆیان هەڵدەبژێرن کە جـیـاوازیی جـەوهـەرییـان لـەگەڵ ئامانجەکانی "ئاشتیخوازی"دا هەیە.

* شەڕ
* ئاشتی
* ناسەربازگەرایی
* چەک داماڵین

سیاسەت

ئەرکی بنچـینەیی فـەلسـەفـەی سیـاسی بنیـاتنانی کۆمـەڵگـەیەکی ئازادە لە چەکمـەی توندوتیژی. بە ئەندازەی هەڵوەشاندنەوەی شێوە جۆرەوجـۆرەکانی توندوتیـژی لە پـێوەندیی نێوان تاک و کۆمـەڵەکان، ئـاشـتی و دادپەروەری لە کۆمەڵگەدا بەدی دێن. لێرەشـەوە توندوتیژی کە بەردەوام کـار بۆ مەرگ دەکا،

لەگەڵ خودی کاری سیاسیدا ناکۆکە. سیاسەت و توندوتیژی هەر بەسرووشت دژ بە یەکن، لەگەڵ ئەوەیشدا ئایدیۆلۆجیا باوەکان بەردەوام پێداگری لەسەر پێچەوانەی ئەمە دەکەن بەوەی توندوتیژی لە کاری سیاسی جیا نابێتەوە. بەپێی ئەو گوتارانە، لە سیاسەتدا پەنابردن بۆ توندوتیژی شتێکی حەتمییە و کارێکی ڕەوایشە لەبەرئەوەی تەنیا بەوە کار بەهێز دەبێ و دەست هەڵگرتن لە توندوتیژی دەست هەڵگرتنە لە سیاسەت خۆی و هەڵاتنە بۆ خەیاڵگەرایی. تەنانەت کاتێکیش ئەو ئایدیۆلۆجیایانە مل دەدەن بەوە توندوتیژی لە ڕوانگەی ئەخلاقی پەتییەوە پاساو هەڵناگرێ، هەر بۆ ئەوەیە زیاتر جەخت لەوە بکەن کە ناکرێ لەڕووی واقیعیەتی سیاسییەوە سەرکۆنە بکرێ.

لەڕاستیدا لە بەرامبەر هەموو ئەو تاوانانەی توندوتیژی ئەنجامیان دەدا و قەرەبوو ناکرێنەوە کاتێ دەبێتە ئامرازێکی جۆرایەتی بەدەست کاری سیاسییەوە، پێویست ناکا مرۆڤ خۆی تووشی سەرەسوڕێ بکا تا لەڕێی ڕامانی ئەخلاقییەوە تانەی لێ بدا، چونکە واقیعیەتی سیاسی خۆی چەندان بەڵگە بەدەستەوە دەدا بۆ دابەزاندنی بەهای توندوتیژی- ئەو بەڵگانەیش بنبڕن.

شاری سیاسی کاتێ لەدایک دەبێ ژنان و پیاوان -کە دان بە یەکسانی و لێکچوونیاندا نراوە- بڕیار دەدەن بەیەک بگەن تا پێکەوە بژین، واتە پێکەوە بدوێن و بڕیار بدەن و کار بکەن لەپێناو بنیاتنانی داهاتوویەکی هاوبەشدا. ئەو "پێکەوە قسەکردن" و "پێکەوە کارکردن" و "پێکەوە بڕیاردان"ـە بڕبڕەی پشتی ژیانی سیاسییە، چونکە ئەوەی دەرگەی کاری سیاسی دەکاتەوە و بناخەی بۆ دادەنێ ئاڵوگۆڕی قسە و گفتوگۆی ئازاد و دەمەتەقێی هاووڵاتییانە، واتە تاوتوێکردنی گشتی و دەمەتەقێی دیموکراسییانە. دامەزراندنی کۆمەڵگەیەک بەپوختی لە دروستکردنی هاوبەشیدایە. ئەو هاوبەشییەیش خۆی لە دەستوورێکدا بەرجەستە دەکا، واتە گرێبەستێکی

کۆمەڵایەتی کە هاووڵاتییان لەڕێیەوە ئەو پرۆژەیە پەسند دەکەن کە دەیانەوێ پێکەوە بەدی بێنن. کەواتە ئەوەی کاروباری سیاسی دادەمەزرێنێ توندوتیژی نییە، بەڵکو بەتەواوی پێچەوانەکەیەتی، قسەکردنی مرۆڤە. وەک دەزانین ڕیژیمی تۆتالیتاریش بەوە دەناسرێتەوە کە هەر کایەیەک هەڵدەوەشێنێتەوە هاووڵاتییان تێیدا ئازادیی دەربڕین و پێکەوە کارکردنیان هەبێ.

کەواتە جەوهەری کاروباری سیاسی خۆی برێتییە لە دیالۆگی مرۆڤەکان لەناو خۆیاندا، لەبەرئەوە سەرکەوتنی کاروباری سیاسی سەرکەوتنی ئەو دیالۆگەیە. هەروەها لەبەرئەوەی دەرکەوتنی توندوتیژی لەناو خەڵکدا بەردەوام واتەی شکستی دیالۆگەکەیان دەگەیەنێ، توندوتیژی بەردەوام شکستی کاروباری سیاسی دەگەیەنێ. جەوهەری کاری سیاسی پێکەوە کارکردنی تاکەکانە، بەڵام کاتێ تاکەکان دژ بەیەکتر کار دەکەن، بەو کارە بناخەکانی خودی شارە سیاسییەکە هەڵدەتەکێنن. ڕاستە ژیانی مرۆڤ لەناو گرووپێکدا لەوانەیە لە هەر ساتێکدا بێگەردییەکەی لەدەست بدا کاتێ هەندێ کەس کە ڕێزی ئەو بەڵگەنامەیەی لەسەری دامەزراون یان هاوپەیمانییە بنچینەییەکەیان ناگرن، کێشە دەنێنەوە، بۆیە دەبێ ئەو کێشانە چارەسەر بکرێن تا ئاشتیی کۆمەڵایەتی بگەڕێتەوە و جارێکی تر بکرێ دیالۆگ لەناو هاووڵاتییاندا دەست پێ بکرێتەوە.

چارەسەری کێشەکان یەکێکە لە مەرجەکانی ژیانی سیاسی، بەڵام بناخەی ئەو ژیانە دانامەزرێنێ. ئەو کەسانەی بۆ بەدیهێنانی ئارەزووەکانیان یان تێرکردنی حەزەکانیان یان زاڵکردنی بەرژەوەندییە تایبەتەکانیان پەنا بۆ توندوتیژی دەبەن، بەو کارە ئەو شوێنە بەجێ دێڵن کە پرۆژەی سیاسیی گرووپەکەیانی تێدا دادەڕێژرێ و بەدی دێ، بۆیە ئیتر کارەکەیان ناچێتە خانەی ئەو کایە گشتییەی بناخە بۆ شاری سیاسی دادەمەزرێنێ، بۆیە دەبێ توخم یاخۆ پاسەوانەکانی ئاشتی بەرکەناریان بکەن، هەروەها پێویستە ئەو "توخمانەی ئاشتی" ڕێگە ئاشتییەکان پێش

بخەن و لە حاڵەتی ئەوپەڕی پێویستیدا نەبێ پەنا بۆ توندوتیژی نەبەن.

وا گونجاوترە بەردەوام کاروباری سیاسی بەگوێرەی ئەو پرۆژەیەی هەڵی دەگرێ پێناسە بکرێ، ئەو پرۆژەیەیش کە ئامانجی کۆکردنەوەی خەڵکە بۆ کارێکی هاوبەش هیچ بوارێک بۆ توندوتیژی ناهێڵێتەوە. کاری سیاسی چ لە ئامانج و چ لە چۆنیەتیەکانیدا بەشێوەیەکی ئەندامی لەگەڵ ناتوندوتیژیدا تەبایە. فەلسەفەی ناتوندوتیژی سەرلەنوێ دۆخی شاری سیاسی دەگێڕێتەوە چوارچێوەی ڕاستەقینەی خۆی و ڕەهەندە ڕاستەقینەکانی بۆ دەگێڕێتەوە. جا ئەگەر لە واقیعدا کاری سیاسی بە ناتوندوتیژی جیا بکرێتەوە، ئەوا توندوتیژی بە سرووشتی خۆی -با لە هەندێ بارودۆخیشدا پێویست بێ- "دژە سیاسەت"ـە anti– politique و ڕەنگە بشێ بوترێ توندوتیژی "پێش سیاسی"ـە pre-politique، ئەویش بەئەندازەی ئەوەی پێش کاری سیاسی بکەوێ و هەوڵ بدا ئامادەکاری بۆ بکا و وا بکا ببێ.

پێویستە کاری سیاسی ئیش بۆ ئەوە بکا ئاشتی لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا بەرقەرار بکا، بەشێوەیەک کایەیەکی یەکسان بۆ هەموو هاووڵاتییان فەراهەم ببێ کە بتوانن تێیدا بەتەواوی ئاسایش و ئازادی بژین. سیاسەت دەخوازێ فێری بەڕێوەبردنی ناتوندتیژانەی ئەو کێشانە ببین کە لەناو هاووڵاتییاندا سەرهەڵدەدەن، ئەمەیش دەخوازێ بە ئامرازە ئاشتییەکان ئاشتیی کۆمەڵایەتی جێگیر بکرێ، لەو بوارەیشدا هەموو شت ناکرێ، بەڵام لە هەموو دامەزراوەیەکدا پێویستە ئەو کەسانەی پۆستی بەرپرسیاریەتی وەردەگرن، ئیرادەی سیاسییان هەبێ بۆ ئەزموونکردنی هەرچی ئەوەیە کە لەتوانادایە بکرێ.

* دەوڵەت
* دیموکراسی
* پۆلیس

ئازایەتی

مرۆڤی "ئازا" ئەو کەسەیە چاکییەکانی دڵ زاڵ دەکا. (وشەی courageی فڕەنسایی (ئازایەتی) لە وشەی coeurەوە هاتووە بەواتەی "دڵ")، لەو ڕووەوە دڵ بارەگەی ئیرادە و وزە و ئەو سیفەتانەیە کە هێز و ورەی دەروون لەبەردەم ترس و سەرکێشی و هەڕەشە و مەترسی و سزا و مردندا، پێک دێنن. ئازایەتی فەزیڵەتی مرۆڤی بەهێزە کە لە تاقیکردنەوەدا خۆی ڕادەگرێ. جا لەو ڕووەوە ترسی مرۆڤ بەردەوام لە مەترسیی مردندایە، ئەوا سیفەتی مرۆڤی ئازا بریتییە لە زاڵبوونی بەسەر ترسی مردن و سەرکێشیکردنە بە ژیانی خۆی بۆ بەرگریکردن لە پرسێکی ڕەوا کە کەرامەتی پێوە بەندە. گاندی "چاونەترسی" لە ڕیزی پێشەوەی سیفەتە چاکەکانی مرۆڤی بەهێزەوە داناوە. چاونەترسی in-trepide، بەپێی واتەی داتاشراوی ئەم وشەیە لەزمانی فڕەنساییدا (کە لەلاتینیدا لە پێشگری نەرێکردنی in و trepidere بەواتەی "لەرزی" دێ)، ئەوەیە لەبەردەم مەترسیدا چۆکت نەلەرزێ، واتە نەترسیت، یان وردتر بڵێین بەسەر ترسەکەتدا زاڵ بی.

هەندێ جار دەگوترێ دەشێ ئازایەتی وەک چۆن لە چاکەدا بەکار دێ لە خراپەیشدا بەکار بێ، بەڵام ئازایەتیی مرۆڤ جێی سەرسامی و ڕێز نابێ تەنیا ئەو کاتە نەبێ کە لە چاکەدا بەکار بێ. نا، هیچ ئازایەتییەک لە کردنی خراپەدا نییە، کاتێ بەوردی لە بابەتەکە ڕادەمێنی، دەبێ پێداگری لەوە بکرێ کە مرۆڤی خراپکار چەندە نەبەردی پیشان بدا بۆ گەیشتن بە مەرامەکەی، مرۆڤێکی ئازا نییە. لە هەموو کولتوورەکاندا ئازایەتی فەزیڵەتی ئەو پاڵەوانەیە کە هێزی زاڵبوون بەسەر ترسی خۆی هەیە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو مەترسییانەی لە خەباتیدا لەپێناو دادپەروەری دێنە ڕێی.

لە کولتووری بۆماوەماندا ئازایەتیی مرۆڤ لە شەڕدا تاقی دەکرێتەوە، ئەو کاتە گۆرانی بە باڵای ئازایەتیدا دەوترێ وەک فەزیڵەتی ئەو شەڕاوەرەی

پێشـڕەوی دەکا و دلێرانـە سنگ بە مـەترسـییـەوە دەنێ. هـەروەهـا شـەڕ بەو سـاتە دادەنرێ کـە تێیـدا هـاووڵاتی بە دەسـتـبـەرداربـوونی لە بەرژەوەندییـە تایبـەتەکانی، بوونی ئەخـلاقی و ڕۆحیـی خۆی دەسـەلمێنێ و ئازایەتی پیشـان دەدا و لەپێناو بەرژەوەندیی گـشـتـیـدا سـەرکـێـشـی بە ژیـانی خـۆی دەکـا. چەندان سـەدەیە کـۆمـەڵگەکـان دەقـیـان بە توندوتیـژییـەوە گـرتـووە و پێی سـەرسـامن و وەک سـیـفـەتـی مـرۆڤی بەهـێـز کـە ئـازایەتیی ئەوەی هـەیە بۆ بەرگریکـردن لە شـەرەف و ئازادیی خۆی و هـاونیشـتـمانیـەکانی خـۆی بەسـەر گەورەترین مەترسیدا بدا، پیرۆزییـان پێ داوە. گواسـتنەوەی ئەم گۆشـەنیگا کـۆمـەڵایەتی و ئـایدیۆلۆجـیـیـە، وای کـردووە هـەندێ ڕەفـتـاری ملـکەچکردن و گوێڕایەڵیکردنی فـەرمـانەکانی دەسـەڵاتداران کـە لەپێناو پـارێزگـاریکردن لە بەرژەوەندییە باڵاکانی کۆمەڵەکەدا فەرمان بە کوشتن دەکەن، نەوە دوای نەوە بگوازرێتەوە و دووبارە ببێتەوە.

مەزنیی فـەزیلـەتی ئازایەتی کاتێ بەڕوونی دەردەکەوێ کە لەگەڵ ترسنۆکی -کە بەردەوام بێزراوە- بەراورد بکرێ، بەڵام کولـتووری توندوتیژی هـاووڵاتی لە دۆخێکدا بەند دەکا هـەست دەکا کاتێ ڕووبەڕووی ستەمێک دەبێتەوە هیچ بژارەیەکی لەبەردەمدا نییـە جگە لە توندوتیـژی و ترسنۆکی، لەو بـارەیشـدا هـان دەدرێ تـا بۆ سـەلماندنی ئەوەی ئـازایە، تـوندوتیـژی هـەڵبـژێرێ، جـا لـەبەرئـەوەی ڕازی نیـیـە ترسـنۆک بـێ، چ لە چـاوی خـۆی و چ لە چـاوی خـەڵکیشدا، بۆیـە بەگشـتی قـایل دەبێ توندوتیـژ بێ. بەوەیش ئـایدیۆلـۆجیـای توندوتیـژی هـەر بەڕاستی هـاووڵاتییـان لەخشتە دەبا کاتێ جەخت لەوە دەکا تاکـە ڕێگە بۆ ئازایـەتی توندوتیـژبوون و پێـشـوەخـت تۆمـەتبـارکـردنیـانە بە ترسنۆکی، ئەگەر ڕازی نەبوون توندوتیژ بن.

دیارە ئەو کەسـەی توندوتیژی هەڵدەبژێرێ، سـەرکێشی بەژیانی خۆی دەکا بۆ بەگـژاچوونەوەی سـتـەم، هـەر بـەڕاسـتـی دەیسـەلمێنێ کـەسـێکی ئازا و بەجـەرگـە و کـەس بۆی نیـیـە نکولی لـە مـافـی ڕێزگـرتنی بکا. هـەروەهـا لەو

کاتەی مرۆڤ دەکەوێتە ناو هەڵوێستێک کە ستەمی تێدا دەکرێ و بزانێ چاری نییە دەبێ توندوتیژی یان ترسنۆکی هەڵبژێرێ، ئازایەتی لێی دەخوازێ توندوتیژ بێ. ئەگەر ڕەتکردنەوەی توندوتیژی و شەڕ لە ڕقبوونەوە لە مردنەوە بێ نەک دڵتێکچوون بە کوشتن، ئەو کاتە ئەو ڕەتکردنەوەیە بەڵگەیە لەسەر ترسنۆکی.

بەڵام سرووشتی شەڕ وایە، لە باشترین حاڵەتدا، دوو شتی زۆر دژ کۆ دەکاتەوە: دەکرێ دەربڕی ئازایەتی بێ، بەڵام بەردەوام وەگەڕخستنی توندوتیژیی بکوژیش بێ. لێرەدایە دەشێ فەلسەفە ئەو لۆجیکە پێچەوانە بکاتەوە کە ئایدیۆلۆجیای باو بەدرێژایی چەندان سەدە زاڵی کردووە و پێی وایە شەڕ ئەگەرچی مرۆڤ فێری کوشتن دەکا، کارێکی شەرەفمەندایە لەبەرئەوەی بەرهەمی ئازایەتییە. پێویستە جەخت لەوە بکرێ کە شەڕ، وێڕای ئەوەی هەندێ جار کچی ئازایەتیشە، هەرگیز شەرەفمەندانە نییە، لەبەرئەوەی مرۆڤکوژە.

گاندی ڕوونی کردەوە کە مرۆڤ سەرپشک نییە لەناو توندوتیژی و ترسنۆکیدا، بەڵکو لەناو توندوتیژی و ترسنۆکی و ناتوندوتیژیدا سەرپشکە. ئەگەر توندوتیژی جیا بێ لە ترسنۆکی ئەوا ناتوندوتیژی باشترە لە توندوتیژی. لە دەرەنجامدا ناتوندوتیژی لە توندوتیژی زیاتر پێویستی بە ئازایەتی هەیە، بەڵام تەنیا ئەو کەسەی توانی ئەنجامدانی توندوتیژی هەیە دەتوانێ ناتوندوتیژی هەڵبژێرێ. ئازایەتیی ڕاستەقینەی مرۆڤی بەهێز بریتییە لە بەرەنگاریکردنی خراپە و ستەم و سواربوونی ملی مەترسیی مەرگ بۆ ئەوەی نەکوژێ، نەک مەترسیی کوشتن بۆ ئەوەی نەمرێ. ئازایەتیی هەرە مەزن بەرەنگاریکردنی خراپەیە، بەوەی خراپکار نەکەیتە سەرمەشق.

* شەڕ
* ترس
* ناتوندوتیژی

پۆلیس

پێویسته هەر کۆمەڵگەیەک دەزگەیەکی پۆلیسی هەبێ کە ئەرکی "پاراستنی سیستم" و "سەپاندنی ڕێزی یاسا" بخاتە ئەستۆ. وشەی پۆلیس police (لە هەمان وشەی polotique داتاشراوە کە واتەی "سیاسەت"ـە)، هەروەها پێوەندیی بە حوکمکردنی "شار"ەوە هەیە (بەیۆنانی polis). ئامانجی کاری پۆلیس، هەر وەک کاری پیاوی سیاسی، بەرقەرارکردنی ئاشتییە لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا، واتە بنیاتنانی کۆمەڵگەیەکی ئازاد لە زەبری توندوتیژی. کاری پۆلیس بەشداریکردنە لە گەرەنتیکردنی ئازادییەکانی هاووڵاتییان و سەپاندنی ڕێزگرتنی مافەکانیان و ئاسایشیان. پێویستە پیاوانی پۆلیس هەر بەڕاستی "توخمەکانی ئاشتی" بن، واتە پێویستە "ئاشتی دروست بکەن" لەناو ئەو کەس و گرووپانەی لە هەمان شاردا دەژین. بۆیە پێویستە پۆلیس ئاژاوەچییان داببڕن و شەڕیان دوور بخەنەوە.

کەواتە ئەرکی پۆلیس لە بنەڕەتدا "دژە توندوتیژی"یە، هەر بۆیە پێویستە کاریگەرترین ئامرازەکان بخرێنە کار بۆ گەیشتن بەو ئامانجە. گونجاوترین ئامرازیش بۆ بەدیهێنانی ئاشتی ئامرازە ئاشتییەکانن. لێرەدا دەکەوین بەسەر کاراییی ستراتیجی کاری ناتوندوتیژانەدا، پێویستە ئامرازە کارپێکراوەکان لەگەڵ ئامانجەکەدا بگونجێن و پێکەوە هاوئاهەنگ بن. کەواتە ئەرکی سەرەکیی پۆلیس دوورخستنەوەی کێشەکان و لەکاتی پێویستدا چارەسەرکردنیانە، ئەویش بە پەنابردن بۆ ڕێگە ناتوندوتیژانەکان بۆ چوونەناو و میانگیری و ئاشتەوایی. بۆیە زۆر پێویستە ئەو شیاندنانەی لە قوتابخانەکانی پۆلیسدا دەکرێن بەپێی توانا ڕاهێنانی لەسەر ئەم ڕێگەیانە تێدا بێ.

لەگەڵ ئەوەیشدا لەوانەیە پۆلیس ناچار بێ بەمەبەستی دوورخستنەوەی ئاژاوەگێڕان و ڕێگرتن لە خراپەکانیان شێوازەکانی "ناچارکردنی

جەستەیی" بگرێتە بەر. هەندێ هەڵوێست هەن ئاستەمە بەبێ پەنابردن بۆ توندوتیژی، دەستی کەسێک یان چەند کەسێکی چەکدار کە هەڕەشە لە ژیانی خەڵک دەکەن، کۆتا بکرێ. بەڵام تەنانەت لە بارودۆخێکی لەم جۆرەیشدا دەبێ ئەوەی لەتوانادا بێ بکرێ بۆ چەککردنی تاوانبار یاخۆ تاوانبارەکان و قۆڵبەستکردنیان بەبێ بریندارکردن یان کوشتنیان. جا ئەگەر وێڕای هەموو شتێک کەسێک لەسەر دەستی پۆلیس مرد، بە شکستێک دادەنرێ کە هەر جۆرە "ڕاگەیاندنێکی سەرکەوتن" قەدەخە دەکا. جا ئەگەر پۆلیس نەیتوانی بەبێ بەکارهێنانی توندوتیژیی کوشندە ئاشتی کۆمەڵایەتی بەرقەرار بکا، ئەوا هەموو کۆمەڵگە لەو شکستەدا بەرپرسە. کاتێ دیموکراسی ڕەتی دەکاتەوە دان بە توندوتیژیەکەیدا بنێ وەک شکستێک، ئەوا خۆی خۆی نەفی دەکا.

جێی خۆیەتی بپرسین ئاخۆ دەکرێ عورفێکی گشتی دابنرێ تێیدا نوێنەرێکی دەوڵەت، هەرکات بەکارهێنانی پۆلیس بووە هۆی مردنی مرۆڤێک، دان بەوەدا بنێ کە بەکارهێنانی توندوتیژیی کوشندە تەنانەت ئەگەر پێویستیش بێ، ئەوە لە هەموو کاتدا مەرگەسات و کۆست و شکستە، لەبەرئەوە پێویستە وەک حاڵەتێکی "تازیەباری" مامەڵەی لەگەڵ بکرێ.

بوونی هەندێ حاڵەت کە بە ناچاری دەبی پەنا بۆ توندوتیژی ببری نابێ، بکرێتە پاساو بۆ گێڕانەوەی بایەخ بۆ توندوتیژی وەک ئامرازێکی ئاسایی دروست بۆ دابینکردنی سیستمی گشتی و گێڕانەوەی ئاشتیی کۆمەڵایەتی. بۆ ئەوەی هەڵاوێر نەبێتە ڕێسا بگرە پاڵپشتی ڕێساکە بکا، گرینگە ڕێزی ئەو ڕێسایە زۆر بگیرێ. ئەو ڕێسایەش پێویستە بریتی بی لە چارەسەرکردنی ناتوندوتیژانەی کێشەکان. بەڵام وا دەبینین دەوڵەتە دیموکراسییەکان خۆیشیان ئاسانکاری لە توندوتیژی پۆلیسدا دەکەن تەنانەت لە دەرەوەی سنووری زۆر پێویستەکانیش، ئەوەتا پیاوانی پۆلیس لە ڕاپەڕاندنی کارەکانیاندا تا ڕادەیەک لە تۆڵەسزا (قصاص) دەربازن چ لە

کـاتی لێکۆڵینەوە لە بەشــەکـانی پۆلیس یان لە کـاتی بڵاوەپێکردنی خۆپیشاندانە گشتییەکاندا، ئەوەیش ئەو باوەڕەی لا دروست کردوون کە ڕێ پێدراون کاری توندوتیژیی ئەوتۆ دەرهەق بە هاووڵاتییان ئەنجام بدەن، کە هەرگیز بۆ پاراستنی ئاسایشی گشتی پێویست نییە، وەک ئەوەی جوێن دەدەن و خەڵک فەلاقە دەکەن، کە چاوەڕوان دەکرێ لە دەوڵەتی یاسادا چاوپۆشی لەو شتانە نەکرێ. پێویستە لەمڕۆوە هاووڵاتییان چاوکراوە بن و سەرکۆنەی ئەو سەرپێچییانەی "پاسەوانانی ئاشتی" بکەن.

بەشدارانی تێکۆشانی ناتوندوتیژی، بە ئافرەت و پیاوەوە بە شێوەیەکی سرووشتی ڕووبەڕووی پیاوانی پۆلیس دەبنەوە کە بەرپرسن لە" پاراستنی سیستم" و " سەپاندنی ڕێزی یاسا". پێویستە لەبارەی ئەم دیدارەشەوە، کە هێندەی نەویستراوە هێندەش حەتمییە، دانوستاندن بکرێ، ئەویش بەپێی بنەواکانی ناتوندوتیژی. لێرەدا بەڵگە خاوەن مۆرکە ئەخلاقییەکان دەچنە پاڵ بەڵگە خاوەن مۆرکە تاکتیکییەکان بۆ پاساوبەخشین بەوەرگرتنی هەڵوێستێکی بە نەزاکەتی توند بەرامبەر پیاوانی پۆلیس. سووکایەتیکردن بە ئەندامانی هێزەکانی ئاسایش چ بە جوێن پێدانیان بی یان تێگرتنی بەردی شەقامەکان[٩]، یەکەم شت ستەمکردنە لە خەڵکانێک کە بەرپرسیارییەتیە کەسییەکەیان پێوەندییەکی ڕاستەوخۆی بەو کێشەوە نییە لە ئارادایە. "جیانەکردنەوەی دوژمن" بەردەوام هەڵەیەکی گەورەیە. زیاد لەوەیش زۆر لەوانە تەنیا لە ژێر پاڵەپەستۆی ژیانی کۆمەڵایەتیی خۆیاندا ئەو پیشەیەیان هەڵبژاردووە.

هەڵویستی سووکایەتی نواندن بەرامبەر پیاوانی پۆلیس جگە لە تووڕەکردنیان لە خۆپیشاندەران و بەندکردنیان لە چوارچێوەی ڕۆڵی خۆیاندا وەک ڕەگەزی سەرکوتینەوە هیچی تری لێ ناکەوێتەوە، ئەمە لە کاتێکدا لەوانەیە هەندێکیان لە شەرعییەتی ئەو فەرمانانەی پێیان دەدری بەگومان بن و بپرسن. بەڵام هەر کە هەستیان کرد توندوتیژیی خۆپیشاندەران

هەڕەشەیان لێ دەکا چ شاراوەیی بی یان کردەوە، سڵ ناکەنەوە لەوەی پەنا بۆ توندوتیژی ببەن، هەر بۆ ئەوەی بەرگری لە خۆیان بکەن، چونکە پیاوانی پۆلیسیش مرۆڤن و دەزانن ترس چییە. بەکورتی بەدەرچوون لەو گێژاوی توندوتیژییە، دەستی یاسا باڵا دەبێ.

بەپێچەوانەشەوە، ئەگەر خۆپیشاندەران ڕاشکاوانە بەخەڵکیان ڕاگەیاند کە پابەند دەبن بە هەڵوێستێکی ناتوندوتیژانەوە، ئەوا چاوەڕوان دەکرێ ئەم هەڵوێستە فتیلەی دوژمنایەتیکردنیان لەلایەن پۆلیسەوە دەربێنێ و لەئەنجامی ئەوەیشدا لەوانەیە سرووشتی ڕووبەڕووبوونەوەی هەردوولا بەقوولی بگۆڕێ. بۆ ئەو مەبەستەیش جێی خۆیەتی پێش لە دەست بەکاربوون هەڵمەتێکی ڕاگەیاندن ئاراستەی پۆلیس بکرێ، جا ئەگەر ئەوە کرا، دەکرێ هەندێ پێوەندیی کەسییان پێوە بکەن، چ لەگەڵ دەستڕۆیشتووە بچووکەکانیان بێ یان لەگەڵ بەرپرسان و دروستیی ئامانج و هەروەها ئامرازەکانی خۆپیشاندەرانیان بۆ ڕوون بکرێتەوە. ئەو کاتە پێویستە هەوڵ بدرێ متمانەیان لەلا دروست بکرێ کە ئەوان وەک "پاسەوانانی ئاشتی" لە ئەرکەکانیاندا ڕێزیان دەگیرێ و کاری خۆپیشاندەران بەهیچ شێوەیەک هەڕەشە نابێ لەوان. بەوە دەشێ لە چالاکییەکە تێ بگەن و بگرە دوور نییە ببنە هاوسۆزیشی.

ئەزموونی تێکۆشانی ناتوندوتیژانە ئەمەی خوارەوە پیشان دەدا: کارێکی بێهوودە نییە پیاوانی پۆلیس هان بدرێن بۆ یاخیبوون لە فەرمانە ناشەرعی یان لانی کەم نایاساییەکان کە فەرمانیان پێدەکەن لەکاتی ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانیاندا توندوتژی دژ بە هاوولاتییان بەکار بێنن. لەڕاستیدا هیچ هۆیەکی دروست نییە، نە بۆ هاوولاتییان و نە بۆ پۆلیس، تا هەریەکەیان ئەوی تر بە دوژمنی خۆی بزانێ. بەڵام هیچ شتێک نییە گەرەنتیی ئەوە بکا پەنابردن بۆ ڕێگەکانی کاری ناتوندوتیژ بەکردەوە هەڵمەتی سەرکوتینەوە لەلایەن پۆلیسەوە کۆتا دەکا. هەروەک ئەزموون پێمان دەڵێ بژارەی

ناتوندوتیـژی بـەس نیـیـە بـۆ دوور بوون لە لێـدان و خـوێن ڕشتن و ڕەنگە تێکۆشانی ناتوندوتیژیش چاری ناچار بێ بریندار و کوژراوەکانی سەرژمێر بکا، بـەڵام ئـەو کـــاتـە لای ڕای گـــشـــتی ئـەوە بـەڕوونـی دیار دەبێ کـــە دەسـەڵاتداران تەواوی بـەرپرسـیـاریەتیی پشـێـوی و توندوتیـژییـان دەکەوێتـە گەردن و پێویسـتـە خـۆپیشـاندەران خۆیان بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم ئـەگەرە ئامـادە بکەن، چ ئامادەیی دەروونی بێ یاخـۆ جەسـتـەیی. لەبەرئەوە پێویسـتـە خـەباتکاران لە زنجیـرە دانیشـتنێکی ڕاهێناندا، فێری ئەوە بن چۆن چۆنی گـــوشـــاری دەروونـیـــان چـارە دەکـــەن stress-management، لە ڕووی جەسـتەییشەوە بەشێوەیەک خۆیان ساز بکەن کە بتوانن بەباشـترین شێوە ڕووبەڕووی دڕیی پۆلیس ببنەوە بەبێ ئەوەی هەڵبێن، بەوەیش دەسـتی یاسـا باڵا دەبێ!

* دەوڵەت
* سـەرکوتینەوە

ململانە

بوون ململانەیە لەپێناو ژیاندا. بۆ ئەوەی بەرگری لە مافەکانی خۆم و ئەوانە بکەم کە دەمـەوێ هاوهـەڵوێسـتـیـان بم، پێویسـتـە لەسـەرم بچمـە مـلـمـلانە و شانەخڕێ لەگەڵ ئەوانەی هەڕەشە لەو مافانە دەکەن یان داگیریان دەکەن.

ئەوەی هـەڵوێسـتـی سـتـەمی بەگشـتی پێ دەناسـرێتـەوە، مـەحـاڵیی دیالۆگە لەناو لایـەنـە ناکۆکـەکاندا. مـادەم دیالۆگیش مـەحـاڵ بێ ململانە پێـویسـت دەبێ. ئەوە ڕۆچـوونە لەناو خـەیاڵگـەراییـدا کـە پێـمـان وا بێ دەکـرێ لەڕێی گرەوکردن تەنیـا لەسـەر دیالۆگ بۆ چەسپاندنی دادپەروەری، دەسـتبـەرداری ئەم سـاتـی ململانـە و ڕووبەڕووبوونـەوەیە ببـین، چونکە وەزیفـەی مـلـمـلانە هێنانەکایەی هەلومەرجی دیالۆگە لەڕێی هێنانەکایەی هاوسـەنگییەکی نوێی هێـز کـە ئەوی تر ناچار بکا وەک هاوگـۆیەکی پێـویسـت دانم پێـدا بنێ.

بەوەیش دەرفەت دەرەخسێ دەرگەی دانوستاندن بۆ تاوتوێکردنی خاڵەکانی ڕێککەوتنێک بکرێتەوە کە سنوورێک بۆ کێشەکە دابنێ.

هیچ ئاشتییەک بەبێ دادپەروەری نابێ و هیچ دادپەروەرییەکیش بەبێ ململانە نابێ. بەڵام ململانە لەپێناو دادپەروەریدا پێویستی بە ئامرازی دادپەروەر، واتە ناتوندوتیژ هەیە. ناتوندوتیژی دەیەوێ کێشەکە بگۆڕێ بەشێوەیەک ململانە نەبێ لەدژی دژبەرەکە، بەڵکو ململانە بێ لەگەڵیدا. ئامانجی ململانە گەیشتنە بە دانوستاندن لەگەڵ دژبەر لەبارەی پەیماننامەیەک کە ببێتە بناخەی هاوبەشییەک لەگەڵی. ناتوندوتیژی دەیەوێ لەڕێی پێشوەخت لەبەرچاوگرتنیەوە، پێش ئەم دواین قۆناخەی کێشەکە بکەوێ. تەنانەت لە جەرگەی ململانەیشدا، دژبەر "شەریک"ێکە پێویستە شێوەیەک بۆ پێکەوەژیانی ئاشتییانە لەگەڵی بدۆزرێتەوە. بەوەیش ئامانج نابێتە سڕینەوەی دژبەر، بگرە دەبێتە ڕاگرتنی دژایەتی.

* ناچارکردن
* دیالۆگ
* شەڕەنگێزی
* هێز
* کێشە

ململانەی کۆمەڵایەتی

تاکەکان، خۆیان هەست بەوە بکەن یان نا، سەر بە چینێکی کۆمەڵایەتین کە لەوانەیە تا ئەم یان ئەو سنوور "خاوەن سەرماف" بێ یاخۆ "بێبەش لە سەرماف" بێ، ئەویش بەگوێرەی شوێن و پێگەی لەناو سیستمە ئابووری و سیاسییە باڵادەستەکەدا. بەدڵنیاییەوە گوریسە پچڕەیەکی توند هەیە لەناو ئەوانەی ئامرازەکانی بەرهەمهێنانیان لەدەستدایە و هەڵیان دەسووڕێنن و ئەوانەی بە کارکردنیان بەشداری لە دروستکردنی ساماندا دەکەن کە

بەشێکی لە شێوەی قازانجدا قۆرخ دەکرێ. جا ئەگەر ئەم بەهەڵستییە وەزیفییە سووکتر و هێورترە لەوەی دوێنێ ڕووی دەدا، بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە ئەو ململانەیەی کرێکاران دەستیان دایە بووە مایەی ئەوەی بەشێکی زۆر لە داخوازییەکانیان بێتە دی. لەگەڵ ئەوەیشدا، ئەگەرچی ڕۆژگار هەندێ لەو پێوەرانەی تێ پەڕاندووە کە مارکس پێشانی دابوون، بەڵام ململانەی چینەکان -بەپێچەوانەی جەختکردنە پەلەپڕوزەکانی ئایدیۆلۆجیای لیبرالی- " هێشتا ماوە و تێ نەپەڕێنراوە".

تەنانەت ئەگەر هەندێ دەسکەوتی کۆمەڵایەتیش بەدەست هاتبێ -کە زۆر بە زەحمەت بەدەست هاتوون- و بەهۆیەوە هەلومەجی ژیانی چینی ناوەندی بەشێوەیەکی بەرچاو باشتر کردبێ، ئەوا "کارە توندوتیژییە بنیاتی"یەکانی سەرمایەداری هێشتا لە کۆمەڵگەکانماندا ماون. بەوەیش "قۆستنەوەی مرۆڤ بۆ مرۆڤ" شێوەی تر وەردەگرێ: دەسەڵاتێکی بێسنووری پشکداران (بەڕێوەبەرانی سندوقەکانی مووچەکان، دڵنیاییکردنی ژیان، کۆمپانیا وەرگرەکان holdings) کە لەقاندنی جێگیریی فەرمانبەرانیان لە بازاڕی کاردا -کە تا دێ توانی کشانی زیاد دەکا- بەدامەزراوە کردووە + دەرکەوتنی چینێکی بنکەوتووی نوێ "لە کرێکارانی هەژار" + دوورخستنەوەی کۆمەڵایەتی. لێرەشەوە هێشتا بەدەستهێنانی دەرفەتی یەکسان لە هەر کاتێکی تر زیاتر کێشەیە و بەدەستهێنانی بەبێ خۆ ڕێکخستن و خەباتی قوربانییانی ئەو ئابوورییانەی لە ڕووی بنیاتییەوە ئەوەی پێیان کرابێ بۆ بەرتەسککردنەوەی مافە بنچینەییەکانی فەرمانبەران و سەنگەرگرتن لە لاوازترینیان، کردوویانە.

بێگومان ئێمە هێشتا نەمانتوانیوە چینێکی باڵادەست "چینی بۆرجوزای" و چینێکی سەرکوتکراو ("پرۆلیتاریا" "زەحمەتکێشان") دیاری بکەین وەک دوو بارستەی جیاواز و تایبەت، لەگەڵ ئەوەیشدا بەبەردەوامی و بەشێوەیەکی سرووشتی کێشەی کۆمەڵایەتی لەناو کرێکاران و بەڕێوەبەرانی

کۆمپانیاکاندا ڕوو دەدا. لەو ڕووەیشەوە کە کرێکاران تەنیا لەڕێی ململانەوە دەتوانن هەلی داننان بە مافەکانیان بسەپێنن، ئەوا دەستەواژەی "ململانەی چینەکان" ئەگەرچی لەناودا نییە و تەنانەت شێوەگەلی نوێی وەرگرتووە، هێشتا لە کۆمەڵگەکانماندا ڕاستییەکە و ناتوندوتیژی دەخوازێ دانی پێدا بنێین.

پاساودان بە "ململانەی چینەکان" واتەی هاندانی "ڕقی چینایەتی" نییە، هەروەک واتەی ئەوە نییە مل بۆ زاڵبوونی توندوتیژی بەسەر پێوەندیی نێوان چینەکانیش نییە، بەسادەیی مەبەست ئەوەیە تەنیا ململانە دەتوانێ دادپەروەریی زیاتر لەناو چینەکاندا بەرقەرار بکا. داواکردنی دادپەروەری لە هەمان کاتدا واتەی دەستگرتنیشە بە ئامرازگەلی دادپەروەرانە، واتە ناتوندوتیژانەوە بۆ بەدەستهێنانی. لە ڕاستیشدا، چینە هەژارەکان بەزۆری لەڕێی ئەم جۆرە ئامرازانەوە کار بۆ بەدیهێنانی دادپەروەری دەکەن.

بەڵام پەنابردنی ئەم چینانە بۆ خەباتی ناتوندوتیژ بەپلەی یەکەم کارێکی براگماتییانەیە و بەگشتی ناگەڕێتەوە بۆ تیۆرێک لە ناتوندوتیژیدا و ناتوندوتیژی وەک شتێکی نامۆ دەمێنێتەوە لە ڕۆشنبیریی چینی کرێکاردا. لەبەرئەوەی هێشتا زام و برینەکانیان لەیاد نەچووە، بۆیە ئامادە نین گوێ بۆ ئامۆژگاریی ئەو مژدەدەرانە بگرن بە ڕەتکردنەوەی توندوتیژی و خۆشویستنی دوژمن، چونکە ئەو جۆرە گوتارانە بەزۆری داوای هاوکاریی نێوان چینەکان دەکەن.

چەمکێکی دیاریکراو هەیە لەبارەی "چاکەکردن" لەگەڵ هەژاران کە پاش سەردەمێکی دوور و درێژ لە پێداگری لەسەر گێڕانەوەی مافی سەرکوتکراوان، لەکار خرا. بەو ڕێگەیەش ئاینەکان زۆربەی کات بەشدارییان لە مانەوەی ئەو پشێوییەدا کردووە کە لەئارادا بووە. دەسەڵاتدارانی ئاینی کاتێ بانگەشەیان بۆ "ئاشتیی کۆمەڵایەتی" و سەرکۆنەی "ململانەی چینایەتی"یان کردووە، تێبینیی ئەوەیان نەکردووە ئەو

توندوتیژییەی لەو ئاشتییەدایە زیاتر بووە لەوەی لە ململانەکەدایە!

دان نەنان بە پێویستیی بوونی کێشە و ململانە و ڕەواییان، بەدڵنیاییەوە لە بەرژەوەندیی خاوەن دەسەڵاتەکان تەواو دەبێ، چونکە دەچێتە خانەیەکی جیاواز لە خانەی ناتوندوتیژی. گفتوگۆی چینەکان و ئاشتیی کۆمەڵایەتی دوو ئامانجن لە ئامانجەکانی ناتوندوتیژی، بەڵام ئەگەر ئامانج دیالۆگ بێ، ئەوا ململانە ئامرازی گەیشتنە بەو ئامانجە.

* دیالۆگ
* ململانە
* هێز

پێویست

مرۆڤ کاتێ پەنا بۆ توندوتیژی دەبا، بەگشتی بەوە پاساوی بۆ دێنێتەوە کە ئەو کارە پێویست (زەرورەت) بووە. تایبەتمەندیی ڕێبازی توندوتیژی جەختکردنە لەسەر ڕەوایی توندوتیژی کاتێ پێویست بێ و لەسەر ناڕەوابوونی کاتێ پێویست نەبێ. بەڵام پێ دەچێ ئەم وابەستەکردنە تیۆرییە لەسەر ئاستی پراکتیک پەکخراو بێ، چونکە ئەو کەسەی بڕیار دەدا پەنا بۆ توندوتیژی ببا، پەکی لەسەر ئەوە ناکەوێ بەڵگە بۆ "پێویستبوون"ی توندوتیژییەکەی بدۆزێتەوە. ئای ڕێبازێکی چەندە بێبار و دژیەکە کە بە ڕەوای دەزانێ هەر کەس توندوتیژی بەکار بێنێ پاساوی بۆ بێنێتەوە، بەڵام بۆ ئەوانە نەبێ کە تاڵاوی توندوتیژییەکە دەچێژن، بۆ کەسی تری ڕەوا نازانێ سەرکۆنەی بکا!

بەڵام لەوانەیە من لەژێر باری "زەرورەت"دا هیچ دەرەتانێک نەبینمەوە جگە لە پەنابردن بۆ ئامرازە توندوتیژەکان بۆ هەوڵدان بۆ بەرهەڵستیکردنی توندوتیژییەک کە هەڕەشە لە کەسێکی تر دەکا، زەبوونی دەکا، ئەشکەنجەی دەدا و دوور نییە بشیکوژێ. کردنی زەرورەت بە بیانوو پێویستە بژارەیەکی

ئەخلاقیی توندگیر و جۆرە سەرکێشیکردنێک بێ. ئەم دژە توندوتیژییەیش "پێویست" نییە بەو واتەیەی نەتوانم ئەنجامی نەدەم، بگرە بەو واتەیەیە من دەمەوێ ناچار نەبم بیکەم. لەبەر ئەوە من بەئەنقەست دەیکەم، بەڵام بەناچاری، چونکە ئەو توندوتیژییەی من پێم وایە ئەنجامدانی پێویستە بۆ ڕێگرتن لە خراپکارێک، تووشی زیانێکی دەکا کە من نامەوێ ئەو زیانەی پێ بگا، لەبەرئەوەی لە بنەوا بنچینەییەکانی ناتوندوتیژی ئەوەیە هیچ مرۆڤێک، چەندە خراپەیشی کردبێ، "شایستە"ی زیان پێگەیاندن نییە. ئەو خراپەیەی من بە پێویستی دەبینم شتێکی ڕەوا نییە، لەبەرئەوەی مرۆڤایەتیی کەسی خراپکار بەردەوام شایستەی ڕێزگرتنە.

ئەو توندوتیژییەی من بەرامبەری دەیکەم و مرۆڤایەتییەکەی دەشێلێ، دژی ئەو ڕێزەیە کە پێویست من لەو کەسەی بگرم، هەر بۆیە کاتێ من بەبیانووی ئەوەی "سووکترینی دوو خراپە"یە بۆ بەرگرتن لە خراپەیەکی گەورەتر پەنا بۆ توندوتیژی دەبەم، پێویستە ئەوەم لە یاد نەچێ کە ئەم "خراپە سووک"ە دواجار هەر شەڕە و بەداخەوە هەر بە خراپەیش دەمێنێتەوە. بێگومان ئیرادەی من چاکەی دەوێ -ئەویش بەپێی توانا ڕاگرتنی توندوتیژییەکە کە ئازاری کەسێکی تر دەدا- بەڵام بەکارهێنانی ئامرازگەلێک قبووڵ دەکا کە خراپەیان تێدایە. کەواتە ناتوانم بەم توندوتیژییە ئازار نەچێژم کە جۆرە دژیەکییەکە. لێرەشەوە کاریگەریی هەر ڕێبازێکی توندوتیژ بەوردی لەوەدایە ئەو دژیەکییە بزر دەکا.

جگە لەوەیش من بەدڵنیاییەوە خراپەیەک دەکەم بەبێ ئەوەی دڵنیا بم لەوەی چاکەیەک لەو خراپەیەم دەکەوێتەوە. ئەم بژارەیە تەنیا بە ئەنجامگیری لە ڕێی شیکردنەوەی ئەنجامگەلێکی کردارییەوە کە دواتر ئەنجام دەدرێ، دەردەکەوێ بەکەڵکە یان بێکەڵکە. بەڵام ناتوانم خۆم لەو سەرکێشییە لابدەم مادەم پاش تێرامان لە ئاکامەکان، پێم وابێ ئەو خۆ لادانە نیشانەی ترسنۆکییە. ئەم دژیەکی و سەرکێشییە نیشاندەری مەرگەساتی دۆخی مرۆڤن.

خۆهەڵواسین بە "زەرورەت"دا بۆ پاساودان بە توندوتیژی، بەڵگەی ئەوەیە مەحاڵە پاساوێکی مرۆڤانەی بۆ بدۆزرێتەوە. مرۆڤ بۆ ئەوەی "خۆی" بێ پێویستە لەسەری بەپێی توانا بەرەنگاریی ئەو حەتمیاتانە بکا کە کۆسپن لە بەردەم کاری داهێنەرانەی، لەوەی مرۆڤێکی ئازاد بێ. مرۆڤ مرۆڤایەتیی خـــۆی بەدی ناهێنێ و ئازادی بەدەست ناهێنی تا نەتوانێ زەرورەتی توندوتیژی تێپەڕێنێ. بە ملکەچکردنی بۆ زنجیرەی ئەم زەرورەتە دەست لە مرۆڤایەتی خۆی دەشوا و ئازادی لە دەست دەدا. زەرورەت یەکسان نییە بە شەرعییەت، تەنانەت لە بارێکیشدا وا دیار بێ بەکارهێنانی توندوتیژی بەشێوەیەکی سنووردار و گونجاو لەگەڵ هەلومەرجەکەدا پێویستە، ئەوا ئەرکی ناتوندوتیـــژی هەر دەمـــێنێ، چونکە زەرورەتی توندوتیـــژی ئەرکی ناتوندوتیژی هەڵناوەشێنێتەوە.

لە هەموو هەلومەرجێکدا دەبێ پابەند بین بە ئەرکی "مەکوژە"وە، چونکە پاســـاودان بە هەلاوێران، ڕەتکردنەوەی ئەرکـــەکـــەیە. زەرورەتی کـــوشتن پاشاگەردانییە نەک دژەسیستمێک و نابێتە پاکانە بۆ بکوژ. پاساودانی توندوتیـــژی لەژێر پەردەی زەرورەتدا بەدڵنیـــاییـــەوە بەپێـــویســـتکردنی توندوتیژییە. ئەوەیش پێشوەخت پاساودانی هەموو ئەو توندوتیژییانەیە لە داهاتوودا ڕوو دەدەن و بەندکردنی داهاتوویە لە "زەرورەتی توندوتیژی"دا. جا ئەگەر "هەموو جار" بەناوی زەرورەتەوە پاساوم دایە توندوتیژییەکەم، ئەوا بۆ "جاری داهاتوو" زەرورەتیش یاسای خۆیم بەسەردا دەسەپێنێ و "لە هەموو جارەکان"دا بەو شێوەیە دەبێ. پێویستە پەنابردن بۆ ئامرازگەلی توندوتیژ هەلاوێرانێک بێ کە ڕێسا گشتییەکە بچەسپێنێ، نەک هەڵی بوەشێنێتەوە.

هەروەها لەبەرئەوەی توندوتیژی بەهیچ شێوەیەک ئەستۆپاک نییە، هەر بۆیە بەهیچ شێوەیەکیش ڕەوا نییە. ئاخۆ چی بەسەر مرۆڤدا دێ پاش ئەنجامدانی توندوتیژی؟ توندوتیژیی بکوژ بەردەوام خراپە و نەگبەتییە.

مەرگەسات و شکستە و قەت نابێ ببێتە مایەی سەرکەوتنێک کە جەستە و دڵ پێی بگەشێنەوە، لێرەدا گەشانەوە ناشایستەیە، چونکە ئەوەی چێژ لە کوشتن دەبینێ و پێی شاگەشکە دەبێ خۆی لە ڕەگەزی مرۆڤایەتی دادەبڕێ. هەر بۆیە پێویستە ئەنجامدانی توندوتیژی وەک نەخۆشییەک سەیری بکرێ. جا ئەگەر دژبەرەکەمم کوشت دەبێ پرسە ڕابگەیەنم بۆ ئەو کەسەی لەسەر دەستی من کوژراوە.

لەو کات و شوێنەی مرۆڤ خۆی بەناچار دەبینێ ملکەچی توندوتیژی ببێ -بەتایبەت کاتێ پێوەندی بە زەرورەتی کوشتنی سیاوە هەبێ- مرۆڤ هەست دەکا لە مرۆڤایەتییەکەی بێوەری کراوە. ناسینی توندوتیژی واتەی چەشتنی تاڵاوی ئەو بێوەریبوونەیە لەڕێی دادڕانێکی دەروونییەوە.

ئەو پەندەی دەڵێ "زەرورەت حوکمی خۆی هەیە" دەیەوێ "مافی زەرورەت" بچەسپێنێ کە دەرگە بۆ خۆبواردن لە ڕێزگرتنی یاسا دەکاتەوە. لەوانەیە لە واقیعدا زەرورەت ناچارم بکا باز بەسەر ئەرکی یاسادا بدەم، بەڵام ئەوە نابێتە بناخەی هیچ هەقێک. بگرە پێویستە کار بەو حیکمەتە گەردوونییە مرۆڤانەیە بکرێ کە دڵێ "زەرورەت هیچ حوکمێکی نییە".

ئەگەر مرۆڤ کەوتە داوی زەرورەتێک کە ناچاری کرد توندوتیژی لەدژی دژبەرەکەی بەکار بێنێ، با هێندە بێگەردیی هزری هەبێ پاکانە بۆ خۆی نەکا، چونکە زیادکردنی پاساوێک بۆ کاری توندوتیژی مەرگەساتەکە گەورەتر دەکا و بەیەکجاری مۆری لەسەر دەدا. با مرۆڤ لەو ساتەی لەژێر باری هەلومەرجێکدا هەست دەکا نەیتوانیوە جگە لە بەکارهێنانی توندوتیژی هیچ کارێکی تر بکا، بیر لەوە بکاتەوە کە ناتوندوتیژی مەرجی مرۆڤبوونیەتی. ڕۆڵی ئەم ئەرکە ڕۆحیەیش خۆ بواردنە لە کەوتنە ناو تەڵەی حەتمیەت و تێدا گیربوونی. بەم مەرجەیشەوە توندوتیژی تەنیا لە چوارچێوەی حاڵەتە پێویستەکاندا قەتیس دەبێ، ئەگینا بەحەتمی توندوتیژی باڵ بەسەر چارەنووسیدا دەکێشێ.

دانـنان بـه ئەركـی نـاتونـدوتیــژیدا تـاكــه هـەنگاوه بـۆ كــورتـكردنـەوەی توندوتیـژی لە چوارچێوەی پێویسـتیی پەتیدا. لە دەرەنجـامیشـدا، پاسـاوی ڕاسـتـەقـینـەی كـاركـردن لەژێر باڵی ئـەو زەرورەتەدا خـۆلادان لەو زەرورەتە و ئەگـەر كـرا بـەتـەواوی نەهێشـتنیـەتی. مـرۆڤ ئەگـەر عـەزمی جـەزم نەبێ بۆ چوونە نـاو دینامیـەتی ناتوندوتیژی، ئەوا دەگـەڕێتەوە و بەحەتمی دەكەوێتەوە ئامێزی توندوتیژی. ڕەفتاری مرۆڤ بەرامبەر توندوتیژی، لە بەشێكی گرینگ و یەكلاكەرەوەیدا، پێوەسـتـە بەو كۆششـانەی ڕازی بووە بیـانكا بۆ ناسـینی ناتوندوتیـژی و ئەو مـەشـقـانەی وەک ئـامـادەكـارییـەک بۆ كـاری ناتوندوتیـژی كردوونی.

ئەگەریش توندوتیژی لە ساتێكی دیاریكراوی كێشەكەدا بە پێویست زانرا وەک "خـراپە هێورترەكە"، هۆكـەی بەزۆری بۆ ئەوە دەگـەڕێتـەوە ئێمـە پێشـتـر دەسـتـمـان شـل كردووە كێشـەكە تیـراوێ بكا بەبێ ئەوەی پێش لەوەی كـار لە كــار بتــرازێ، ئەو ڕێگە ناتـوندوتیــژانـه بخــەینـه كـار كــه لەبـاریـانـدایە چارەسەرێكی ئاشتییانەی بكەن.

تەنیـا لەڕێی سـووربوونمان لەسـەر ناتـوندوتیـژی هـەریەک لە ئێـمـە دەتوانێ سنوورەكانی زەرورەت دوور بخاتەوە، سـەنگی مـەحەكیش لێرەدا ئازادییـه و نه كـەمـتـر لەوە: ئـازادیی بكەرێک كە بە بەهێزی و ئـازایەتییـەوە ڕووبەڕووی ملهوڕیی بارودۆخ دەبێتـەوە و هیچ چار نییە دەبێ بڕیار بدا. بەڵام ئەی چی ڕێگرە لەبەردەم ئەوەی سـەربازگەكەی خۆمـان هەڵبژێرین و مكوڕ بین لـەسـەر ناتـوندوتیـژی؟ ئـاخـۆ لەبەرئـەوە نیـیــه بەئاسـانـی ملكەچی باوەڕهـێنانی سـاویلكانە بە زەرورەت دەبـین و خـۆمــان لە بڕواهـێنان بە ئـازادیی مــرۆڤ دەدزینەوە؟ ئایا لـەبەرئەوە نییە ئێمـە –لەبەئەوەی لە پێشـینـانمانەوە بۆمـان مـاوەتەوە– چێژ لەو بیـرۆكەیە وەردەگرین كە پێی وایە توندوتیژی شـەریف و بەڕێزە بە جـۆرێک لە جـۆرەكـان بەشـێكە لە چارەنووسی مــرۆڤ؟ ئاخـۆ لەبـەرئەوە نیـیــه بە مـیـرات یان ئەگـەر بشێ بڵـێین، بە لاسـاییكردنەوەی

دادەنێین؟ ئایا ئەم ئامانجە شاراوانە لەخشتەمان نابەن و بەوە توانی ئیرادەمان پەک ناخەن؟ ئاخۆ ئەم نیازە شاراوانە زەویی بڕیار مینرێژ ناکەن؟ تەنانەت پێش بڕیاردان، شتەکە بڕیاری لەسەر دەدرێ و دەبڕێتەوە و خۆمان لەسەر زەرورەت جێگیر دەکەین.

گومانی زاڵ ئەوەیە لەبەرامبەر ڕووداوەکەدا هەموو تاکەکان هەمان مەزەندەکردنیان بۆ پێوەرەکانی پێویستیی پەنابردن بۆ توندوتیژی نییە، چونکە ئەو مەزەندەکردنە وابەستەیە بە مێژووی تاکەکان. هەروەها تەنیا لە ڕوانگەی پێوەرە عەقڵانیەکانەوە دیاری ناکرێ، بگرە لەسەر توانی هەر تاکێکیش بۆ زاڵبوون بەسەر هەست و ترسەکانیدا، دەوەستێ. بڕیاری هەر کەسێک لە سەرکێشیکردن بە پەنابردن یان پەنانەبردن بۆ ئامرازە توندوتیژەکان، لە دەرەنجامدا لێکدانەوەی ئەخلاقییانەی هەڵوێستەکە دیاری دەکا.

زەرورەت ئەو ساتە بەسەر مرۆڤدا دەسەپێنرێ کە بەنیازە دەست بداتە کار. بەڵام پرسیارەکە لەوەدایە ئاخۆ مرۆڤ لەبەرامبەر ئەو حەتمیاتانەی کارەکەی گران دەکەن بەرپرسیاریەتیی خۆی ناگرێتە ئەستۆ. بەدڵنیاییەوە مرۆڤ بەپێی ئامادەییە هەنوکەییەکانی ڕەفتار دەکا، بەڵام تا ڕادەیەکی زۆر لەو ئامادەییانە بەرپرسیارە. مرۆڤ مێژوو و ڕابردوویەکی هەیە کە تا زیاتر بچێتە تەمەنەوە دەسەڵاتی ئەو ڕابردووە لەسەری زیاد دەکا و داهاتووی ڕەنگرێژ دەکا. ئەو ئامادەییانەیشی تا ڕادەیەکی زۆر لەسەر ئەزموونەکانی ڕابردووی دەوەستێ. زۆر ئاسانە بەردەوام شکستەکانی ژیانێک -کە لەسەر خۆدزینەوە و هەڵەشەیی و هەڵاتن و فرت و فێڵ و خۆ گێلکردن دامەزرابێ- بدەینە پاڵ زەرورەت بەتەنیا. دەبا بەمە هەڵنەخەڵەتێین و بەچاوی تۆمەتبارکردن تەماشای دەوروبەرمان نەکەین: ئەم ژیانە ژیانی ئێمەیە. هەروەها نەزانین خۆیشی، ئیرادەی خۆ گێلکردنە. واتە وێنەیەکی خراپکاری مەعریفەیە. ئەوە خراپەیە. هەڵەی نەزانی، نەزان تۆمەتبار دەکا و قەت چاوپۆشی لێ ناکا.

له دەرەنجامیشدا هەر تاکێک خۆی هەڵوێستی کەسیی خۆی بەرامبەر ڕووداوەکە دیاری دەکا و بڕیار دەدا پەنا بۆ توندوتیژی بیا یاخۆ نەبا، ئەویش بەگوێرەی بڕیارێکی چارەنووسساز کە بەرپرسیاریەتییەکەی و پاش ئەوەیش واتەی بوونی لە مەحەک دەدا.

* ئامرازەکان

گوێڕایەڵی

لە زۆربەی هەرەزۆری حاڵەتەکاندا، ئەو کەسەی توندوتیژی دەنوێنێ تەنیا خۆی لەناو پێوەندییەلی زاڵبوون و ملکەچی و جڵەوبوون و گوێڕایەڵیدا نابینێتەوە، بگرە لەناویدا قەتیسیش بووە. تاک بەزۆری بە ملکەچکردنی بۆ فەرمانی دەسەڵاتێک، کە بەلای ئەو کۆمەڵەیەی ئەو ئەندامیەتی شەرعییە، ئەنجام دەدا. بەگشتیش مرۆڤ بە دیسپلینکردن دەبێتە بکوژ و بە گوێڕایەڵیکردنی فەرمانیش دەبێتە جەللاد. فەرمانی ویژدانی ئەخلاقیی گەردوونی پێی دەڵێ "مەکوژە"، بەڵام لای مرۆڤی ملکەچ فەرمانی "بکوژە"ی دەسەڵات ئەم فەرمانە پووچ و مەحوی دەکاتەوە.

چەندان ئەزموون دەریان خستووە مرۆڤ تەنیا بە پاڵنەری ملکەچکردن بۆ دەسەڵات و هیچی تر، دەتوانێ دڕندانەترین توندوتیژی دژ بە کەسانێک بەکار بێنێ کە هیچ دەسەڵات و دەرەتانێکیان نییە، چونکە ملکەچکردن بۆ فەرمان و پەیامەکانی دەسەڵات یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی ڕەفتاری مرۆڤە. لەناو هەموو ئەو ڕێسا کۆمەڵایەتییانەی تاک لە ساتی چاوکرانەوەیەوە بەدەستیان دێنێ، ڕێزگرتنی دەسەڵات شوێنێکی سەرەکی و باڵادەستی هەیە. هەموو شتێک لە پەروەردەی منداڵدا ڕۆڵ دەبینێ لە قایلکردنی بەوەی گوێڕایەڵی ئەرک و فەزیڵەتە، یاخیبوونیش کارێکی بەد و هەڵەیە.

بەڵام ئەم مەرجبەندە تەواو ورد نییە، چونکە مرۆڤ کاتێ دەگاتە تەمەنی پێگەیشتن، سەربەخۆیییەکی ڕێژەیی لە کەسایەتیدا وەردەگرێ لەڕێی وابەستەبوونی بە کۆمەڵێ ڕێسای دیاریکراوی ڕەفتارکردنەوە بەپێی پێوەرگەلێکی ئەخلاقیی دیاریکراو کە خۆی هەڵی بژاردوون. بەڵام ئەو کەسە هەر هێندەی خۆی لەناو ڕێکخستنێکی پلەبەندیی قوچەکیدا بینیەوە، یەکسەر ڕەفتاری بەشێوەیەکی قووڵ دەگۆڕێ و مەترسی دەکرێ زۆربەی دەسکەوتە کەسییەکانی لەکیس بدا و دوور نییە ژیانی هزری و ڕۆحیشی تووشی پاشەکشەیەکی گەورە ببێ، چونکە ئەو تاکە هەست دەکا خراوەتە هەڵوێستێکی پشتبەستنی تەواو بە ئەندامانی تری گرووپەکە و زیاد لەوەیش، لەسەر سەرۆک (یان سەرۆکەکان).

لە ملکەچکردنی تاکدا بۆ دەسەڵات لایەنێکی زۆرلێکردن هەیە، کە زادەی زۆر شێوازی پاڵەپەستۆیە، لەگەڵ لایەنێکی ڕەزامەندی. ئاستەمیشە بتوانرێ پشکی هەریەکەیان بەوردی دیاری بکرێ. داشکانی تاک بۆ ملکەچکردن تا ڕادەیەکی زۆر دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پاداشتانەی ڕێز لە گوێ لەمستی دەنێن و ئەو سزایانەی تۆڵە لە یاخیبوون دەکەنەوە.

ئەو کەسەی مل بۆ دەسەڵات کەچ دەکا و توندوتیژی بەکار دێنێ، بەگشتی لافی ئەوە لێ دەدا کە ئەو "تەنیا بە ئەرکی خۆی هەڵدەستێ" و نایەوێ جگە لەو بەها ئەخلاقییەی ڕێسای ڕەفتارەکە کە حاشا هەڵنەگرە هیچی تر لەبەرچاو بگرێ، ئەویش بە هەوڵدان بۆ شاردنەوەی نائەخلاقیبوونی کردەوەکانی، چونکە بەلای ئەوەوە بەهای ئەخلاقیی گوێڕایەڵیکردن لەسەروو نائەخلاقیبوونی کارەکەوەیە، ئەوکاتەیش دەگونجێ بابای گوێ لەمست دڵی خۆی بەوە بداتەوە کە بەو گوێڕایەڵیکردنەی کارێکی چاکی کردووە با ئەو کارەیش کردوویەتی خراپ بووبێ. ئەو لەو کاتەی گوێڕایەڵی دەکا، پێش هەموو شت مێشکی سەرقاڵە بە جێبەجێکردنی ئەو فەرمانەی وەری گرتووە بەو شێوەیەی ئەو دەسەڵاتە پێی ڕازی بێ کە متمانەی پێ بەخشیوە، چونکە

سەرقاڵبوونی "تەکنیکی" دەبێتە مایەی سڕینەوەی هەموو خەمێکی ئەخلاقی لای مرۆڤی گوێڕایەڵ.

گوێڕایەڵیکردن مرۆڤی ملکەچی فەرمانەکانی دەسەڵات وەک ئامێرێک بەکار دێنێ، چونکە تاکی گوێ لەمست خۆی بە دەسەڵات دەسپێرێ تا لەبری ئەو شێوەی ڕەفتار و شەرعییەتی ئەو ڕەفتارەی بۆ دیاری بکا. لای مرۆڤی ملکەچ ڕەوایی ئەو فەرمانەی پێی کراوە، لە شەرعییەتی دەسەڵاتەکەوە سەرچاوە دەگرێ، ڕەوایی ئەو کردارەیش فەرمانی پێ دەکرێ لە ڕەوایی فەرمانەکەوە سەرچاوە دەگرێ. مرۆڤی گوێ لەمست بەرامبەر ئاکامی کردەوەکانی هەست بە بەرپرسیاریەتی ناکا، لەبەرئەوەی ئەو لەژێر پەردە و پەرچەمی دەسەڵاتدا کار دەکا و بەرپرسیاریەتیی تەواوی کارەکانی دەخاتە ملی دەسەڵات، بەمەیش مرۆڤ دەتوانێ خۆی لە هەر حوکمدانێک لەسەر هەڵسوکەوتی نەبان بکا بەبیانووی ئەوەی فەرمانی سەرۆکەکانی جێبەجێ کردووە!

مرۆڤ لە ملکەچکردندا هەست بە جۆرێک لە دڵنیایی دەکا، کە ئەگەر ڕێگەکانی یاخیبوونی کراوە و سەخت بگرێتە بەر دەبێ واز لەو دڵنیایە بێنێ. گوێڕایەڵی، یەکەم شت تاک بە جۆشدراوی لەگەڵ گرووپ و تایفە و کۆمەڵگەدا دەهێڵێتەوە، چونکە دابڕان لە دەسەڵات واتەی خۆدابڕینی مرۆڤە لەو گرووپەی ئامرازەکانی ژیانێکی تارادەیەک ئاسوودەی تێدا دەستەبەرە، بەڵام گوێڕایەڵی نەکردن واتەی چەشتنی تاڵاوی دەرکردنە لە کۆمەڵەکە. جگە لەوەیش تاک کاتێ مل بۆ دەسەڵات کەچ دەکا، وا هەست دەکا دەیپارێزێ و بەجۆرێک لە جۆرەکان خۆیشی بەشداری ئەو دەسەڵاتەیە کە ملکەچیەتی. لەبەرئەوە دابڕان لەگەڵ دەسەڵات واتەی ئەوەیە مرۆڤ خۆی بەتەنیا و بێکەس و لاواز و دەستەپاچە ببینێتەوە- لانی کەم تا لەبەریەک هەڵوەشانی ئەو دەسەڵاتە، کە ئەوەیش کاتێکی زۆری دەخایەنێ و کەسیش ناتوانێ گەرەنتیی سەرکەوتنی بکا پاش نەمانی ئەو دەسەڵاتەی سەرکۆنەی دەکا و

خۆی بۆ شکاندنی ئامادە دەکا.

بەڵام لە ڕوانگەی ئەخلاقییەوە هیچ گومان لەوەدا نییە کاتێ کێشە لەناو ئەرکی ویژدان و ئەرکی گوێڕایەڵیکردندا دروست دەبێ، دەبێ تاک گوێڕایەڵی ڕەت بکاتەوە، چونکە "بەرپرسیاریەتی" فەزیلەتی بنچینەیی هاوولاتییە، نەک گوێڕایەڵی. لەوانەیە ڕێک بکەوێ هەندێ جار بەرپرسیاریەتی وا بخوازێ مرۆڤ گوێڕایەڵی بکا، بەڵام لەوانەیە لێیشی بخوازێ یاخی ببێ. لەوکاتەدا بەرهەڵستیی ویژدان تاکە ڕێگەیە کە دەرفەت دەداتە تاک بۆ پارێزگاریکردن لە سەربەخۆیی و بەرپرسیاریەتی و ئازادی و کەرامەتی.

* بەرهەڵستیی ویژدان
* یاخیبوونی مەدەنی

منداڵێتی

ئەمڕۆ بووەتە شتێکی سەلماو کە شێوەی مامەڵەکرانی مرۆڤ لەلایەن کەسە نێزیکەکانی چواردەوریەوە لە قۆناخە بەراییەکانی منداڵیدا، کاریگەیی بەهێزی دەبێ لەسەر ئەو ئامادەییانەی ئەو منداڵە کاتێ پێ دەگا بەرامبەر ئەوانی تر نیشانیان دەدا. "خراپ مامەڵەکردن" لەگەڵ منداڵان یەکێکە لە بەربڵاوترین کارە توندوتیژەکانی ناو کۆمەڵگەکانمان. لە هەموو شوێنێکی دنیادا، منداڵان زلە و شەقی کەسوکار و مامۆستاکانیان دەخۆن، چونکە فەلاقە و سزادانە جەستەییەکان -وەک لێدانی هەردوو دەست و زلە و لێدان- کە زۆر جار منداڵان دەبنە قوربانیی بێتاوانی ئەو سزایانە، بە ئامرازی تەمێکردنی ڕەوا دادەنرێن کە لە "بەرژەوەندی"یانە. هەروەها وا دادەنرێ گوایە ئەو پەروەردکارەی لە منداڵێک دەدا تەمێیەکی "باش"ی دەکا، چونکە وەک دەوترێ "تۆڵە بەگوێرەی خۆشەویستی"یە، بەوەیش نەک ئەو ئێش و ئازارانە بزر دەکرێن کە بە منداڵان دەگەیەنرێن، بگرە نکوڵیشیان لێ دەکرێ. لە هەموو کۆمەڵگەکانماندا "نکوڵیکردن"ێکی ڕاستەقینە لە

نەهامەتییەکانی منداڵان زاڵە، زۆربەی جار کەسوکار و پەروەردکارەکان بێتاوان دەکرێن لەو توندوتیژییەی بەرامبەر منداڵان ئەنجامی دەدەن و بەرپرسیاریەتیی تاوانەکە هەمووی دەخەنە گردنی منداڵەکان خۆیان و دواجار ئەوانن کە بە "خراپ" و "خراپکار"! تۆمەتبار دەکرێن.

لەڕاستیدا کاری توندوتیژی برینی قووڵ لە دەروونی منداڵاندا دروست دەکا و وەک مۆرێک بەشێوەیەکی درێژمەودا بەسەر ژیانی ویژدانی و دەروونییانەوە دەمێنێتەوە. ئەو پێوەنییە سەرەتاییانەی منداڵ لەگەڵ خزمەکانی بەسەری دەبا، ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوە دەبینن لە دروستکردنی ناسنامەی و لە بەشێکی گەورەیدا ئەو پێوەندییانە بەرجەستە دەکەن کە پاشەڕۆژ خۆی لەگەڵ کەسانی تر دەیانبەستێ. منداڵی سەرکوتکراو مەترسیی زۆری لەسەرە کاتێ گەورە دەبێ کەسێکی توندوتیژ دەربچێ، هەروەها منداڵی سووکایەتی پێکراو مەترسیی زۆرە نەزانێ چۆن چۆنی ڕێزی کەسانی تر بگرێ و زیاتر حەزی لەوە دەبێ بەو شێوەیە مامەڵە لەگەڵ خەڵک بکا کە خۆی مامەڵەی لەگەڵ کراوە، وەک ئەوەی بیەوێ تۆڵەی ئەو تاڵاوە بکاتەوە کە چەشتویەتی. دیارە لە چارەنووسی نەنووسراوە هەر دەبێ توندوتیژ بێ، بەڵام پێشوەخت ئامادەییەکی بەهێزی تێدایە بۆ ئەوەی بەو شێوەیە بێ و بۆ ئەو ئایدیۆلۆجیایانەی مرۆڤ فێری بەسووک سەیرکردنی ئەوانی تر دەکەن، ئاسانە بۆ خۆیان بیقۆزنەوە، ئەویش ئامادەیە بە دڵگەرمی ملکەچی هاندانەکانیان بۆ کوشتن ببێ.

لە بەرامبەردا ئەگەر بەچکەی مرۆڤ لە دەوروبەرەکەیدا ڕێزلێگیراو و خۆشەویست بێ، ئەو کاتە پێشوەخت ئامادە دەبێ بۆ ڕێزگرتن و خۆشویستنی ئەوانی تر، وەک ئەوەی بیەوێ "پێزانین"ی خۆی بۆیان دەرببڕێ. ئەوکاتەیش بەخت یاوەری دەبێ لەوەی لە ناخیدا هێزێکی ئەوتۆی هەبێ بتوانێ بەرەنگاریی ئەو هەڵفریواندنە دەستەجەمییانە بکا کە مرۆڤ بەرەو بەسووک سەیرکردنی ئەوانی تر و ڕق لێبوونەوە و کوشتنیان دنە دەدەن.

منداڵ، پێشـوەخت بوونەوەرێکی خـاوەن پێـویسـتی و پاڵنەر و ئارەزووە، سرووشتی منداڵ سرووشتی داهاتووی مرۆڤی پێگەیشـتوو بەرجەستە دەکا. مرۆڤیش بەسرووشـتی خۆی حـەزی لە خراپە و هاوکات ئامادەییشـی تێدایە بۆ چاکە. واتە لـە هـەمـان کاتدا دەکرێ بەرەو سـەرڕاسـتی و هـەروەها بەرەو سـەرچڵی و سـەرشـێتیش بچێ. ئازادی و بـەدوای ئەودا بەرپرسـیاریـەتیی مـرۆڤـیش لە کـۆبوونەوەی ئەو دوو دژەدایە. بـەڵام ئەم مـەیلە سـرووشـتیـەی مرۆڤ بۆ چەپەڵی و ئـەو ئامادەییەش -کە ئەویش سرووشتییە- بۆ پیاوەتی، پێـوەندییـان بە جـۆری ئەو مـامـەڵەوە نیـیە کـە لەگەڵ منداڵ دەکـرێ. لادانی مـرۆڤی پێگەیشـتوو بەلای توندوتیـژیدا تەنیـا بەرەنجامی ئەو ناهەمـوارییانە نییە کە بە منداڵی چەشتوونی، چونکە لەڕاسـتیدا هـەرگیـز ڕاست نییە کە منداڵ تەواو "بێتاوان"ـە. بەهەمـان شێوە نابێ بەرگری لەو گریمانەیە بکەین کە دەڵێ مادەم منداڵ لەناو کەسوکارەکەیدا خۆشەویست و ڕێزگیراو بێ، کە گەورە بوو بەشـێوەیەک لە شـێوەکان "بەرنامـەبەند" دەبێ بۆ کـردنی چاکـە و بەهیچ شـێـوەیەک بەلای خـراپەدا ناڕوا. ئاخـر نـهێنیی خـراپە و شـەڕ -کـە نهێنیی مـەرگەسـاتی مـرۆڤـە- وا بـەئاسـانی خۆی بەدەست ڕاڤـەکردنێکەوە نادا.

منداڵ ئەگـەر تەنانەت خـۆشـەویست و بـەڕێزیش بێ، ئەوە ئەو پیـاوەی لەو منداڵە دەردەچێ بوونەوەرێکی خـاوەن تەمـا و حـەز و ئـارەزووە و زەحـمـەت دەبێ بۆی هـەمـوو کـات بەسـەر ئەو بارە گـرانەی سـرووشـتـیـدا زاڵ بێ، تا بتـوانێ لەگـەڵ مـرۆڤـەکەی تر چاک بێ. بـەم شـێوەیە ئەو ئایدیۆلۆجیـایانەی لەسـەر بـناخـەی وەلانانی مـرۆڤـەکـەی تر دامـەزراون، لـە پاڵنەرەکـانی هـەر تاکێکدا تێوەگلانێکی سرووشتی و ڕیشەداکوتاو دەبینن.

منـداڵ بۆ ئـەوەی کـەسـایـەتیی خـۆی دروست بـکا، پێـویســتی بـەوەیە ڕووبەڕووی دەسـەڵاتی گەورەکان بوەستێ کە بە سنوور و قەدەخەکانیان ڕێی لێ دەگرن. بەڵام ئەم دەسـەڵاتە کـاتێ دەیەوێ لەڕێی توندوتیـژییەوە، جـا چ بە

لێدان بێ یان زەبونکردن، توانی خۆی بسەلمێنێ، ڕێگە ون دەکا. توندوتیژی تەمێکردن نییە و خۆی لەخۆیدا بەڵگەی شکستی پەروەردەیە. قەدەخەکردنی لێدان و خراپ مامەڵەکردن لەگەڵ منداڵ بە پاساوی ئەوەی باشتر پەروەردە بکرێ، پێویستە بنەوایەک جێگیر بکا کە بەهیچ شێوەیەک دەستی بۆ نەبرێ. یەکێک لە مەزنترین ئەرکەکانی سەرشانی نەوەکانی داهاتوو لە ڕەگوڕیشە دەرهێنانی ئەو توندوتیژییەیە دژ بە منداڵان بەکار دێ. ئەوەیش گژبەرییەکی ڕاستەقینەیە و سەرکێشیکردنێکی یەکلاکەرەوەیە بۆ داهاتووی مرۆڤایەتی.

* پەروەردە

باشکاری

مەرگەساتی گەورەی توندوتیژی لەوەوە دێ هەندێ مرۆڤ دژی هەندێکی تر ئەنجامی دەدەن، بەڵام لەو ڕووەوە بابەتێکی مرۆڤانەیە، واتە شتێکە لەناو مرۆڤەکاندا ڕوو دەدا، کەواتە قەزا و قەدەر نییە، توندوتیژی لەو شتانەیە سرووشتی مرۆڤ ڕێگەی پێ دەدا، بەم واتەیەش شتێکی "سرووشتی"یە. بەڵام مرۆڤ توانێکی تریشی تێدایە کە لە ڕووی "سرووشتیبوون"ەوە لەگەڵ ئەوەی یەکەم هاوتایە، ئەویش باشکاری (گیبە)یە. ئەگەر مرۆڤ توانی ئەنجامدانی کاری چاکەی هەیە ئەوە لەبەرئەوەیە سرووشتی چاکەخوازە، ئەگەر توانی ئەنجامدانی خراپەیشی هەیە ئەوە لەبەرئەوەیە بەسرووشت ئازادە. مرۆڤ بەئیرادە باشکارە، ئەوەیش بەبڕیاری ئازادانەی خۆی. هەر ئەو ئازادییەیە واتە بە بوون و کەرامەتی دەبەخشێ، بگرە زیاد لەوە، خودی بوونیەتی. هەستکردن بە خود هەر ئەو ئازادییەیە، چونکە مرۆڤ بەبێ ئازادی هەست بە بوونی خۆی ناکا، بەبێ ئەم ئازادییە مرۆڤ لای خۆی بە نەناسی دەمێنێتەوە. ئازادی و بەدوایشیدا ئازادیی ئەنجامدانی خراپە، لە کەمایەسیەکانی سرووشتی مرۆڤ نین، بگرە بنچینە و بەدیهاتنی مرۆڤایەتیی مرۆڤن.

باشکاریی مرۆڤ دژی توندوتیژییە و باشترین گوزارشتە لە ناتوندوتیژی، بەڵام بۆ مرۆڤ ئاسنترە توندوتیژ بێ تا ئەوەی باشکار بێ. توندوتیژی سیفەتێکی سەرەتاییە و ملکەچی یاسای قورسکارییە، لەکاتێکدا باشکاری تێپەڕاندن و کردنەوە و بڵندبوونەویەکە کە پێویستی بە ئیرادەیەکی گەورە هەیە. بەڵام ئەگەر توندوتیژی کەمایەسی بێ لە مرۆڤدا، ئەوا باشکاری تەواوکردنی مرۆڤە.

باشکاری دەربڕی فەزیلەتی مرۆڤایەتییە، لەو باشییەی بەرامبەر ئەوی تر دێتە دەربڕین، "من" گوزارشت لە خۆی دەکا و دروست دەبێ. باشکاری تەواویی مرۆڤە. لە جوڵەی باشکاریدا من چاوپۆشی لەخۆی دەکا تا سەرەتا بایەخ بەوی تر بدا. بەخشین -یان بەخشیش- جەوهەری باشکاریی مرۆڤە. تاقیکردنەوە قورسترەکەی بەخشین لە پێداندا نییە، بەڵکو لە وەرگرتندایە. ئەم کاری وەرگرتنە خۆشییەک دەبزوێنێ کە لەخۆ ڕازیبوون نییە، بەڵکو داننانە بە چاکەدا بەرامبەر ئەوی تر، داننانە بەوی تردا. لە کرداری بەخشیندا پێوەندیی نێوان "من" و "تۆ" هەموو ڕەهەندەکانی وەردەگرێ. جا ئەگەر توندوتیژی "نەفرەت" بێ – malediction کە لە فەرمانی لاتینی ma-ledicereەوە هاتووە: (قسەی خراپی کرد)– واتە قسەیەکی خراپی کرد کە زیان دەگەیەنێ، ئەوا باشیی "بەرەکەت"ـە –benediction لە فەرمانی لاتینی benedicereەوە: (قسەی باشی کرد)–، واتە قسەیەکی باشی کرد کە سوودی هەیە.

کاتێ لە دیدارێکدا بەرامبەر دەموچاوی کەسێکی تر دەوەستم، ئیتر بەرپرسیار دەبم بەرامبەری و پابەند دەبم بە بەدەمەوەچوونی داواکارییەکەی، بەوەی باشیی خۆم بەرامبەری بیسەلمێنم، بەبێ ئەوەی چاوەڕوانی هەڵوێستێکی هاوشێوەی لێ بکەم، چونکە هەڵوێستی ئەو پێوەندی بەخۆیەوە هەیە.

بڵندبوونەوەی مـرۆڤ بە "چاکـەکـاری" نیـیـە بەوەی بەپێی یاسـایـەکی ئەخـلاقـیی لەدەرەوە دانراو ئەرکـەکـان ڕابپـەڕێنی، بگرە بەوە دەبێ بتـوانێ لەگەڵ مرۆڤـەکەی تر باش بێ، چونکە چەمکی "چاکە" نەیتوانیوە هەموو جار مـرۆڤ لە "خـراپکاری" بسـڵـەمێنێتەوە. لەبـەرئەوەی ئەم چەمکی چاکـەیە زوو دەشـێوێ، بۆیە زۆر جـار دەبینین پاسـاو بە خـراپـە دەدا، کاتێکیش لە واقیع دادەبڕێ و دەبێتـە شتێکی پەتی (ئەبسـتـراکت)، ڕەوایی بە توندوتیـژی دەدا. ئەو کـاتە ئەوانەی گـومـانیـان وایە چاکـەیان پێیـە ئەرکی سـەرکـەوتن بەسـەر خـراپەدا دەگرنە ئەسـتـۆ و جـاڕی شـەڕ لـەدژی "خـراپکاران" دەدەن و بەناوی بیـرۆکەیەکـەوە لەبارەی چاکە یاخـۆ "خێـر"، خوێن دەڕێژن. خەڵک دەکوژن تا کـازیوەی چاکـە بەسـەر مـێـژوودا هەڵبێ. هـەروەک گـارگـرینـا کـە جـەسـتـە دادەگرێ، شـەڕ تا دێ دنیـا وێران دەکا. ئاخـۆ دەبێ چۆن چۆنی مـرۆڤـایەتی لەو "خێر/چاکە"یـە ڕزگار بکەین کـە "شـەڕ/خراپـە" دەکوژێ؟ حیکمـەت وەڵام دەداتەوە: بە "باشکاری". خێر بە کوشتن ڕازییە، بەڵام باشکاری نا.

بەهێزترین دەرککردنی فـەلسـەفە ئەوەیە سەرنجدانی لە مـرۆڤایەتیی مرۆڤ ئەو ڕاستییـە جـەوهـەرییـە ڕوون دەکـاتـەوە کـە: باشـیی مـرۆڤ بەرامبـەر برا مـرۆڤـەکەی بڵندبوونەوەی بونەوەری مـرۆڤ نیشـان دەدا و واتەیەک بە ژیانی دەبەخشێ.

مرۆڤ لەو کاتەدا بـاشیی تاقی ناکاتەوە کە خۆی بـاش بێ- لە دەرەنجامدا چۆن دەتوانێ لەوە دڵنیـا بێ مرۆڤێکی باشـە؟- بگرە ئەو کاتە تـاقی دەکاتەوە کە مـرۆڤێکی بـەرامبـەری باشـیی بۆ پیشـان بدا. باشـیی ئەوی تر لەڕێی ئەو چاکەیـەی لەگەڵمی دەکا و ئـەو ئاسوودەییەی پێم دەبەخشێ تاقی دەکەمەوە، چونکە بە باشـیی ئەوی تر هـەست بە ئاسـوودەیی دەکـەم: ئاسـوودەیی لە جـەسـتـەم و لـە ژیانمدا. لەڕێی باشـیی ئـەوانی ترەوە چێـژی ژیان ئەزمـوون دەکەم، چونکە ئەوی تر بە دەربڕینی باشیی خۆی بۆ من، "حسابم بۆ دەکا" و "نرخم بۆ دادەنێ"، ئەو کاتە دەکرێ منیش نرخ بۆ خۆم دابنێم.

باشکاری یەکێکە لە خاوێنترین سەرچاوەکانی بەختەوەری. جا ئەگەر توندوتیژی ڕوومەت دەشێوێنێ، ئەوا ڕوومەت بە "باشکاری" دەدرەوشێتەوە. باشکاری ئازاری ئەوانی تر ناسڕێتەوە، بەڵام دەتوانێ سنوورداری بکا. باشکاری خۆی بەسەر مرۆڤی ئازار چەشتوودا شۆڕ ناکاتەوە، چونکە ئەوە بەزەیی پێداهاتنەوە و دڵ پێ سووتانی نەبوو. باشکاری هەوڵ دەدا مرۆڤی ئازارچەشتوو هەڵبسێنێتەوە، ئەو هاوسۆزی و بەشدارییە. تەنانەت بۆ مرۆڤی زۆر بەدبەختیش باشیی مرۆڤ کەمێک بەختەوەری هەر دەبەخشێ، هەر بۆیە مرۆڤەکان سواڵکەری باشین. باشکاری خۆشییە، هەر خۆشییەکیش شتێکی بەشکراوە. پێویستە گرەو لەسەر ئەوە بکەین کە مرۆڤی باش مرۆڤێکی بەختەوەرە و توانی بەختەوەرکردنی کەسانی تری هەیە.

توندوتیژی باشکاری دوو ئەگەری ڕیشەدارن لە هەمان مرۆڤایەتیدا. هەر مرۆڤێک توانی تێدایە هەم بۆ توندوتیژی و هەم بۆ باشی. بەڵگەنەویستە ئەو مرۆڤەیش ئێمەین.. کەواتە لێکچوونێکی جەوهەری لەناو مرۆڤی خراپکار و ئێمەدا هەیە. مرۆڤی خراپکار بەخت ڕەشە. بەپێی داتاشین هەردوو وشەی "بەد" mechancete و "بەدبەخت" malchance یەک ڕیشەیان هەیە. وشەی "خراپکار" mechant لە فرەنسای کۆندا (لە فەرمانی کۆنی mesheoirی لێکدراو کە لە پێشگری نەرێی me و فەرمانی sheoir بەواتەی "کەوت" دێ) بەواتەی "بەخراپی کەوت" qui tombe mal، هەر لەویشەوە بەواتەی "ئەو کەسەی بەختی نییە" دێ، چونکە بەخت شێوەی کەوتنی چیلکەدار و زاری تاوڵە بیر مرۆڤ دەخاتەوە. خراپکار ئەو کەسەیە "بەخراپی دەکەوێ" mal-tombe، وشەی mal-heureux "کڵۆڵ" (کە لە وشەی heur بەواتەی بەخت داتاشراوە) هەمان واتەی هەیە کە وشەی mal-chanceux هەیەتی بەواتەی "بەخت ڕەش". مرۆڤی خراپکار لە هەمان کاتدا بەخت ڕەش mal-chanceux و کڵۆڵە mal-heureux، کە ئەوانەیش دوو هۆن بەسن بۆ ئەوەی خراپییان

سۆز و بەزەییمان ببزوێنێ.

چا لەبەرئەوەی هەموومان دەکرێ توندوتیژ یان باش بین، ئەوا یەکەمین خواستی باشکاری گتکردنە لە سەرکۆنەکردنی ئەوانی تر. یەکێک لە پاڵنەرەکانی توندوتیژی -کە ڕەنگە بەهێزترینیشیان بێ- تۆمەتبارکردنی ئەوی ترە بە خراپکاری کە گوایە خۆمان لەوە دوورین. کاتێ هێرش دەکەینە سەر خراپە، بەو کارە بێویژدانانە توندوتیژی دژ بە خراپکار بەکار دێنین. دانایان فەرمان دەکەن لە هەڵوێستێکی وادا، تاکە ڕێگە بۆ بەگژاچوونەوەیەکی ڕاستەقینەی خراپە دەرخستنی باشییە لەگەڵ خراپکارەکە، چونکە باشیی ئاماژەی دۆستایەتی دەداتە تەنانەت ئەوانەیش کە دۆست نین. تەنیا باشکارییە دەتوانێ هەڵایسانی خراپە و بێچارەیی ڕابگرێ.

لە کاتی ماندووبووندا حەز دەکەین باوەڕ بەوانە بکەین کە جەخت لەوە دەکەن باشکاری بێتوانیی لاوازەکانە. بەڵام نەخێر! توندوتیژی لاوازییە و باشکاری توانیی بەهێزەکانە. بەناوی واقیعییەتەوە هەندێکیان پێیان وایە کە توندوتیژی کەمتر توندوتیژە تا باشکاری، لەبەرئەوەی لەوانەیە ئەمەی دوایی بوار بە توندوتیژیی خراپکاران بدا. بگرە ئەم"هەندێ"یە ڕەخنە لە" زێدەڕۆیان لە باشکاری"دا دەگرێ کە لەگەڵ ئەنجامدانی زێدەڕۆیی و ستەمکاریدا نەرمن کە دەبنە مایەی بێچارە بوونی مرۆڤ. لەڕاستیدا ئەگەر باشکاری لەگەڵ خراپکاران لێبووردە بێ، ئەوا لەگەڵ خراپە نەرم نییە. باشکاری فەرمان دەکا بۆ کارکردن لە پێناو قوربانییاندا و بەرگری لە چەوساوان و نەداران دەکا، بەرەنگاریی لاف و گەزافەکانی بەهێزەکان و سەرسەختیی دەوڵەمەندەکان دەکا. باشکاری دەیەوێ هاوپەیمانی لەگەڵ دادپەروەری ببەستی تەنانەت لە کێشەشدا. هێزیش بەردەوام بەروبومی کارکردنە بەڵام بۆ ئەوەی کاریگەر بی پێویستە خواستەکانی باشی بەدوور نەگرێ. پێویستە لەسەرمان بزانین چۆن جیاوازی لەناو باشکاری و نەرمی

لاوازەکاندا دەکەین کە تەنیا دڵڕاگرتنە. لەوانەیە باشکاری لەسەر داواکانی منجـرِو توند بێ، بەڵام توندوتیـژی بەکـار ناهێنن، چونکە توندوتیـژی باش نییە. باشی لە جەوهەردا بریتییە لە ناتوندوتیژی.

* خۆشەویستی

* ناتوندوتیژی

جیهانیی

مرۆڤ بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ بە داخراوی لە چوارچێوەی تایبەتمەندییە کولتووریەکانیاندا دەژیان و تەنانەت بە چەمکی جیهانییش ئاشنا نەبوون. ئەم جیهانییە دەسکەوتە، ئامانج و پەرەسەندنێکی تووڵانییە. مرۆڤ و گەلان لە پێداگرییان لەسەر ناسنامەی خۆیان، دەگەڕێنەوە بۆ ئەو بەهایانەی کولتوور و شارستانێتییە تایبەتەکەیان پێک دێنن. وردە وردە هەر کولتوورێک وێڕای سنووورداری و کۆتائامێزییەکەی، پێداگریی لەوە دەکرد ڕاستیی ڕەهای پێیە و بەو هۆیەشەوە هەوڵی بوونە جیهانیی دەدا. هەر کولتوورێک جەخت لەوە دەکا بەهاکانی لە ئاستی قووڵترین ئەرکە مرۆڤایەتییەکاندایە و لافی ئەوە لێ دەدا ئەو بەهایانە شایستەی ئەوەن لەسەر ئاستی دنیا دانیان پێدا بنرێ، ئەمەیش جێی تێگەیشتن و ڕەوایە. بەڵام ناخۆشبەختانە هەر کولتوورێک مەیلی ئەوە دەکا "ڕەهایی" بەو مەعریفەیە بدا کە بەرهەمی دێنێ و بەزۆر بەسەر ئەوانی تردا بسەپێنێ.

لە ئەنجامی ئەم بانگەشە دژیەکانەدا ناکۆکی و دوژمنایەتی و پێکدادان دێتە کایە و مێژووی ئێستە و ڕابردوو پێمان دەڵێ کە دەشێ ئەم ناکۆکییانە بەئاسانی ببنە ناکۆکیی خوێناوی و بکوژ، چونکە هەر گرووپێک بەناوی بەها تایبەتەکانی خۆیەوە، جڵەو بۆ خۆی شل دەکا تا بەگژ ئەوانی تردا بچێ.

لێرەوە مرۆڤەکان بەگشتی لەم سەدانەی دواییدا تیۆریزەیان بۆ ئەم "جیهانی"یە کرد و بۆی گەڕان بە کردنی بەرگی جیهانی وەبەر کولتووره تایبەتەکەیاندا، بەوەیش لە ڕوانگەی قەناعەتیان بەوەی "ڕاستی" لای ئەوانە، ئایدیۆلۆجیایەکیان چنی و ڕەهاییان پێدا و شانیان دایە بەر ئەرکی سەپاندنی بەسەر تەواوی جیهاندا. سرووشتی ئایدیۆلۆجیا وایە چاکییەکانی جیهانی بەخۆی دەدا و لافی ئەوە لێ دەدا دەتوانی بە زەبری هێز و پەلامار و زاڵبوون، واتە ئەگەر پێویستی کرد بە توندوتیژی، ببێتە جیهانیی. ئاخۆ کاتی ئەوە نەهاتووە بەیەکجاری خۆمان لەم تێڕوانینە تۆتالیتارییانە بۆ چەمکی جیهانیی داببڕین، کە ئەم هەموو مەرگەساتانەی لێ کەوتووەتەوە؟

بۆ هێورکردنەوەی ئەو کێشانەی لەناو گرووپ و گەلاندا سەرهەڵدەدەن و بۆ دامەزراندنی بناخەی ژیانێکی ئاشتییانە، وا ڕاهاتووین بانگەشە بۆ "لێبوردەیی" لەگەڵ کولتوورەکانی تر دەکەین. بەدڵنیاییەوە ئەگەر هەوڵ بدەین باشتر ئەو کولتوورانە بناسین و لێیان تێ بگەین، بۆمان دەردەکەوێ هەریەکەیان چ مەزنی و نەجابەتێکی تێدایە و سوور دەبین لەسەر ئەوەی جیاوازییەکانمان قبووڵ بکەین تا پێکەوە بەئاشتی بژین. ئەمە ڕاستە، بەڵام تەنیا لە بەشێکیدا ڕاستە، چونکە ئاخۆ لە واقیعدا ئەوە لێکچوونەکانمان نییە کە سەرچاوەی دژبەری و کێشە و شەڕەکانمانە؟ ئایا لەبەئەوە نییە لاسایی هەڵەکانی یەکتر دەکەینەوە و بەو شێوەیە بەبەردەوامی خۆمان لە شەڕ و شۆڕدا دەبینین دژ بەیەکتر؟ ئاخۆ لەبەر ئەوە نییە شارستانێتیەکانمان لەیەک دەچن لە نۆشینی کولتووری توندوتیژیدا کە بەهۆیەوە بەردەوام یەکتر بریندار دەکەین و ئازار دەدەین؟

ئایدیۆلۆجیاکانی توندوتیژیی پێویست و ڕەوا و شەریف کە بەسەر کولتوورەکاندا زاڵن، هەوڵ دەدەن جیاوازییەکان بسڕنەوە و لێکچوونە تۆقێنەرەکان زەق بکەنەوە. لەم ڕوانگەوە، لەپێناو داهاتوویەکی ئاشتییانەدا

گرینگ قبووڵکردنی جیاوازییەکانمان نییە هێندەی ئەوەی گگرینگە لێکچوونەکانمان ڕەت بکەینەوە. کاتێ زەینی مرۆڤ بەنیازی چاکە کار دەکا سامانێکی نەبڕاوە لە دەسکەوتی هەمەجۆر بەرهەم دێنێ، بەڵام کاتێ بەنیازی خراپە کار دەکا، تا ڕادەی بێئومێدی دەقگرتوو و دووبارە دەبێ. بەم شێوەیە ئەو مرۆڤانەی مۆری توندوتیژی بە نێوچاوانیانەوەیە، دەبنە هاووێنەی یەکتر.

پاش لەتوپەتبوونە خوێناوییەکانی سەدەی بیستەم، تۆ بڵێی داناییەکی جیهانی دابهێنین کە زەوینە ساز بکا دۆستانە پێکەوە بژین؟ گژبەری (تحدی)یەکە گەورەیە. جا ئاخۆ زرنگی و ئازایەتیی ئەوەمان تێدایە بۆ قبووڵکردنی ئەو گژبەرییە؟ ئایا دەزانین چۆن چۆنی پرۆسەی سافکردنی کولتوورەکان لە ئاستێکدا ڕابگرین و بەرەو جیهانی برۆین، نەک بەڕواڵەت یەکخستنیان، بگرە وایان لێ بکرێ تا ئاستی بەیەک گەیشتن لێک نێزیک ببنەوە؟ پێویستە "دیالۆکی کولتوورەکان" کار بۆ دیاریکردنی مەرجەعییاتە ئەخلاقییە هاوبەشەکان بکا، گفتوگۆیەک بێ دوور لە ڕووپامایی و سازشکاری و بە سەختگیرییەکی ئەقڵی دوور لە نەرمگیری. پێویستە هەر لایەک پێشوەخت هەستی ڕەخنەگرانەی جیاکردنەوە (ی چاک لە خراپ) لە چوارچێوەی کولتوورەکەی خۆیدا بخاتە گەڕ، چونکە بەبێ ئەو نرخە کولتوورەکان ناتوانن -بەبێ تێکەڵبوون- بەیەک بگەن. تەنیا ئەو کاتە جیاوازییەکانمان دەوڵەمەندمان دەکا. با بابەتەکەیش بەفشە نەگرین، چونکە ئەرکەکە قورسە، بەڵام هاوکات گژبەرییەکی مەزنی تێدایە!

یەکێک لەو پایانەی دەکرێ ببێتە بنچینەی ئەو داناییە جیهانییە بریتییە لە "ڕێسا زێڕین"ەکە کە لەناو زۆر کەلەپووری ڕۆحیدا بە شێوەی جۆرەوجۆر داڕێژراوە و دەکرێ بەم شێوەیە دەری ببڕین "ئەوەی پێت خۆش نییە کەسانی تر پێت بکەن، تۆیش بە کەسانی تری مەکە". بەم پێیە، یەکەم شت کە من نامەوێ، ئەوەیە ئەوی تر وام لێ بکا بمرم، بەمەیش پابەندبوون بەو

ڕێسا زێڕینە بە ئەرکە جیهانییەکەی ویژدانی ژێرەوە دەبەسترێتەوە کە پێمان دەڵێ "مەکوژە". بەوەیش بنەوای ناتوندوتیژیی جیهانی ئەو یاسا ئەخلاقییە دادەمەزرێنێ کە بوونەوەرە ژیرە خاوەن ویژدانەکان خۆویستانە بەسەر خۆیانیدا دەسەپێنن.

لەگەڵ ئەوەیشدا ئەو کەلەپوورانەی بۆ ئێمە ماونەتەوە، لەکاتێکدا پایەیەکی گەورەیان بە توندوتیژی داوە، بەکردەوە هیچ جێیەکیان بە ناتوندوتیژی نەبەخشیوە، تەنانەت ناوەکەیشی نازانن. بۆیە پێویستە ئێمە کارێکی ورد و تایبەت بکەین بەمەبەستی تانەدان، بەئازایانە و بوێرییەوە، لە هەر شتێک لە کولتوورەکەماندا شەرعییەت بە توندوتیژی بدا و ڕێزی پێ ببەخشێ. ئیدی بەسە پاکانەکردن بۆ ئەو کوشتنەی بەناوی پرسێکی ڕەواوە ئەنجام دەدرێ. ئیدی بەسە ڕێزنان لە توندوتیژی وەک ڕەوشتی مرۆڤی بەهێز. ئەم دابڕانە بەئازار دەبێ لەبەرئەوەی ڕیشەیی و قووڵە. بۆشمان دەردەکەوێ کە هەریەک لە کولتوورەکانمان زۆر جار هاوکاریی توندوتیژی کردووە و دەستەبەری و پاساوی بۆ دابین کردووە. دابڕان لە کولتووری توندوتیژی، لە هەندێ ڕووەوە -بەبێ ئەوەی واتەی سڕینەوەی ڕابردوو بێ- واتەی دابڕانە لە کولتوورەکەمان. تانەدانیش لە بەشێک لەو کەلەپوورەی وەک کەلەپووری حەرام بۆمان ماوەتەوە، زۆر دژوارە!

لە هەریەک لە کەلەپوورەکانماندا کۆمەڵێ بەردی بناخە هەن کە دەکرێ بۆ دامەزراندنی دانایییەکی ناتوندوتیژانە دیواریان لەسەر بکەین. هەموویان هەندێ "بەها"یان تێدایە کە ڕێز و بالایی و نەجابەت بە هەموو مرۆڤێک دەبەخشن و خوازیارن مرۆڤ ڕێزلێگیراو و خۆشەویست بێ. ئەم بەهایانە دژ بەو توندوتیژییەن کە لافی زاڵبوون بەسەر ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵگەکان لێدەدا. لە هەموو کولتوورێک پیاوان و ئافرەتانێک هەبوون هەڵگەڕاونەتەوە و جەختیان لەوە کردووە ئەو بەهایانە لە خواستەکانی توندوتیژی لەپێشترن، بەڵام ئەم بەهایانە بە ژەنگ و ژاری ئایدیۆلۆجیای توندوتیژی پەردەپۆش

کراون، هەر بۆیە لاقرتێیان پێ کراوە و بێدەنگ کراون.

وەک ئەمەکدارییەک بۆ ئەو بەهایانە، پێویستە هەریەک لە ئێمە قەناعەت بەوە بکا کە ئەرکی ناتوندوتیژی بناخەی مرۆڤایەتیی مرۆڤ دادەمەزرێنێ و پەیکەربەندی دەکا و واتە و بڵندی بە ژیانی دەبەخشێ. بۆمان ڕوون دەبێتەوە ئەو وەفادارییە -بەدەر لەو دابڕانەی دروستمان کردووە- دەمانباتە قووڵایی تەنانەت کولتوورەکەی خۆیشمان.

ئێمە بە بیرکردنەوە لە جیهانیبوونی جوانی، دەتوانین زۆر بەباشی لە جیهانیبوونی دانایی تێ بگەین. داناییش وەک جوانی، ئازادیی مرۆڤ دەدوێنێ بەبێ ئەوەی بیەوێ بەزۆر خۆی بسەپێنێ. هەروەها دانایی وەک جوانی مرۆڤ لەگەڵ خۆی ئاشت دەکاتەوە وەک سەرەتایەک بۆ ئاشتەواییکردن لەناو مرۆڤەکاندا. گەردوونیبوونی ئەخلاق کە بناخەی دانایی مرۆڤی ژیرە، هاوپێوەرییەکی قووڵ لەگەڵ گەردوونیبوونی هونەردا نیشان دەدا: کیمیا سەرکەوتووەکەی گەردوونیبوون و تاکانەبوون کۆ دەکاتەوە. هونەرمەند دەتوانێ بازنەی تایبەتمەندییەکانی ئەو شارستانێتییە تێ بپەڕێنێ کە تێیدا لەدایک بووە و لە هەمان کاتیشدا گوزارشت لە ڕەسەنایەتیی کولتوورە تاکانەکەی دەکا.

هونەر دەگاتە ئاستی جیهانی، لە کاتێکدا ئەو شێوانەی بەرهەمیان دێنی زۆر جۆرەوجۆرن. ئەو گۆڕانکاری و هەمەجۆرییانەی لەو شێوانە دەکەونەوە، زمانەکانیان دڵی هەموو مرۆڤێک دەدوێنێ. لە هەموو کولتوورێکدا هونەر هەمان هەست و ورووژان دەردەبڕێ لەبەردەم جوانیی مەرگەساتی بووندا، هەمان پرسیارەکان لە بارەی ئاکامی مرۆڤەوە. لەڕێی ئەم پرسیارانەوە هونەر هەمان کۆشش و هەمان خواست و هەمان هەستی نیگەرانی و هەمان ئاواتەکانی دادەڕێژی، هەر حیکمەتێک ڕەنگ و ئاهەنگ و شێوەی خۆی هەیە بەپێی ئەو کولتوورەی بەرهەمی هێناوە، بەڵام هەموویان

بەشداری لە هەمان هارمۆنیادا دەکەن بۆ بەرجەستەکردنی جیهانیبوونی مۆرڤ.

* ئایدیۆلۆجیا
*لێبوردەیی
* فەلسەفە

چەکگۆڕی

دەکرێ بەرگریی مەدەنی بە جێگرەوەی بەرگریکردنە سەربازییەکان دابنرێ. بەڵام ئەمە وا دادەنێ ئەو وڵاتە بڕیار بدا دەستبەرداری هەموو شێوەکانی بەرگریی چەکداری ببێ، تا ئاسایش و سەربەخۆیی و ئازادیی خۆی تەنیا لەسەر ئامادەکاری بۆ ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە و -ئەگەر پێویستی کرد- جێبەجێکردنی دابمەزرێنێ. بەڵام لە ڕوانگەی فرەوانیی ئەو گۆڕانکارییە کولتووری و سیاسییەی لە بژارەیەکی لەم جۆرەدایە، ئەوا ناکرێ چاوەڕوانی ئەگەرێکی لەم شێوە بین نە لە مەودای کورت و نە لە مەودای ناوەندا، ئەمە جگە لەوەی کارێکی بێهوودەیە پرسیار بکەین لەبارەی ئەوەی ئاخۆ دەکرێ لە مەودای دووردا بێتە دی، ئەویش لەبەرئەوەی ئەو هەلومەرجەی دەگونجێ تێیدا بەرجەستە ببێ، لای ئێمە ڕوون نییە.

هەروەها بەپێی توانی جێگرەوەکەیش بۆ ئەوەی پرۆسەی گواستنەوە و دینامیەتی گۆڕانکاریەکەیش بێتە دی، بڕیار لەبارەی ئەو جێگرەوەیە دەدرێ. پێ دەچێ چەمکی چەکگۆڕی transarmement باشترین چەمک بێ بۆ ئاماژەدان بەم پرۆسەیە. ئەو چەمکە ئاماژەیە بۆ بیرۆکەیەکی گواستنەوە تێیدا پێویستە ئامادەکاری بکرێ بۆ گرتنەبەری ئامرازەکانی بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە کە گەرەنتیی هاوشێوەی ئامرازە سەربازییەکان پێشکێش دەکەن بەبێ ئەوەی هەمان مەترسیی ئەوانیان تێدا بێ.

چەکگۆڕی هەروەها باس لە گۆڕینی ئامرازەکانی بەرگری دەکا. لەکاتێکدا وشەی "چەکداماڵین" تەنیا دەربڕی ڕەتکردنەوەیە، ئەوا وشەی "چەکگۆڕی" دەیەوێ بگۆڕێ بۆ پرۆژەیەک. لەکاتێکدا چەکداماڵین ڕوانگەیەکی نەرێنی پیشان دەدا ئەوا چەکگۆڕی ئاماژەیە بۆ گرتنەبەری هەنگاوێکی بنیاتنەر. پێش لەوەی بتوانرێ چەک بێتە داڵین، پێویستە بتوانرێ چەکی تری ناتوندوتیژ بەدەست بێن، بەڵام ئەمە بەو واتەیە نییە کە چەکگۆڕی و چەکداماڵین دژ بەیەکن، چونکە یەکێک لە ئامانجەکانی پرۆسەی چەکگۆڕی ئەوەیە وا بکا ڕێوشوێنەکانی چەکداماڵین سەرکەوتن بەدەست بێنێ. چەکداماڵین ڕووی نەرێنیی چەکگۆڕییە. ڕووە ئەرێنییەکەیشی بەرنامەیەکی بنیاتنەرە کە یارمەتیی کۆمەڵگە دەدا بە پشتبەستن بە بنەوا و ڕێگەکانی ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە کێشە ناوەخۆیی و دەرەکییەکانی بەڕێوە ببا و جڵەویان بکا.

پێش لەوەی زۆربەی دانیشتووان و دەسەڵاتداران ڕازی بن بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژ وەک جێگرەوەیەکی وەزیفیی بەرگریی چەکداری دابنێن، ئەرکی یەکەم برێتییە لە چەسپاندنی توانی بەدیهێنان و پیشاندانی وەک ڕاستەقینەیەک. لە پرۆسەی چەکگۆڕیدا پێویستە ئامادەکاری بۆ بەرگریی مەدەنی بکرێ و ڕێک بخرێ لەکاتێکدا هێشتا بەرگریی سەربازیش ماوە. کەواتە پێویستە شێوە جۆرەوجۆرەکانی بەرگریی مەدەنی و سەربازی پێکەوە بژین تەنانەت ئەگەر وەک پێکەوەژیانێکی کێشەئامێزیش بێتە پێش چاو. جێبەجێکردنی بەرگریی مەدەنی دەشێ زیادکردنی بەهایەک بێ بۆ تێکڕای بەرگریی گشتیی وڵات، چونکە هەر شتێک ئیرادەی بەرگریکردن لای هاووڵاتییان پتەو بکا و هەر شتێک توانییان بۆ بەرەنگاریکردنی دەستدرێژییەکی شیمانەکراو زیاد بکا، کاریگەری سڵەمێنی بەرگریی وڵات درێژتر و فرەوانتر دەکا.

ئەگەر سەیری سیناریۆ واقیعیەکانی بەرگریکردن دژ بە دەستدرێژییەکی

ڕاستەقینە بکەین، پاش ئاگەداربوون بە تێکڕای سڵەمێنی وڵات، لە ڕووی تیۆریەوە سێ گریمانە هەیە وا دەکەن بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە، بەبەراورد لەگەڵ شێوەکانی بەرگریکردنی سەربازی، تەواوکەر یان پەناگە یاخۆ بژارە بێ.

١- تەواوکەر: بەپێی ئەم گریمانەیە بەرگریی مەدەنی و بەرگریی سەربازی پێکەوە جێبەجێ دەکرێن. بەڵام نابێ وەک دوو شتی هاوشێوە سەیری ئەم تەواوکارییە بکرێ، چونکە لە بەرەنگاریکردنێکی تێکڕا ناتوندوتیژانەدا، بەکەمی لەگەڵ بوونی کاری چەکداریی تایبەتدا ڕێک دێتەوە، بگرە لەوانەیە کاریگەریی پێچەوانەیشی هەبێ، چونکە کاریگەریی بەرەنگارییە ناتوندوتیژانەکە کەم دەکاتەوە، چونکە ئەو جۆرە بەرەنگاریکردنە دینامیکیەتی تایبەتی خۆی هەیە و بەتەواوی کەڵکی خۆی نابەخشێ ئەگەر بەتەنیا جێبەجێ نەکرێ. بەڵام لە بەرامبەردا ئەگەر بەرەنگاریکردنەکە بەتێکڕایی سەربازی بێ، ئەوا زیادکردنی شێوەی تری بەرەنگاریکردنی ناتوندوتیژانەیش بۆی -نەخاسمە کارەکانی هاوکاری نەکردن لەگەڵ دەستدرێژیکار- بێگومان تێکڕای کاریگەریی بەرەنگاریکردنەکە پتەوتر دەکا.

٢- پەناگە: لەم حاڵەتەدا بەرگریی مەدەنی پاش شکستی بەرگریی سەربازی یان لانی کەم پاش ڕاگرتنی جێبەجێ دەکرێ. دیارە ئەم سیناریۆیە گونجاو نییە، لەگەڵ ئەوەیشدا هەرچۆن بێ، لەوکاتەدا بەرەنگاریکردنی مەدەنی تاکە ڕێگەی بەردەستە بۆ نیشاندانی ئیرادەیەکی خەباتکارانەی نوێ لەناو دانیشتوواندا. ئومێدی بەوەیە "هێشتا هەموو شتێکی لەدەست نەداوە".

٣- بژارە: لەم حاڵەتەدا لەبری بەرگریی سەربازی جێبەجێکردنی بەرگریی مەدەنی هەڵدەبژێردرێ. پاش دۆڕانی تێکڕای هێزی سڵەمێنی وڵات،

بڕیاربەدەستان بۆیان دەردەکەوێ هەر بەکارهێنانێکی چەک کارێکی بێهوودە و بگرە خۆکوژانەیە. هەر کە ڕوون بووەوە ستراتیجیەتی کاری سەربازی بێسوودە و بەو هۆیەشەوە نەویستراوە، ئەوا دانایی سیاسی وا دەخوازێ دەستی لێ هەڵبگیرێ تا دەرفەتێکی زیاتر بۆ سەرکەوتن بدرێتە بەرگریی مەدەنی. لەبەر توانی وێرانکاریی چەکە نوێیەکانیش ئەوا پێ دەچێ ئەم بژارەیە لە هەمووان ماقووڵتر بێ بۆ ڕەخساندنی دەرفەت بۆ کۆمەڵگە کە بەرگری لەخۆی بکا بەبێ ئەوەی خۆی بفەوتێنێ.

* ستراتیج
* بەرنامەی بنیاتنەر
* بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە
* سڵەمێنی مەدەنی
* چەکداماڵین

دادپەروەری

دادپەروەری justice (لە وشەی jus لاتینیەوە هاتووە بەواتەی "ڕاستی") ئەو بنەوا ئەخلاقییەیە کە دەبێتە بنچینەی ڕێزگرتنی مافە بنچینەییەکانی مرۆڤ کە ناکرێ دەستیان تێ بخرێ. بنەوای دادپەروەری بنەوای هەمەگیرە، چونکە بەسەر هەموو تاکێکدا بەتەنیا و بەسەر کۆی مرۆڤیشدا جێبەجێ دەکرێ. بەگوێرەی جاڕنامەی جیهانیی مافەکانی مرۆڤ، دادپەروەری جەخت لەوە دەکا "هەموو مرۆڤەکان بەیەکسانی لەدایک دەبن و لە کەرامەت و مافدا یەکسانن". دادپەروەری ماف بە هەمووان دەدا و هیچ زاڵکردن و هیچ سەرماف (ئیمتیاز) و هیچ نازگرتنێک بۆ کەسێکی دیاریکراو قبووڵ ناکا. دادپەروەری "چاکە" ناکا و نابەخشێ، بەڵکو دان بەو ماف و ئازادییەدا دەنێ هەر کەس شایستەیەتی و بۆی هەیە.

پێویسته جیاوازی لەناو دادپەروەریی دادپەروەر (فەزیلەتی دادپەروەری) و دادپەروەریی دادوەر (دامەزراوەی سیاسیی دادپەروەری)دا بکرێ. کاتێ ڕێزی مرۆڤ پێشێل دەکرێ، بابای دادپەروەر (پیاوچاک) لای خۆی و لای خەڵکانی تریش دەردەکەوێ، ئەو مەبەستی هیچ نەبووە، بگرە دەوروژێ و دەست وردەدا کاتێ خۆی ڕووبەڕوو دەبینێ لەگەڵ ستەمێک کە ئەوی تر زەبوون دەکا و ئازاری دەدا. دادپەروەر (پیاوچاک) گوێڕایەڵیی یاسایەکی نەنووسراو دەکا –ئەو یاسا ئەخلاقییەی لە قووڵایی ناخی مرۆڤدا هەڵکۆڵراوە– و لەسەروو یاساکانی شارەوەیە و دەخوازێ ڕێز لە مافەکانی هەموو ئادەمیزادێک بگیرێ، بەپلەی یەکەم مافەکانی مرۆڤی سەرکوتکراو و ڕیسواکراو و بەکۆیلەکراو و تۆمەتبارکراو. بابای دادپەروەر (پیاوچاک) بەبێ خاترگرتنی کەس ڕەفتار دەکا، چونکە لە هەموو بارودۆخێکدا ئەو مرۆڤێکی بەویژدانە. جا کاتێ یاسای نووسراو ستەمکارانە بێ، هەوڵ دەدا ئازایەتیی ئەوەی هەبێ لێی یاخی ببێ.

فەزیلەتی دادپەروەری لەسەر فەزیلەتی چوونەپێش in-trepidite (لە فەرمانی trepidareی لاتینییەوە هاتووە، بەواتەی "لەرزی") دادەمەزرێ. مرۆڤی دادپەروەر لەبەردەم مەترسییەکانی کاردا نالەزێ، یان لانی کەم لەوانەیە بلەزێ بەڵام بەسەریدا زاڵ دەبێ. دادپەروەر دەیەوێ توندوتیژی ڕابگرێ لەبەرئەوەی بڕوای وایە توندوتیژی تەنانەت ئەگەر لەپێناو پرسێکی دادپەروەریشدا بێ بەشێکی بەرچاو لە ستەمی تێدایە. فەزیلەتی دادپەروەری کەڵەکی ئیرادەی ناتوندتیژی دەچنێ و توندوتۆڵی دەکا.

زۆر جار مرۆڤی دادپەروەر (پیاوچاک) مرۆڤێکی تەنیا دەبێ: بەتەنیا بڕیار دەدا کۆڵ نەدا لەکاتێکدا خەڵکانی تر لە دەوروبەری ملیان بۆ ستەم کز کردووە و دیلی ترسنۆکیی خۆیانن. پاش شەڕەکە –پاش ماوەیەکی درێژ– ئەو پیاوچاکە دادپەروەرە تاجی قارەمانیی دەکرێتە سەر و دەبێتە ویژدانی خەڵکی ئەو شوێنە. بەڵام ئەو گوێ بەوە نادا، چونکە ئەو تەنیا ئەرکی خۆی

وەک مرۆڤێک جێبەجێ کردووە.

ئەرکی یاسا لە هەر کۆمەڵگەیەکدا چەسپاندنی ڕاستییە، کەواتە وەک سەرەتا یاسایە کە ڕاستی دەڵێ. پێویستە شەرعییەت بنچینەی یەکسانی دابمەزرێنێ، بەڵام لە واقیعدا مەرج نییە ئەوەی شەرعی بێ دادپەروەرانە بێ، چونکە ئاستەمە مافی هەموو هاووڵاتییان بە دادپەروەرانە بدرێ لەبارێکدا بەرژەوەندییەکانیان لەڕووی حوکمەوە دژ بەیەک بن. زۆربەی جار یاسا بەپێشێلکردنی مافی لاوازترین کەسەکان، سەرمافەکانی بەهێزترینەکان جێگیر دەکا، ئەو کاتە پێویستە لاوازەکان خەبات بکەن، تەنانەت بە یاخیبوون لە یاسایش، تا حوکمدانێکی دادپەروەرانە بەدەست بێنن. ئەوە ترازووی هێزەکانە کە دواجار پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی تاکەکان دیاری دەکا. کەواتە دادپەروەری بریتییە لە هاوسەنگی لەناو ژمارەیەک هێزی دژ بەیەک، بەشێوەیەک ڕێز لە مافی هەمووان بگیرێ.

پێویستە هەر کۆمەڵگەیەک خۆی بەو ئامرازە دەزگەییانە ساز و تەییار بکا کە بتوانێ بەهۆیانەوە هاندەرانی توندوتیژی بەرکەنار بکا و شەڕیان لە خەڵک دوو بخاتەوە. لەبەرئەوە یەکێک لە ئەرکەکانی سەرشانی دەوڵەت، بەناوی بەرگریکردنی ڕەوا لە هاووڵاتییان، بریتییە لە قۆڵبەست کردنی یاساشکێنان و ئەوانەی زیان بە سیستمی گشتی دەگەیەنن و دادگەیی و تاوانبار کردنیان، بەڵام دەوڵەت لە هەمان کاتدا لافی ئەوە لێ دەدا مافی ئەوەی هەیە بۆ سزادانی توندوتیژی پەنا بۆ توندوتیژی ببا. مێژووی سەرکوتینەوەی تاوانەکان لەلایەن دەوڵەتەوە، لەوانەیە لە مێژووی تاوانەکان خۆیان تۆقێنتر بێ. کۆمەڵگە بەناوی بێزاندنی تاوانەوە تاوانبار کە تاوان پلیشاندویەتیەوە- دەبێزێنێ. زیاد لەوەیش، زۆر جار ڕوو دەدا دەوڵەت جیابوونەوەی داپەروەران (ی پیاوچاک) بە تاوان حسێب دەکا. لەوێشەوە دادوەران دادپەروەران تاوانبار دەکەن، کە هیچ کەتنێکیان نەکردووە جگە لە ڕیسواکردنی ستەمی دەستڕۆیشتووان. چەوساندنەوەی دادگەکان بۆ

دادپەروەران (ی پیاوچاک) یەکێکە لە زەقترین کارە توندوتیژییەکان لە مێژووی کۆمەڵگەکاندا.

لە کۆمەڵگەیەکی سیۆکراتیدا یاسای سزادان لە شەریعەتێکی ئاینییەوە وەردەگیرێ و دادگەکان لافی ئەوە لێدەدەن ئەوان بڕیاری خواوەندێکی تۆڵەسێن ڕادەگەیەنن و بەناوی شۆردنەوەی گوناه en expiation (فەرمانی expierی فرەنسایی بەواتەی (تاوانەکەی شۆردەوە) لە فەرمانی expiareی لاتینی وەرگیراوە بەواتەی "پاکی کردەوە") تۆڵەسزا بەسەر تاوانباردا دەسەپێنرێ. مێژووی ئاینەکان بۆمان ڕوون دەکاتەوە ئەو بنەوایانە دەشێ توندوتیژی تا چ ئاستێک ببەن.

بەڵام لە کۆمەڵگەیەکی دیموکراسیدا نابێ دەسەڵاتداران هیچ ئامانجێکی تریان هەبێ جگە لە "بەرگریکردن لە سیستەمی گشتی و ئاسایشی کەسەکان". ئەرکی دادپەروەری سزادان نییە لەسەر هەڵە، بەڵکو حوکمدانە لەسەر کەتن، ئەوەیش سزادانی کەتنکارەکە نییە، بگرە پاراستنی کۆمەڵگەیە. بۆیە نابێ سزای جینائی، هیچ تۆڵەسزا یان هیچ توندوتیژییەکی دەروونی یاخۆ جەستەیی دژ بە کەتنکارەکەی تێدا بێ.

ئامانجی ئەو سزایە خۆپاراستنە لە ڕوودانی کەتنی تر لەلایەک لەڕێی بەرگرتن لە کەتنکار بۆ تێکەوتن، لەلایەکی تریشەوە ڕێگرتن لەوانەی ئامادەییان تێدایە بۆ کەتنکردن تا ئەو ئامادەییە نەکەنە کردەوە. ناتوانرێ کۆمەڵگەیەکی یاسایی ڕێک بخرێ بەبێ دیاریکردنی کەتن و سزاکان، بەڵام هەر لەوکاتەی پێویستە سزا یارمەتیی کۆمەڵگە بدا تا بەرگری لە خۆی بکا، پێویستە دەرفەتی ئەوە بداتە کەتنکارەکە -کە هێشتا هاووڵاتییەکی تەواوە- تا سەرلەنوێ لەگەڵ کۆمەڵگە ئامێتە ببێتەوە. ئەگەر کەتنکار هەندێ لە مافەکانی لەدەست دا، ئەوا کۆمەڵگە هیچ ئەرکێک لە ئەرکەکانی خۆی بەرامبەری لەبیر ناکا. بابەتەکە بابەتی مشتومڕ نییە بۆ زانینی ئەوەی ئاخۆ کەتنکار شایستەی ئەوەیە مامەڵەیەکی مرۆڤانەی لەگەڵ بکرێ، بگرە دەبێ

کۆمەڵگە خۆی بەو جۆرە مامەڵەی لەگەڵدا بکا. پێویستە بە مرۆییبوونی سزا بەرپەرچی وەحشیەتی تاوان بدرێتەوە. جا ئەگەر پێویست بێ بەپێی ئەوەی دادپەروەری دەیخوازێ دادگەیی تاوانەکە بکرێ، بەڵام پێویستە بەپێی خواستەکانی باشکاری مامەڵە لەگەڵ تاوانبارەکەدا بکرێ. ئەوەیش بەو واتەیە نا کە لەگەڵ تاوانباران نەرم بین، بگرە لەگەڵیان باش بین. دادپەروەربوون لەگەڵ مرۆڤێکی ستەمکار واتەی گێڕانەوەیەتی بۆ سەر ڕێگەی داد و چاکە. واتە زەوینە بۆ خۆشکردنی تا ببێتە کەسێکی دادپەروەر.

* ڕێزگرتن
* گرتووخانە

دوژمنکاری

دەکرێ مرۆڤ ببێتە بونەوەرێکی عەقڵانی rationnel، بەڵام ئەو وەک سەرەتا بوونەوەرێکی غەریزی instinctuelو پاڵنەردارە pulsionnel. غەریزەکان بوخچەیەک وزەن. کاتێ وزەکانی ئەم بوخچەیە بەتوندی پێکەوە گرێ درابن، ئەوا کەسایەتیی تاک قاڵبرێژ دەکا و یەکی دەخا، بەڵام کاتێ خوسی بەر دەبێ ئەوا بنیاتی تاک بەتەواوی پەیکەربەندی و یەکەتیی خۆی لەدەست دەدا. دوژمنکاریش یەکێکە لەو وزانە، کە وەک ئاگر وایە دەشێ بەکەڵک و هەروەها بەزیان بێ، تێکدەر یاخۆ داهێنەر بێ. هەر بۆیە ئەو تووڕەییەی لەوانەیە مرۆڤ زەوت بکا و هیچ دەسەڵاتێکی بەسەر خۆیدا نەمێنێ زیدەڕۆییەکە لە شەڕەنگێزیدا. تووڕەیی ئەو هەڵچوونەیە هەستی پێ دەکەین کاتێ لەپڕ کۆسپ دێتە ڕێی پڕۆژەکانمان، یان سەرمان بە واقیعدا هەڵدەتەقێ، یاخۆ بەقووڵی هەست بە ستەمباری دەکەی. لێرەوە زاڵبوونی مرۆڤ بەسەر تووڕەییەکەی و جڵەوکردنی و گۆڕینی ئەو گیانی دوژمنکارییەی تێیدایە بۆ وزەیەکی بنیاتنەر، لە نیشانەکانی زیرەکییەکی

ورووژاوی ڕاستەقینەیە.

دوژمنکاری بریتییە لە توانی شەڕکردن و خۆسەلماندن کە لە پێکهێنەکانی کەسایەتییە و توانا بە مرۆڤ دەبەخشێ بۆ هەڵنەهاتن و ڕووبەڕووبوونەوەی ئەوی تر. دوژمنکاری واتەی ئەوەیە جەخت لە زاتی خۆت بکەیتەوە لەبەردەم ئەوی تر دا بە "چوون بەرەو ڕووی". خۆی لەڕاستیدا بنچینەی فەرمانی "دەستدرێژی" agresserلە وشەی aggredi لاتینیەوە هاتووە، کە لای خۆیەوە لە وشەی ad-gradi داتاشراوە، بەواتەی "چوو بەرەو" یان "چووە پێش بەرەو" دێ. فەرمانی "دەستدرێژی کرد" agresse تەنیا بەواتەیەکی داتاشراوی نەبێ بەواتەی "دژی چوو" نایە، ئەویش لەو ڕووەوە کە لە شەڕدا واتەی "بەرەو دوژمن چوو" هەر واتەی "دژی چوو" دێ، واتە هێرشی کردە سەر.

هەروەها وشەی "دەستدرێژیی کرد" a-gresser لە داتاشینەکەیدا هیچ توندوتیژییەکی زیاتر لەوەی تێدا نییە کە لە فەرمانی "پێش کەوت" pro-gresser دا هەیە بەواتەی "بەرەو پێشەوە چوو". نیشاندانی دوژمنکاری واتەی قبووڵکردنی کێشمەکێشە لەگەڵ ئەوی تر بە ڕەتکردنەوەی ملکەچکردن بۆ یاساکەی ئەو.

بەبێ گیانی دوژمنکاری، من بەردەوام لە هەلاتندا دەبم لەو هەڕەشانەی ئەوانی تر لێم دەکەن، بەبێ دوژمنکاری دەستەپاچە دەبم لەئاست زاڵبوون بەسەر ئەو ترسەی گلۆڵەی کردووم بەوەی ڕێم پێنادا بەگژ دژبەرەکەمدا بچمەوە و خەبات بکەم بۆ ناچارکردنی تا دان بە مافەکانمدا بنێ و ڕێزیان بگرێ. جا لەپێناو "چوون بۆ لای ئەوی تر"دا پێویستە بوێری و ئازایەتی بەخەرج بدرێ، چونکە ئەوە چوونە بەرەو لای نەزانراو و بەردەوامبوونە لە سەرکێشی.

لەڕاستیدا ناکاراییی لەبەردەم ستەمدا هەڵوێستێکی بەربڵاوترە لە توندوتیژی. توانی مرۆڤ بۆ سەرکزکردن زۆر زیاترە لە توانی یاخیبوون، هەر بۆیە یەکێک لە یەکەمین ئەرکەکانی کاری ناتوندوتیژانە بریتییە لە

"تاودان" mobiliser، واته "بزواندن"ی ئەو سەرکزکردووانەی ژێر ستەم تا گیانی دوژمنکارییان بەخەبەر بێتەوە تا خۆی بۆ ململانە و دروستکردنی کێشە ئامادە بکا. کاتێ کۆیلەیەک مل بۆ گەورەکەی کەچ دەکا هیچ کێشەیەک لەئارادا نابێ، بەپێچەوانەوە ئەو کاتە "سیستم" دەچەسپێ و "ئاشتیی کۆمەڵایەتی" بەرقەرار دەبێ بەبێ ئەوەی هیچ کەس یاخۆ شتێک دەستپێشخەری بکا و گومانیان بخاتە سەر. کێشە تەنیا لەوکاتەوە سەرهەڵدەدا کە کۆیلەکە بەشی هێندە دوژمنکاری بنوێنێ تا بتوانێ "بچێتە پێش بەرەو" گەورەکەی و زات بکا ڕووبەڕووی ببێتەوە و داوای مافەکانی خۆی بکا.

ناتوندوتیژی پێش هەموو شت لە مرۆڤ دەخوازێ توانی دوژمنکاری هەبێ. بەم واتەیە پێویستە جەخت لەوە بکرێ کە ناتوندوتیژی چەندە دژی توندوتیژییە، لەوە زیاتر دژی ناکارایی و سەرکزکردنە. نابێ مرۆڤ گیانی دوژمنکاری لەخۆیدا بکوژێ، بگرە دەبێ قبووڵ و ڕامی بکا بەشێوەیەک ببێتە وزەیەکی داهێنەر. بەهەمان شێوە پێویستە کاری ناتوندوتیژانەی بەکۆمەڵ یارمەتیی ئاراستەکردنی دوژمنکارییانەی سرووشتیی تاکەکان بکا، بەشێوەیەک لەڕێی ئامرازە تێکدەرەکانی توندوتیژییەوە گوزارشت لەخۆی نەکا کە توندوتیژی و ستەمکاریی زیاتر بەدوای خۆیدا دێنێ، بگرە لەڕێی ئامرازگەلی دادپەروەر و ئاشتییانەوە بێ کە لەباریدا بێ کۆمەڵگەیەکی دادپەروەرتر و ئاشتییانەتر دروست بکا. توندوتیژی، لەڕاستیدا، بەلاڕێداچوونی دوژمنکارییە.

* ململانە
* توندوتیژی
* کێشە

لەمپەر

لەمپەری ناتوندوتیژانە شێوەیەکە لە شێوەکانی دەستوەردانی ڕاستەوخۆی بەکۆمەڵ، کە بریتییە لە ڕێگرتن لە ئازادیی هاتوچۆکردن لەسەر ڕێگەیەکی گشتی یان تایبەت، یان داخستنی ڕێگەی چوونە ناو باڵەخانە یان زەوییەک، ئەویش بەوەی جەستەی مرۆڤ بکرێتە بەربەستێکی ڕێگر لەبەردەم ئەوانەی دەیانەوێ بپەڕنەوە. خۆپیشاندەران دەتوانن ڕێڕەوێک دابخەن یان بە ڕێکخستنی "پەناگیری بەدانیشتن sit-in" یان "خۆ مراندن"، واتە "خۆپیشاندان وەک مردوو" (لە فەرمانی ئینگلیزی to dieەوە هاتووە، بەواتەی "مرد")، ئەویش بە ڕاکشانی ژمارەیەک کەس لەسەر زەوی.

دەکرێ ئامانج لە دروستکردنی لەمپەر ڕاگرتنی هەموو جووڵەیەک بێ لەسەر ئەم یاخۆ ئەو ڕێڕەو، جا ئاخۆ ئەو ڕێڕەوە ڕێگە بێ یان هێڵی ئاسن. هەروەک دەکرێ مەبەست ڕاگرتن و پەکخستنی جووڵەی ئەو بارەبەر و نەفەربەرانە بێ کە ئەو نەفەر و کەرەستانەی دژبەر بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەکەی دەگوازنەوە. هەروەها لەوانەیە مەبەستی ڕێگرتن بێ لە دروستکردنی دامەزراوەیەک کە بە باش نازانرێ (وەک بنکەیەکی سەربازی، کارگەیەکی ژینگە پیسکەر، پرۆژەیەک تەنیا بۆ ناوبانگ، هتد) ئەویش بە داگیرکردنی وەرشەکە بەمەبەستی ڕێگرتن لە دەست پێکردنی کارەکان و ناچارکردنی کرێکارەکان بۆ ڕاگرتنی کارەکە.

هەروەک دەکرێ بە داگیرکردنی ئاشتییانەی پلیکانەی فڕۆکەخانەیەک بۆ ڕێگرتن لە دابەزینی میوانێک یان کۆمەڵە میوانێکی چارە نەویستراو، یان پەکخستنی جووڵەی ئاسمانی، کۆسپ دروست بکرێ. هەروەها دەکرێ بەشێوەیەکی ڕەمزی کۆسپ لەبەردەم چوونە ناو باڵەخانەیەکی ڕەسمی (وەزارەتێک، بارەگەی پارێزگا، شارەوانی، هتد) ڕێک بخرێ، بەمەبەستی سەرنج ڕاکێشانی دەسەڵاتداران بۆ پرسێکی دیاریکراو.

بەشـێوەیەکی گـشـتی شـیـمـانەی ئەوە ناکـرێ ئەو کـەسـانەی لەمـپـەریان خـراوەتە بەردەم بـە ئۆتۆمـبـیلەکـانـیـان خـۆیان بـدەن بەسـەر بەربەسـتـە مـرۆییـیـەکەدا و سـەرکێشی بکەن بە بریندارکردن یان تەنانەت کوشتنی ئەو خەڵکە. لە زۆربەی حاڵەتەکاندا ناوێرن شان بدەنە ژێر بەرپرسیاریەتییەکەی لەوجـۆرە. چەندە ڕای گـشـتی، کـە شـایـەتحـاڵـە لەو ڕووداوانەی ڕەنگە بێنە پێش، ئامـادەیی زیاتری تێـدا بێ بـۆ هاوهەڵوێسـتی لـەگـەڵ ئەو پرسـەی بەرگری لێدەکرێ، ئەو مـەترسییـانەی لێی دەکەونەوە سـووکتر دەبن، لەگەڵ ئەوەیشـدا کـاتێ بارودۆخ هەڵوێسـتـەکـە زیاد لە سنوور ئاڵۆز دەکـا، دەکرێ مـەزەنـدەی ئەوە بکـرێ کـە بێ مـەترسی نـابێ و نـابێ خـۆپیـشـاندەران گریمانەیەکی لـەو جـۆرە تەواو بەدوور بزانن، پێویستیشـە بەڕوونی بیر لەو بڕیارە بکەنەوە کە پێویستـە لەو حاڵەتەدا بیـدەن. لە خراپترین حاڵەتیشـدا پێویستە بنەوا کردنەوەی ڕێڕەوەکە بێ لەباتیی مەرگ.

لە زۆربـەی زۆری حـاڵـەتـەکـاندا دەسـەڵاتداران بـانگی پۆلیس دەکـەن بۆ کـردنەوەی ڕێگەکـە، جـا چ بە "لادان"ی خـۆپیـشـاندەران بێ یاخـۆ بە بڵاوە پێکردنیـان. لێـرەشـدا دەبێ بەدروسـتی مـەزەنـدەی مـەترسـییـە چاوەڕوانکراوەکان بکرێ. پێویستـە خۆپیشـاندەران هـەوڵی تەواو بدەن کە زۆرترین مـاوە لە شـوێنی خۆیان بمێننەوە و بە کـەمـترین ئاگەدارکـردنەوە ڕانەکەن. لە حاڵەتی بڵاوە پێکردنیانشیـاندا دوور نییە هێزەکانی پۆلیس پەنا بۆ بـەکـارهـێنانی ئـامـرازەکـانی توندوتیـژی وەک دار و ئاوپرژێن و بۆمـبی فرمـێسکڕێژ، تەنانەت بەکـارهێنانی تەقـەیش بەدوور نازانرێ. ئیـدی بڕیار لەدەست ڕێکخـەرانی چالاکییـەکـەدایە مـەزەنـدەی ئەوە بکەن ئاخۆ وابـاشـە بڕیاری پاشەکشەکردنی خۆپیشاندەران بدەن یاخۆ نا.

دەکرێ ئامـرازی تر بۆ ڕێگرتن بەکار بهێنرێ، وەک ئەوەی لەبری جەسـتە، بە ئۆتۆمبێل یان تراکتـۆر یان لـۆری ڕێگە بگیرێ. هـەروەک خـۆپیشـاندەران دەتوانن دەروازەی بـەندەرێک دابخـەن بە دروسـتکردنی ڕیزێک لە کـەشـتی

یاخۆ بەڵام. لەوانەیشە ئامانج کۆسپ خستنە ڕێی جموجووڵی دژبەر و یاریدەدەرانی بێ، دەشگونجێ قەدەخەکردنی جوڵەی هاتوچۆ بۆ نانەوەی هەرایەکی میدیایی بێ کە بەهۆیەوە ڕای گشتی لەو پرسەی بەرگری لێ دەگرێ ئاگەدار بکرێتەوە.

مەرج نییە کارێکی لەم جۆرە تەنیا کارێکی ڕەمزی بێ، بگرە دەکرێ بەدوایدا بچین تا کێشەکە دەبەینەوە. ئەو کاتە بیر لەوە دەکرێتەوە کە چی بکرێ بۆ ئەوەی ئۆباڵی ئەو زیانەی لە کۆسپکاران کەوتووە بخرێتە ئەستۆی بڕیار بەدەستان. ئەوانە لەو کاتەوە دەکەونە ژێر پاڵەپەستۆیەکی کۆمەڵایەتی کە دەشێ پەلکێشیان بکا بۆ دۆززینەوەی چارەسەرێک بۆ کێشەکە لەڕێی دانوستاندنەوە. لەبەرئەوە، گرینگە ڕای گشتی بەوردی لەو هۆیانە ئاگەدار بکرێتەوە کە وایان کردبوو ئەزموونکردنی هێزێکی لەم جۆرە بە پێویست بزانرێ.

* پەناگیری
* کاری ڕاستەوخۆ

حاڵنامە

ڕێکخستنی حاڵنامە (عەریزە) بریتییە لە کۆکردنەوەی زۆرترین ژمارە ئیمزا لە پەراوێزی دەقێکدا کە ستەمێکی تایبەت ڕیسوا دەکا و داوا لە دەسەڵاتدارانی پێوەندار دەکا بڕیاری پێویست بدەن بۆ گێڕانەوەی ماف بۆ قوربانییانی ئەو ستەمە. ئەم دەقەیش ئامادەکراوە تا شاندێک لە نوێنەرانی ئەوانەی ئیمزایان کردووە ڕاستەوخۆ بیدەنە دەست ئەوانەی لەو بابەتەدا بڕیار بەدەستن. جا ئەگەر نەکرا ڕاستەوخۆ بدرێتە دەستیان، دەکرێ دەقەکەیان بۆ ڕەوان بکرێ یان لە بارەگەکەیان بۆیان دابنرێ.

دەکرێ ئیمزا کۆکردنەوە لەسەر شەقام یان هەر شوێنێکی گشتیدا ئەنجام بدرێ. حاڵنامە پێش هەموو شت ئامرازی ئاگەدارکردنەوەی

جەماوەر و بێدارکردنەوە و هەوڵدانە بۆ سازکردنیان بۆ دەستوەردان و کارکردن. لەوانەیشە یەکێک بێ لە ڕەگەزە یەکەمەکانی هەڵمەتی بزواندن و هۆشیارکردنەوەی ڕای گشتی. ئەگەرچی دەگمەنە هەر حاڵنامەکە خۆی ئامرازێکی گوشاری بەس بێ بۆ بردنەوەی کێشەکە، بەڵام ئەگەر توانرا ژمارەیەکی "کاریگەر" ئیمزا لە چەند ڕۆژێکدا کۆ بکرێتەوە، دەکرێ حاڵنامە سەرنجی دەسەڵاتداران ڕابکێشێ و هەست بە ڕەهەندەکانی کێشەکە بکەن. بەوەیش دەگونجێ دەسەڵاتداران دەرک بەوە بکەن کە دانایی و هەروەها بەرژەوەندیی خۆیشیان لەسەریان پێویست دەکا بەزووترین کات چارەسەرێکی گونجاو بۆ کێشەکە بدۆزنەوە.

لە وڵاتانی دیموکراسیدا بەگشتی، ئیمزاکردنی حاڵنامەیەک هاووڵاتییان تووشی هیچ مەترسییەک ناکا، بگرە دەگونجێ بەسادەیی سەرنجی "دەسەڵاتداران" ڕابکێشێ. بەڵام لە جێبەند (سیاق)ێکی سیاسیی گرژدا لەوانەیە تەنیا ئیمزاکردنی حاڵنامەیەک پێشوەخت پابەندییەکی بەهێز بخاتە سەر هاووڵاتییان و وەک "دوژمنانی ناوەخۆ" ئاماژەیان بۆ بکرێ و هانی دەسەڵاتداران بدرێ بۆ سەرکوتینەوەیان.

لە سایەی ڕیژیمێکی تۆتالیتاریشدا ئیمزاکردنی حاڵنامەیەک بە کەتنکردن deliتێک دادەنرێ کە شایستەی سزایەکی سەختە، کە بەندکردنیەتی.

* ڕای گشتی

یاخیبوونی مەدەنی

کولتووری گوێڕایەڵی بەسەر کۆمەڵگەکانماندا زاڵە. منداڵی مرۆڤ هەر لە ساواییەوە لەسەر گوێڕایەڵیکردن "بەرنامەڕێژ" دەکرێ. پێویستە لەسەری لەناو خێزانەکەی و لە قوتابخانە گوێڕایەڵ بێ. کاتێ گەورەش دەبێ، پێویستە لە ژیانی پیشەیی و لە ژیانیدا وەک هاووڵاتییەک، ئەگەر

پێویستیشی کرد لە سوپادا، گوێڕایەڵ بێ. ئەگەر پابەند بێ بە ئاینێکیشەوە ئەوا گوێڕایەڵی وەک نیشانەی دڵسۆزی بۆ ئاینەکەی بۆی دەرازێنرێتەوە. بەم شێوەیەش دەبێ تاک بەردەوام گوێڕایەڵی دەسەلاتێکی بالا بێ. لەکاتێکدا سەرپێچی وەک هەڵەیەکی گەورە ناو دەبرێ، لەبەرئەوەی یاخیبوونیش شتێکی لەو شێوەیەیە، سزایەکی لە شێوەی تۆڵەدا بۆ دانراوە. بەم شێوەیەش تاک هەر لە نۆبەرەی ژیانیەوە هەڕەشەی تۆڵەسزای لەناو خۆیدا هەڵگرتووە کە بەهۆی یاخیبوونیەوە سزا دەدرێ، بۆیە گوێڕایەڵی دەکا تا خۆی لە کێشە و قەرقەشە لابدا. گوێڕایەڵی وەک گەرەنتیی ئاسایشی خۆی دێتە پێش چاو. مرۆڤ بۆ ئەوەی ئەو گوێڕایەڵیکردنەی فێری بووە لەیاد بکا، دەبێ ئازایەتیی فێڵکردن لەو چاوترسێنکردنەی هەبێ کە هەڕەشەی تۆڵەسزا ئەنجامی دەدا.

بەپێی تیۆریی دەوڵەت کە تا ئەمڕۆ لە کۆمەڵگەکانماندا بالادەستە، گوێڕایەڵیکردنی یاسای زۆرینە بە یەکێک لە پایەکانی دیموکراسی دانراوە. بەکردەوە یاسای ژمارە دیموکراسی بەڕێوە دەبا، بەلام دەشێ یاسای ژمارە لەگەڵ خواستی هەقدا نەگونجێ، لەو بارەیشدا بەدڵنیاییەوە دەبێ هەق بەسەر ژمارەدا سەربکەوێ.

بێگومان ژیانی هەموو کۆمەڵگەیەک پێویستی بە بوونی یاسا هەیە. هەرکات بمانەوێ گەمەیەک بکەین پێویستە کۆمەڵە ڕێسایەک بۆ گەمەکە دابنێین، ناتوانین گەمەکە بکەین ئەگەر هەریەک لە ئێمە لای خۆیەوە ڕێزی یاساکان نەگرێ. کەواتە کارێکی بێهوودەیە بەناوی نموونەیەکی ناتوندوتژییی ڕەهاوە، وێنای کۆمەڵگەیەک بکەین کە تەنیا بە بەشداریی ئازادانەی هەر تاکێک و بەبێ ئەوەی پێویست بکا بە پەنابردن بۆ ئەو "بکە" و "بکە"انەی یاسا دەیانسەپێنێ، دەکرێ سیستم و دادپەروەری تێدا مسۆگەر بکرێ. بێگومان یاسا ئەرکێکی کۆمەلایەتیی حاشاهەڵنەگر ئەنجام دەدا: ئەرکی ناچارکردنی هاوولاتییان تا بەشێوەیەکی ژیرانە ڕەفتار بکەن،

بەشێوەیەک بوار بە ستەم و توندوتیژی نەدرێ. کەواتە ڕاست نییە کۆت و بەندەکانی یاسا تەنیا وەک بەربەستی بەردەم ئازادی سەیر بکرێن، چونکە یاسا پێش هەموو شت گەرەنتیی ئازادییە. کاتێ یاسا ڕێگە لە من دەگرێ سامانی خەڵکانی تر نەدزم، بەوە ئاسایشی سەر و سامانی منیش دەستەبەر دەکا. یاسا دادپەروەرانەکان بناخەی دەوڵەتی یاسان.

بەو ئەندازەیەی یاسا ئەرکی خۆی لە خزمەتکردنی دادپەروەریدا جێبەجێ بکا، شایستەی ڕێز و گوێڕایەڵیکردنی هاووڵاتییانە. لە دیموکراسیدا شتێکی سرووشتییە دەسەڵاتی سیاسی کەڵک لە بنەوای شەرعییەتی هاولفی خۆی وەربگرێ، بەڵام ئەم هاولفە دەکرێ تانەی لێ بدرێ، واتە دەکرێ بەڵگە لەسەر پووچیی بهێنرێتەوە.

کاتێکیش یاسا خۆی پشتگیری لە ستەم دەکا یاخۆ دەبێتە هۆی ستەم، شایستەی بەسووک سەیرکران و لێ یاخیبوونی هاووڵاتییانە. یاساییبوونی ئەو حوکمانەی دەوڵەت دەیاندەدا بەس نییە بۆ شەرعیبوونی ئەو حوکمانە، چونکە گوێڕایەڵیکردنی یاسا هاووڵاتی لە بەرپرسیاریەتیی خۆی ڕەها ناکا. دیموکراسی خوازیاری هاووڵاتییانی بەرپرسیارە نەک تاکگەلێکی جەڕدراو. ئەو کەسەی گوێڕایەڵیی یاسایەکی ستەمکارانە دەکا بەرپرسیاریەتیی بەشێک لەو ستەمەی دەکەوێتە گەردن. ئەوەی ستەم دروست دەکا یاسای ستەمکار نییە بەڵکو گوێڕایەڵیکردنی یاسای ستەمکارە. ئەو کاتە بۆ ڕیسواکردنی ئەو ستەمەی لە ئەنجامی پێشێلکردنی مافەوە دێتە دی و بەگژاچوونەوەی و هەروەها بۆ بەرەنگاریکردنی ستەمی یاسا، دەبێ سەرپێچیی یاساکە بکرێ. یاسای ستەمکار خوار و خێچیەک لەناو شەرعییەت و دادپەروەردا دەخولقێنێ و تەنیا یاخیبوون دەرفەت بۆ ڕاستکردنەوەی ئەو لارییەی پەتی دادپەروەری ساز دەکا.

لە دیموکراسیەتێکی ڕاستەقینەدا یاخیبوونی مەدەنی بە مافێکی جێگیری هاووڵاتی دادەنرێ. بەبێ شک دەوڵەت سڵ ناکاتەوە لەوەی، بۆ لغاوکردنی

هەڵەشەکانیان، یاخیبوون بە تاوان دابنێ و وەک ڕەفتارێکی "ناهاووڵاتییانە" ڕیسوای بکا. بەڵام "یاخی" جیابووەوەیە نەک کەتنکار، چونکە خۆی لە هاوهەڵوێستی لەگەڵ ئەو گرووپە سیاسییەی ئەندامیەتی نادزێتەوە، ئەو هاوهەڵوێستی ڕەت ناکاتەوە، بگرە تێوەگلان ڕەت دەکاتەوە. ئەوە هاووڵاتییانیانن شەرعییەت بەو کەسانە دەدەن کە دێنە هەڵبژاردن، نەک بەپێچەوانەوە. کەواتە لە دیموکراسیەتێکی هاوبەشایەتیدا هاووڵاتییان مافی خۆیانە یاسا بەسەر هەڵبژێردراوەکاندا بسەپێنن.

ئەرکی یاسا نییە کە بڵێ دادپەروەری چییە، بگرە ئەوە دادپەروەرییە دەبێ یاسا بسەپێنێ. هەروەها کاتێ هاووڵاتی مەزندە دەکا پێکدادانێک لەناو یاسا و دادپەروەریدا هەیە، ئەوا پێویستە دادپەروەری هەڵبژێرێ و سەرپێچیی یاسا بکا. ئەوەی پێویستە سەرچاوەی ڕەفتاری هاووڵاتی بێ ئەوە نییە کە یاساییە، بەڵکو ئەوەیە کە شەرعییە. لێرەدا چەندان پرسیار دێنە پێش: ئاخۆ بوواردان بە هەر تاکێک تا ئازادانە بە زەوق و ئارەزووی خۆی ڕەفتار بکا، پاشاگەردانی لە تەواوی کۆمەڵگەدا دروست ناکا؟ ئاخۆ بەس نییە بۆ ئەوەی کەسێک هەر کە یاسایەکی بەدڵ نەبوو داوا بکا مافی یاخیبوون لەو یاسایەی پێ بدرێ؟ سەرەنجام، ئەو پێوەرانە چین وا دەکەن هاووڵاتییەک دڵنیا بێ لەوەی یاسایەک ستەمکارانەیە؟

ناکرێ بەبێ جەختکردن لەوەی پێویستە هاووڵاتی تەواوی بەرپرسیاریەتیی خۆی لە بڕیار و کردارەکانیدا بگرێتە ئەستۆ، وەڵامی ئەم پرسیارانە بدرێتەوە. لە شیکردنەوەی کۆتاییشدا مرۆڤ هەر لەژێر ڕۆشنایی ئەوەدا کە ئەقڵ و ویژدانی بەسەریدا دەخوێنن دەست دەداتە کارکردن. لەوەدا بەدڵنیاییەوە سەرکێشی دەکا بەوەی هەڵە دەکا، بەڵام مەترسییەکە گەورەتر دەبێ ئەگەر بڕیار بدا ملکەچی ئەو بڕیارانە ببێ کە خەڵکانی تر دەیاندەن.

بۆ ئەوەی لەسەر هەق بین پێویستە سەرکێشی بکەین و هەڵە بکەین، چونکە هەڵبژاردنی گوێڕایەڵیی بێمەرج واتەی هەڵبژاردنی خۆدزینەوەیە لە بەرپرسیاریەتی. لە دەرەنجامدا، کاتێ کەسی یاخی بەئەنقەست لە یاسا دەردەچێ، بەوە لەوانەیە خۆی تووشی هەندێ مەترسیی قووڵ بکا. ئەو مەترسییانەیش دەشێ وای لێ بکەن خۆی لە پێشێلکردنی یاسا ببوێرێ تا تەنیا لە خەمی بەرژەوەندییە تایبەتەکانی خۆیدا بێ.

مێژوو فێرمان دەکا زۆربەی جار گوێڕایەڵیی کوێرانەی هاووڵاتییان هەڕەشەیە لەسەر دیموکراسی تا یاخیبوونیان. لەڕاستیدا گوێڕایەڵیی توندی هاووڵاتییان سەرچاوەی هێزی ڕیژیمی تاکڕەو و تۆتالیتاریەکان پێک دێنێ، لەوبارەیشدا یاخیبوونیان لە بنچینەدا بەرەنگاریکردنی خودی ئەو ڕیژیمانەیە. پێ دەچێ یاخیبوونی مەدەنی بۆ هەناسەدانی دیموکراسی پێویست بێ و زۆر دووره لەوەی دیموکراسی لاواز بکا، بگرە دەیپارێزێ و بەهێزی دەکا. دەستی زۆر لە یاخییان دەگرێ بۆ دروستکردنی گەلێکی ئازاد.

جێی خۆیەتی دوو شێوە لە یاخیبوونی مەدەنی جوێ بکەینەوە: یەکێکیان ڕاستەخۆ ئەوی تریان ناڕاستەوخۆیە. هەرچی یەکەمە ڕاستەوخۆ بەرهەڵستیی یاسایەکی ستەمکار دەکا بەمەبەستی هەڵوەشاندنەوە یان لانی کەم هەموارکردنی، بەڵام دووەمیان بریتییە لە بەرهەڵستی کردنێکی ناڕاستەوخۆی بڕیارێکی سیاسیی ستەمکارانە، ئەویش بە پێشێلکردنی یاسایەک کە ناویستری نە هەڵبوەشێتەوە و نە بگۆڕێ، لەم کاتەدا یاخیبوونەکە هەڵبژاردنی ئامرازێکی تاکتیکییە بۆ دەرخستنی ستەمکاریی ئەو بڕیارەی دراوە بۆ گوشار خستنەسەر بڕیار بەدەستان تا سیاسەتیان بگۆڕن، وەک ئەوەی بەکارهێنەرانی هێڵی ئاسنین بەرێکخستنی پەناگیریەک لەسەر هێڵە ئاسنینەکە جوڵەی شەمەندەفەرەکان پەک بخەن، ئەمەیش نەک بۆ هەموارکردنی ئەو یاسایەی بەرگرتن لە هاتوچۆی ڕێگە گشتییەکان

قەدەخە دەکا، بگرە بۆ بەدەستهێنانی گۆڕانکارییەکە لە سیاسەتی هێڵە ئاسنینەکان، کە ڕەخنەی لێدەگرن. جا ئەگەر دادگە لەسەر ئەو کەتنەیان گرتنی - کە زۆر جار ئەمە ئاواتی خۆشیانە- ئەو کاتە دادگە دەکەنە سەکۆیەک تا لە ڕێیەوە ڕەواییی پرسەکەیان بخەنە بەرچاوی ڕای گشتی.

بە چ واتەیەک یاخیبوون مەدەنییە؟ ڕەگی وشەی مەدەنی cilvil (ی فڕەنسی) بریتییە لە civilisی لاتینی کە ئەویش لە وشەی civis وەرگیراوە بەواتەی "هاوولاتی". کەواتە واتەی یەکەمی یاخیبوونی مەدەنی ئەوەیە کە یاخیبوونێکی هاوولاتییانەیە. بەلام زاراوەی civilis واتەی لەوە زیاتری هەیە، لەلایەکەوە دژی وشەی militaris ـە بەواتەی (سەربازی) و دەبێتە واتەی دووەمی یاخیبوونی مەدەنی. کەواتە یاخیبوونەکە ناسەربازییە. بەلام ئەم واتەیە تێکەڵ و پێکەڵە. بەدڵنیایەوە یاخیبوونی مەدەنی سەربازی نییە، بەلام دەکرێ سەربازییەکانیش پەنا بۆ ئەم ئامرازە ببەن و ملکەچی هەندێ فەرمان نەبن کە پێیان وایە پێچەوانەی بەهاکانی پیشەکەیانە، وەک فەران پێکردنیان بە ئەشکەنجەدانی دیلەکانیان.

لەلایەکی ترەوە و بەشێوەیەکی تایبەت وشەی civilis دژی وشەی cri-minalis (جینائی) و بنەوا و خواستەکانی دێ، واتە ڕێز لە ڕێگەی یاخیبوونی مەدەنیانە civilisee و بنەوا و خواستەکانی دەگرێ. یاخیبوونی مەدەنی شێوەی شارستانیانە civiliseeی یاخیبوونە. کارێکی" مەدەنی"یە، بەو واتەیەی توندوتیژ نییە. ئەو توندوتیژییەی هاوولاتییان بەکاری دەهێنن بەردەوام و تا ئەو کاتەی یاسا وەک سەرەتا هەر توندوتیژییەکیان لی قەدەخە بکا یاخیبوونە، چونکە توندوتیژی یاسایی تەنیا لەدەستی دەوڵەتدایە. بەلام توندوتیژی یاخیبوونێکی جینائییە مادەم پێچەوانەی بنەواکانی ڕەفتاری شارستانییە. لە دەرەنجامدا یاخیبوون کارێکی مەدەنییە بەو واتەیەی کە ناتوندوتیژانەیە. بۆ ئەوەی یاخیبوون شەرعییەتی دیموکراسی بەدەست بێنی زۆر گرینگە بە مەدەنی و ناتوندوتیژ بمێنێتەوە.

هەندێ کەس کە دەیانەوێ پێداگری لەسەر مۆرکی هاووڵاتییانەی یاخیبوون لە یاسایەکی ستەمکار بکەن، وای بە باش دەزانن زاراوەی " یاخیبوونی هاووڵاتییانە" بەکار بێنن، بەڵام خراپیی ئەم زاراوەیە لەوەدایە مۆرکە مەدەنییەکە دەخاتە پلەی دووەم، واتە ئەو مۆرکە ناتوندوتیژییەی پێویستە یاخیبوون سوور بی لەسەری بۆ ئەوەی بە" هاووڵاتییانە" civique بمێنێتەوە. لەبەرئەوە پێدەچی زاراوەی" یاخیبوونی مەدەنی" پەسندتر بێ، چونکە ئەم زاراوەیە زیاتر و باشتر دەڵی و پێداگری لەوە دەکا کە ڕەفتاری شارستانییانە واتەیەکی تەواو بە هاووڵاتیبوون citoyennete دەدا، چونکە هاووڵاتیبوون پلە وپایەیە و شارستانیبوون فەزیڵەتە: واتە بەوردی برێتییە لە فەزیڵەتی هاووڵاتی. زیاد لەمەش زەقترین خراپەی گۆڕینی ئەو چەمکە لەوەدایە پچرانێک لەگەڵ کەلەپووری دورو درێژی یاخیبونی مەدەنیدا دروست دەکا، کە لە گاندییەوە دەست پێ دەکا هەتا ڕۆژی ئەمرۆ.

ئەرکی یاخیبوونی مەدەنی لە یاسا یان بڕیار یان سیستمێکی ستەمکار بە شێوەیەکی تایبەت پێوەندیی بە هاووڵاتی- فەرمانبەرەوە هەیە. پێویستە لە بنەواکانی ڕەفتارچاکییەکانی کرێکارانی دەوڵەتدا ڕاشکاوانە ئاماژە بەوە بدری کە پێویستە هەر فەرمانبەرێک نە تەنیا گوێڕاڵیکردنی فەرمانێکی نایاسایی ڕەت بکاتەوە، بگرە دەبی گوێڕاڵیکردنی هەر فەرمانێکی ناشەرعیش ڕەت بکاتەوە. کەواتە لە دیموکراسیدا پێویستە دەسەڵاتداران ڕێنوێنی ڕەسمی لەبارەی ئەرکەکانی فەرمانبەران کاتی ڕووبەڕووی فەرمانێکی ناشەرعی دەبنەوە، دابنێن. هەروەها پێویستە ئەم ڕێنوێنیانە جەخت لەسەر ڕۆڵی ستراتیجیی گەورەی بەڕێوەبەرایەتییە گشتییەکان بکەن لە بەرگریکردن لە دەوڵەتی یاسا. بەڵام ڕەفتارچاکیی فەرمانبەر، وەک هەر ڕەفتارچاکییەکی تر، ناکرێ تەنیا بەگەڕانەوە بۆ حوکمە یاساییەکان دیاری بکرێ، بگرە پێویست بە گەڕانەوە بۆ خواستەکانی ئەخلاقیش دەکا.

تەنیا ئەوە بەس نییە یاخیبوونی مەدەنی پاساوی هەبێ، بگرە دەبێ

کـــاریگەریش بێ. یاخـــیـــبـــوونی مـــەدەنی وەک کـــارێکی ســـیـــاسـی، دەستپێشخەرییەکی دەستەجەمیی ڕێک خراوە کە ئامانجی دروستکردنی پاڵەپەستۆیە لەسەر دەسەڵاتداران بۆ ناچارکردنیان تا بگەڕێنەوە سەر ڕێگەی ڕاست. مـــەبەست تەنیـــا دیاریکردنی مـــافی هەر کـــەســـێک لە "بەرهەڵستیی ویژدان" objection de conscience نییە کە لەسەر ئەرکی ویژدانی تاکەکەسی بۆ ڕەتکردنەوەی گوێڕایەڵیکردنی یاسایەکی ستەمکار دامـــەزراوە، بگرە، بەدەر لەم دانپـێـدانانە، مـــەبەست دیاریکردنی مـــافی هاووڵاتییانە لە یاخیبوون لە یاساکە بۆ سەلماندنی دەسەڵاتی خۆیان و گەیاندنی داواکانیان بەجێگەی خۆیان. بەمەیش یاخیبوونی مەدەنی تەنیا دەربڕی ناڕەزایی ئەخلاقیی تاک نییە لە یاسا یاخۆ بڕیارێکی ستەمکارانە، بگرە بەشێوەیەکی تایبەتیش بۆ بەرجەستەکردنی ئیرادەی سیاسیی کۆمەڵێک لە هاووڵاتییانە کە دەیانەوێ دەسەڵاتی خۆیان پیادە بکەن. کەواتە ئامانجی یاخییان ئەوەیە لەڕێی کارە سەرسەختەکەیانەوە هاوسەنگییەکی هێز بێننە کایە کە بڕیاربەدەستان ناچار بکا مل بۆ داواکانیان کەچ بکەن. لەم ڕوانگەوە ژمارەی یاخییان هۆکارێکی یەکلاکەرەوەیە، گرینگیشە بتوانن، ئەگەر زۆرینەیش نەبێ، پاڵپشتیی کەمینەیەکی بەرفرەوانی هاووڵاتییان بەدەست بێنن، تا پاڵەپەستۆی ڕای گشتیش لە بەرژەوەندیی ئەوان کار بکا. لێرەوە پێویستە بەرەنگاریکاران زۆر بە ڕوونی و ڕاستگۆیی ڕەهەندەکانی کارەکەیان ڕوون بکەنەوە.

هەڵمەتی یاخیبوونی مەدەنی وەک هەر کارێکی هەرەوەزی، پێویستە تەنیا لە هەڵوێستێکی نەرێنیی ڕەتکردنەوە و ناڕەزاییدا قەتیس نەبێ، بگرە لەوکاتەی یاخییان سەرکۆنەی ستەمی یاسا دەکەن، پێویستە چارەسەرێکی ئەرێنی و بنیاتنەر بۆ ئەو کێشەیە بخەنە ڕوو کە خۆیان خولقاندوویانە. کەواتە دەبێ "بەرنامەیەکی بنیاتنەر" دابنێن کە ببێتە مایەی سەرخستنی دەوڵەتی یاسا. لە چوارچێوەی ئەم تێڕوانینەدا ئامانجی یاخیبوونی مەدەنی

تەنیا هەڵوەشاندنەوەی یاسا ستەمکارەکە نییە، بگرە دەرکردنی یاسایەکی نوێیشە کە دادپەروەری دەستەبەر بکا. یاخیبوونی مەدەنی بەرهەمهێنی یاسایە، یاخییان -بەجۆرە ڕوو قایمییەکیشەوە- داوا دەکەن ماف و دەسەڵاتی ""گوتنی یاسا"-یان هەبێ، یاسایەک هەق پێشێل دەکا. هەر بۆیە پێشێلکردنیان بۆ یاسا گێڕانەوەیەتی بۆ ڕێی ڕاست.

یاسا بەحوکمی لۆجیکەکەی، داوای سزادانی ئەو هاووڵاتییە دەکا کە خۆی لە جێبەجێکردنی فەرمانەکانی دەدزێتەوە. هەموو یاخیبوونێکی مەدەنی سەری بە سەرکوتینەوەی دەوڵەتدا هەڵدەتەقێ کە پەرۆشە بۆ شەونخونیکردن لەسەر پاراستنی "شکۆمەندیی یاسا". مادەم ئەو یاسایانەی پێشێل کراون ستەمکارانە بن، ئەو سزایانەیش بەسەر هاووڵاتییاندا سەپێنراون ستەمکارانەن. ئەوەی سەرپێیی یاسایەکی ستەمکارانە دەکا نابێ وا هەست بکا پابەندە بە ملکەچکردن بۆ ئەو سزایانەی دەوڵەت دەیەوێ بیانسەپێنێ بەسەریدا. لەبەرئەوە "یاخیبوون"ەکەی مافی خۆیەتی. بەڵام لێرەدا ناکرێ ڕێسایەکی ڕەها دابنرێ. دەبێ بۆ هەر حاڵەتێک بەدوای گونجاوترین ڕێگەدا بگەڕێن. هەروەک پێویستە ئەو هەڵوێستە بناسرێتەوە کە ئەوپەڕی کارایی سیاسی بە کارەکە دەدا. ڕەنگە وایش باش بێ لەو سزایانەی یاسا دیارییان دەکا هەڵنەیەن، چونکە دەشێ ستەمی تاوانبارکردنی هاووڵاتییانی بەرهەڵستکار ستەمکاریی یاسا بەزێنراوەکە بۆ ڕای گشتی دەربخا و پێگەی دەسەڵاتداران لای خەڵک دابەزێنێ. لە هەندێ حاڵەتی تردا هەڵاتن لە سزا باشترە بەمەبەستی گەورەکردنی ئەو گژبەرییەی ئاراستەی دەسەڵاتداران کراوە و زەقکردنی مۆرکی ناڕەوای ئەو تۆڵەسزایەی دادگە سەپاندویەتی. لەو کاتەدا دەکرێ بیر لە کارکردنی نهێنی بۆ ماوەیەکی کورت یاخۆ درێژ بکرێتەوە، ئەو کاتە دەکرێ هەر کەس خۆی مێژووی گرتنەکەی دیاری بکا، ئەویش بەوەی بەهێزترین کاردانەوەی میدیایی بەو گرتنە ببەخشرێ. گرینگ

ئەوەیە بەردەوام هەوڵ بدرێ پارێزگاری لە توانی دەستپێشخەری بکرێ.

ئەوەی هێزی تەواو بە یاخیبوونی مەدەنی دەبەخشێ ژمارەی ئەو کەسانەن بەشداری تێدا دەکەن. دووریش نییە زۆریی گرتن و دادگەییکردنەکان باشترین ڕێگە بێ بۆ شپرزکردنی دەسەڵاتداران و ناچار کردنیان بەوەی لەکۆتاییدا بەدەم داواکانی بزووتنەوە بەرەنگاریکارەکەوە بێن.

بەم شێوەیە تەنانەت لە "کۆمەڵگەیەکی دیموکراسی"شدا هاووڵاتییان بۆیان هەیە ڕازی نەبن بە چاوەڕوانکردنی گۆڕانکارییەکی گریمانەیی لە دەسەڵاتدا بۆ گۆڕینی یاسایەکی ستەمکار -چونکە نابێ سرتەسرت لە چەسپاندنی دادپەروەریدا بکرێ- ئەویش بە ڕێکخستنی هەڵمەتێکی یاخیبوونی مەدەنی. دەگونجێ گۆڕینی یاسا بکەوێتە پێش ئەوکاتەی توانی گۆڕینی حکوومەت دەستەبەر دەبێ.

دەکرێ بیر لە سیناریۆیەکی تریش بکرێتەوە: پێویست ناکا بەرهەڵستیی یاسایەکی ستەمکار لە کۆمەڵگەیەکی دیموکراتدا بکرێ، بگرە پێویستە بەرهەڵستیی دەسەڵاتێکی ستەمکار بکرێ کە بەئەنقەست بنەواکانی دیموکراسی پێشێل دەکا. ئەو کاتە دەکرێ یاخیبوون شێوەی "ڕاپەڕینێکی ئاشتی"یانەی ڕاستەقینەی هاووڵاتییان وەربگرێ کە گۆڕینی ئەم یان ئەو یاسا ناکەنە ئامانجی خۆیان، بگرە ئامانجیان گۆڕینی دەسەڵاتەکە خۆیەتی. شەرعییەتی یاخیبوونی مەدەنی لەوکاتەدا لەسەر مافی گەل لە بەرەنگاریکردنی ستەمکاری دادەمەزرێ.

هەروەک دەکرێ چاو ببڕینە ئەوەی دەستووری سیستمێکی دیموکراسی دان بە مافی تاک لە بەرهەڵستیی ویژداندا بنێ، بەهەمان شێوە دەکرێ وێنانی ئەوەیش بکەین کە دەستوور دان بە مافی گەل لە بەگژاچوونەوەی ستەمکاریدا بنێ، کە مافی یاخیبوونی مەدەنیش لەخۆ دەگرێ. ئەگەر یاسا نەتوانێ ماف بداتە هاووڵاتی کە یاخی ببێ، ئەوا دەکرێ دەستوور ئەو

مافەی بداتێ لە یاسا یاخی ببێ. جا بۆ تیۆریزەکردن بۆ یاخیبوونی مەدەنی لە دیموکراسیدا، جێی خۆیەتی نەک تەنیا بە بەهایەکی ئەخلاقی و فەلسەفی، بگرە بە بەهایەکی یاساییش دان بە مافی بەرەنگاریکردندا بنێ.

* بەرهەڵستیی ویژدان
* گوێڕایەڵی
* دیموکراسی
* نهێنیبوون
* هاوکاری نەکردن

لێبوردن

دەبێ دان بەوەدا بنێین کە لێبوردن ناوبانگێکی باشی نییە! چونکە لێخۆشبوون بەزۆری دەلالەتێکی ئاینیی پێ دەدرێ کە بە بەستنەوەی بە چەمکی ناڕوونی "گوناه"ەوە واتەکەی دێتە شڵەژاندن. بەمەیش ئاینە مێژووییەکان -بەتایبەت مەسیحییەت- گوتارێکی لاهووتیی تەواویان لەبارەی "لێخۆشبوونی گوناهەکان" داڕشتووە، کە لە دەرەنجامدا پێوەندیی بە مێژووی مرۆڤەوە نەبوو. کەواتە ئەوە پرۆژەیەکی سەخت و- لە هەمان کاتدا پێویست و ڕەوا و بەپیتە- هەڵوێستی لێبوردن بۆ کایەی تایبەتی خۆی بگێڕدرێتەوە، کە کایەی ئەخلاقە و لەوێشەوە فەلسەفە، ئەو کاتە دەتوانێ ڕەهەندە سیاسییەکەشی بگێڕێتەوە.

گرینگیی یەکلاکەرەوەی ئەرکی ئەخلاقییانەی لێبوردن لە پێوەندییە مرۆییەکاندا زیاتر کاتێ ڕوون دەبێتەوە کە نەبێ: کە بڕێتی دەبێ لە زنجیرەی ئەو تۆڵە و تۆڵەسەندنەوەیەی بەزەیی تێدا نییە. تۆڵەسەندنەوە دژە مامەڵەکردنێکی هاوشێوەی سەرسەختانەیە. کەواتە ئەوە شوێنپێ هەڵگرتنی دەقاودەقی توندوتیژیی دژبەرە. کاتێ ڕق و کینە سینەتەسکی مرۆڤ لە کۆت و بەندی ڕابردوودا بەند دەکەن، لێبوردن دێ و لەو کۆت و زنجیرانە ئازادی

دەکا تا بتوانێ پێ بنێتە داهاتوو. تۆڵەسەندنەوە ئەنجامە وێرانکەرەکانی کارێکی خراپ کە لە هەلوجەرێکدا ئەنجام دراوە ئێستە نەماوە، درێژ دەکاتەوە و بەسەر داهاتوویدا دەسەپێنێ. تۆڵەسەندنەوە نە لەکاتی خۆی و نە لە شوێنی خۆی و نە لە مێژووی خۆیدا نایە، ئەو هیچ کات لە وەختی خۆیدا نایە.

لێبوردن ئارەزووی تۆڵەسەندنەوە پشتگوێ ناخا، بگرە هەوڵ دەدا بەسەریدا زاڵ بێ و تێی بپەڕێنێ. ناتوانین بڕیار بدەین تۆڵە نەکەینەوە، لەبەرئەوەی ئارەزووی تۆڵەسەندنەوە بەتوندی لەناوماندا ئامادەیە و دەیەوێ خۆی بەسەر ئیرادەماندا بسەپێنێ. هەر بۆیە لێبوردن ئازایەتییەکی گەورەی دەوێ. لەبەرئەوەی توندوتیژی حەزلێکراوە، لێبوردن ئەرکێکی قورسە. لێبوردن بەرهەمی ئارەزوو نییە و ڕیشەی قووڵی لە هەستدا نییە، بگرە ڕیشەی لەناو ئیرادەدایە، چونکە کار و کردار و ڕووداوێکە لە مێژوودا ڕوو دەدا تا ڕێڕەوەکەی بگۆڕێ.

لێبوردن هەرگیز یاداوەریی ڕابردوو لەناو نابا -چونکە لەبیرکردن فەزیلەت نییە، تەنیا دڵنەواییەکە- بەڵکو بە سووربوون و لێبڕانەوە دەگوازێتەوە بۆ داهاتوو، بەڵام یاداوەریی خراپە کۆسپ دەخاتە بەردەم داهاتوو و توانی دەرککردنمان لێڵ دەکا. هەرچی لێبوردنە یاداوەریی ناڕوخێنێ، بگرە گرەوە لەسەر داهاتوو، دەگونجێ ئەو گرەوە بدۆڕێنی، بەڵام ئەو دۆڕاندنە واتەی ئەو گرەوە ون ناکا. لێبوردن بێ مەرجە، بەو هۆیەشەوە هیچ گەرەنتیەکی نییە. لێبوردن دیارییە، بگرە سەرتۆپی دیارییەکانە، بۆیە شتێک نییە بەپێی شایستەیی بێ و ڕەتیش ناکرێتەوە. بۆ ئەوەی بڕیاری لێبوردنیش لە بزاوتی مێژوودا کاریگەر بێ پێویستە ڕێڕەوی خۆی لە زەمەندا وەربگرێ. لەکاتێکدا تۆڵەسەندنەوە شێوەیەکە لە شێوەکانی بێئومێدی، ئەوا بەگشتی ئومێدی سەرلەنوێ دەست پێکردنەوە بزوێنەری لێبوردنە.

ئەركی لێبوردن هەمان شوێنی ناتوندوتیژی لە دڵدا دەگرێ. لێبوردەیی مرۆڤ لە دەرەنجامدا، واتەی ئەوەیە بەردەوام لە ئازاردان دەبورێ. كردەی لێبوردن واتەی بڕیاردانی یەكلایەنەیە بە پچڕینی ئەو زنجیری كارە توندوتیژییانەی كۆتایان نایە و هەریەكەیان دەبێتە پاساو بۆ ئەوی تریان. واتەی ڕەتكردنەوەی درێژەدانە بە شەڕ تاهەتایە، واتە ئیرادەی بێوەییخوازی لەگەڵ خۆ و لەگەڵ خەڵک، چونكە ئەوەی خەمی تۆڵەسەندنەوەی لەمێشكدایە، هەرگیز لە ئاشتیدا ناژی. لێبوردن بەرقەراركردنی ئاشتییە لە داهاتووی مرۆڤدا، ئەویش بە ڕەتكردنەوەی هێشتنەوەی خۆی وەک دیلی ئەڵقەیەكی دوور و درێژی كاری توندوتیژی. تۆڵەسەندنەوە وادەكا ژیان مەحاڵ و مردن زۆر لەڕێ بێ.

بەڵام كاری لێبوردن تەنیا ڕەتكردنەوەی تۆڵەسەندنەوە نییە، بگرە پێویستە پێوەندییەكی تر لەناو دەستدرێژكار و دەستدرێژباردا دروست بكا. جێی خۆیەتی لێرەدا جیاوازی بكەین لەناو لێبوردنی كەسی كاتێ دەستدرێژییەكە ڕاستەوخۆ لە چوارچێوەی پێوەندیی نێوان كەسێک و یەكێكی تردایە، لەگەڵ لێبوردنی دەستەجەمی كاتێ دەستدرێژییەكە لە پێوەندیی نێوان كۆمەڵێک و یەكێكی تردایە، واتە لە پێوەندییەكی كۆمەڵایەتی یاخۆ سیاسیدا. لە پێوەندیی كەسیدا پێویستە لە كەسی نێزیک ببووری، بەڵام لە پێوەندیە سیاسییەكاندا پێویستە لە دوور ببووری. لە هەردوو بارەكەدا لێبوردن وا دەكا بكرێ ئاشتەوایی یان لانی كەم سوڵح بكرێ، واتە زەوینە بۆ جێگیربوونی پێوەندییەكی دادپەروەرانە، یان دروستكردنی دەرەخسێنێ، بەڵام بۆ ئەوەی ئەو پێوەندییانە كرداری بن، پێویستە ئەوەی خراپەكەی ئەنجام دراوە دان بە بەرپرسیاریەتیدا بنێ و خۆی بباتە ناو مێژووی لێبوردن و بەشداریی دینامیەتەكەی بكا.

پێوەندیی نێوان هەردوو ئەركی دادپەروەری و لێبوردن پێوەندیی دژایەتی نییە و دژیەک نین، بگرە بەپێچەوانەوە سەر بەیەكدا دەكەن تا پێكەوە

دینامیەتێکی ئاشتی دروست بکەن، چونکە چەسپاندنی دادپەروەری ڕێگە بۆ لێبوردن تەخت دەکا، پێچەوانەکەیشی بەپێچەوانەوە.

کاتێ ڕیژیمێکی سیاسی پاش ئەنجامدانی چەندان پێشێلکاری دژ بە مافەکانی مرۆڤ، هەرەس دێنێ، ماقووڵ نییە ڕاستەوخۆ داوا لە قوربانییەکان بکرێ لە جەللادەکانیان ببوورن. بۆ ئەوەی قوربانییەکان متمانە بە داهاتوو پەیدا بکەن، پێویستە بتوانن دەردی دڵیان ئاشکرا بکەن و مافی خۆیان وەربگرنەوە. بۆیە پێویستە سەرەتا دان بە ڕاستییەکاندا بنرێ. لەبەرئەوە گرینگە "لێژنەی بەدواداچوونی ڕاستی" بە چاودێریی دەستەیەکی نیشتمانی یان ناودەوڵەتی پێک بێ بۆ تیشک خستنە سەر ئەو تاوانانەی ئەنجام دراون.

ڕەنگە لە مەحاڵەوە نێزیک بێ بتوانرێ دادگەیی هەموو ئەوانە بکرێ لە سەردەمی دەسەڵاتێکی دیکتاتۆری یان شەڕی ناوەخۆ یان جینۆسایددا تاوانیان ئەنجام داوە، بەڵام دەبێ لانی کەم ئەوانەی لە ئەنجامدانی هەندێ تاوانی دیاریکراو بەرپرسن دادگەیی بکرێن. ئەڵبەت ئەو بەرپرسانەیش پاڵەپەستۆی زۆر دەکەن تا لێبوردنێکی گشتی بەدەست بێنن کە لاپەڕەکانیان سپی بکاتەوە تەنانەت بەر لە دادگەییکرنیشیان. داواکردنی لێبوردنێکی گشتی ڕەنگە ڕێگە نەدا برینەکانی قوربانییان ساڕێژ ببن، بۆیە ناکرێ باس لە دەرکردنی لێبوردن بکرێ و ئاشتەواییش ناکرێ تا ماف بۆ ستەمباران نەگەڕێتەوە.

لەڕاستیدا قەسابخانە گەورە گەورەکانی مێژوو بەهۆی ڕق و کینەی کەسییەوە نەبوون، بگرە کینەی بەکۆمەڵ بوون. هەر بۆیە دەبێ ئاگری ئەمەیان بێتە کوژاندنەوە و تەنیاش بە خستنەکاری گیانی لێبوردن دەتوانرێ بەوە بگەین. لەو ساتەدا لێبوردن وەک ساتێکی یەکلاکەرەوەی کاری سیاسی دەردەکەوێ، کە ئامانجی ڕزگارکردنی مێژووە لە میکانیزمی توندوتیژیی کوێرانە.

* دادپەروەری
* ئاشتەوایی

سزا ئابوورییەکان

لە کۆنترین شێوەکانی دەستوەردانی ناسەربازی کە ناردنی هێز بۆ ناوچەی کێشەکان لەخۆ ناگرێ، سەپاندنی سزای ئابوورییە بەسەر وڵاتێکدا بۆ ناچارکردنی دەسەڵاتدارانی تا سیاسەتیان بگۆڕن. ئامرازە بەکارهاتووەکان ئامرازی ئابوورین، بەڵام گرەو و ئامانجەکە، سیاسین. ئەو دەوڵەت یاخۆ دەوڵەتانەی بڕیار دەدەن سزای ئابووری بەسەر وڵاتێکدا بسەپێنن، دەیانەوێ گوشار بخەنە سەر دەسەڵاتی سیاسیی ئەو وڵاتە.

یەکەمین سزای بەردەست هەڵپەساردنی ناردنی بەرهەمێکی دیاریکراوە بۆ ئەو وڵاتە. بۆیە باس لە ئابلۆقە embargo دەکەین. ئەم وشەیە کە لە بنچینەدا ئیسپانییە لە ڕووی وشەسازییەوە واتەی "ئیحراج بوو" دێ، هەر وایشە، کاتێ بڕیار دەدرێ گەمارۆیەکی بازرگانیی ڕێژەیی یان گشتی، بسەپێنرێ، مەبەست (ئیحراجکردن) ئەو وڵاتەیە. سزایەکی دووەمیش لەبەردەستە، کە ئەویش ڕاگرتنی هاوردەکردنی بەرهەمێکی دیاریکراوە کە سەرچاوەکەی وڵاتی ناوبراوە. لەم بارەشدا باس لە بایکۆت boycott دەکەین. هەروەک دەکرێ بیر لە سزایەلی دارایی بکرێتەوە، وەک ڕاگرتنی قەرز و وەبەرهێنان یان سڕکردنی حسابی بانکی لە دەرەوە.

سزا ئابوورییەکان دەبێ بەگشتی بە ناوبگیری بێ و بۆ ئامانجێکی ورد و دیاریکراو بکۆشێ. لەوانەیە زۆربەی جار کارێکی گونجاو نەبێ کار بۆ سەپاندنی ئابلۆقەیەکی تەواو بەسەر وڵاتێکدا بکرێ، لە بەرامبەردا دەشێ کارێکی دروست بێ کە بۆ هێنانەکایەی گۆڕانکارییەکی بەرچاو لە سیاسەتی دەوڵەتیکدا، سزایەکی دیاریکراوی بازرگانی یاخۆ دارایی بەسەردا بسەپێنرێ کە بتوانێ بەشێوەیەکی تایبەت تەنگاوی بکا.

پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە مادەی ٤١یدا ڕاشکاوانە ڕێگە بە سەپاندنی سزا ئابوورییەکان دەدا:

ئەنجوومەنی ئاسایش بۆی هەیە بڕیار بدا چ ڕێوشوێنێک بگرێتە بەر کە پێویستی بە بەکارهێنانی هێزی چەکدار نەبێ (...) و مافی هەیە داوا لە ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان بکا بۆ جێبەجێکردنی ئەو ڕێوشوێنانە، لەناو ئەوانەدا دەکرێ پەنا بۆ پچڕاندنی پێوەندییە ئابوورییەکان بەتەواوی یان بەشەکی ببرێ.

پێویستە بەپێی توانا هەوڵ بدرێ سزا داراییەکان پێش سزا ئابوورییەکان بخرێن. سزا ئابوورییەکان ڕاستەوخۆ کار لە دانیشتووانە مەدەنییەکان دەکەن چونکە لە بنەڕەتدا لەسەر بنچینەی سنووردارکردنی هەناردەکردن بۆ ئەو وڵاتە و هاوردەکردنی بەرهەمەکانی دامەزراوە، هەرچی سزا داراییەکانن ئەوا ڕاستەوخۆ زیاتر چینە حوکمڕانەکان دەگرنەوە وەک سڕکردنی حسابگەلی بانکی، هەڵپەسارنی تەواوی یارمەتییە داراییەکان، ڕەتکردنەوەی سەرلەنوێ خشتەبەندکردنەوەی قەرزی دەرەکیی وڵاتەکە و ڕەتکردنەوەی وەبەرهێناو لەو وڵاتەدا.

بەڵام مەترسیی ئەوە هەیە سزا ئابوورییەکان کاریگەرییەکی سنوورداریان هەبێ ئەگەر تەنیا یەک دەوڵەت جێبەجێیان بکا، چونکە ئەو کاتە دەوڵەتە سزادراوەکە دەتوانێ پێچی بەدەوردا لێ بدا، ئەویش بە مامەڵەکردن لەگەڵ دەوڵەتانی تردا، لەبەرئەوە گرینگە سزاکان بابەتی پرس و ڕاوێژ و هاوئاهەنگیی نێوان دەوڵەتان بن.

لە هەندێ هەلومەرجی دیاریکراویشدا پێویست ناکا سزا ئابوورییە سەپێنراوەکان بەکردەوە جێبەجێ بکرێن، چونکە لەوانەیە تەنیا هەڕەشەکردن بە سەپاندنی ئەو سزایانە دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتە پەشیمان بکاتەوە لە جێبەجێکردنی پرۆژەیەکی دیاریکراو یان مکوڕبوون لەسەر سیاسەتێکی دیاریکراو.

کـاتێ وتووێژە سـیـاسـیـیـەکـان لە هەڵوێسـتـێکی تەنگژەئامێـزدا دەگـەنە بنبەست و دەستـێوەردانی سـەربازیش لەجێی خۆیدا نـەبێ، دەکرێ پەنا بۆ سزا ئابوورییـەکـان ببرێ. ئـەم سزایانەش پێوەندارن بە کـارەکـانی هـاوکـاری نەکردن لەگەڵ ئەو دەوڵەتە، پێویستـە ئامانجی سزاکان سزادان نەبێ، چونکە سـزادانی دەوڵەتیک هیـچ بەرژەوەندییـەکی سـیاسی تێدا نیـیـە و یارمـەتیی چارەسـەرکردنی کـێشـەکـەیش نادا، لەبەرئـەوەی هیچ ئاسـۆیەک بۆ داهـاتوو ناکـاتەوە. بەڵێ، گـومـان لەوەدا نیـیـە سـەپاندنی سـزای ئابووری بەسـەر دەوڵەتیکدا لە زۆربەی حاڵەتەکاندا ناهەمواریيە لە بنەڕەتدا گەورەکانی ژیانی هـاووڵاتیـیـانی مـەدەنی ئاڵۆزتر دەکـا و دەسـەڵاتدارانی ئەو وڵاتـە و لایەنگرانیشی هیچ کات بەفیـڕۆ نادەن لە قـۆستنەوەی ئەو ناهەمـوارییـانە بەمـەبەسـتی سـەرکـۆنەکـردنی ئەو سـزایانەی بەسـەریاندا سـەپاون و ڕێکخسـتنی هەڵمەتی لەدوای یـەک، چ بۆ کارکردنە سـەر ڕای لایەنگرانیـان یانی ڕای گشتیی ناودەوڵەتی، بەمـەبەستی سەرکۆنەکردنی ئەو سزایانە و هەڵوەشـاندنـەوەی ڕەواییـان. بۆیە واباشـە سـزاکـان بـە پرس و ڕاوێژ لەگـەڵ نوێنەرانی هێـزە دیموکـراسـیـەکـانی ئەو وڵاتـە بڕیار بـدرێن، چونکە ئەوان دەتوانن بایەخ و تەنانەت ڕادەی پێـویسـتـیی ئـەو سـزایانـە مـەزەندە بکەن، بەتایبەت کاتێ دانیشتووان ئامادە بن بۆ شـان دانە بەر سەختییە ئابوورییە دژوارەکـان بەمـەبەسـتی بەدەسـتـهێنانی دەسکەوتی سـیـاسی. پێـویسـتـە مشـووری ئەوە بخورێ شـوێنەوارە نەرێنیـەکانی سزا ئابوورییـەکان لەسـەر دانیشتووانە مەدەنییەکان سنووردار بکرێن، نەک تەنیا لە بوارەکانی خۆراک و تەندروستیدا، بگرە لە بوارەکانی پێوەندیکردن و زانیاریەکانیشدا.

جـا ئەگەر لەئاکامـدا دەرکـەوت سزا ئابوورییـەکـان تا دێ دۆخی خـەڵک پەرێشـانتـر دەکـەن بەبێ ئەوەی بەکـردەوە هـیچ گـوشـارێک بخـەنە سـەر دەسەڵاتدارانی سیاسی، ئەوا پێویستە بەبێ دوودڵی پاشەکشەی لێ بکرێ.

* بایکۆتکردن

سزای لەداردان

پاساودان بە سزای لەداردان دەچێتە چوارچێوەی لۆجیکی دادپەروەریی سزایی لە "شۆردنەوەی تاوان "expiation"دا. جێی سەرنجە تەنانەت لەو کۆمەڵگەیانەیشدا کە سزای لەداردانیان تێدا هەڵوەشاوەتەوە، هێشتا توێژێکی بەرفرەوانی ڕای گشتی پشتیوانیی لێ دەکا و هێشتا کاردانەوەی بەرامبەر "تاوانباران" بەپێی ئەو لۆجیکەیە کە پاساو دەداتە تۆڵەسزای مردن و داوای شەریعەتی تۆڵەسەندنەوە دەکا "شکاندن لەبری شکاندن و چاو لەبری چاو و ددان لەبری ددان" و لێرەشەوە "مردن لەبری مردن". گوتەزای "ڕێزگرتنی قوربانییەکە" هەڵدەبڕێ لەپێناو داواکردن بۆ کوشتنی بکوژ. داوای تۆڵە دەکا و بێزار دەبێ کاتێ هەست بکا تاوانبارەکە لەوانەیە مامەڵەیەکی بەبەزەییانەی مرۆڤانەی لەگەڵ دەکرێ.

ئەم کاردانەوە توندانە ئارەزوویەکی ڕاستەقینە بۆ توندوتیژی دەورووژێنن کە داواکارییە مرۆڤانەکانی شارستانێتی لەبار دەبەن. پاساودانی سزای لەداردان واتەی بڕیاردانە بە ڕەتکردنەوەی حورمەتی ژیانی مرۆڤایەتی و سیفەتە بڵندەکەی بەشێوەیەکی کۆتا و بنبڕ. لەم بارەیشدا، ئەگەر ژیانی تاوانبار حورمەتی نەبێ ئەوا هیچ ژیانێکی مرۆڤایەتی حورمەتی نییە. هەموو لەداردانێک کارێکی بێئومێدانەیە لە مرۆڤایەتیدا.

پرسەکە لەوەدا نییە هەوڵ بدەین ئەوە بسەلمێنین سزای لەداردان سلەمێن نییە، هەروەک لەوەیشدا نییە پرسیار بکەین لەبارەی ئەو تۆڵەسزا گونجاوەی جێی دەگرێتەوە. سزای لەداردان مەحاڵە لەبەرئەوەی ئەقڵ نایبڕێ. ئەقڵیش نایبڕێ لەبەرئەوەی هەر تەنیا بیرکردنەوە لە سزای لەداردان واتەی قبوولکردنی کوشتنی مرۆڤێکە کە بووەتە "بێتاوان" innocent، واتە کەوتووەتە دۆخێک ناتوانێ چی تر زیان بەکەس بگەیەنێ. تەنانەت ئەو زەرورەتەی لە هەڵوێستی بەرگری لەخۆ کردنیشدا پێداگری لەسەر دەکرێ،

ناکرێ لێرەدا بکرێتە پاساوێک بۆ قبووڵکردنی کوشتن.

گرەوی پرسی سزای لەداردان بژارەیەکی کۆمەڵگەیی ڕاستەقینەیە، بژارەیەکی شارستانییە. دەوڵەت بە شەرعییەتدانی بە سزای لەداردان توندوتیژی بکوژ بەدامەزراوەیی دەکا و وەک مافێکی مەدەنی جێگیری دەکا. بەوەیش تێکڕای پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان تووشی پەتای لۆجیکی توندوتیژی دەبن. لە دیموکراسیەتدا ئامانجی یەکەمی سیاسەت ئەوەیە توندوتیژی بخرێتە دەرەوەی چوارچێوەی یاسا، هەر بۆیە دەوڵەت بە دانانی توندوتیژی لە چوارچێوەی یاسادا پێچەوانەی ئەم ئامانجە ڕەفتار دەکا.

لە دەوڵەتیکی دیموکراسیدا پێویستە ڕەتکردنەوەی سزای لەداردان بکرێتە شتێکی دەستووری.

* دادپەروەری

پێوەندی

مرۆڤ لەڕێی پێوەندی لەگەڵ ئەوی تر خۆی دەناسێ. من لەڕێی نیگای ئەوی ترەوە خۆم دەناسم. لەناو خۆمدا ئەو نیگایە هەڵدەگرم کە ئەوی تر ئاراستەم دەکا و بەوەیش خۆم بەو شێوەیە دەبینم کە لەسەر تەختی ڕوومەتی ئەو پەرچ دەدرێمەوە. بوونم واتە بوونی پێوەندییە لەگەڵ کەسانی تر. بوونی مرۆڤ ئامادەبوونە، ئامادەبوون پێوەندی و وابەستەیییە.

خۆناسینی مرۆڤ سەرەتا و کۆتای فەلسەفە پێک دێنێ. بەڵام دیداری مرۆڤەکەی تر مرۆڤ هان دەدا بۆ ناسینی خۆی. ناسینی کەسی نێزیک کە لە "خودبوونی" خۆیدا sa memete کۆمان دەکاتەوە و لە "ئەوی تربوون"یدا son alteriteکە جیاوازیمان پێ دەدا، ئەو ڕووداوەیە کە ناسنامەمان دادەمەزرێنێ. ئەو یەکەتییەی ئاسوودەیی و ئارامی بە مرۆڤ دەبەخشێ، برێتی نییە لە یەکبوونی لەگەڵ خودی خۆیدا، بگرە بوونیەتی بەیەک لەگەڵ ئەوی تردا.

پێویستە بیر لە مرۆڤ بکرێتەوە، نەک لە حاڵەتی وەستانی نەرگسییانەی خودی خۆی لەبەرامبەر من-ەکەی، بگرە لە پێوەندیی بێگەردیدا لەگەڵ ئەوی تر. مرۆڤ بە باش پێشوازیکردنی لەوی تر مرۆڤایەتیی خۆی بەدی دێنێ. بەڵام لە بنەڕەتدا پشکی گەورە لە پێوەندیی نێوان مرۆڤ و مرۆڤدا ئەوەیە کە پێوەندیی کێشمەکێشیان هەبێ، چونکە هەر کەس دەیەوێ پێویستییەکانی تێر بکا و بەرگری لە بەرژەوەندییەکانی بکا و ئارەزووەکانی بەدی بێنێ: هەر کەس دەیەوێ بۆ خۆی بژی. "من" شتێکی بێزراو نییە، بەڵام ئەوکاتەی بایەخدان بە خود هیچ جێیەک بۆ بایەخدان بەوی تر ناهێڵێتەوە، کاتێ پێویستیی داننان بە خود نکوڵیکردن لەوی تر لەخۆ دەگرێ، دەبێتە شتێکی بێزراو. پێویستیی داننان بە خوددا بۆگەن دەکا کاتێ ململانەیەک لەپێناو ناوبانگدا بەرپا دەکا و بوار بۆ پۆز لێدان و لوتبەرزی دەکاتەوە. پێویستیی مرۆڤ بۆ دانپێدانان لەپشت پێویستی بەوەی ناسراو بێ دەشارێتەوە.

مرۆڤ ئارەزوویەکی ترسناکی بۆ شکۆداری هەیە، بێپەروا جۆرە پیرۆزییەک بەخۆی دەدا و خوازیارە ئەوانی تریش بەشداری لەو شکۆ پێدانەدا بکەن. مرۆڤ دەیەوێ لەناو ئەوانی تردا بەناوبانگ بێ، واتە ئەوانی تر بەزمی بۆ بگێرن. بەڵام ناوبانگ -نەک ئەوەی هەمانە بەڵکو ئەوەی هەوڵی بۆ دەدەین- بەزۆر لەوانی تر وەردەگیرێ. بەناوبانگبوونی مرۆڤ واتەی ئەوەیە لە پێشی پێشەوە بێ، بۆیە پێویستە بەهێزتر لە شانەخرێکردنی ئەوان لەگەڵ ئێمە، شانەخرێ لەگەڵ ئەوانی تردا بکرێ.

ئەم هەوڵدانە بۆ بەدەستهێنانی شۆرەتێکی نارەوا پێوەندی لەگەڵ ئەوانی تر قەڵب دەکا، هەقیقەتی مرۆڤ ئەوەیە بەتەبایی و لەسەر بنچینەی دانپێدانی دووسەرە لەگەڵ مرۆڤەکەی تر بژی. بەهای مرۆڤ نرخ نییە، بگرە کەرامەتە. مرۆڤ دەبێتە بوونەوەرێکی مرۆیی کاتێ ڕێز لە کەرامەتی مرۆڤەکەی تر دەگرێ. ئەرکی یەکەمی ئەم ڕێزگرتنەیش -ئەرکی دامەزراوە- حەرامکردنی توندوتیژییە. هەر بۆیە بنەوای ناتوندوتیژی بناخە و پەیکەری

پێوەندیی مرۆڤ لەگەڵ ئەوانی تر دادەمەزرێنێ.

پێوەندیی مرۆڤ لەگەڵ مرۆڤەکەی تر لە جەوهەردا پێوەندیی ڕووبەڕووە. ئەگەر مرۆڤ فێر بووە بوەستێ، ئەوە بۆ ئەوەیە بتوانێ ڕووبەڕوو سەیری مرۆڤەکەی تر بکا. سریشی پێوەندی لەگەڵ ئەوانی تر سەیرکردنە و سەیرکردن سەرەتای قسەکردنە.

حیکمەتی گەلان لەسەر زمانی دژبەرەکەمان دەبێژێ "بۆم بگەڕێ، دەمدۆزییەوە". لەوکاتەوە ئیتر پرسەکە بریتی دەبێ لەوەی بزانین لەکوێ بۆ مرۆڤەکەی تر بگەڕێین. لە سەرەتای هەر دیدارێکدا پێویستە یەکێکیان دەستپێشخەری بکا، یەکێکیان بیەوێ نیگایەک، وشەیەک یان ئاماژەیەک بگرێتە ئەوی تر و هەموو شت لەسەر سرووشتی ئەو نیگایە و ئەو وشەیە و ئەو ئاماژەیە دەوەستێ. جا ئەگەر ئاماژەی ڕێزگرتن بێ ئەوا ئەگەر زۆرە ئەوی تریش بە ئاماژەی ڕێزگرتن وەڵام بداتەوە. بەڵام ئەگەر ئاماژەی ڕق بوو، شیمانە هەیە ئەویش بە هەمان ئاماژە وەڵام بداتەوە.

لەنێو مرۆڤەکاندا مرۆڤێک هەیە مەیلی لە خراپەکردن هەیە، مرۆڤێکیش هەیە حەزی لە چاکەکردنە و زۆر ڕێی تێدەچێ ڕوو لە هەرکامیان بکەم وەڵامم بداتەوە. سەرەنجامیش، کاتێ بۆ ئەوی تر بگەڕێین دەیدۆزنەوە. ئەگەری زاڵیش ئەوەیە ئەوی تر بەو شێوەیەی ئێمە سەیری دەکەین ئەویش سەیری ئێمە بکا و وەڵاممان بداتەوە.

شوێنی ئەخلاق تەنیا لەو کایە تایبەتەدا قەتیس نابێ کە مرۆڤ پێوەندییە کەسییەکانی لەگەڵ کەسە نێزیکەکانی دەگوزەرێنێ، بگرە بۆ کایە گشتییەکەیش فرەوان دەبێ کە مرۆڤ تێیدا ڕووبەڕووی کەسە دوورەکانیشی دەبێتەوە. بەرپرسیاریەتیی ئەخلاقی بەرپرسیاریەتیی سیاسیشە.

* ڕێزگرتن

* خۆشەویستی

* باشکاری
* ناتوندوتیژی
* کێشە

کاری ڕاستەوخۆ

"کاری ڕاستەوخۆ" لە بازنەی تاکەکاندا، برێتییە لەوەی تاکەکان دەستبەرداری ئەڵقەبەندیی دامەزراوە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان ببن و وەک هاوولاتی بەڕاستەوخۆ -لەڕێی دەستوەردان لە گۆڕەپانی گشتیدا- دەسەڵاتی خۆیان لە کاروباری شارەکەدا بخەنە گەڕ. بەوەیش بۆ بەدەستهێنانی گۆڕنکاریی پێویست لە کۆمەڵگەدا گرەو لەسەر "کارکردن لە شەقام"دا دەکرێ زیاتر لە گرەوکردن لەسەر "کارتی دەنگدان". بیردۆزی کاری ڕاستەوخۆ لەسەر بناخەی ڕەخنەگرتن لە شێوەی کارکردنی ئاسایی دیموکراسیەتی "شکڵی" دامەزراوە کە زۆر بەکەمی دەرفەت بۆ هاوولاتی دەڕەخسێنێ تا بەڕاستی دەنگی خۆی بگەیەنێ و کار لە واقیع بکا و بەشداری لە گەڵاڵەکردنی ئەو بڕیارانەدا بکا کە داهاتووی شارەکەیان لەسەر وەستاوە. هاوولاتی بە دەنگدان دەسەڵاتەکەی بە کەسێ دەسپێرێ، بەڵام خۆی بەکاری ناهێنێ.

دەنگدانی گشتی یەکێکە لە پایەکانی دیموکراسی، چونکە هیچ دیموکراسیەتێک نییە بەبێ هەڵبژاردنێکی ئازاد و یارمەتیی کۆمەڵگە دەدا خۆی لە ئەگەری بەردەوامی خلیسکان بەئاراستەی ڕیژیمێکی تۆتالیتاری بپارێزێ. بەڵام تەنیا هەڵبژاردن بەس نییە بۆ مسۆگەرکردنی دیموکراسیەتێکی بەشداریکارانە. بۆیە جێی خۆیەتی دان بە سنوور و ناتەواویەکانی دەنگدانی گشتیدا بنرێ. کاتێ بەشێوەیەکی دیموکراسی سەرکردە سیاسییەکان دێنە هەڵبژاردن، ئیتر بڕیارەکانیان بنبڕ یاسایی دەبن، بەڵام ئەمە بەس نییە بۆ شەرعییەتیان. جا ئەگەر هاوولاتییان هۆی

شـــایســـتــەیان هەبێ بـۆ ســەرکــۆنەکــردنی ئەو بـڕیارانـە، ئەوا ناچـار نین چاوەڕوانی هەڵبژاردنی داهاتوو بکەن تا بەئاشکرا ئەوە دەربـبڕن. هـەروەها دەرچوونی بژارەکـە لەلایەن زۆرینەوە واتـەی ئەوە نییـە بژارەیەکی دروسـتـە، بۆیە نابێ نەیاران هەر لەبەرئەوەی کەمینەن پشتیوانی بکەن، بەڵکو پێویستە کــار بـۆ گــۆڕینـی زۆرینەکـە بـکەن، بەڵام ئـەوان بۆ ئـەمــە ناتوانن تەنیــا بە چاوەڕوانکردنێکی سـستـانەی هەڵبژاردنی داهاتوو واز بێنن، بگرە پێویستە ڕاسـتـەوخـۆ بکەونـە جـمـوجـووڵ بۆ هەڵنانـی ڕای گـشـتی و دەسـەڵاتداران، ئەویش بە سەرکۆنەکردنی ئەو پاشاگەردانیەی لەئارادایە و گێڕانەوەی ماف بۆ قوربانییانی ئەو ستەمە. کاری ڕاستەوخۆی هاووڵاتییان تەنیا ڕەوا نییە و بەس، بگرە بۆ هەناسەدانی دیموکراسی زۆر پێویستیشە.

زۆر جار بەرگریکردن لە کاری ڕاستەوخۆ بە پاساودانی کاری توندوتیژی تێکەڵ بووە: دەسـتـە جـیـاجـیـاکـانی کـارکـردنی ڕاسـتــەوخـۆ پەنایان بۆ توندوتیــژیی چەکــداری نەبردووە بۆ بەگــژاچوونـەوەی "دیموکــراســیــەتی بـۆرجــوازی" یان زیاتر لەوە "لەنێــوبردنی". ئەوەی نـەیتــوانیـــوە لەڕێی هەڵبژاردنەکانەوە بەدەستی بێنێ ویستوویەتی لەڕێی شـۆڕشـەوە بەدەستی بێنێ، ئەوەیش پێـویسـتی بە توندوتیـژی بووە. بەڵام توندوتیـژی شـۆڕش گۆشەگیر دەکا، چونکە کاریگەرییەکەی بەندە بە بەهێزکردنی سیستـمە سەرکوتکارییەکانی دەسەڵاتدارانی ئارا. بەوەیش دەردەکەوێ لەڕاسـتیدا توندوتیژی دەستەپاچەیە لەئاست گۆڕینی ئەو پاشاگەردانیەی لەئارادایە.

بەدەر لەو تەنگەبەریەی تێی دەکـەوین کـاتێ کـار تەنیـا لـە چوارچێـوەی دامـەزراوە دیموکراسییە پەرلەمانیەکاندا دەکەین و بەدەر لەو دژییەکیانەی دیلمــان دەکــەن کــاتێ لەڕێی توندوتیـژیـەوە کــار دەکـەین، دەکـرێ کــاری ڕاستەوخۆی ناتوندوتیـژانە، هەر هێندەی بەکۆمـەڵ ڕێک بخرێ، یارمەتیدەر بێ بۆ بەگژاچوونەوەی زیدەڕۆییـیـەکانی دەسەڵاتی ئارا بەشێوەیەکی کارا و قەڵاچۆکردنی ستەمە کۆمەڵایەتییەکان و بەدیهێنانی گۆڕانی پێویست.

دەكرێ كاری ڕاستەوخۆی ناتوندوتیژانە یاسایی یاخۆ نایاسایی بێ، ئەویش بەگوێرەی حوكمە بەركارەكانی یاسا كە بەسرووشت لە گۆڕاندایە. بەم شێوەیە دەشێ تەنیا دابەشكردنی بڵاوكراوەیەك لە گۆڕەپانی گشتیدا كارێكی یاسایی یان پێشێلكردنی یاسا بێ، بەڵام دەشكرێ كاری نایاسایی ڕەوا بێ، چونكە پێویستە داواكردنی دادپەروەری لە ناچاركردنی یاسا بەهێزتر بێ.

توندوتیژی

مرۆڤ تەنیا تاڵاوی ئەو توندوتیژییە ناچێژێ كە دژی خۆی یان كەسانی تر ئەنجام دەدرێ، بگرە ئەو خۆیشی توانی هەیە توندوتیژی دژ بە كەسانی تر ئەنجام بدا. مرۆڤ كە ورد دەبێتەوە هەست دەكا خۆیشی توندوتیژە. مرۆڤ كاتێ لاوازی و لەرزۆكی و سنوورداریی خۆی بۆ دەردەكەوێ مەیلی بەلای ئەوەدا دەچێ توندوتیژی بەرامبەر مرۆڤەكەی تر بەكار بێنێ. هەروەها لەبەرئەوەی لە ناخی خۆیدا هەست دەكا ئەو بوونەوەرێكی دوابڕاوە، بۆیە زۆر نابا دەبێتە بكوژ. حەزكردنی مرۆڤ لە نەمری وای لێ دەكا لە مەرگ بترسێ، ئەوەیش ئیرادەی كوشتنی لەلا برەو پێ دەدا. هەروەها لەبەرئەوەی تاك لە هەموو ساتێكدا هەست دەكا مەترسی لەسەر بوونی هەیە، زۆر جار كەڵكەڵەی ئەوەی دەكەوێتە مێشك بسرەوێنێتە ئەوانی تر، چونكە بەخەیاڵی ئەو مردنی مرۆڤەكەی تر مانەوەی ئەو مسۆگەر دەكا.

بووەتە باو وەك پاساوپێدانی توندوتیژی دەوترێ "توندوتیژی بەشێكی دانەبڕاوە لە ژیان". بەدڵنیاییەوە بەدەر لە ژیان شتێك نییە بەناوی توندوتیژی! چونكە مرۆڤ هێندەی بوونەوەرێكی ژیرە هێندەیش بوونەوەرێكی ئارەزووبازە. ئەو مرۆڤەیش ملكەچی ئارەزووەكانی بێ مرۆڤێكی توندوتیژە. لە هەموو ساتێكدا دەشێ هەستگەلێكی نامرۆڤانە ختوكەی بدەن و هەڵی بنێن بۆ بریندارکردنی مرۆڤایەتیی مرۆڤەكەی تر.

لەبەرئەوە، بۆ ئەوەی بەسەر توندوتیژییەکەیدا زاڵ بێ، لەسەری پێویستە فێر بێ چۆن چۆنی ژیر بێ، واتە بتوانێ ژیرانە بیر بکاتەوە.

ئەگەر توندوتیژی دروستکراوی ژیان بێ، ئەوا دروستکراوی توندوتیژی مەرگە. وزەی توندوتیژی کاتێ قبووڵ و ڕام دەکرێ، دەخرێتە کار و بەیاسایی و جڵەو دەکرێ، لادەبرێ و دەگۆڕدرێ و زیاد دەکرێ، ئەو کاتە دەبێتە بزاوتی بنیاتنەری ژیان، نەک توندوتیژیی سەرشێت و بەربەری و دڵڕەقانە. ئەمەی دوایی جگە لە خزانی وزەی دوژمنکاری لە ڕەوتی دروستی خۆی هیچی تر نییە. دوژمنکاری دەرفەت بۆ خۆ سەلماندن لە بەرامبەری ئەوی تر دەڕەخسێنێ، بەڵام توندوتیژی دەبێتە هۆی نکوڵیکردن لەوی تر و لە هەمان کاتیشدا ژیانی قوربانییەکە دەخاتە مەترسی. لە دەرەنجامیشدا، لەم جۆرە توندوتیژییە هەڵەشەیەدا هیچ جێیەک بۆ ژیان نییە، بگرە زەوتکردن هەیە: زەوتکردنی ژیان، واتە مەرگ.

هەر توندوتیژییەک بەرامبەر مرۆڤ زەوتکردنە، زەوتکردنی ناسنامە و کەسایەتی و ماف و کەرامەت و مرۆڤایەتیەکەیەتی. کاری توندوتیژ بە وردترین واتا، کاری " زەوتکردن"ـە. وێنەی مرۆڤێکی ڕوومەت شێوێنراو بەدەستی مرۆڤێکی تر ڕووی ترسناکی توندوتیژی دەردەخا. توندوتیژی شێواندنی ڕوومەتی مرۆڤە. ئەو شێواندنەیش مەرگەساتی مرۆڤایەتی بەرجەستە دەکا، چونکە بوون لە واتە بەتاڵ دەکاتەوە و ئومێد تێک دەشکێنێ. توندوتیژی هەر بەڕاستی نائومێدی دەبەخشێتەوە! مەرگەساتبوونی بوون لەوەدا نییە مرۆڤ بوونەوەرێکی فانییە و لەناو دەچێ، بگرە لەوەدایە دەتوانێ بکوژ بێ.

توندوتیژی، وەک زەوتکردن، پێشێلکردنی یاسایە، بەڵام نەک یاسای نووسراو بەڵکو ئەو یاسا بنچینەییە نەنووسراوەی کوشتن حەرام دەکا تا بوار بۆ زەمان و ژیانێکی هاوبەش بڕەخسێنێ. توندوتیژی وەک جۆرێک لە زەوتکردن شکاندنی ئەو حەرامکردنە بنچینەییەیە. بەم پێشێلکارییە

توندوتیـژی سـرێشی کۆمـەڵایەتی تێک دەشکێنێ و وا دەکا ژیانـی بەکۆمـەڵ مەحاڵ بێ.

توندوتیـژی لێـبـڕانی ئارامـیـیـە، هەڵـەشـەیی و ڕەقـیـیـە. لەگـەڵ ڕیتم و جـووڵەکـانـی کـاتدا هـاوئاهەنگ نـیـیـە. لەو ڕووەوە ڕەگـەزە پێکهـێنەکـانی زەمەنیش ناناسێ، ئەو سرێشە دەتەقێنێتەوە کە ڕابردوو و داهاتوو بەیەکەوە دەبەسـتـێـتـەوە و پەلە لـە ئێـسـتـە دەکـا و زەبری لێ دەدا چونکە هـیچ دواخـسـتنێکی قـبـووڵ نیـیـە، هـەر بۆیە بوار بـۆ پەرەسـەندن نامـێنێتـەوە. توندوتیـژی کـات بە پێگـەیشتن نادا. بـەکـورتی قـۆناخـەکـان دەسـووتێنێ. واقیعیش لەبارێکدا نەتوانێ لە تانوپۆی ڕۆژگاردا ڕابکشێ، لەناو دەچێ.

لە ڕوانگەی بیروردیی مرۆڤـەوە کـە بنـاخـەی دانایی کرداریی مرۆڤی ژیرە توندوتیـژی وەک هـەڵەشـەییـەک دەردەکـەوێ، واتە نەبـوونی بەرچاوڕۆشـنـی لەبارەی ئەو ئاکامانەی لە توندوتیژی دەکەونەوە.

ئەو نیـەتە ژیرانـەیەی ڕەنگە لـە چاوگی تـوندوتیـژییـەکـەدا هـەبێ بـەهـۆی گـێژاوی توندوتیـژییـیـەکەوە لەبەرچاوان ون دەبێ. مـیکانیـزمی توندوتیـژی بەهۆی دڕییەکەیەوە کوێرانەیە و خەریکە بڵێین بەردەوام ئەوانەی بە پاڵنەری توندوتیژی کار دەکەن بۆ زۆر دوورتر لـە سنووری ئەو "زەرورەت"ـە دەبا، کـە گوایە لە ڕوانگەی عەقڵانیەتەوە بەکارهێنانی توندوتیژییان تێدا بەپێویست زانیوە، چونکە سـرووشـتی توندوتیژی وایە هـەمـوو ئەو کـایەیەی کـاری تێدا دەکـا داگیـر دەکا و بـەوەیش زیان بە هـەمـوو ئەو شـتـانە دەگـەیەنێ کـە لەو کایەیەدا هەن و خەیاڵپڵاوییە پێمان وابێ تەنیا خراپە لەناو دەبا.

گـرینگە پێناسـەی توندوتیژی بکەین بەشـێوەیەک نەکرێ بـاس لە بوونی "توندوتیـــژییـــەکی بـاش" بکرێ. مـــادەم دەڵێین ئـێـمـــە جـیـــاوازی لـەناو توندوتیـــژییـــەکـی "باش" و تونـدوتیـــژییـــەکی "خــراپ"دا دەکـــەین، ناتوانین توندوتیـژی دیاری بکەین و سـەرمـان لێ تێک دەچێ، نەخـاسـمـە کـاتێ باس لەوە دەکـەین گوایە پێـوەر بۆ دیاریکردنی "تـوندوتیـژیی بـاش" دادەنێین، هـەر

بۆیە هەریەکە و لای خۆیەوە زوو پەلاماری ئەو پێوەرانە دەدا تا بیانکاتە پاساو بۆ توندوتیژییەکەی خۆی.

توندوتیژی لە کرۆکدا نەهێشتنە. هەموو پیشاندانێکی توندوتیژی، پلە و نیازی پشتەوەی هەرچی بێ، تەنانەت ئەگەر نەگاتە ئەوپەڕەکەیشی، هەر بەشداری لە کردەی کوشتن و بڕیاردانی مردندا دەکا. دەشێ دەست بە جێبەجێکردنی نەکرێ، بەڵام کۆتا ئامانج لە توندوتیژی مراندنی ئەوی تر و دوورخستنەوە و سڕینەوە و لەناوبردنیەتی. هەموو توندوتیژییەک دەستدرێژییەکە بۆ سەر مرۆڤایەتیی مرۆڤێکی تر.

بێدەنگکردن لە بنەڕەتدا ئەنجامدانی توندوتیژییە، بێبەشکردنی مرۆڤ لە قسەکردن واتەی پێشوەخت بێبەشکردنیەتی لە بوون. توندوتیژی واتەی ئەزیەتدان، بەدکاری، ئێش پێگەیاندن و هەروەها واتەی ئەشکەنجەدانە. شێوەکانی توندوتیژی و شێوەکانی مراندن زۆرن: لە زەبونکردن تا جەزرەبەدان، لە سووکایەتی پێکردن تا کوشتن. پێشێلکردنی کەرامەتی مرۆڤ پێشوەخت لەناوبردنی ژیانیەتی. توندوتیژی هەروەها واتەی بریندارکردنی خۆیەتی، چونکە یەکەم شت مرۆڤایەتیی ئەو کەسە بریندار دەکا و ئازاری پێدەگەیەنێ کە ئەنجامی دەدا و وردتر بڵێین دەیسڕێتەوە. توندوتیژی پێش هەموو شت ئەزیەتدانی مرۆڤ خۆیەتی. (ئەوە تاکە واتەیە کە دەکرێ دەستەواژەی "خۆی ئەزیەت دا" هەڵی بگرێ، ئەوەیش شتێکی ڕەتکراوەیە کاتێ مرۆڤ خۆی ناچار بە سەرکوتینەوەی ئارەزووەکانی بکا، چونکە پێویستە ئەو جڵەوکردنە بەبێ ئەنجامدانی هیچ توندوتیژییەک دژ بە خۆ بکرێ). ڕزگارکردنی مرۆڤایەتی لە توندوتیژی لە هەمان کاتدا ڕزگارکردنی توندوتیژەکان و توندوتیژی لەگەڵکراوەکانیشە لە توندوتیژییەکەیان، واتە ڕزگارکردنی ستەمکار و ستەمبارەکان پێکەوە، چونکە توندتیژەکانیش توندوتیژییەکەیان ستەمیان لێ دەکا.

ئەو هەڵوێستە ستەمکارییانەیش کۆمەڵە مرۆڤێک لە هەلومەرجێکی

بەیدەستی و ستەمکاریدا دەهێڵێتەوە، ئەوانیش کاری توندوتیژیی تایبەتن و پێیان دەوترێ کاری توندوتیژیی بنیاتی structurelles violences.

نابێ قسە لەسەر "توندوتیژی" بکرێ وەک ئەوەی خۆی شتێکی سەربەخۆیە لەناو مرۆڤەکاندا و بەجۆرێ لە جۆرەکان "لە دەرەوەیانە"، وەک ئەوەی بە پاڵنەری خۆیی کار بکا. لەڕاستیدا توندوتیژی بوونی نییە و لەڕێگەی مرۆڤەوە نەبێ کار ناکا، مرۆڤ بەردەوام لە توندوتیژی بەرپرسە. ڕاستە مردن لە هەموو جێیەکی سرووشت هەیە، بەڵام کوشتن تەنیا تایبەتی مرۆڤە، سرووشت وێران دەکا و دەکوژێ، بەڵام نازانێ چی دەکا و بەواتەیەک لە واتەکان بێتاوانە لەو مردنەی دەیهێنێ. لەوانەیە بەردێک بەربێتەوە و کەسێک بکوژێ، بەڵام بەردەکە ئەوەی نەویستووە و لە نیازیدا نەبووە و ناشزانێ چی دەکا. کارەساتە سرووشتیەکان لەناوبەرن، بەڵام تاوانبار نین. دەکرێ باس لە هێزی وێرانکەری زەوی لەرزەیەک بکەین، بەڵام نەک لە "توندوتیژی"یە بکوژەکەی. شێر پڕ دەداتە مامزێک و دەیکوژێ، بەڵام ئەو لە کوشتنی بەرپرس نییە و تەنیا مرۆڤە -کە بە جۆری بیرکردنەوەی سەرپێچیی یاسای سرووشت دەکا- بە "توندوتیژ" وەسفی دەکا. تەنانەت ئاو کە یەکێک لە سەرچاوە سەرەکییەکانی ژیانە و زۆربەی جار بۆ مرۆڤ بەکەڵکە، چ لە ئاسمانەوە بێ یان لە دەریاوە، دەکرێ مرۆڤ بکوژێ، بەڵام گەمژەییە وابزانرێ ئاو دەکرێ "خراپکار" و لەوێشەوە توندوتیژ بێ. ئاگریش بەهەمان شێوە.

هەر بۆیە باس لە "توندوتیژیی سرووشت" ناکەین و واز لەو وڕێنەیە دێنین کە دەیەوێ جەخت لەوە بکا توندوتیژی لە مرۆڤدا هەیە وەک چۆن لە هەموو جێیەکی سرووشتدا هەیە. ئەم جۆرە داوەریکردنە ئەقڵییە هیچ ئاکامێکی لێ ناکەوێتەوە جگە لە بەسووک سەیرکردن و بەحەتمی کردنی توندوتیژی و لە حاڵەتێکی چەپەڵیدا دەکەینە ئەو بۆچوونەی کە "توندوتیژی یاسای سرووشتە" و بەوەیش دەبێتە قەدەرێکی سەپاو.

تەنیا مرۆڤە کە ئاژەڵێکی بکوژە، چونکە هەر ئەو بوونەوەرێکی ژیرە. هەر ئەوە هاوڕەگەزەکەی بەدەستی ئەنقەست دەکوژێ. توندوتیژی خەسڵەتێکی تایبەتە تەنیا بە ویستی مرۆڤ: تەنیا مرۆڤە بە ویستی خۆی دەکوژێ، هەر ئەوە توانی شاردنەوەی ئامانجی کوشتنی بەئەنقەستی هەیە. زیاد لەوەیش مرۆڤ تاکە جۆری ئاژەڵە کە ئەندامەکانی سڵ ناکەنەوە لەوەی دەست بدەنە قەتڵوعامی بەکۆمەڵی یەکتر.

کاتێ مرۆڤی هۆشیار لە توندوتیژییەک ورد دەبێتەوە کە تووشی بووە، هەست دەکات ئەو توندوتیژییە بێ پاساوە. کارە توندوتیژییەکان هەن بەڵام مرۆڤی چاوکراوە بە مکوڕییەوە جەخت لەوە دەکا کە نابێ ببن، تەنانەت پێش ئەوەیش کە بزانی دەبی لەجێی ئەوان چی هەبێ. ئەم کارانە بە شێوەیەک ئەنجام دەدرێن کە پێوەرە ئەخلاقییە ئاراکان بە گشتی پێشێل دەکەن، توندوتیژی هەستیاریی مرۆڤ لێڵ دەکا، بەڵام بە شێوەیەکی تایبەت دژییەکییەکی ڕیشەدارتری تێدایە کە کەمتر بواری چارەسەری هەیە. ئەو کارانە شایەتی لێکدابڕانێکی یەکجارەکی نێوان ئەرکە ڕۆحیەکانی مرۆڤ و داڕووخانی جیهانن. هەستکردنی مرۆڤ بەبێ پاساویی ئەو خراپکارییانەی مرۆڤایەتیی مرۆڤەکەی تر بریندار دەکا، هەر ئائەوەیە کە حەقیقەت و هێزی ئەرکە ڕۆحییەکانی بۆ ئاشکرا دەکا. ناسینی توندوتیژی واتەی داننانە پێیدا وەک تاوانێکی دژی مرۆڤایەتی، ناسینی توندوتیژی تەنیا بۆ خۆلێلادانی نییە، بگرە واتەی ڕق لێ بوونیشیەتی.

مرۆڤی دانا بڕیار دەدا هاوپەیمانی لەگەڵ توندوتیژی نەکا کە ڕوومەتی مرۆڤەکەی تر دەشێوێنێ، کە سەرەتا بە ڕەتکردنەوەی هەموو ئەو پاساوە دەست پێ دەکا کە لافی ڕەوابوونی لێدەدەن. ئەم "نا"یەی ئەقڵ "نا"ی ویژدان و دڵە کە مرۆڤ لە ڕێیانەوە ڕووبەڕووی توندوتیژی دەبێتەوە، بناخەی بژارەی ناتوندوتیژی دادەمەزرێنی کە پێداگری لەسەر دەکا. ئەوەی لە توندوتیژی درێوتر و ڕەتکراوەترە شەرعییەت پێدانییەتی. ئایدیۆلۆجیای توندوتیژی بە

ئەندازەی ئەوەی پێش لە هەمـــوو شت بـایەخ بـەوە دەدا توندوتیـــژی بکاتە مافێکی سـرووشـتیی مرۆڤ، نەهـامـەتییـەکانی مـرۆڤی قوربانی توندوتیژی و سووکایەتی کردن بە مرۆڤایەتییەکەی لەبەرچاو ناگرێ. ئەگەر پێویست بی ئەو هەمـوو کۆشش و زەحـمەتە بکەین بۆ ئەوەی پاسـاو بە توندوتیـژی بدەین ئەوە لـەبەر ئەوەیـە پاســاو هەڵناگـرێ، چونکە کـەس بیـر لـە پێـویســتـیی پاساودانی باشکاری ناکاتەوە.

ئـەگـــەر ئەو دوژمـنکاری و هێـــزەی لە ملمـــلانەدا بـەکـــار دێن ڕێگە بـۆ چارەسـەری کێشـەکە خۆش دەکەن، ئەوا توندوتیـژی بەپێچەوانەوە دەبێتە هۆی تێکچوونی کێشەکە. توندوتیژی ڕێڕەوی ململانەکە پەک دەخا و بوار نادا لە ڕاپـەڕاندنـی ئەرکی خـــۆی، کـــە چەسـپــاندنی پێــوەندیگەلێکی دادپەروەرانەیە لەناو دژبەراندا، بەردەوام بـێ. ســـەرەنجـــام، توندوتیـــژی چارەسـەر نییـە، بەڵکو کێشـەیە. بەڵام خـەمی سـووککردنی نەهامـەتیـەکانی ئەوانی تر و بەپێی توانا ڕاگرتنیان، لەوانەیە پێویست بکا لە هەندێ حاڵەتی دیاریکراودا بـەئەسـپـایی و بەوردی و دیاریکـراوی ئامـرازەکـانی توندوتیـژی "وەک سـووکـتـرین دوو خـراپە" بەکـار بێن. بەڵام ئەمـە توندوتیـژی ناکـاتە شتێکی باش، چونکە زەرورەت یەکسان نییە بە شەرعییەت.

نابێ توندوتیژی وەک دەربڕی جۆرە حـەتمیـەتێک سـەیر نەکرێ، ئەگەر وا ڕێک کـەوت مـرۆڤـەکـان بۆ بەرگـریکردن لە ڕیژیمـی ئارا کـاتـێ دەسـتـەبەری ئازادی دەکـا، یـان بۆ بەگـژاچوونـەوەی ئەو پشـێـویـەی لەئارادایە کـاتـێ ئەو دۆخـــە درێژە بـە تاکـــڕەوی و ســـتـــەمکاری دەدا، جـــار دوای جـــار پەنا بۆ توندوتیـژی دەبەن، لەبەرئـەوە بووە هـەسـتیـان کردووە هـیچ ئامـرازێکی تریان لەبەردەستدا نییە.

لەبارێکیشدا توندوتیژی بۆ کاریگەربوونی کارەکە بەپێویست بزانرێ، ئەوا ئەرکی ئەخـلاقی کـە دژایەتیی توندوتیـژی دەکـا، بەخـتـی تەواوی دەبێ لەوەی پەراوێز بخـرێ. لێرەوە نابێ تـوندوتیـژی تەنیـا سـەرکۆنە بکرێ، بگرە دەبێ

جێگرەوەیشی بۆ دابنرێ، بۆیە پێویستە بەدوای "هاوتایەکی وەزیفی" بۆ توندوتیژی بگەڕێین. ئەرکی ئەخلاقیش لێرەدا دەچێتە پاڵ واقیعیەتی سیاسی بۆ گەڕان بەدوای ئامرازگەلێک بۆ چارەسەرکردنی کێشە دەستەویەخەکانی مرۆڤایەتی، بەشێوەیەکی مرۆییانە و دوور لە ئامرازەکانی توندوتیژیی وێرانکەر و بکوژ. گژبەریی ڕاستەقینەی ناتوندوتیژیش ئا لێرەدایە.

* ڕاستی
* سیاسەت
* زەرورەت
* کارایی
* فەلسەفە
* ناتوندوتیژی

جیهانگەرایی

ئەو توندوتیژییەی ئازادیی مرۆڤ سەرکوت دەکا و کەرامەتی بریندار دەکا سیاسی یان پۆلیسی یان سەربازی نییە بەتەنیا، لەوانەیە ئابووریش بێ. ستەمی سیستمی ئابووریی جیهانی و لێرەشەوە توندوتیژییەکەی، زۆر بەڕوونی دەردەکەوێ کاتێ هەژاریی نووتەکی هەندێ خەڵک لەگەڵ دەوڵەمەندیی بێ ئەندازەی هەندێکی تر بەراورد دەکەین.

گەلاڵەبوونی جیهانگەرایی ئابووری شتێکی نوێ نییە، لە دێرزەمانەوە مرۆڤ هەوڵی داوە ئاڵوێر لەگەڵ خەڵکی تردا بکا، سەرەتا لەگەڵ نێزیکەکان و ئەنجا لەگەڵ دوورەکان، هەندێکیشیان بڕوایان بەو بیرۆکەیە داوە کە ڕێکخستنی بازرگانی وا دەکا پشت بکرێتە شەڕ و لە ژیانی ناودەوڵەتیدا ئاشتی بچەسپێ، چونکە دەشێ بازرگانی وا بکا خەڵک بێنیاز بن لە بەرپاکردنی شەڕ و ئەوانی تریش کە لەو دۆخەدا دەبنە شەریک، چی تر

دژبەرمان نابن. بەڵام دەرکەوت ئومێدێکی لەم جۆرە زۆربەی خەیاڵپڵاوییە. ئەوەی لە چالاکییە ئابوورییەکاندا گرەوی لەسەر دەکرێ بەرژەوەندییە تایبەتەکانە، ئەوەیش بەحەتمی لەناو خۆیدا ناکۆکە، زۆربەی جار بازرگانی کێشەی لێ دەکەوێتەوە، بەتایبەت کاتێ هەر لایەک هەوڵ دەدا بەرگری لە بەرژەوەندییە تایبەتەکانی بکا و کەس گوێ بە دادپەروەری نادا. زیاد لەوەیش، چالاکییەکانی بازرگانی چەندە پێویستیش بن هەر بە نامۆیی بەو بەهایانە دەمێننەوە کە واتەیەک بە ژیان دەبەخشن. شارستانێتییەک لە بنچینەدا لەسەر بازرگانی دامەزرابێ، بەدڵنیاییەوە واتە پاشەکشە پێ دەکا و ئاکامی ئەوەیش داڕووخانە.

لەگەڵ ئەوەیشدا ئەوە جیهانگەرایی نییە کە خۆی لەخۆیدا پێویستە تۆمەتبار و سەرکۆنە بکرێ. بۆیە گرینگە بزاڤی بەرەنگاریکردنی خراپیەکانی جیهانگەرایی تەنیا لە ڕەتکردنەوەیدا قەتیس نەکرێ، بگرە پێویستە جیهانگەراییەکی "جێگرەوە" alter-mondialisation بخرێتە ڕوو. بەڵگەنەویستیشە وەڵامدانەوەی ئەو کێشانەی جیهانگەرایی دروستیان دەکا هەر لەناو خودی جیهانگەراییدایە. لە ڕووی نموونەییەوە، دەشێ ئەمڕۆ جیهانگەرایی هەلێک پێشکێشی مرۆڤایەتی بکا بۆ ئەوەی خۆی ڕێک بخات بەمەبەستی لێک نێزیککردنەوەی مرۆڤ و گەل و نەتەوەکان و خڕکردنەوەیان.

داڕشتنی دەربڕینی ڕەوانبێژانە و بەهێز بۆ ستایشکردنی جیهانگەرایی و نیشاندانی ئەوەی گەشەسەندنی وڵاتە دەوڵەمەندەکان دەبێ گەشەی وڵاتە هەژارەکانیش ئاسان بکا تارادەیەک کارێکی ئاسانە، بەڵام کێشەکە لەوەوە دێ سیاسەتی جیهانگەرایی لەگەڵ ئەو ڕەوانبێژییەی ستایشی دەکا ڕێک نایەتەوە. پێویستە ئەو وەهمەمان پەسند بێ کە گەشبینیی لیبرالی بانگەشەی بۆ دەکا، تا باوەڕ بەوە بکەین نەمانی بەربەستە گومرگیەکان دەتوانێ چارەنووسی هەژاران باش بکا! کۆستەکە لەوەدایە هیچ لەمانە

ڕاست نییە. جگە لە هەموو ئەو گوتارانەی بەرگری لە جیهانگەرایی "خاوەن سیمای مرۆڤانە" دەکەن -کە ئەوە گەلاڵەیەکە کۆدەنگی لەسەر- و ستایشی ئەرێنییە شاراوەکانی دەکەن، ئەوا لەڕاستیدا سیستمی ئابووریی جیهانی، لەقووڵاییدا نادادپەروەر و بێ ویژدان و ستەمکار و لێرەشەوە ناپەسندە.

ئەمڕۆ جووڵەی ئابووریی جیهانگەرایی، ڕێبازی لیبرالیی نوێ ئاراستەی دەکا کە داوای ئازادکردنی بازرگانیی ناودەوڵەتی و سووککردنی ئەو یاسایانەی بەسەریدا سەپاون و تایبەتاندنی تا ئەوپەڕی پلە، دەکا. کۆمپانیا فرە ڕەگەزەکان داوا دەکەن مافیان هەبێ ئاڵوێرە بازرگانی و داراییەکان لە بازاڕی جیهاندا بە کەیفی خۆیان ڕێک بخەن، بۆ ئەوەیش داوای ئازادیی جووڵەی کالا و وەبەرهێنان و سەرمایەکان دەکەن. ئەو ڕێککەوتنە ناودەوڵەتییە جۆرەوجۆرانەی تایبەت بە ئاڵوێری ئازاد کە گرینگترین سەرکردە سیاسییەکان لەسەریان ڕازی بوون، لەڕاستیدا ئامانج لێیان ڕەواییدانە بە سەرمافەکانی گرووپە پیشەسازییەکان -هەر بەڕاستیش دەبنە مایەی ئەو شەرعییەت پێدانە- ئەویش بە ڕێگەپێدانیان بە وەبەرهێنانی ئازاد لەکوێ بیانەوێ، بە بەرهەمهێنانی هەرچی دەیانەوێ و کڕین و فرۆشتن لە هەرکوێ و بە هەر کێ بیانەوێ. هاوگۆیانی سەرکردە ئابوورییەکان هاوولاتییان نین، بگرە خاوەن پشکەکانن، چونکە ئەوانە سەرمایەکانیان وەبەر هێناوە تەنیا بەئامانجی ئەوەی قازانج بکەن و داوای داهاتی وەبەرهێنانەکەیان دەکەن.

کۆمپانیا فرەڕەگەزەکان کە جڵەوی ئابووریی جیهانیان لەدەستدایە لەسەر حیسابی هاوولاتییان و گەلان و حکوومەتەکان، دەستیان بەسەر ناوەندەکانی بڕیار و دەسەلاتدا گرتووە.

جیهانگەرایی لیبرالیی نوێ هەوڵ دەدەن دەسەلاتی ڕێکخەری دەوڵەت- نەتەوەکان لە بواری ئابووریدا لەناو ببا، بەوەیش دیموکراسیی بەخشکەیی ڕۆ دەچێ، چونکە دەسەلاتی سیاسی، لەڕێی پرۆسەی جیهانگەرایی

لیبـرالیی نوێ و خـێراکردنیـەوە، دەسـەڵاتی سـیـاسـیی دەوڵەت-نـەتەوەکان کـەنار دەخـا و هـەوڵ دەدا هەڵی بوەشـێنێـتـەوە و خـۆی لەجـێی دابنیـشێ. هەروەک بازاڕە داراییەکان هەوڵ دەدەن خـۆ بکوتنە ناو کایە سیاسـییـەکە: لیبـرالیـەتی نوێ دەیـەوێ "هـەمـەگیـریی ئابووری" بسـەپێنێ و بەو پێـیـە هەر تاکێک -بەپێی لۆجیکی ئەو- دەبێتە ئامرازێک کە یاسای بازاڕ نرخـەکەی دیاری دەکـا، بـەوەیش تاک کـتـومت دەبێـتـە کـاڵایەک، چونکە سـیـسـتـمی ئابووری گوێ بە دادپەروەری نادا، بگرە تەنیا گوێ بە دەسکەوت دەدا، بەڵام نـابێ داهـاتی ئـابووری بکرێتـــە پێــوەری یـەکـــلاکـــەرەوە بۆ بژارەکـــانی کۆمـەڵگەیەک کـە ژیانی مرۆڤـەکانی لـەسـەر وەسـتـاوە. لەبەرئەوە گـژبەریی ڕاسـتـەقینە لەبەرامـبـەر جووڵەی ئەمڕۆی جیـهـانگەرایی ئەوەیە کـاروباری ئابووری هـەریەک لە کـاروباری سـیاسـی و کۆمـەڵایەتی دەکاتە شـوێنکەوتەی خۆی، چ لەسـەر ئاستی ناوەخۆ بێ یان نیشتمانی یان ناودەوڵەتی.

دەبێ دان بەوەیشدا بنرێ کە سیاسـەتی دەرەوەی دەوڵەتانی پیشەسـازی زیاتر بەرژەوەندییە ئابوورییەکانیان دیاری دەکا تا خواستەکانی هاوخەمیی ناودەوڵـەتی بـەرامــبــەر گــەلانی ناوچەیی، قــوربانیــیــانی ئـەو ڕیژیمـانەی ســووکـایـەتی بە مــافــەکــانی مــرۆڤ دەکـەن. لەو ڕوانگەوە پێـویسـتــە بەجیـهانیکردنی دەوڵەتی یاسا کاری لەپێشینەی هەموو دیموکراتخـوازەکان بێ، کە ناخـۆشبـەختانە ئـەوەی دەگوزەری ئەمـە نییە، چونکە جیـهـانگەرایی لیبرالیی نوێ بەتەواوی ویستی ڕیژیمە تۆتالیتارییەکان لەبەرچاو دەکرێ: بۆ ئەوەی دەوڵەتانی دیموکراسـی بتـوانن گـرێبـەستی بـازرگانی ئـیـمـزا بکەن، دەبینی ئامادەن چاوپۆشی لەو پێشـێلکردنەکانی مـافـەکانی مرۆڤ لەلایەن دەوڵەتانی ترەوە بکەن.

سـەروەریی گەل لەڕووی سیاسـی و هـەروەها لەڕووی ئابوورییەوە پێوەندیی توندوتۆڵیـان بەیـەکـەوە هـەیە: کـاتێ لاوازی ڕوو دەکـاتە یەکـێکیـان ئەوی تریشـیـان مـەترسـیی هەرەسـهێنانی ڕاسـتەقینەی دەکەوێتە سـەر. بەمـەیش

ئەنجامی حەتمیی جیهانگەرایی لیبرالیی نوێ بەرتەسککردنەوەی سەربەخۆیی چەندان وڵاتە لە سەروکاریکردنی ئابوورییەکەیاندا، بەشێوەیەک ئەو وڵاتانە بەتایبەت دەکەونە ژێر باری شوێنکەوتەییەکی خۆراکی بە لەدەستدانی دەسەڵاتیان بەسەر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییان. ئەوەی مێشکی وەبەرهێنەکانی سەرقاڵ کردووە هەڵوەشاندنەوەی زۆرترین کۆت و بەندە لەسەر یاساکانی کار، ئەوەیش زیانی گەورە بە سیاسەتەکانی دەستەبەری کۆمەلایەتی دەگەیەنێ چ لە وڵاتانی هەژار و چ لە وڵاتانی دەوڵەمەند. زیاد لەمەیش کاتێ چالاکییە ئابوورییەکان لە هەر یاسابەندییەک قوتار دەبن، ئەوا زیان بە ژینگە دەگەیەنن: ئاو و خاک و دارستان و هەموو سەرچاوە سرووشتیەکان بەکار دێنن و دەقۆزنەوە بەبێ هیچ گوێدانێک بە ڕێزگرتنی هاوسەنگییە سرووشتیەکان.

یەکێک لە سەرکێشییەکانی جیهانگەرایی دامەزراندنی دەسەڵاتێکی سیاسیی ڕێکخەرە کە بتوانێ دەرفەت بۆ دابەشکردنێکی دادپەروەرانەی دەسکەوتەکانی ئابووریی جیهانی لەناو وڵاتە دەوڵەمەند و هەژارەکاندا برەخسێنێ، بگرە تەنانەت لەناو دەوڵەمەند و هەژارەکانی ناو هەر وڵاتێکیش. بەڵام ئەوە زیاتر قسەیەکی بریق و باقە، چونکە ئەوەی گرینگە ڕێکخستنێکی بەرچاوی ئەو دابەشکردنەیە، لێرەدا پێویستە هاووڵاتییان دەسەڵاتی خۆیان بەکار بێنن تا، لەڕێی بەرەنگاریکردنی جۆرەوجۆری مەدەنییەوە، بەئاشکرا بە سەرکردە سیاسییەکان ڕابگەیەنن کە عەزمیان جەزمە شان بەشان کار بکەن تا ڕێ لەوە بگرن هەندێکیان هەموو سوودەکانی جیهانگەرایی بۆ خۆیان ببەن، بەڵکو بەشێوەیەکی دادپەروەرانە بۆ کەڵکی گشتی دابەش بکرێ.

بۆ ڕێکخستنی ئەو بەرەنگارییە هەڵبژاردنی ئامرازەکان بەپلەی دووەم دێ، بەڵام لاوەکی نییە. دەبێ لەناو توندوتیژی و ناتوندوتیژیدا یەکێک بێتە هەڵبژاردن، چونکە شتێکی ناواقیعییە گومان ببرێ مادەم ئامانجەکان

بەڕوونی دیاریکراون دەکرێ هاوڕێکییان لەناواندا بکرێ. لەڕاستیدا ئەوانەی بەپێویستی دەزانن پەنا بۆ توندوتیژی ببرێ ئەخلاق و وریایی سیاسییان لاوازە، چونکە پەنابردن بۆ توندوتیژی جگە لە درێوکردنی کۆی بزاڤەکە لای ڕای گشتی -کە پێویستە قایلی بکەین پاڵپشتمان بێ- هیچی لێ ناکەوێتەوە. دەسەڵاتدارانیش کات بەفیڕۆ نادەن لە قۆستنەوەی ئەو توندوتیژییە وەک پاساو بۆ پشتگوێخستنی داواکارییەکان.

جگە لەمەیش هاووڵاتییان، بەپشت بەستن بەو دەسەڵاتەی هەیانە وەک بەکاربەری کاڵاکان، دەتوانن ئەخلاق ئاوێزانی ئابووری بکەن، بەوەیش گەشەکردنێکی بەردەوام و هاوئاهەنگ ئاسان بکەن، بەوەی پێشوەخت شوێنی کڕینی شتومەکی خۆیان دیاری بکەن و بڕیار بدەن پاڵپشتی لەم کۆمپانیایە بکەن و بایکۆتی ئەوی تر بکەن (هەروەک پێویستە جیاوازیکردنەکە ئەرێنی بێ نەک نەرێنی، بۆ ئەوەی پەسنی ئەو بەرهەمانە بکەن کە لە ڕووی ئەخلاقییەوە ساخ و دروستن)، بەوەیش دەشێ بەجیهانیکردنی بەرەنگاریکردنەکانی هاووڵاتییان، ئومێدی ئەوە ببوژێنێتەوە کە سەرلەنوێ واتەیەک بە داهاتووی دنیا ببەخشێ.

کارایی

بۆ ئەوەی ئەو ئامرازانەی لە کارێکی تایبەتدا بەکار دێن ئەو ئامانجە بێننە دی کە کاری بۆ دەکرێ، تەنیا ئەوە بەس نییە ئەو ئامرازانە ناتوندوتیژانە بن، بگرە پێویستە کاریگەریش بن. بەڵام ئاخۆ کارایی خۆی چییە و "کاریگەر" لە کاراییدا چییە؟ ئەگەر کارایی پێوەری بەهای کارکردن بێ، ئەی پێوەری کارایی چییە؟ چەندان سەدەیە ئێمە کاتێ پێویست بێ لەناو مێژوودا کار بکەین، وا دەقمان گرتووە کە کاریگەربوون بەتایبەت بە بەرهەمی توندوتیژی بزانین. بابەتەکە گەیشتووەتە ڕادەیەک -لە هۆشیارییەکی فرە تا کەمەوە- کە هێزی کاریگەربوون و کاریگەریی

توندوتیـــژی بەیەک بزانین. لەگـەڵ ئەوەیشـــدا توندوتیـــژی چەندان جـار دەستـەپاچەیی خۆی دەرخستووە لە دۆزینەوەی چارەسـەرێکی مرۆییانە بۆ کێشـەکانی مرۆڤایەتی. زیاد لەوەیش، ئەزموونی چەندان ململانە کاریگەریی ستـراتیجیـەتی کاری ناتوندوتیـژانەی دەرخستـووە لە ڕەخسـاندنی بوار بۆ مـرۆڤ و گـەلان بۆ گـێڕانەوەی کـەرامـەت و ئـازادییـان. بەدڵنیـاییـیـەوە ئەو کـاریگەییـە بـەردەوام مـەرجـدار و نامـسـۆگـەر و سنووردار و ڕێژەییـیـە و شکستیش هـەردەم لەڕێدایە، بەڵام کاری نـاتوندوتیژانە یارمەتیی مرۆڤ دەدا هـەڵوێسـتێکی بەهێـز و بەرپرسـانە لەبـەرامـبـەر توندوتیـژیی مـرۆڤـەکـانی تر بگرێتە بەر.

ڕەنگە ئـەوەی بەناوی واقـیـعـیـوونەوە لافی ئەو لێ دەدا "کـارایی" پێـوەری یەکلاکەرەوەی بەهـای کـارەکـانی مـرۆڤە، جـۆرێک بێ لـە تێکوپێکدانی خـودی بنەواکـانی ئەخـلاق، چـونکە لە لێژگـاییـەکی لەو جـۆرەدا، هـەر هێندە وا بێتـە پێش چاو کە توندوتیـژی تاکە ئامـرازە بتـوانێ کـاریگەریی کارەکە مسـۆگـەر بکـا، هەر زوو دۆخــەکــە وا زوو تێک دەچێ کــە جــەخت لـە شــەرعـیــیــەتی ئەخـلاقـیی توندوتیـژی بکا. ئـایدیۆلۆجیـاکـان بەنـاوی -گـوایە- "واقـیـعـیـەتی سـیـاسی" جـەخت لەوە دەکـەن بۆ کـارکـردن لە مـێژوودا تـەنیـا توندوتیـژی کـاریگەرە. لەگـەڵ ئەوەیشـدا ئەزمـوون دەری دەخـا کـە ئەگـەر بکرێ مـرۆڤ بەدوای بـەدەسـتــهـێنانی کـاریگەریدا بەهـەر نرخـێک بێ، خـۆ لـە هەمــوو ئەخــلاقــێک نەبـان بکـا، ئـەوا ئەگــەری ڕوودانـی هـەمــوو لادانێک دەکــرێ: ئایدیۆلۆجیـاکـانی کـاریگەری، بەردەوام و لە هـەمـوو جێیـەک، پاسـاویان بە هـەموو شێوەکانی هـەڵەشـەیی داوە. عەوداڵبوون بەدوای کاریگەربووندا بەهـەر نرخـێک بێ، بەتەواوی پشت لە واقـیـعـیـەت دەکـا، چونکە ئەو کـاتە کـارەکـە دەبێــتــە دیلی لۆجـیـکێکی کـوشـندە و دەســتــەپاچە لەئاست دۆزینەوەی چارەسـەرێکی سیاسییانە بۆ کێشـەکان.

بۆ قەناعـەتکردن بە خەڵک تا واز لە توندوتیژی بێنن، ئەوە بەس نییە کە وا

نیــشــان بدرێ ڕەنگە ناتوندوتیــژی کــاریگەر بێ، چونکە زۆربەی جــار توندوتیـژی هـەر لەبەر خـۆی دێتـە هەڵبـژاردن نـەک لەبەرئەوەی ئامـرازێکی کـاریگەرە. ئەوەی لە تـوندوتیـژیدا جـێی سـەرسـامـیی خـەڵکە توندوتیـژی خـۆیەتی، چونکـە توندوتیـژی دەسـەڵاتێکی ترسناکـی هەڵفـریواندنی بەسـەر تاکـدا هـەیە، نەخـاسـمـە کـاتێ توندوتیـژییـەکـە بەکـۆمـەڵ بێ و مـەبەست خـزمـەتکردن بێ بە پرسـێکی ڕەوا. بـۆیە دەگمـەن نیـیـە خـەڵک توندوتیـژی هەڵبـژێرن نەک لەبەرئەوەی کـاریگەرە، بـگرە وێڕای ناکـاریگەربوونـیشی هـەر هـەڵی ببژێرن.

بەبێـهـوودە نموونە خـڕ دەکەینەوە لەسـەر کـاریگەریی کـاری ناتوندوتیـژانە، چونکە ئـەوە بەس نییـە بۆ ڕوونکردنەوەی ڕاسـتیی نـاتوندوتیـژ- چـونکە ئەو ڕاسـتـییـە لە پایـەیەکی تردایە. بۆ ئەوەی وا لە مـرۆڤ بکرێ توندوتیـژ نەبن، پێـویسـتـە لەسـەریان بڕیار بدەن ناتوندوتیـژی هـەڵبـژێرن- ئەم هەڵبـژاردنە وجودییەیش جـەوهـەرێکی ڕۆحی هـەیە. هـەروەک پێویستە لـەسـەریان لەهـەمان کـاتدا ئـایدیـۆلـۆجیـای توندوتیـژی لـەبەریەک هـەڵوەشـێنن، کـە چەکـدارکـردنی هـەست و ویست و ئەقڵیان پشتئەستوور دەکا.

هـەر کــارێک "جـمـوجـووڵ"ێکی نوێ لـە چوارچێـوەی تـۆڕێک لە پێـوەندیی مـرۆڤانەدا دەست پێ دەکا. کـاریگەریی کارێکی دیـاریکراو تەنیا کـردەوەیەک قـۆرخـی ناکـا، بگرە لە چواردەورە مـرۆییـیـەکـەدا کـە دەسـتـی تێ وەردەدا بڵاو دەبێـتـەوە و پەرچیش دەبێـتـەوە بەڕوویدا. هـەر کـردارێک چـەندان کـاردانەوە لەسـەر کـەسـانی تـر دەورووژێنـێ و کـارلێکێکی زنجیـرەیی دەخـاتـە گـەڕ. ئەو جموجووڵە زۆر جار لە جڵەوی دەست پێکارەکەی دەردەچێ. ئاکامەکانی کار و ئاکامەکانی ئاکامەکان هەیە، هەروەها ئاکامەکانی ئاکامەکانی ئاکەمەکان و بەم شـێـوەیە دەڕوا تا بێکۆتا... زۆر ئاسـتـەمـە بکەر بتـوانێ پێـشـبـینیی ئاکامی کارەکەی بکا، چونکە لەڕاستیدا پێشوەخت کاریگەریی ڕەفتارەکەی نازانێ. ئەو کـاریگەرییـە تەنیا لەو ئەنجامـەدا کورت نابێتـەوە کە ڕاسـتـەوخـۆ

بەدەستی دێنێ، چونکە لە مەودای دووردا نەبێ ناتوانرێ مەزەندەی ئەو کاریگەرییە بکرێ. هەر کارێک کاریگەرییەکی "درم"ی هەیە کە لەگەڵ کاتدا پێچەوانە دەبێتەوە. دڵەخورپەیش لەبارەی ئەنجامەکانی کارەکە، بکەرەکە ناچار دەکا بەردەوام لەئاست توندوتیژیدا بەوریایی مامەڵە بکا. ئەو جموجووڵەی کاری توندوتیژی دروستی دەکا زۆر سەرکێشی دەکا، بەوەی کە دەبێتە مایەی یەکسان لەلایەن ئەوانی ترەوە و بەوەیش ئاسەواری وێرانکەری توندوتیژی لە گێژاوێکی بێکوتادا درێژ دەکاتەوە. یەقینی تەواومان هەن ئامرازەکانی توندوتیژی دوورن لە دادپەروەری، لەکاتێکدا گەورەترین گومانمان هەیە لە نێزیککردنەوەمان لەو ئامانجە دادپەروەرانەیەی کە هانمان دەدا بۆ بەدیهێنانیان ئەو ئامرازانە بگرینەبەر. پێشبینی نەکرانی ئاکامەکانی کارێکە لە بەرژەوەندیی ناتوندوتیژیدایە.

لەوانەیە هەڵەیەکی مەنهەجی بێ بەپێی ئەو پێوەرانەی کاریگەریی توندوتیژییان پێ مەزەندە دەکەین، بڕیار لەبارەی کاریگەریی ناتوندوتیژیش بدەین. پێویستە خۆ بەتەواوی لە چەمکی ڕووت ئامرازییانە و ڕووت ئامێری و تەکنیکییانە و بەکورتی چەمکە مادییەکەی "کاریگەری" دابڕین. حوکمدان لەبارەی کاریگەریی کارێک پێویستە بەپێی ڕادەی کارتێ کردنی بێ لەسەر پێوەندیی ویژدانەکان نەک تەنیا بەپێی کارتێ کردنی لە پێوەندیی هێزەکان. پێوەرێکی جەوهەری هەیە بۆ کارایی کارێکی دیاریکراو، ئەویش ڕادەی کەڵک و زیانیەتی بۆ ویژدانەکانی تر. پێویستە چاوەڕوانی ئەوە بکەین کردارەکانمان کار لە جموجووڵی ویژدانی ئەوانی تریش بکا. دڵنیابوون لەوەی دژبەرەکەمان پێش ئەوەی دوژمن بێ مرۆڤێکە، لە جەرگەی بژارەی ناتوندوتیژیدایە. ئەرکی ڕێزگرتنی مرۆڤبوونی دژبەریش دەخوازێ ویژدانی بریندار نەکرێ و زەبوون نەکرێ، بگرە زیاد لەوە، دەخوازێ ویژدانی بێدار بکرێتەوە.

لەوانەیە کاری ناتوندوتیژانە لە ڕێنیشاندان یان ناچارکردنی دژبەردا

شکست بێنێ، لەوکاتەدا دەبێ لەو سات و هەلومەرجەدا دان بە کاریگەرنەبوونیدا بنرێ، بەڵام شکستی کاری ناتوندوتیژانە لە مەودای کورتدا واتەکەی لێ ناسەنێتەوە. بەهای ناتوندوتیژی لە جەوهەردا ئەو بەهایەیە کە لە ڕوانگەی خواستی ئەخلاقییەوە پێی دەدرێ، بەهاکەی لە خۆیدایە نەک لە کاریگەرییە هەنوکەییەکەیدا، چونکە ئەو تۆو بۆ داهاتوو دەچێنێ. ئەگەر ئامانجی مرۆڤیش ئەوە بێ واتەیەک بە بوون و مێژووی خۆی بدا، ئەوا کاری کاریگەر ئەو کارەیە دەرفەتی بەدیهێنانی ئەو واتەیەی بۆ دەڕەخسێنێ. کاریگەریی یەکەمی ناتوندوتیژی ئەوەیە واتەیەک بە کاری مرۆڤ بدرێ.

بەڵام ناتوندوتیژی هەروەک دژە توندوتیژی لەتوانیدا نییە هەموو خراپەیەک، "خراپە هەمووی" لەڕیشە بێنێ. ئەوە خەیاڵپڵاوییە چاوەڕوان بکەین ناتوندوتیژی مەرگەساتی مردنی حەتمیی مرۆڤ بسڕێتەوە. لە هەموو هەڵوێستێکی کێشەئامێزدا "بەشێک" لە توندوتیژی هەیە کە لە توانی ناتوندوتیژیدا نییە چارەسەری بکا. بەڵام کاتێ ناتوندوتیژی دەگاتە سنوورەکانی، ئایدیۆلۆجیاکانی توندوتیژی هەڵەیەکی گەورە دەکەن کە پۆز بە سەرکەوتنەوەوە لێ دەدەن و جەخت لەوە دەکەن چارە هەر لای ئەوانە! چونکە لەکاتێکدا ناتوندوتیژی نەیتوانیبێ خراپە لەناو ببا، ئەوە دژە توندوتیژیش لەو ڕووەوە بەختی باشتر نابێ بۆ سەرکەوتن. کاریگەرنەبوونی ناتوندوتیژی بەڵگە نییە لەسەر کاریگەریی توندوتیژی. بەڵام کاتێ وا دێتە پێش چاو کە هەموو بەرەنگارییەکی ناتوندوتیژانە بە شکست کۆتای دێ، ئەگەر وا دیار بوو پەنابردنی سنووردار بۆ ئامرازە توندوتیژەکان بۆ دوورخستنەوەی کۆمەڵێ چەکدار کە هەڕەشە لە خەڵکی تر دەکەن کاریگەرە، ئەوا دەشێ بەکارهێنانی ئەو ئامرازانە -وەک سووکترینی دوو خراپە- پێویست بکا.

* زەرورەت
* ئامرازەکان

قسەخۆشی

وشەی قسەخۆشی یاخۆ خۆش مەشرەبی humour لە فڕەنسیدا لە "خولْک" یان "میزاج" humeur ـەوە هاتووە و بنچینەکەی وشەی humorی لاتینییە کە ئاماژەیە بۆ توخمێکی شل. کەواتە "خولْک" یان "میزاج" یەکەم جار ئاماژە بووە بۆ شلەیەکی ئەندامی لە شلەکانی جەستەی مرۆڤ، ئەنجا وای لێ هات ئاماژە بێ بۆ خولْک، چونکە خەڵک لە کۆندا خولْک (میزاج)ی مرۆڤیان دەدایە پاڵ تێکەڵکردنی ئەو "تێکەڵ" یان "خولْک"انە (کە سەرەکییەکانیان چوارن: خوێن و زەرداو و ڕەشاو و بەڵغەم). لەوێشەوە خولْک دوو بەکارهێنانی هەبوو: جارێکیان ئاماژەیە بۆ "حەزکردن لە شۆخیکردن و گاڵتەوگەپ" (خولْکی باش) و جارێکیش بۆ "حەزکردن لە بێزاری و تووڕەبوون" (خولْکی خراپ). وشەی humourی ئینگلیزی واتەی یەکەمی ئەم دووانەی لە زمانی فڕەنسی وەرگرتووە، دواتریش گەڕاوەتەوە و بەو واتەیەوە چووەتەوە ناو زمانی فڕەنسیش.

دانایی گەلان دەڵێ "واباشە بۆمان لەکاتی کۆست و بەڵادا پێ بکەنین تا ئەوەی بگرین"، ئەم قسەیش ڕاستە. گرتنەبەری هەڵوێستی قسەخۆشی بەرامبەر ڕووداوەکان واتەی ئەوەیە خۆی لە هەڵوێستێکدا ببینێتەوە کە هەموو شتێک تێیدا ئامادەیە بۆ تووڕەبوون، ئەویش ڕێرەوی سرووشتیی شتەکان پێچەوانە بکاتەوە بەوەی بڕیار بدا پەنا بۆ شۆخیکردن (سوعبەتکردن) ببا، چونکە شۆخیکردن ڕێگەیەکە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی کۆستەکانی ژیان، ڕێگەیەکە بۆ بەرگری لەخۆ کردن دژ بە ناخۆشی، بەوەیش قسەخۆشی بەدرۆخستنەوەی واقیعە و بەوەیش دەبێتە ورەبەرزییەک.

لەبەردەم بارودۆخەکاندا واچاوەڕوان دەکرێ مرۆڤی خۆش مەشرەب خولْکی خراپ بێ، بەڵام ئەو بڕیار دەدا خولْکی باش بێ، چونکە لە

ڕووبەڕووبوونەوەی سەختیەکانی ژیاندا مکوڕ دەبێ لەسەر ئەوەی ڕەشبین نەبێ و بەسەر خوێنی ڕەشیدا زاڵ نەبێ، بەپێچەوانەوە پارێزگاری لە خوێنساردیی خۆی (ورەبەرزی) بکا و بەڵغەمەکەی (هێمنییەکەی) لەدەست نەدا و بە دامەزراوی بەرگەی پێشهاتەکانی ڕۆژگار بگرێ.

قسەخۆشی سەیرکردنی بەخەندەیە بۆ خود و ئەوانی تر و دنیا. هەر بۆیە لە ڕووی مەجازەوە نییە کە بە مرۆڤی ڕووخۆش دەگوترێ "ڕۆحانی" spiritual چونکە قسەخۆشی فەزیڵەتە. سەرکۆنەکردنی کەسێک لەسەر ئەوەی هەستی گاڵتەچێتی نییە بەباشی ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە ڕووتاڵی ناتەواوییە.

دەم بەخەندەیی لەکاتێکدا یارمەتیی مرۆڤ دەدا تا پەستی و ترس و ڕق و تووڕەیی لەخۆی دوور بخاتەوە، توانی ئەوەیشی دەداتێ خۆی لە کینە و توندوتیژی بپارێزێ. جگە لەوەیش زمان شیرینی توانێکی گەورەی هەیە بۆ کارتێ کردن و قایلکردن، چونکە بینەر یان بیسەر کە بابای قسەخۆش دەبینێ و گوێی لێدەگرێ هەست دەکا ئامادەیی تێدایە بۆ شوێنکەوتنی و بە خۆشحاڵیەوە بەدەم بانگەوازەکەیەوە بچێ، تا ئەویش لەو ڕۆح سووکییەی بەهرەمەند بێ.

هەروەها مرۆڤ دەتوانێ نەک تەنیا لەسەر خۆی، بگرە لەسەر کەسانیتریش قسەی خۆش بکا، ئەگەر قسەخۆشی سۆز و نەرمی بێ، ئەوا کەسانی تریش دەتوانن بەخۆیان پێ بکەنن. بەڵام ئەگەر بوو بە گاڵتەپێکردن، ئەوا مەترسی ئەوە هەیە بەهیچ شێوەیەک پێنەکەنن، لەو بارەیشدا لەوانەیە قسەخۆشییەکە خوار ببێتەوە و بگۆڕێ بۆ گاڵتەپێکردن و ئەو کەسە بریندار بکا کە ڕەخنەی لێدەگیرێ، بگرە ببێتە سووکایەتی پێکردن و بەدکاری، کە ئەوانەیش توندوتیژین.

زۆر گونجاوە لەکاتی خۆپیشاندانە میللییە ناتوندتیژانەکاندا مرۆڤ بەپەنابردن بۆ هێزی قسەخۆشی، خۆی دەربخا، چونکە قسەخۆشی خۆی لەخۆیدا هێزێکی بەرەنگاری و گژبەریکردنی دژبەرە کە دەشێ هەست بکا

لەپڕ بەسەریدا دراوە، چونکە قسەخۆشی دێ و گرینگترین بەڵگەکانی لەناو دەبا. قسەخۆشی دەتوانێ مرۆڤ چەک بکا، کە ئەوەیش "چەک"ێکە گاڵتەی پێ ناکرێ، لەو ڕووەوە کە سووکایەتیەکی ڕیشەییە بە هێزی دەسەڵاتداران.

جگە لەوەیش، دەکرێ قسەخۆشی ببێتە کارتێکی براوەی گرینگ لە شەڕی ڕای گشتیدا، چونکە دەشێ کاردانەوەیەکی خۆشی و هاوسۆزی لەگەڵ ئەوانەی کار دەکەن لای گەل دروست بکا، بەردەوام گرینگیشە سۆزی ئەوانەی پێدەکەن بەدەست بێ. بەهێنانە پێکەنین بەدەستهێنانی پاڵپشتییان ئاسانتر دەبێ. دەربڕینی وشەیەک کە زەردەخەنەیەک لە ڕووی بەرامبەردا دروست بکا، لەوانەیە زۆر کاریگەرتر بێ لە گفتوگۆ و مشتومڕێکی دوور و درێژ کە پێویستی بە بیرکردنەوەی زۆرە. بەڵام لێرەشدا پێویستە خۆ لە گاڵتەپێکردن لابدەین کە دەبێتە سووکایەتیکردن بە دژبەر.

* قسە

ئاژاوەگەرایی

ڕێبازی ئاژاوەگەری anarchismeی سیاسی بەناوی ئازادیی تاکەوە سەرکۆنەی ئەو سیستمە کۆمەڵایەتییەی دەوڵەت دەیسەپێنێ، دەکا و بەگژیدا دەچێتەوە. ئەو ڕێبازە هەموو ئەو پاساوانە ڕەت دەکاتەوە کە دەوڵەت پەنای بۆ دەبا بۆ سەلماندنی ڕەوایی ئەو توندوتیژییەی بۆ ناچارکردنی هاووڵاتییان بۆ ملکەچکردن بۆ یاساکانی دەوڵەت ئەنجامی دەدا و تانەیان لێ دەدا.

ناتوندوتیژی لەگەڵ ڕێبازی ئاژاوەگەریدا ناتەبایە و ڕەخنەگرتنی لە دەوڵەت بەئەندازەی ڕادەی پەنابردنیەتی بۆ توندوتیژی وەک ئامرازی جۆرایەتیی خۆی بۆ دەستوەردان، ئەمە ئەگەر تاکە ئامرازییش نەبێ کە دەوڵەت بۆ جێگیرکردنی سیستمی کۆمەڵایەتی، یان گێڕانەوەی بۆ دۆخی ئاسایی خۆی پەنای بۆ دەبا. زۆر جار دەوڵەت لەو ڕووەوەی پێی وایە بەکارهێنانی توندوتیژیی ڕەوا مافی تایبەتی ئەوە، دەگاتە ئاستێک لۆجیکی

خۆی دەسەپێنێ و ڕازی نییە گوێ لەو هۆیانە بگرێ کە وا لە هاوولاتییان دەکەن بەرەنگاریی دەسەلاتە هەمەگیرەکەی بکەن، بەمەیش -مێژوویش دەریدەخا ئەمە تەنیا گریمانەیەکی ڕووت نییە- دەولەت لەسەر حسابی هاوولاتییان دیموکراسی زەوت دەکا.

بەلام ئاژاوەگەری لە زۆربەی حالەتەکاندا هەر وەک دیلی بیرۆکەی ڕەتکردنەوەی دەولەت ماوەتەوە وەک چۆن ڕێبازی ئاشتیگەرایی وەک دیلی ڕەتکردنەوەی سوپا ماوەتەوە، لەکاتێکدا دەولەت و سوپا "دوو وەحشی دڕندەن" و گوێ بە بلمەبلمی ئاژاوەگەرا و ئاشتیگەراکان نادەن کە سوێند دەخۆن ئەو دووانە لەبەین ببەن. بەم شێوەیە لە دەرەنجامدا ئەمانە و ئەوانە هەموویان بەهۆی ئەوەی جێگرەوەیەکی جێمتمانەیان پێشکێش نەکردووە، دەستەپاچەن لەئاست گۆڕینی ڕێڕەوی مێژووی کۆمەلگەکان و ڕزگارکردنیان لە دەستی توندوتیژی.

دەریش کەوتووە بێکەلکیی ئەو یاخیبوونەی لە ڕێبازی ئاژاوەگەراییەوە سەرچاوە دەگرێ، زۆربەی جار ڕاستەوانە دەگونجێ لەگەل خ دەربڕینی لەڕێی توندوتیژییەوە. ئاژاوەگەری بەو کردارەیشی، بە خۆبەندکردنی لە چوارچێوەی دژیەکییەکی بێ چارەسەردا دەسەلات و کاریگەیی خۆی کەم دەکاتەوە، چونکە ناتوانین توندوتیژیی دەولەت بەباشی دزێو بکەین لەکاتێکدا ڕێگە بەخۆمان بدەین پەنا بۆ توندوتیژی ببەین. توندوتیژیی ئاژاوەگەرا لە ئاکامدا توندوتیژیی دەولەت بەهێزتر دەکا و هانی پەنابردن بۆ سەرکوتینەوە دەدا. سەرەنجام ئەوە ئامرازەکانی ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانەیە کە لەگەل ئەو ئامانجەی ئاژاوەگەری هەولی بۆ دەدا، دەگونجێ.

فەلسەفەی ناتوندوتیژیی سیاسی بەرهەلستیی خەیالگەرایی و ناواقیعیبوونی ئاژاوەگەرایی دەکا، کە بوونەتە مایەی ئەوەی گوێ بە بەربەستەکانی واقیع نەدا و ببنە ڕێگر لەبەردەم خستنەڕووی جێگرەوەی

بنیاتنەردا. لە هەمان کاتدا ناتوندوتیژی خۆی لەوە نابوێرێ کە لەسەریەتی پرۆژیەکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی تۆکمە پێشکێش بکا، چونکە پێویستە ئەم گژبەرییە قبووڵ بکا، ئەویش بە سەلماندنی ئەوەی بنەوا و ڕێگەکانی یارمەتیی بەڕێوەبردنێکی ئەرێنییانەی کێشەکان و چارەسەرکردنیان بەشێوەیەکی دروست دەکا. تەنیا بەم نرخە دەتوانین کۆمەڵگە لەدەست توندوتیژی دەربێنین.

خەیاڵگەرایی (میسالیەت)ی کۆمەڵگەی ناتوندوتیژ بەتەواوی لەگەڵ ئامانجەکانی ئاژاوەگەراییدا جووتە، چونکە سیستمی کۆمەڵایەتی بە توندوتیژی زۆردارانەی دەوڵەت مسۆگەر نابێ، بەڵکو بە سەربەخۆیی هاووڵاتییان کە ڕەفتاریان شانبەشانی ئەرکەکانی ناتوندوتیژی دەڕوا، دێتە دی. بەڵام فەلسەفەی ناتوندوتیژیی سیاسی پێشوەخت گریمانەی هەڵوەشاندنەوەی کێشەکان ناکا، بگرە باوەڕی بە جڵەوکردنیانە بە ڕێگەیلی ناتوندوتیژانە. ئەو داوای هەڵوەشاندنەوەی هیچ دەسەڵاتێکی سیاسی ناکا، بگرە ئاسانکاری دەکا بۆ سەروکارێکردنی دەسەڵاتێکی کرداری بەبێ پەنابردن بۆ ئامرازەکانی ناچارکردن، وەک کە باوە.

بەدڵنیاییەوە شتەکە تەنیا نموونەیەکە، بەڵام پێویستە هەموو شتێک بخرێتە واری جێبەجێکردنەوە تا لەو نموونەیە نێزیک بینەوە، چونکە مادەم ئایدیۆلۆجیای توندوتیژی بەسەر کولتووری کۆمەڵگەیەکدا زاڵ بێ، ئەوا ئەم کۆمەڵگەیە تەنیا لۆجیکی توندوتیژی هەڵی دەسووڕێنێ. جا بۆ ئەوەی کۆمەڵگە بەپێی دینامیەتی ناتوندوتیژی حوکمڕانی بکرێ، پێویستە کولتوورەکەی بە فەلسەفەی ناتوندوتیژی ئاو بدرێ. کەواتە ئەو بازدانەی بەئامانجی دەست پێکردنی پرۆسەی پووکانەوەی دەوڵەت* خۆی بەسەر کۆمەڵگەدا دەسەپێنێ، تەنیا بە پەڕینەوە لە کولتووری توندوتیژییەوە بۆ کولتووری ناتوندوتیژی دێتە دی.

* دەوڵەت

* دەسەڵات
* هێز
* کاری ڕاستەوخۆ

فەلسەفە

فەیلەسووف philo-sophe (کە لە هەردوو وشەی یۆنانی فیلۆ philo بەواتەی "دۆستایەتی" یان "خۆشەویستی" + سۆفیا –sophia بەواتەی دانایی "حیکمەت" هاتووە) ئەو مرۆڤەیە حیکمەتی خۆش دەوێ بۆ گەڕان بەدوای ڕاستیی ژیان و واتەی بوون و ئەقڵی جیهاندا. فێر بووە کەس مافی ئەوەی نییە خۆی بە خاوەنی حیکمەت دابنێ، لێکۆڵینەوە و گەڕانیشی کۆتای نییە.

ئامانجی مرۆڤی فەیلەسووف –واتە هەر مرۆڤێک بەدوای واتەدا بگەڕێ– لە بیرکردنەوەی لە بوون، ئەوەیە بۆی دەربکەوێ دروستکردنی مرۆڤ لە پێوەندیگرتندا نییە لەگەڵ شتە ڕەهاکان –گەردوون، چاکەی ڕەها، خودایی– بەئەندازەی ئەوەی لە پێوەندیگرتندایە لەگەڵ مرۆڤەکەی تر. چییەتی کۆتای مرۆڤ لە "بوونیدا نییە لە جیهاندا" etre-au-monde، بگرە "بوونیەتی لەوانی تردا" etre-aux-autress. فەلسەفە ڕوونی دەکاتەوە مرۆڤ لەڕێی پێوەندی بە مرۆڤەکەی ترەوە دەتوانێ بەرەو بڵندبوونەوە trancedance هەنگاو بنێ. لێرەوە لە تێڕوانینی فەیلەسووفدا توندوتیژی کە پێوەندیی ئەو لەگەڵ مرۆڤەکەی تر بەشێوەیەکی ڕیشەیی تێک دەدا، دەربڕینێکی بنچینەیی خراپە و بێبەختییە. فەیلەسووف لە توندوتیژی دەترسێ: نەک ئەو توندوتیژییەی خۆی دەیچێژێ، بگرە ئەو توندوتیژیەیش کە ڕەنگە خۆی ئەنجامی بدا. فەیلەسووف لە ڕامانی خۆیدا لە فەنابوونی مرۆڤ، دەگاتە ئەو هزرەی کە سەمەرەی ڕاستەقینەی بوون لەوەدا نییە مرۆڤ بوونەوەرێکی دوابڕاوە، بگرە لە ئەگەری بوونی مرۆڤدایە بە بکوژ. ئەو دەیەوێ لەگەڵ مردن ببێتە ئاشنا، بەڵام کوشتن ڕەت دەکاتەوە. دانایی لەوەدایە زیاتر لە کوشتن بترسی تا مردن.

ناتوندوتیـژی تەنیا فـەلسـەفـەیەکی (مـومکین) نییـە، هـەروەک ئـەگـەرێک لە ئەگەرەکانی فـەلسـەفە نییـە، بگرە ئەو سـەرەتایەیە کە کایەی بیرکردنەوەی فەلسـەفی پەیکەربەند دەکا. هیچ فەلسـەفەیەک ناتوانێ سـەر بە حیکمـەت بێ ئـەگــەر دان بەوەدا نـەنێ کــە ئەرکی ناتـونـدوتیــژی دەربـڕێکی بـنبــڕە بـۆ مـرۆڤـایەتیی مـرۆڤ و یەکێکە لە پێکهێنەرە مـرۆییـیەکانی ناو ناخـی مـرۆڤ. گوێ نەدان بەم ئەرکە، یان لەوە خراپتر، ڕەتکرنەوەی، واتەی دەستبەردانە لە بیــرکــردنەوە لـە کــارکــردنی مــرۆڤ و بـەرەڵاکــردنیــەتی تا لـە قــوڕاوی دڵەڕاوکــێکانی مــێــژوودا بگەوزێ، واتە حــوکــمــدان لەســەر فـیکر بە خـەیاڵگەراییـەکی دەسـتـەپاچە یاخـۆ بە واقـیعـیـەتێکی خـۆسـەپاندن. واتە ڕازیبوون بە لێک جیابوونەوەی بێ گەڕانەوەی نێوان هزر و کار. بەداخـەوە فـەلسـەفـە بەدرێژایی چەندان سـەدە لەبەردەم ئـەو ئایدیۆلۆجیـایەدا شکسـتی هێناوە، کە شکۆ بە ئازایەتیی قارەمانەکان دەدا کە سـەرکێشی بەخۆیان دەکەن و بۆ شەڕکردن دژی هـەموو جـۆر لە دوژمنان و کافران و خـراپکاران پەنا بۆ تـوندوتیـژی دەبـەن. بەوەیش چەندان فـەلسـەفـەی گوناهبـار هـەن کـە پاساو بە کوشتن دەدەن.

گـوێ نەدان بـە ئەرکی ناتـوندوتیـژی واتەی بێـئـومـێـدبوونە لە پێـوەندیی ئەخلاق بـە ڕەفتارەوە، واتە ڕەتکردنەوەی ئەوەی کە مرۆڤ دەکرێ، بە هزر و بە کردار، لە سـتـەمی "زەرورەتی حـەتمی" ڕزگاری ببێ، واتە بە مـرۆڤ ڕەوا نەبینرێ بتـوانێ جووڵەیەکی ئازادانە بکا کە لە حەتمیەتگەرایی ڕزگاری بکا و وای لێ بکا ببێتـە بوونەوەرێکی ژیر. ئـەمەیە ئـەو شتـەی فـەلسـەفـەیەک کـە بنچینەکەی ناتوندتیـژییە لێی ڕادەمێنێ. ئەم بنچینەیە پێشوەخت نەخراوەتە ڕوو، بەڵام خــراوەتـە ڕوو بۆ بیــر لێکردنـەوە، لە بیــر لێکردنەوەیشــیــدا دەردەکەوێ کە جیهانییە.

هـەروەک بیـرکـردنـەوەش لە پێـوەندیی مــرۆڤ بە تـوندوتیــژییــەوە بـەبێ وێناکـردنی ئـەرکی ناتوندوتیـژی و جـەخت لێکردنی، جـۆرێکە لـە وەدەرنانی

ئەقڵ. لەبەرئەوەی توندوتیـژی سـەلبکردنی مـرۆڤـایـەتیی مـرۆڤـە، بژارەی ناتوندوتیژی وەک ڕووداوێکی سەرەکی دەردەکەوێ کە دەروازەی مـەعریفـەی فـەلسـەفی دەکاتەوە. لەبەرامبـەر مـەیلی بـەهێز و بەردەوامدا بۆ توندوتیژی، مـرۆڤ هیچ شـتـێک نازانـێ مـادەم هەسـتکردن بە سـرووشـتـی نامرۆڤـانەی توندوتیـژی لە هزر و هەڵوێسـتـیـدا جـۆش نەدابێ. هـەروەها لەبـەرامـبـەر هەڵفـریواندن بـۆ کوشـتن کە بەردەوام هـەڕەشـە دەکـا، ئەرکی ناتوندوتیـژی ئومێدی واتە و بڵندبوونەوە بە مرۆڤ دەبەخشـێ.

ئەوە کە دەڵێـین بنەوای ناتوندوتیژی بنچینەی فەلسـەفەیە واتەی ئەوە نییە تەنیـا یـەک فـەلسـەفـە بۆ ناتـوندوتیـژی هـەیە، بەڵکو واتەی ئەوەیە بنەوای ناتوندوتیژی لە جەرگەی هەموو فەلسەفـەیەکدا ئامادەیە کە سەر بە حیکمەت بێ. ئـەمــەیش، بە دەربڕینێکی تر، واتەی ئـەوەیە ناتونـدوتیـژی لە دووڕیـانی بەیـەک گـەیشـتـنی هـەمـوو فـەلسـەفـەکـاندا ئامـادەیە. چەندان هـەوڵ بۆ وردبوونەوەی فەلسەفی لە بنەوای ناتوندوتیژی هـەن. هزری فەلسـەفی دەکرێ بەپێی چەندان تیـشکۆ (بۆرە)ی بیـرکـردنـەوە پەرە بسـێنێ: تیـشـکۆی مـەعـریفـەی ڕاسـتـەقینە، تیـشکۆی کـاری دروست، تیـشکۆی ئومـێـدی بەردەست.. ئەمـە جگە لەوەی ئەو فـەیلەسـووفەی لە کـانیـاوی کەلـەپوورێکی ڕۆشنبیـریی ڕۆهەڵاتیی دیاریکراوەوە ئیلهام وەردەگرێ، هەمان لێکدانەوەی فـەیلەسـووفێکی تری نابێ کـە بە کـەلەپووری ڕۆشنبـیـریی ڕۆئاوایی گـۆش کـراوە، لەگـەڵ ئەوەیشـدا لە بابەتە جـەوهـەرییـەکـاندا کـۆک دەبن: هـەمـان حیکمـەت دەڵێن و لەگەڵی دەژین، دیالۆگەکەیان زۆرانبـازی duel نابێ، بگرە هاوئاهەنگییەکی دووسەرە دەبێ dou.

هەر فـەلسـەفـەیەک ڕەوایی لە توندوتیـژی نەسـەنێـتـەوە و ناتونـدوتیـژی هەڵنەبژێرێ ئامانجـەکەی گوم دەکا و خـۆی دەشـێوێنێ، بگرە خـۆی وێران دەکا. سـەیرم پێ دێ هـەندێ فـەیلەسووف وتاری زۆر و زەبەندەیان پڕ دەکەن لە هـزری ورد و نایاب لەبارەی واتەی بوونـی مـرۆڤ بەبێ ئەوەی خـۆیان لە

قەرەی ئەو پرسیارە بەراییە بدەن کە توندوتیژی لە ئەقڵ و ویژدانی دەکا، هەروەها بەبێ دۆزینەوەی ئەو ڕاستییە ڕوونەی کە ئەو توندوتیژییەی دژ بە مرۆڤ ئەنجام دەدرێ، مۆری بێواتایی بە نێوچاوانی مێژووی مرۆڤەوە دەنێ!

توندوتیژی و هەر کردەیەکی تری مرۆڤکرد کە مێژوو پڕ دەکەن لە وێرانە و ئێش و ئازار و کارەسات و مەرگ، بەڕاستی ڕیسوایی ئەم جیهانەن، هەر فەلسەفەیەکیش بەشێوەیەکی ڕیشەیی سەرکۆنەی نەکا و نەیکوتێتەوە، ئەوا سەرەنجام جڵەوی بۆ شل دەکا تا لە مێژوودا بتەقێتەوە، چونکە لانی کەم بەو کارە بەناڕاستەوخۆ دەست لەگەڵ ئەو ئایدیۆلۆجیایانە تێکەڵ دەکا کە بانگەشە بۆ کوشتن دەکەن بۆ بەرگریکردن لە پرسگەلی ڕەوا. ئەو کاتە سەرکێشی دەکا بەوەی دزێو ببێ: باوەڕ بەو پروپاگەندەیە دەکا کە پاسا و بە کوشتن دەدا و بە دارشتنی زمانێکی وتاربێژانە و لەڕێی ساختەکردنی ئەوەی پێی بکرێ لە ڕاستییەکان، بەهانەی قایلکار بۆ خراپترین ڕەفتارەکان پێشکێش دەکا و زەوینە بۆ ڕوودانی قەسابخانەکاریی بێشومار ساز دەکا، کە بەبەردەوامی سەرزەوی بە خوێن سوور دەکەن.

فەلسەفە لاپەڕەی سەردەمێکی نوێ هەڵدەداتەوە بە جەختکردنی ئاشکرای لەسەر بالاّیی فەزیڵەتی ناتوندوتیژی.

* حەقیقەت
* پێوەندی
* ناتوندوتیژی

سەرکردە

ئەزموون دەری دەخا ئەو بزاوانەی بەرەنگاری کە توانیویانە گەلێک یان ڕەوەندێک یان کەمینەیەک بخەنە سەر پێ بەردەوام کەسێک بزوێنەریان بووە کە بە لای هەموو ئەندامانی کۆمەڵەکە، یان لانی کەم زۆرینەیانەوە هێما بووە بۆ نموونەی خەبات و ئومێدی سەرکەوتن. بەداخەوەین بۆ ئەم شتە، چونکە

له ڕوانگەی یەکسانییەوە پێویستە هەر ئافرەت و پیاوێکی ئەو کۆمەڵگە (نەک تەنیا کەسێکی تاکانە و تایبەت) جڵەوی چارەنووسی خۆی بگرێتە دەست و بەبێ ئەوەی پێویست بکا بۆ ئەو مەبەستە بۆ سەرکردەیەک بگەڕێتەوە، بڕیار لە داهاتووی خۆی بدا. بەڵام زۆر وەستان بە دیار ئەم خەونەوە لەوانەیە واتەی ئەوە بگەیەنی گوایە کێشەکان چارەسەر بوون و ئیتر هەوڵی چارەسەرکردنیان نەدرێ، لەبەرئەوەی هێشتا ئەوە ڕاستە کە متمانەی گرووپەکە بە پاکی و ئازایەتیی کەسێک بتوانێ لەگەڵ کارلێک بکا، دەشێ یارمەتیی بدا بە شێوەیەکی تۆکمە و ڕێک و لێبڕاوانە کار بکا، کە بەبێ ئەو کەسە ناتوانێ ئەو کارانە بکا.

هەر هێندەی سەرکردەکە متمانەی گرووپەکەی بەدەست هێنا ئیتر دەبێتە زمانحاڵی شەرعی و دەتوانی داواکانی بگەیەنێ، چ لەلای ڕای گشتی نیشتمانی یان لە گۆڕەپانی ناودەوڵەتی. هەروەها دەبێتە هاوگۆی پەسندکراوی بڕیار بەدەستانی لایەنی دژبەر کاتی قۆناخی دانوستاندن دێتە پێش.

دەرکەوتنی سەرکردەیەک لە ناو گرووپێکدا دیاردەیەکی تا ڕادەیەک ئاڵۆزە. جاری وەک سەرەتا مرۆڤ خۆی وەک سەرکردە دانامەزرێنێ، بگرە ئەوە ئەندامانی کۆمەڵەکەن کە بەهۆی سیفەتە کەسیەکانییەوە دان بەو کەسەدا دەنێن کە شایستەترینە بۆ ئەوەی سەرکردایەتییان بکا. دەسەڵاتی سەرکردە دەبی لەسەر بناخەی متمانەی ئەندامانی کۆمەڵەکە بە گشتی دابمەزرێ، بەتایبەت لە چوارچێوەی بزاوێکی ناتوندوتیژانەدا کە تێیدا سەرکردە هیچ ئامرازێکی ناچارکردنی بەدەستەوە نییە. وا باشترە سەرکردە بێتە هەڵبژاردن بۆ ئەوەی دەسەڵاتەکەی بە لای هەمووانەوە شەرعی بێ. بەڵام بەگشتی هەڵبژاردن سەرکردە دروست ناکا، بگرە تەنیا پشتگیری و جێگیری دەکا.

بەڵام لەوانەیە زیانبەخش بێ کە یەکەتی و هێزی بزاوەکە تا ڕادەیەکی زۆر پشت بە سام و شکۆی نائاسایی سەرکردەیەکی کاریزمایی "خاوەن کەرامەت" charismatique ببەستێ، چونکە ئەو کاتە لەوانەیە مەترسیی چەسپاندنی تا ڕادەیەک هۆشیارانەی "کەسپەرستی" بە ئاسەوارە جۆرەوجۆرە خراپەکانیەوە، ببێتە مەترسییەکی ڕاستەقینە. کاتێ سەرکردە ڕۆڵێکی زیاد لە سنووری خۆی گەمە دەکا، ئەوا سەرکێشی بە قۆرخکردنی دەسەڵاتی بڕیاردان لەناو بزاوەکەدا دەکا. ئەوەیش لەوانەیە زیانی بۆ دیموکراسییەتی هاوبەشی هەبێ کە پێویستە لە ناو بزاوەکەدا هەبێ. سەرکردە پیاوێکی دەسەڵاتدارە (دەسەڵاتی مەعنەوی) بەڵام نابێ ببێتە پیاوی دەسەڵات. پێویستە لەسەری "دانا" بێ نەک "میر"، ئەمە جگە لەوەی سەرکردە هەرگیز بێخەوش (مەعسوم) نییە، جا ئەگەر وا ڕێک کەوت لە هەڵوێستێکدا باش نەیپێکا، ئەوا بزاوەکە هەمووی لە ئەنجامی ئەوەدا لاواز دەبێ. جگە لەمەیش ئەگەر وا ڕێک کەوت سەرکردەکە بزر بوو، ئەوا بزاوەکە تووشی سەرگەردانی دەبێ، یان ئەگەر مرد ئەوا بزاوەکە ناتوانی درێژە بە خەبات بدا. مەترسیی ئەوەی خەڵکە خەباتکارەکە لە پڕ خۆیان بە سەرگەردان ببینن و بەوەش سیستمی بزاوەکە وردە وردە تێک بچێ، مەترسییەکی گەورەیە.

هەر بزاوێکی ناتوندوتیژ دەبێ خۆی لە بەرامبەر دوو خواستی دژیەکدا ببینێ کە پێویستە لە جووڵەیەکی جەدەلیدا پێکەوە بن: لەلایەکەوە وا باشە سەرکردە ئەو گوڕە بە بزاوەکە بدا کە پێویستی پێیەتی، لەلایەکی تریشەوە وا باشە ڕۆڵی سەرکردە سنووردار بێ. هەروەها پێویستە سەرکردەی بزاوی ناتوندوتیژ هەوڵ بدا لە ناو هاوەڵەکانیدا "یەکەمینی کۆمەڵە خەڵکێکی یەکسان بێ". هەر بۆیە گرینگە بەڕێوەبەرایەتیەکی بە کۆمەڵ بەدەوری سەرکردەکەدا دروست بکرێ تا چەند بەرپرسێک بەشداری لە داڕشتنی ئەو بڕیارانەدا بکەن کە دەبێ بزاوەکە پێیانەوە پابەند بێ.

کەواتە وا باشە چەند سەرکردەیەک هەبن، تەنانەت ئەگەر بشخوازی یەکێکیان لەوانی تر "سەرکردەتر" بێ، جگە لەوەیش نابێ ڕوودانی ڕکابەریی کەسی لە ناو بزاوەکەدا لەبارەی بابەتی بەڕێوەبردنییەوە بە دوور بزانرێ، با ناتوندوتیژانەش بێ. تەنیا ڕێکخستنی دیموکراسییانەی بزاوەکەشە دەتوانی فریای ئەم مەترسییە شاراوانە بکەوێ، کە دەشێ ببنە ڕاستەقینە.

بۆ بەدەستهێنانی باشترین هاوسەنگی، پێویستە لایەنی هەست و سۆز لە پێوەندی نێوان بزووتنەوە و سەرکردەکەیدا بە پێی توانا بەرتەسک بکرێتەوە و لایەنە ئەقڵانی و سیاسییەکەی ئەو پێوەندییە زاڵ بکرێ، بەڵام پێویستە بزاوەکە چەندە بکرێ خۆی لە چۆنییەتی ڕێکخستن و کاری دیموکراسیدا قاڵ بکا، بە شێوەیەک هەموو ئەندامانی بەشدارییەکی کاریگەر لە دروستکردنی بڕیارەکاندا بکەن. بەڵی ڕاستە هەلومەرجی تێکۆشان بە شێوەیەکی گشتی بوار بەوە نادا بە ڕێگە پێچاوپێچەکاندا بڕوا و ئەو پشوودرێژییەی پێ بکرێ کە دیموکراسییەتی ڕاستەوخۆ دەیخوازێ، چونکە لە ساتە یەکلاکەرەوەکانی ململانەدا لەوانەیە باری نائاسایی کارەکە وا بخوازی بەوپەڕی خێرایی بڕیار بدرێ، بۆیە پێویستە بزاوەکە ئامرازی ڕێکخستنی ئەوتۆی هەبێ کە یارمەتیی بدا بۆ ئەوەی بە باشترین شێوە ڕووبەڕووی ئەو جۆرە هەڵوێستانە ببێتەوە. تایبەتمەندیی دیمەکراسییانەی ڕێکخستنی هەر بزاوێک دواجار باشترین دەستەبەرە دژ بە دەسەڵاتی ڕەهای سەرکردە و ئەنجامە خراپەکانی.

لە هەڵمەتی کارێکی ناتوندوتیژانەدا گرینگە سەرکردە یاخۆ سەرکردەکان بڕوای پتەویان بە ناتوندوتیژی هەبێ، چونکە پێویستە لەپێناو کاریگەریی کارەکە خۆیدا بژارەی ناتوندوتیژی بەهیچ شێوەیەک قابیلی چاو پێداگێرانەوە نەبێ، بگرە بە پێچەوانەوە بەردەوام وەک مەرجێک لە مەرجەکانی سەرکەوتن جەختی لێ بکرێتەوە. ئەم جەختکردنەوە بەردەوامە گرینگ دەبێ، بەتایبەت لە کاتی ئەو تەنگژانەی لەوانەیە ڕووبەڕووی بزاوەکە

ببنەوە، چونکە بەتایبەت لەم ساتانەدا پێویستە لە هەر کات زیاتر ڕێزی فەرمانەکانی پابەندبوون بە ناتوندوتیژی بگیرێ، لەکاتێکدا لەوانەیە هەندێکیان تانە لە ڕاستیی بژارەی ناتوندوتیژی بدەن. هەر دوودڵی یاخۆ سرتەسرتێک لەم بارەیەوە بەدڵنیاییەوە زیان بە ڕێڕەوی کارەکە دەگەیەنێ.

لە کۆتاییدا دەبێ دان بەوەدا بنرێ کە سەرکردەکان بە گشتی پیاو بوون تەنانەت ئەگەر هەندێ هەڵاوێرانیش هەبووبێ کە شایەنی باسن. بەڵکو ئەمە خوایە کولتووری ناتوندوتیژی هانی گەیشتنی ئافرەتان بە ڕۆڵی سەرکردایەتی بدا.

* ڕێکخستن
* دەسەڵات

هێز

بەدەر لە جیاکردنەوەی ڕوونی هەریەک لە "هێز" و "توندوتیژی"، بەکارهێنانی هەریەک لەو دوو زاراوەیە یان هەردووکیان مەترسیی زۆری تێدایە ئەو واتەیە نەدا بەدەستەوە کە مەبەستە. ئەگەر مەبەستمان لە هێز ئەو توانایە بێ خەڵکان زەبوون دەکا و ملهوڕی دەکا و ئەشکەنجە دەدا و دەکوژێ، ئەوا وشەیەکمان دەست ناکەوێ ئاماژە بێ بۆ هێزێک کە زەبوون ناکا و ملهوڕی ناکا و ئەشکەنجە نادا و ناکوژێ. هەر هێندەی چەمکی هێز و توندوتیژی تێکەڵ بوون ئیدی زمانمان دەگیرێ و قسەمان بۆ نایە و ناتوانین بپرسین ئاخۆ هێزێک هەیە توندوتیژ نەبێ.

هێز، بەواتە ئەخلاقییەکەی، فەزیلەتی ئەو مرۆڤەیە ئازایەتیی ئەوەی هەیە ملکەچی دەسەڵاتی توندوتیژی نەبێ. مرۆڤی بەهێز ئامرازەکانی توانا و توندوتیژی بەرز ناکاتەوە، بگرە حیکمەتی ناتوندوتیژی هەیە. ئەوەی هێزی هەبێ بەسەر ئارەزووەکانیدا زاڵ دەبێ و بەرەنگاریی هەڵفریواندنی ئارەزووە بەکۆمەڵەکان دەکا و دەتوانێ جڵەوی چارەنووسی خۆی بکا. دژی هێز

لێرەدا، لاوازییە لە بەرەنگاری نەکردنی مەستیی توندوتیژیدا.

ئەم "هێـزی دەروون" یان هێـزە ڕۆحـیـیـە ناتوانێ لافی ئەوە لێ بدا کـە دەتوانێ بەتەنیا بەرەنگارییەکی کاریگەری هێزی ئەو ستەمە بکا کە ئەزیەتی ستەمباران دەدا، چونکە هەردووکیان هەمان بواریان نییە. لەڕاستیدا تەنیا هێـزی ڕێکخـراوی کـارکـردن کـە پشت بـە ژمـارە دەبەسـتێ دەتوانێ لە بەگژاچوونەوەی سـتـەم و گێـڕانەوەی مـافـدا کـاریگەر بێ. کـەواتە هـەڵەیە بەناوی هەق و ڕاسـتـیـیـەوە لە بایەخی هێـز کـەم بکرێتـەوە، لەبـەرئەوەی لەڕاسـتـیدا ناکرێ هەق هیچ بناخـە و گـەرەنتـیـیـەکی هەبێ جگە لە هێـز. خـاسیـەتی خـەیاڵگەرایی (مـیـسـالیـەت) لەوەدایە هێزێکی تایبـەت بە هەق دەبەخشێ و کـاریگەری لەسەر مێژوو دەبێ و دەبێتە بنچینەی ڕاستـەقینەی پێشکەوتن. بـەڵام بەپێچـەوانەوە هەمـوو شت ئەوە دەردەخـا کـە هێـزێکی لەم شێوەیە بوونی نییە.

بەهەمـان شـێـوە زۆر خـەیاڵپـلاوییە بـاوەڕ وابێ کـە شـتـێک هـەیە بەناوی "هێزی دادپەروەری" و "هێزی حەقیقەت" و "هێزی خۆشەویستی" کە دەتوانێ بەتـەنیــا لـە گــۆڕی دەســەڵاتدارەکــان بێ تـا ناچاریان بکا دان بە مـــافی ستـەمبـارەکـاندا بنێن. ئەوان بۆ ئـەوەی ئازادی بەدەست بێـن، پێـویسـتـە لەســەریان خـۆیان گـورج و گـۆڵ بکەنـەوە و وزەکـانیـان یەک بخـەن و خـۆیان ڕێک بخـەن و کار بکەن.

هـەمـوو ملـمـلانـەیەک تاقـیـکردنەوەی هێـزە. لە جـێـبـەندێکی ئـابووری و کۆمـەڵایەتی و سـیـاسـیی دیاریکراویشـدا هـەمـوو پێوەندییـەک لەگـەڵ ئەوانی تردا دەچێـتـە خـانـەی پێـوەندیی هێـزەوە. سـتـەم بەرەنجـامی تێکچـوونی پارســەنگی هێـزە، تێـیـدا بەهێـزەکـان بـەسـەر لاوازەکـاندا زاڵ دەبن و دەیانپلیشـێننەوە. ئەو کاتە ئەرکی ملـملانە هێنانەکایەی پێوەندییـەکی نوێی هێزە بەمـەبەستی هێنانەکایەی هاوسـەنگی بـەشـێوەیەک ڕێزی مـافـەکـانی هـەمـوو تاکێک بگیرێ. ئەو کـاتە کـارکردن لەپێناو دادپـەروەریدا بریتی دەبێ

له گێڕانەوە هاوسەنگیی هێز بۆ جێی خۆی. ئەوەیش تەنیا کاتێ دێتە دی هێزێکی ئەوتۆ بەکار بهێنرێ سنوورێک بۆ ئەو هێزە دابنێ کە بووەتە بایسی تێکچوونی هاوسەنگییەکە.

ناتوانرێ توندوتیژی بێنرخ بکرێ تا سەرەتا بایەخ بۆ هێز نەگەڕێتەوە، ئەویش بەوەی شوێنی تەواوی خۆی پێ بدرێ و بەتەواوی دانی پێدا بنرێ. گرینگیشە لە هەمان کاتدا تانە لەو بەناو "واقیعیەت"ە سیاسییە بدرێ کە پاساو دەداتە توندوتیژی وەک بنچینەی کاری سیاسی و هەروەها لەو بەناو "ڕێبازە ڕۆحی"یەیش بدرێ کە نایەوێ دان بنێ بەوەی "هێز" وابەستەی کاری سیاسییە. لەبارێکیشدا لە کاردا نەبێ هێز بوونی نییە، ئەوە بەهیچ شێوەیەک ناتوانرێ سەرکۆنە و دژایەتیی توندوتیژی بکرێ بەبێ پێشکێشکردنی میتۆدێکی کارکردن کە هیچ پێوەندییەکی بە توندوتیژییی خوێناوییەوە نەبێ، بگرە لەتوانیدا بێ پێوەندیگەلێکی هێزی ئەوتۆ دابمەزرێنێ کە ماف مسۆگەر بکا. ئەمە ئەو گژبەرییەیە کە ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژی دەیەوێ سینگی پێوە بنێ.

* زۆرلێکردن

سەرکوتینەوە

هەموو کارێکی ڕاستەوخۆی ناتوندوتیژانە گژبەریکردنی دەسەڵاتدارانی ئارایە. بەوەیش زۆربەی کات دەبێتە مایەی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ دەسەڵاتی دەوڵەتدا. هەروەها لە چوارچێوەی لۆجیکی ئەو دەسەڵاتەدایە کە هەرکات هەستی کرد ئێسکی لای خەڵک گران بووە، بەو ئامرازانە بەرگری لەخۆی دەکا کە تایبەتن بەخۆی، واتە بە ئامرازەکانی زۆرلێکردن کە یاسا ڕێگەی پێ داوە بۆ سزادانی هاووڵاتییانی یاخی بەکاریان بێنێ، بۆیە سڵ ناکاتەوە لەوەی هەر کات بە پێویستی زانی، بۆ گێڕانەوەی سیستم بۆ جێی خۆی، پەنا بۆ توندوتیژی ببا. کەواتە پێویستە بزاوی بەرەنگاریکردنی

ناتوندوتیژانە ڕووبەڕووی ئەو سەرکوتینەوەیە ببێتەوە کە ئەو دەسەڵاتەی بزاوەکە بەرهەڵستی دەکا و هەوڵ دەدا لەڕێیەوە بەرکەناری بکا و تێکی بشکێنێ.

بەپێچەوانەی ئەو هزرە پێشوەخت ئامادە و باوانەی هەن، بزاوی ناتوندوتیژی لە بزاوی توندوتیژی باشتر "چەکدارە" بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو سەرکوتینەوەیە. جا ئەگەر بەرەنگاریکاران توندوتیژییان بەکار هێنا، ئەوا سەرکێشیەکی گەورە دەکەن بەوەی مشتومڕێک لەناو ڕای گشتیدا دروست بکەن کە زیاتر لەوەی ڕوو بکاتە ئەو ستەمەی بەرەنگاری دەکەن، ڕوو دەکاتە ئەو توندوتیژییەی ئەوان بەکاری دێنن، چونکە میدیاکان هێندەی باس لە ڕێگەکانی کارکردنیان دەکەن، بەو ئەندازەیە باس لەو پاڵنەرە سیاسییانەی لەپشت کارەکەیانەوەن ناکەن. ئەگەریش زۆرە باسکردنەکەیان لە چالاکییە بۆ سەرکۆنەکردنی بێ. لەبەرامبەریشدا، سەرکوتینەوە، لە چوارچێوەی تێکۆشانێکی ناتوندوتیژانەدا، دراو و ڕەهەندە ڕاستەقینەکانی کێشەکە دەردەخا.

پەنابردن بۆ توندوتیژی ئەوە بەهانانە بەدەستەوە دەدا کە دژبەران بۆ پاساودانی توندوتیژیەکەیان پێویستیانە، چونکە ئەوانەی توندوتیژی بەکار دێنن دەخزێنرێنە هەڵوێستێکی بەرگریکارانەوە کە ناچاریان دەکا لە بەردەم لێپرسینەوەی ڕای گشتیدا پاساو بۆ خۆیان بێننەوە. لێرەوە، سەرکوتینەوەی ئەوانەی بە ئامرازی دادپەروەرانە و بە ڕێگەی ناتوندوتیژی بەرگری لە پرسێکی ڕەوا دەکەن، بێ پاساو و دڕندەییەکەی زەق دیار دەبێ، هەروەها ئەگەری ئەوە زۆرە ئەو سەرکوتینەوەیە لە شانی ئەنجامدەرانی لە بەرچاوی ڕای گشتی کەم بکاتەوە و ژمارەیەکی زیاتر خەڵک گوێ بۆ سەرکوتکراوان بگرن. پەنابردن بۆ ڕێگەکانی کاری ناتوندوتیژی ڕۆڵەکان پێچەوانە دەکاتەوە: ئەم جارە دەسەڵاتداران دەکەونە هەڵوێستی بەرگری و پێویستە پاساو بۆ توندوتیژیەکەیان بێننەوە.

کاری ناتوندوتیژی دەیەوێ دەسەلاتی دژبەر بخاتە تەنگەبەریەکەوە، بە شێوەیەک هیچکام لە بژارەکانی بەردەستی لە بەرژەوەندیی ئەودا نەبن: یان ئەوەتا بەر بۆ بەرەنگاریکاران شل بکا کار بکەن، یان بڕیار بدا بۆ ڕێ لێ گرتنیان پەنا بۆ توندوتیژی ببا. لە خراپیەکانی بژارەی یەکەم ئەوەیە ڕێگە بۆ بەرەنگاریکاران ئاچوخ دەکا تا گۆڕەپانەکە بۆ سوودی خۆیان داگیر بکەن، بەلام خراپەی بژارەی دووەم ئەوەیە خراپکاریەکانی دەسەلات لە بەرچاوی ڕای گشتی ڕیسوا دەکا و یارمەتیی بزاوەکە دەدا تا هەڵوێستی خۆی بەهێز بکا.

بۆ دەسەلاتداران سەرکوتینەوەی کاری توندوتیژ لە ڕووبەڕووبوونەوەی کاری ناتوندوتیژ ئاسانترە. تەنانەت دەسەلات خۆی زۆر جار سڵ ناکاتەوە لەوەی بۆ ڕێگە خۆشکردن بۆ توندوتیژی، کەسانێکی شەڕەنگێز بۆ ئاڵۆسکاندنی خەڵکەکە بنێرێ تا کاردانەوەی توندوتیژیان هەبێ، بۆیە پێویستە بەرەنگاریکاران وەلامی ئەوانە نەدەنەوە و هەوڵ بدەن شپرزیان بکەن تا دەستپێشخەرییەکەی دەسەلات بەسەر خۆیدا بشکێتەوە، بەوەیش سەرکوتینەوەکە دەچێتە چوارچێوەی لۆجیکی فرەوانکردنی کاری ناتوندوتیژانە. کەواتە پێویستە خۆی بۆ ئامادە بکرێ و لەبەرچاو بگیرێ.

هەروەها پێویستە ئەوە بەتەواوی ڕوون بێ کە سەرکوتینەوە –کە لەوانەیە توندوتیژترینیش بێ– واتەی کۆتاهاتنی بەرەنگاری نییە. کاتێ کێشمەکێشەکە گرەوێکی گەورەی تێدا بێ، بزاوی بەرەنگاریی ناتوندوتیژانە ناتوانێ بەئەرکی خۆی نەزانێ ژمارەی قوربانییەکانی بژمێرێ، پێویستە زۆر بەوردی مەزەندەی ڕادەی ئەو سەرکوتینەوەیەی بکا کە لەوانەیە لەکاتی کارکردندا دووچاری ببێ، خۆپارێزی لەسەری پێویست دەکا خۆی لە قەرەی سەرکێشییەکی هەڵەشانە نەدا و تەنیا هێندە دەست بە قوڕگی دەسەلاتدا بکا کە بزانێ دەتوانێ بەرگەی کاردانەوەکەی بگرێ. پێویستی جڵەوی دەستپێشخەری لەدەستی خۆیدا بهێڵێتەوە، ئەویش بەوەی ئەو جۆری ئەو

سەرکوتینەوەیە دەستنیشان بکا کە پێویستە لەسەری ڕووبەڕووی ببێتەوە.

پێویستە بزاڤەکە بەرگەی زەبری سەرکوتینەوە بگرێ بەبێ ئەوەی ئەو زەبرانە تێکی بشکێنن. هەروەک چۆن لە شەڕی دەستەویەخەدا ڕوو دەدا، شتی سەرەکی لە بزاڤی ناتوندوتیژانەدا ئەوەیە لەژێر زەبری سەختی دژبەردا هاوسەنگیی خۆی لەدەست نەدا و خۆی لەو زەبرانە دوور بگرێ و بتوانێ خۆیان لێ لابدا و لەکاتی پێویستیشدا بەباشی بەرگەیان بگرێ، لەگەڵ پارێزگاریکردن لە دەست پێکردنەوەی هێرش.

چەندە ژمارەی ئەوانەی سیستمی ئارا دەبەزێنن زیاتر بێ بزاوەکە باشتر دەتوانێ بەرگەی سەرکوتینەوە بگرێ. سەرکوتینەوە بە ئەندازەی زیادبوونی ژمارەی ئەو بەرەنگاریکارانەی پێویستە ڕیژیم لێیان بدا، هێزی کەم دەکا. ئەگەر ژمارەیەکی بەرچاو لە هاوولاتییانی ژن و پیاو، بەسەر هەموو جۆرە ترسێکدا زاڵ ببن و ئامادە بن بچنە بەندیخانە -هەرچەند نابێ ئومێد گرێ بدرێ بە بوونی زۆرینەیەک لەوانە- ئەوا سەرکوتینەوە زیاتر وەک کارێکی بێهوودە دەردەکەوێ و دەکرێ بزاوی بەرەنگاری چاوەڕوانی سەرکەوتن بکا. لەوانەیە کۆمەڵگەکە چەندە زیاتر دیموکراسی بێ ئەم ڕێژەیە بە ڕێژەیەکی لاواز بێتە بەر چاو، چونکە پێوەندی بە توانی ڕای گشتییەوە هەیە بۆ ئەوەی پاڵەپەستۆیەکی ڕاستەقینە بخاتە سەر ڕای گشتی.

پێویستە ئەو خەباتکارانەی تووشی سزای دارایی دەبن یان کارەکەیان لەدەست دەدەن یاخۆ بەند دەکرێن، بتوانن پشت بە هاوهەڵوێستیی پتەوی ناو تێکڕای بزاوەکە ببەستن. هەروەها گرینگە ئەو خەباتکارانە و خێزانەکانیان بتوانن دەستبەجێ لە یارمەتییەک سوودمەند بن کە لەگەڵ پێویستییەکانیاندا بگونجێ. ئەرکی ڕێکخستنی ئەو هاوهەڵوێستییە دەکەوێتە سەر شانی بزاوەکە.

پێویستە بزاوی بەرەنگاریکردنی ناتوندوتیژانە تەنیا ڕووبەڕووی سەرکوتینەوەی یاسا نەبێتەوە، بگرە ڕووبەڕووی ئەو کارە

تۆڵەسەندنەوانەیش ببێتەوە کە لەوانەیە لە دەرەوەی چوارچێوەی یاسادا ئەنجام بدرێ، چونکە دژبەرانی بزاوەکە بەردەوام تەنیا بەو ڕێوشوێنانە واز ناهێنن کە حکوومەت دەیانگرێتە بەر و لەوانەیە خۆیان ڕاستەوخۆ بۆ قەلاچۆکردنی بزووتەوەکە ساز بکەن. لە هەندێ حاڵەتی دیاریکراویشدا لەوانەیە هەر حکوومەت خۆی، یان هەندێ کەس و گرووپی نێزیک لەو، هانی ئەو تۆڵەسەندنەوانە بدا یان تەنانەت خۆی ڕێکیشیان بخا. ئەگەر "باشی"ی توندوتیژی لەوەدایە بە ڕۆژی نیوەڕۆ و بەئاشکرا ئەنجام دەدرێ، ئەوا "خراپی"ی کارە تۆڵەسێنەکان ئەوەیە لە سێبەر و بەدەمامکەوە ئەنجام دەدرێن، هەر بۆیە ئەم کارانە لەوانەیە بۆ بزاوەکە مەترسیدارتر بن و توانی لێبڕان و بەرەنگاریکردنی دەکەوێتە بەر مەحەک.

ئەو ساتەی تێیدا سەرکوتینەوە دەگاتە لووتکەی دڵڕەقی، ساتێکی یەکلاکەرەوەیە بۆ داهاتووی ململانەکە. ئەگەر بزاوەکە نەیتوانی بەسەریدا زاڵ بێ، ئەگەر هەناسەبڕکێی پێ کەوت و نەیتوانی هەناسەدانی سرووشتی خۆی بگێڕێتەوە، ئەوا لەوانەیە بخنکێ. بۆیە پێویستە ئەوە بزانین توندوتیژی سەرکوتینەوە لەوانەیە ناتوندوتیژبوونی بەرەنگارییەکە لەبار ببا. لەبەرامبەردا ئەگەر بزاوەکە توانی خۆی ڕابگرێ، ئەوا زۆر لە سەرکەوتن نێزیک دەکەوێتەوە، چونکە ئەگەر سەرکوتینەوە نەتوانێ بەرەنگارییەکە تێک بشکێنێ، ئیتر هیچ دەرچەیەک بۆ دەسەڵاتداران نامێنێتەوە جگە لە دانوستاندن بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە.

بەلام هەندێ حاڵەتی نائاسایی هەن تێیاندا هاوسەنگیی هێزی نێوان یاخییان و دەوڵەت توانێکی سەرکوتینەوەی پۆلیسی و سەربازی دەبەخشێتە ئەمەی دواییان، کە دەشێ سڵەمێنی هەر کارێکی بەرەنگاریی کراوە بێ. لەم حاڵەتەدا لەوانەیە پەراوێزی بەردەم بەرهەڵستکاران بە شێوەیەک تەسک ببێتەوە کە چی تر نەتوانن هیچ بزاوێکی بەرەنگاریکردن لە گۆڕەپانە گشتییەکەدا ڕێک بخەن. ئەو کاتە ئۆپۆزسیۆن هیچ بژارەیەکی تری

لەبەردەمدا نابێ جگە لەوەی خۆی بەشێوەیەکی نهێنی ڕێک بخا، بەئومێدی ئەوەی جارێکی تر هێزی خۆی کۆ بکاتەوە، تا بتوانێ دەستپێشخەری بۆ هێرش بکاتەوە.

* ئەشکەنجەدان
* نهێنیبوون
* پۆلیس

قسە

مرۆڤ ئەو کاتە مرۆڤێکی تر دەناسێ کە وتووێژی لەگەڵ دەکا. ناسینی ئەوی تر واتە قسە لەگەڵ کردنی. زوان کرداری مرۆڤی ژیرە کە خۆی لە توندوتیژی لادەدا تا پێوەندی لەگەڵ ئەوی تر دروست بکا. جەوهەری قسەکردن گەرموگوڕی و نەرمی و میوانداری و باشکارییە. بەڵام کاتێ قسەکردن دەبێتە دوژمنایەتی و توندوتیژی، ئەوا خۆی خۆی نەرێ دەکا. جەوهەری زمان ناتوندوتیژییە. بەکارهێنانی توندوتیژیش بەردەوام واتەی بێدەنگکردنی مرۆڤە، بێبەشکردنی لە قسەکردن پێشوەخت بێبەشکردنیەتی لە ژیانی.

لەو ڕووەوە کە ملکەچکردن بێدەنگبوونە و ڕەنگە یەکەمین تێوەگلان لەگەڵ درۆ و ستەم بێدەنگبوون بێ لێیان، ئەوا یەکەمین کاری هاوکاری نەکارانە بڕێتی دەبێ لە شکاندنی بەو بێدەنگییە و دەنگ هەڵبڕینە بەئاشکرا بۆ خستنەڕووی پێداویستییەکانی ڕاستی و داواکانی دادپەروەری، یەکەمین بەرەنگاریکردنی ستەمیش ڕیسواکردنیەتی لە گۆڕانی گشتیدا. گێڕانەوەی مافی قسەکردن پێشوەخت گێڕانەوەی دەسەڵاتە: تێیدا قۆرخکردنی قسەکردن دەشکێ، کە دەسەڵاتداران بە مافی خۆیانی دەزانن و هێزی خۆیان لەسەر ملکەچکردنی "زۆرینە بێدەنگەکە" دامەزراندووە.

بەڵام ئەوکاتەی تاک بۆ سەرکۆنەکردنی سیستمی باڵادەست و نارەزایی

دەربڕین دژی ستەمەکەی، سەرکێشی بەوەوە دەکا کە لەوانەیە توندوتیژی بەسەریدا بداتەوە. ڕێک لەبەرئەوەی قسەی توندوتیژ بەئەنقەست پێوەرەکانی گوتاری کلاسیکی دەبەزێنێ کە لافی پاساودانی ستەم لێ دەدا، لەوانەیە قسەکردن لە نەزەری مرۆڤی یاخیدا سەرکۆنەکردنێکی ڕیشەیی ڕێژیمی ئارا بێ. مرۆڤی یاخی بۆ ئەوەی باشتر ڕەتکردنەوەکەی دەرببڕێ، هەوڵ دەدا بە زمانێکی جیاواز لە زمانی ئەو ڕێژیمەی سەرکۆنەی دەکا، گوزارشت لەخۆی بکا. بەبڕوای ئەو ڕەچاوکردنی ئەو ڕووپامایيە زمانەوانیيانەی کۆمەڵگە دایناون، واتەی ملکەچ کردنیشە بۆ یاساکانی. ئەو کاتە هاواری مرۆڤە یاخییەکە دەبێتە هەڵگەڕانەوە و پێشێلکردنی بەئەنقەستی سنووری پیرۆز. کاتێ بە هەرا و هۆریا گوزارشت لە تووڕەییيەکەی و لە بەسووک سەیرکردن و ڕق لە کۆمەڵگەکەی دەکا، هەست بە ئازادبوون دەکا لەو کۆتانەی دەیانویست ناچاری بێدەنگی بکەن.

توندوتیژیی چەوساوە و دوورخراوان بەزۆری ئامرازی دەربڕینن تا ئەوەی ئامرازی کار بن و زیاتر داواکردنی ناسنامەیە تا ئەوەی گەڕان بێ بەدوای کاریگەربووندا "من توندوتیژم، کەواتە من هەم". توندوتیژی ئامرازی ئەو کەسانەیە نە تەنیا بوونیان بەنەزانراوی نەماوەتەوە، بگرە پشتگوێ خراوە، تا دان پێدانان بەدەست بێنن. لەو بارەیشدا توندوتیژی ئامرازێکە بۆ یاخیبوون لەو پشتگوێ خستنە. لەبەرئەوەی دەرفەتیان نەبووە گوزارشت لە خۆیان بکەن و لەڕێی قسەکردنەوە پێوەندی ببەستن، هەوڵ دەدەن لەڕێی توندوتیژییەوە گوزارشت لە خۆیان بکەن و ئەو توندوتیژییە شوێنی ئەو قسەکردنە دەگرێتەوە کە لێیان زەوت کراوە. توندوتیژی دەیەوێ زمانێک بێ و یەکەم شت گوزارشتە لە نەهامەتی و بانگەوازە بۆ فریاکەوتن و پێویستە بەو شێوەیە لێک بدرێتەوە.

بەڵام ئەوە خەیاڵپڵاوییە گومان وابێ هێزی قسە ڕاستەوانە لەگەڵ توندوتیژییيەکەیدا دەگونجێ، لەڕاستیدا دژیەکییەکی ڕیشەیی لەناو قسە و

توندوتیـژیدا هەیە: چونکە یەکەمیـان دەوەسـتێ کاتێ دووەمیـان دەست پێ دەکا. قسـەیەک کە ببێتـە توندوتیژی خۆی وەک قسـە ڕەت دەکاتەوە. کەواتە بۆ سـەرکـۆنەکـردنی ئەو بـەهانە درۆزنانەی بەهـێـزەکـان وەک هەوڵێک بۆ پەردەپۆشکردنی سـتـەمـەکـانی ڕێژیمی ئارا پەنایان بـۆ دەبەن، هەڵەیـەکی گەورەیە ئەرکەکانی ئەقڵ فەرامۆش بکەین. کاتێ زمـانی یاخـیبـوون ڕێگە بە جـوێن و داشـۆرینی دژبـەر دەدا، ئەوە تەنیـا گـوزراشـتـە لە قـیـرەیەک، واتە قسـەیەکی ناڕۆشن و لێرەشەوە نەبیسـتراو و لێ حـاڵی نەبوو. تەنیـا گوتاری ژیرانـە دەتوانێ درۆ و دەلەسـەکـانی گـوتارە ڕەسـمـیـیـەکـان و دژیـەکی و درۆکـانی ڕیسـوا بکا، کـە داوا لە هـاوولاتییـان دەکا بەبێـدەنگی پشـتگیـری بکەن.

ڕێکخستنی خۆپیشـاندانێکی جەمـاوەری لە شـەقـامدا ڕێک قسـەکردنێکی دەسـتـەجـەمیـیە کـە ئەو هـاوولاتییـانەی دەیـانەوێ کەڵک لە مـافی خـۆیان لە قسـەکردندا وەربگرن، پەنای بۆ دەبەن. دەشکرێ بەڕێگەیەکی بەرهـەسـتـەوە، لەڕێی بـڵاوکـراوە و پۆسـتـەرات و نووسـینی دیواری "هێنانە گـۆی دیوار" و لافیتەی قوماش و دروشم و سـروودەوە، گوزارشت لەم قسـەکردنە ئاشکرایە بکرێ. تەنانەت لەپێناو کاریگەریی خودی خۆپیشـاندانەکەیشدا پێویستە ئەو قسـەی تێیدا دەکرێ ناتونـدوتیژانە بێ. هەروەک ئامـانج لە خـۆپیشـاندانەکە بانگهێـشـتکردنی دەزگـەکـانی ڕاگـەیاندنە (ڕۆژنامـە و ئێـزگـەی و کـەناڵی تەلەڤزیۆنی) تا "قسـە ببـەخـشـرێتـە" خـۆپیشـاندەران. بۆ ئەو مـەبەسـتـەیش دەکرێ کۆنگرەیەکی ڕۆژنامەوانی یاخۆ زیاتر ڕێک بخرێ.

زبرنەبوونی قسە یەکێکە لە ئەرکەکانی ناتوندوتیژی، چونکە هەر قسـەیەک دژ بە سـتـەم و توندوتیـژی و شـەڕ بۆ ئەوەی کـرداری بێ، پێویسـتـە قسـەی ئاشـــتـی بێ، چونکە توندوتیـــژیی قـــســـە بـەشـــداری لـە شـــەڕدا دەکـــا. پەروەردەکردن لەسـەر قسەکردنی ناتوندوتیژانە پرۆسـەیەکی زۆر ئاڵۆزترە لە پەروەردەکـردن لەسـەر قـیـرەیەکی توندوتیـژ. دەسـەڵاتی وشـە لە ڕاسـتـیی

وشەکەوە سەرچاوە دەگرێ، نەک لە توندوتیژبوونیەوە. لەبەرئەوە ڕای گشتی بەدەمەوەهاتنی بۆ قسەی ئاشتیخوازانە زیاترە تا قسەی توندوتیژی کە ئەزیەتی دەدا. قسەی ژیرانە و کاری ناتوندوتیژانە هەریەکەیان ئەوی تریان پشت ئەستوور دەکا، چونکە قسە پێداگری لەسەر واتەی کارکردن دەکا و بەپێچەوانەیشەوە، بەشێوەیەک قسە لە گەرمەی تێکۆشاندا کارە و کاریش قسەیە.

بەم شێوەیە ڕێگەکانی کاری ناتوندوتیژانە لەئاست ئەو جەماوەرەی دەبینێ و دەبیستێ، توانێکی پەروەردەیی زۆر بەهێزتری هەیە لە هێزی ڕێگەکانی کاری توندوتیژ. ئەوەتا لەکاتێکدا خۆپیشاندانی توندوتیژ زۆر جار مەترسیی ئەوەی لەسەرە تەنیا مۆنۆلۆجێکی جەنجاڵ و شپرز بێ لەبەردەم جەماوەرێکدا کە نامۆیە بەو کارەی -بەبێ ئەو- لەبەردەمیدا دەگوزەرێ، دەکرێ خۆپیشاندانی ناتوندوتیژانە ببێتە دیالۆگێکی ڕاستەقینە لەگەڵ جەماوەر، کە خۆی پێشوەخت لە کارەکەدا بەشدارە.

لە ڕیژیمێکی دیکتاتۆریدا تەنیا قسەکردن خۆی لە گۆڕەپانی گشتیدا بۆ سەرکۆنەکردنی ئەو پاشاگەردانیەی لەئارادایە، کارێکی زۆر مەترسیدارە و پێویستە ئەوەی ئازایەتیی ئەنجامدانی ئەو سەرکێشیەی هەیە چاوەڕوانی ڕووبەڕووبوونەوەی خراپترین جۆری چەوساندنەوە بکا. دیارە قسەی دروست، بەتەنیا توانی ڕاگرتنی ستەمی نییە، بەڵام قسەی هەق خۆی بەتەنیا توانی ئەوەی هەیە سنوورێک بۆ ئەو درۆیە دابنێ کە ستەمەکەی داپۆشیوە. بەم واتەیەیش پێشوەخت سەرکەوتووە.

* دیالۆگ

هاوكاری نەكردن

بنەوای بنچینەیی ستراتیجیەتی كاری ناتوندوتیژانە برێتییە لە بنەوای هاوكاری نەكردن، ئەویش لەسەر ئەم شیكردنەوەیە دامەزراوە: ئەوەی هێزی ئەو ستەمكارییانە دروست دەكا كە لە ئەنجامی ئەو پاشاگەردانییەی لە كۆمەڵگەیەكدا لەئارادایە دێنە كایە، برێتییە لە تێوەگلان، واتە هاوكاری كردنی نەرێنیی زۆرینەی بێدەنگی هاووڵاتییان، جا بەویست بێ یان بەزۆر. بەرەنگاریكردنی ناتوندوتیژانە دەیەوێ ئەو تێوەگلانە تێك بشكێنی، ئەویش لەڕێی ڕێكخستنی زنجیرە كارێكی هاوكاری نەكردنی بەكۆمەڵ لەگەڵ ئەو بنیاتە كۆمەڵایەتی یان ئابووری یاخۆ سیاسییانەی دەبنە مایەی ئەو ستەمكارییانە و هێشتنەوەیان.

ئەو دەستڕۆیشتووانەی دەیانەوێ چییان دەوێ بەسەر گرووپێكی كۆمەڵایەتی یان دەستەیەكی سیاسیی دیاریكراودا بسەپێنن، هێزی خۆیان بەشێوەیەكی سەرەكی لەو دەسەڵاتەوە وەردەگرن كە ئەو كەسانەی – بەخۆشی بێ یاخۆ بەترشی– هاوكارییان لەگەڵدا دەكەن. بۆیە دەبێ بەرەنگارییەك ڕێك بخرێ، ئەویش بە بانگێشتی هەموو ئەندامانی ئەو گرووپ یان دەستەیە بكرێ بۆ ڕاگرتنی هەر هاوكارییەكیان لەگەڵ ئەو دەستڕۆیشتووانە و بەوەیش دەستیان ببڕن لە هەر پاڵپشتییەك كە بۆ مسۆگەركردنی باڵادەستییان پێویستیانە. ئیدی هەر لەوكاتەی كارەكانی هاوكاری نەكردن دەتوانن سەرچاوەكانی هێزی دەسەڵاتدارانی ئارا وشك بكەن و بەوەیش هیچ ئامرازێكیان بەدەستەوە نامێنێ بۆ سەپاندنی سام و گوێڕایەڵییان، پاڵەپەستۆ و زۆرلێكردنیش دەست پێ دەكا. بەو هاوكاری نەكردنە دەشێ هاوسەنگییەكی نوێی هێز بێتە كایە كە دەرفەت بداتە بەرەنگاریكاران دەسەڵاتی خۆیان بەكار بێنن و دان بە مافەكانیاندا بنرێ.

لەم ڕوانگەوە، ستراتیجیەتی كاری ناتوندوتیژانە هەوڵ دەدا كۆمەڵێ

چالاکیی هاوکاری نەکردن لەگەڵ دامەزراوە و یاسا و ئایدیۆلۆجیا و ڕیژیمە سیاسییەکان و ئەو دەوڵەتانە ڕێک بخا، کە ماف و ئازادییەکانی مرۆڤ پێشێل دەکەن. ئامانجیش لەوە پەکخستنی میکانیزمە سەرەکیەکانی دەزگە جۆرەوجۆرەکانی چەوساندنەوە و سەرکوتینەوەیە، بەمەبەستی سەرلەنوێ چەسپاندنەوەی دەوڵەتی یاسا.

لەڕاستیدا خەڵک لەبەردەم ستەمدا، زیاتر پەنا بۆ ملدان بە هاوکاریکردن (تێوەگلان) دەبەن تا پەنابردنیان بۆ توندوتیژی. وشەی "مامەڵەکردن" (تێوەگلان) collaboration بەگشتی هەڵوێستی ئەوانە پیشان دەدا کە پەیمان لەگەڵ دوژمن دەبەستن، بەڵام جێی خۆیەتی واتەیەکی زۆر فرەوانتری پێ بدرێ، چونکە "مامەڵەکردن" (تێوەگلان) هەڵوێستی هەموو ئەوانەیە کە بە ستەمی ئەو پاشاگەردانیەی لەئارادایە ڕازین. هەر بۆیە هێندەی دروستە ناتوندوتیژی بە مامەڵەی زۆرینە لەگەڵ دوژمن بەراورد بکرێ، هێندە دروست نییە بەراورد لەناو ناتوندوتیژی و توندوتیژیی کەمینەدا بکرێ.

دەکرێ لە چوارچێوەی هەمان شەرعییەتدا دەست بە ڕێکخستنی هاوکاری نەکردن بکرێ، ئامانجیش خستنەگەڕی تەواوی ئەو هێزەیە کە ئامرازە شەرعییەکان لە ڕەوتی کاری سرووشتیی دامەزراوە دیموکراسییەکانی کۆمەڵگەدا پێشکێشی دەکەن، بەڵام کاتێ ئەم هاوکاری نەکردنە نەتوانێ ئامرازی ئەوتۆ پێشکێش بکا کە بەهۆیانەوە بتوانرێ بەرەنگارییەکی کاریگەری ستەمەکە بکرێ، ئەو کاتە پێویستە بەرەنگارییە ناتوندوتیژانەکە بگۆڕێ بۆ یاخیبوونی مەدەنی.

زۆر جار ڕوو دەدا خەڵک هاوکاری لەگەڵ ئەو ستەمە دەکەن کە خۆیان قوربانیی ئەون، بەوەیش خۆیان دەبنە بایسی ئەو خراپانەی بەرۆکیان دەگرێ، واتە سەرکوتکراوان لە بەرپرسیاریەتیی سەرکوتینەوەیاندا بەشدارن. لێرەشەوە سەرکوتکراوان لە پرۆسەی "گۆڕان بۆ قوربانی victim-isation"دا کلۆم دەدرێن و وا هەست دەکەن سەرکوتینەوەکەیان چارەنووسە

و لەناوچاویان نووسراوە و لەئاستیدا هەست بە دەستەپاچەییەکی تەواو دەکەن.

کاری یەکەمی بەرەنگاری ئەوەیە مرۆڤ ڕازی نەبێ بەوەی قوربانی بێ و بە "نا"یەک بەگژ ستەمدا بچێتەوە کە بتوانێ گژبەریی حەتمییەتی چارەنووس بکا.

ناسەربازگەرایی

وشەی ناسەربازگەرایی antimilitarisme هەر بە واتە حەرفییەکەی وەرگیراوە کە نەیارییە بۆ سەربازگەرایی militarisme. سەربازگەراییش بریتییە لە زاڵبوونی دامەزراوەی سەربازی بەسەر ژیانی کۆمەڵگەدا، بەشێوەیەک هەڕەشەیەکی مەترسیدار بۆ سەر دیموکراسی دروست بکا. مێژوو نموونەی چەندان گەلان پێشکێش دەکا کە تێیاندا سوپا بەسەر کاروباری کۆمەڵگەدا زاڵ بووە و ناکۆکیی سرووشتی ڕێژیمی سەربازی و ڕێژیمی دیموکراسیی پێشان داوە. کاتێ سوپا بڕیار دەدا بە بەکارهێنانی ڕێگە تایبەتەکانی خۆی لە حوکمڕانیکردنی شاردا هاوولاتییان "تەمبێ" بکا، بەدڵنیاییەوە مەترسی بۆ سەر ماف و ئازادییەکانی مرۆڤ دروست دەبێ. بەسەربازگەکردنی کۆمەڵگەکان سەرکێشییەکی بەهێز و مەترسیدارە بۆ سەر دەسکەوتەکانی شارستانێتی. بەم واتەیەش، هەموو دیموکراتخوازەکان چاریان ناچارە کە بە وردبەرزییەوە نەک پشتیوانیی خۆیان بۆ ناسەربازگەرایی ڕابگەیەنن، بگرە خەباتیشی لەپێناودا بکەن. با ئەوەیش بڵێین کە ئەو سەربازییانەی بەقووڵی وابەستەن بە بەهاکانی دیموکراسییەوە و تەنیا بۆ ئەو مەبەستەیش چوونەتە کەرتی سەربازی، ئەوانیش بەم واتەیە ناسەربازگەران.

هەروەها ناسەربازگەرایی دژ بە ئایدیۆلۆجیای سەربازگەرایە کە بە شان و باڵی شەڕدا هەڵدەڵێ وەک گۆڕەپانی بەهێزترین بەرجەستەبوونی

مـەردایەتیی گـەلێکی دیاریکراو و وا دادەنێ نەتـەوە تەنیـا بە چەک دەتوانێ چارەنووسی خــۆی لە مــێــژوودا ڕەنگرێژ بکا. لێـرەشــدا دەبێ هـەمــوو دیموکـراتخـوازەکـان بچنە ڕیزی ئەو نـەیارییـە بۆ سـەربازگـەرایی. هەروەک ڕەتکردنەوەی ئـایدیۆلـۆجـیــای ســەربازگــەرا یەکـێکە لەو هـۆیانـەی وا لە خەباتکارانی ناتوندوتیـژی بەگشتی دەکا، کە لەئاست سوپادا "بەرهەڵستیی ویژدان" تۆمار بکەن.

بەڵام دەبێ ئەوەیش ڕوون بکرێتــەوە کــە ناســەربازگـەرایی بەگــشــتی واتەیەکی تری هەیە، چونکە چەمکەکـە تەنیـا وەک سـەرکـۆنەکـردنی سـوپا دەرناکەوێ، بگرە سـەرکۆنەی ئەو سـەرباز و ئەفسـەرانەیشە کـە بەهەڵە وا گـومـان دەبرێ هەمـوویان بە بوونی هـێزەکی، "بکوژ" و "تاوانبـاری شـەڕ"ن. بەدڵنیاییەوە هەمـوو کردە سـەربازییەکان ئامانجیان پاراستنی دیموکراسی نیــیــە لـە هـەڕەشــەیەکی تۆتـالیــتــاری، یان بـەرگـریکردن لە ئازادی دژ بە شێوەکانی ستـەم و زۆرداری. زۆرن ئەو هەلومـەرجە مێژووییانەی تێیاندا ســەربـازییــەکــان -زۆر بەداخــەوە- لـە چەندان تاوان گــلاون کــە زەبری ترسناکیان لە مافەکانی مرۆڤ داوە و پێویسـتە بە "تاوانی شـەڕ" دابنرێن. بەڵام نابێ پەنجەی تۆمەتبارکردن بۆ هەموو ئەو کەسانە درێژ بکرێ کە لەناو سـوپادان. لەڕاسـتیدا "ڕەگەزپەسـتی"ی ناسـەربازگەرا ڕێک لەم گشـتاندنە زێدەڕۆ و ستەمکارانەدایە.

شـەڕ بەردەوام قـڕکـەری مـرۆڤـە، هـەر بۆیەشـە ناتـوندوتیـژی مل نادا بەوەی ڕەوایی بە ئامرازەکانی بدا، بەڵام ئەمە پاساو نییە بۆ ئەوەی هەموو کەسـانی سـەربازی بە بکوژ تۆمـەتبار بکرێن. ناتوندوتیـژی ناسـەربازگـەراییـیـەک ڕەت دەکــاتەوە کــە لـەســەر تۆمــەتبــارکـردنێکی لەم جـۆرە دامـەزرابێ. ئـەوانـەی ناتـونـدوتیـژی هـەڵدەبژێرن خــۆیان دوور دەگـرن لـەوەی خـۆ بکـەنە دادوەر بۆ لێپـرسینەوە لە نیـەتی ئەوانەی دەڵێن پێویستـە خۆ بۆ بەکارهێنانی چەک ئامادە بکرێ بۆ بەرگریکردن لە ئازادییە بنچینەییەکانی مرۆڤ و گەلان دژ

بە ئەگەری هەر دەستدرێژییەک. بگرە ئەوان پێشنیازی ئەنجامدانی گفتوگۆیەک دەکەن لەگەڵ سەربازییەکان، کە لە هەمان کاتدا دژ و بنیاتنەر بێ و هاوکات ئەگەرەکانی داخزان بەرەو سەربازگەرایی و ئەو دەرفەتانەی ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە پێشکێشیان دەکا، تاوتوێ بکەن.

* بەرهەڵستیی ویژدان
* شەڕ
* بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە

ناتوندوتیژی

کاتێ باسی "ناتوندوتیژی" دەکرێ، پێویستە جیاوازییەک هەیە بکرێ کە خافڵکردنی زۆر تێکەڵ و پێکەڵی دروست دەکا و پێداگریی لەسەر بکرێ، ئەویش جیاوازیکردنە لەنێوان ئەرکی ناتوندوتیژیی فەلسەفی و ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە، چونکە ئەم دووانە هەر یەکەیان لە دوو ئاستی جیاوازدا کار دەکەن کە جێی خۆیەتی بۆ ڕوونەدانی تێکەڵبوون، جیاوازی لەنێوانیاندا بکرێ نەک لێک جیا بکرێنەوە. ناتوندوتیژی وەک بنەوایەکی فەلسەفی داواکردنی واتەیە لەکاتێکدا ڕێبازی کارکردن گەڕانە بەدوای کاراییدا.

مەهاتما گاندی بوو کە وشەی "ناتوندوتیژی" nonviolence پێشکێشی ڕۆئاوا کرد و زاراوەی ahismaی سنسکریتی کە لە دەقەکانی ئەدەبیاتی هیندۆسی و جەینی و بووزیدا باوە، بۆ زمانی ئینگلیزی وەرگێڕا. کە لە پێشگری a و ناوی hisma –کە واتەی ئارەزووی ئازاردانی بوونەوەرێکی زیندوو دەگەیەنێ، پێک دێ. ئەهیمشا داننانە بە بوونی ئارەزووی توندوتیژی لەناو مرۆڤدا –کە پەلی دەگرێ بەرەو ویستی دوورخستنەوە و و پەراوێزخستن و سڕینەوەی ئەوی تر و ئازار پێگەیاندنی– و ئەنجا هەوڵدان بۆ ڕامکردنی ئەو ئارەزووە و کۆنترۆڵکردن و گۆڕینی.

ئەگــەر داتـاشـــینـی وشـــەکـــە وەربگرین ئەوا دەکـــرێ وەری بـگـێـــڕین بە "بێـتـاوانی" in-nocence. هـەردوو داتاشـراوەکـەی ئەو دوو وشـەیە وەک یەکن: وشـەی innocent لە وشـەی in-nocensی لاتینی داتاشراوە. فـەرمانی nocere (ئازاری دا) خـۆیشــی لە وشــەی nex یان necis داتاشـراوە بەواتـەی "مـردنی توندوتیـژ" یـان "کـوشـتن". هـەروەها "بێـتــاوانی"ش بەواتـەی وردی وشـــەکـە فەزیلـەتی ئەو کـەسـەیە خـۆی بە هیچ توندوتیژییـەکی بکوژ دژ بە کەسـانی تر گـوناهبـار نـاکـا. بەڵام لەم ڕۆژانەی خـۆمـاندا چـەمکی بێـتـاوانی زیاتر ئەو پاکییـە جێگومـانەی کـەسـانێک وەبیـر دێنێـتـەوە کە لـە نەزانی یان نەتوانیـدا خراپە ناکەن، نەک لەچاکیدا. بـۆیە نابـێ هـەڵوێستی ناتوندوتیـژانە لەگەڵ ئەو جۆرە "بێتاوانی"ەدا تێکەڵ بکرێ. بەڵام ئەم خـوار و خێچییـەیش لە واتەکەدا ئامـاژەی خـۆی هـەیە: وەک ئەوەی خـراپـە نەکردن جـۆرە نەتوانییـەکی تێدایە! ناتوندوتیژی بایەخ بۆ "بێتـاوانی" دەگێڕێتەوە وەک فەزیلـەتی مرۆڤی بەهێز و دانایی مرۆڤی دادپەروەر.

کـاتێ مـرۆڤ توندوتیـژی تـاقی دەکاتەوە و خـۆی لە هـەڵچـوونەکـانی دوور دەخـــاتەوە تـا بتـــوانێ بیـــر بکاتەوە، ئەوا دان بەوەدا دەنـێ کـــە توندوتیـــژی پێشـێلکردنی کـەرامـەتی مـرۆڤـایەتییە، لـە خۆی و لە مـرۆڤـەکـەیتریشـدا و لە هـەمـان کاتیـشدا خـواسـتی ناتوندوتیژی لـە ناخی خۆیدا دەدۆزێتـەوە. من–ی ئەزموونی خۆی بە توندوتیژ دەبینێ و خۆیشـی بەوە ناو دەنێ، لەبەرئەوەی بۆ منێکی ناوەخـۆیی دەگـەڕێتـەوە کـە نـاتوندوتیـژی دەخـوازێ. ئەم خـواسـتـەی ویژدان لە مـرۆڤـدا ڕیشـەدارە بەر لەوەی ڕێـی لە توندوتیـژی بکەوێ، چونکە ئەرکی نـاتونـدوتیـژی پێش ئارەزووی توندوتیـژی دەکـەوێ و لـە بانیـەوەیە، ئەو ڕەسەن و بنچینەییە.

لەگـــەڵ ئەوەیـشـــدا مـــرۆڤ تا ئـەزمـــوونی نـەکـــا هـەست بـە نادروســـتی و نامـــرۆڤـــایەتیی توندوتیـــژی ناکـــا. ئەو کـــاتە لەوە تێ دەگـــا کـــە ناتوانێ مـرۆڤـایەتیی خـۆی دروست بکا تا بە "نا"یەکی بنبڕ بەرامـبـەر توندوتیـژی

نەوەستێ و هیچ ڕەواییەکی پێ نەدا. کاتێ مرۆڤ بەپێداگرتنی لەسەر ئەوەی ناتوندوتیـژی مرۆڤـایەتیی مـرۆڤ دادەمەزرێنێ و ڕەنگرێژی دەکا دەڵێ "نا بۆ توندوتیـژی"، ئەوە واتەی ڕەتکردنەوەی ئـەو لابەندی (ولاء)ەیە کـە توندوتیـژی لە هـەموو مرۆڤێکی دەخوازێ. خۆ نەبانکردن لەم ئەرکە واتەی نکوڵیکردنە لە توانی مـرۆڤ بۆ شکاندنی یاسـای "زەرورەت"، واتەی ئەوەیە بەڕەوای مـرۆڤی نابینـین لە قـەدەری حـەتمی ڕزگاری بێ و ببـێتـە مـرۆڤـێکی ژیر. خـواسـتـی ناتوندوتیژی بەمەدەنیکردنی ژیانە.

ئەو کەسـەی ناتوندوتیـژی هـەڵدەبژێرێ مـرۆڤـێکی مـەدهۆشـە، توندوتیـژی ئەبڵـەقـی دەکا، جـا چ توندوتیـژیی خـۆی بێ یان هـی خـەڵکی تر. واتە ئەوەی سـوورە لـەسـەر ناتوندوتیـژی کەسـێکە توندوتیژی بریندار دەکا. شێـواندنی ڕووت بە تـوندوتیـــژی بە لـووتکەی چەپەڵی دادەنێ و یاخـــیـــبـــوونی تێــدا دەورووژێنـێ. ئەو لە دەقگرتنەکـانی توندوتیــژی دەردەچێ کـە باڵی بەســەر دنیـادا کـێـشـاوە. بەلای ئەوەوە کـوشـتن بێـڕەوشـتـانەیە نەک مـردن. ئەو لە ڕیسوایی توندوتیژیدا بەڵگەنەویستیی ناتوندوتیژی دەبینێ.

زۆر جـار وتراوە وشـەی "نـاتوندوتیـژی"، لەو ڕووەوە لە شـێوەی نـەرێکردن (نەفی)دا هـاتووە، بەخـراپی هـەڵبـژێردراوە و زۆر ناڕوون و تێکەڵیی تێـدایە، بەڵام پێویستـە یەکەم شت پێداگری لەوە بکەین کە نەرێکردن تاک نییە بەڵکو جـووتە مادەم توندوتیـژی بە پێشـێلکردنی حورمەتی ژیان دادەنێین، ئەمـەیش جـەخــتکردنەوەیەک بـەو وشـەیە دەدا، بەتـایبـەت کـە وشـەی "ناتوندوتیـژی" بەخودی نەرێنییـەکەی سـرووشـتـێکی یەکلاکەرەوە وەردەگـرێ، چونکە هـەر بەوە بـوار بۆ کــێـــشـــانەوەی ڕەوایی لە تونـدوتیــژی دەڕەخـــســـێنـێ. ئەوە زاراوەیەکی ڕاســتــتــرە بۆ دەربڕینـی مـەبـەست: واتە ڕەتکردنەوەی هـەمـــوو پرۆسـەکانی شـەرعییەت پێدان و پاساودان کە توندوتیژی دەکاتە مافێک لە مافەکانی مرۆڤ.

ئەگەر وشەی "ناتوندوتیژی" لە داڕشتنیدا نەرێنکردنێکی ڕاشکاوانەی تێدایە، واتەی ئەوە نییە کە ناتوندوتیژیی نەرێنکردنی توندوتیژییە، بگرە واتەی ئەوەیە هەڵوێستی بەرەنگاریکردنێکی ڕاستەقینەی توندوتیژی وەردەگرێ، واتە ئامانجی بنبڕکردنی هۆ و ئەنجامەکانیەتی. ئەو "نا"ی نەرێنکردنەی ناتوندوتیژی بەهۆیەوە ڕووبەڕووی توندوتیژی دەبێتەوە "نا"ی بەرەنگاریکردنە. لە دەرەنجامیشدا ناتوندوتیژی هێندەی تێکۆشانە دژی توندوتیژی، ئەوەندە ڕەتکردنەوەی توندوتیژی نییە. ئەو بەدڵنیاییەوە گتکردنە، بەڵام گتکردنێکە کە خۆی لەخۆیدا کارکردن دەخوازێ.

ئەگەر وێنای لێک نێزیکی دوو وشەکە "توندوتیژی/ناتوندوتیژی" بکەین، بەڕوونی دەبینین پێکهاتەی وشەی ناتوندوتیژی خۆی هەر جۆرە لێکچوون و ئاڵوگۆڕ و شوێن هەڵگرییەک لەگەڵ توندوتیژی تێک دەشکێنێ. ئەگەر توندوتیژی بەردەوام لە حاڵەتی دووسەرەدا لەگەڵ دژبەر بەکار دێ، ئەوا ناتوندوتیژی بەردەوام بە یەکسەرە بەکار دێ.

بژارەی ناتوندوتیژی بەگەڕخستنی ئەرکی ویژدانی ئەقڵانیی گەردوونییە لە ژیانماندا، ئەو ویژدانەی کە ئەویش بە شێوەی فەرمانکردنی نەرێنکراو دێتە دەربڕین و دەگوترێ "مەکوژە". ئەم حەرامکردنی کوشتنە حەرامکردنێکی جیهانیی سەرتاپاگیرە، هەروەها جەوهەرییە، چونکە ئارەزوو بۆ کوشتن لە هەموواندا هەیە. کوشتن حەرامکراوە لەبەرئەوەی هەر کاتێ ئەگەر هەیە ڕوو بدا، ئەو ئەگەرەیش سەر بۆ نامرۆڤایەتی دەکێشێ. حەرامکردن پابەندییە لەبەرئەوەی هەڵفریواندن (اغراء) بۆ کوشتن بەهێزە. چەندەیش هەڵفریواندن بەهێزتر بێ حەرامکردنەکەیش زیاتر پابەندکارە.

کەواتە ناتوندوتیژی یەکەم جار ئەرکێکی نەرێنییە و داوا لە مرۆڤ دەکا چەکی هەڵچوون و ئارەزوو و هەستەکان و زرنگی و هەردوو باڵی دابماڵێ تا بتوانێ خۆی لە هەر "بەدنیاز"ییەک دەرهەق بە مرۆڤەکەی تر قوتار بکا. ئەو

کــاته ئازاد دەبێ لە نیــشـــاندانی "نیــازپاکی"ی خــۆی و دەربــڕینی "چاکەویستی"ی خۆی بۆی.

کـەواتە ناتوندوتیـژی پێش لـەوەی ڕێبازی کـارکـردن بێ، یەکـەم شت و لە بنچینەدا هەڵوێستێکە. هەڵوێستی ئەخلاقی و ڕۆحیی مرۆڤی سینەفرەوانە کە دان بەوەدا دەنێ توندوتیژی نەرێنکردنی مرۆڤایەتییە -مرۆڤایەتیی خۆی و ئەوی تر لە هەمــان کـاتدا- و ڕەتی دەکـاتەوە ملکەچی یاســاکــەی بێ. ناتوندوتیـژی ڕێزگـرتنی شکۆی مـرۆڤـایـەتیی مـرۆڤـە، لـەودا و لە هەمـوو مرۆڤێکی تریشدا. ئەم جۆرە هەڵوێستە لەسەر بناخەی قەناعەتێکی وجودی دامـەزراوە کە بریتییە لەوەی "لە بەرەنگاریکردنی توندوتیژیدا، ناتوندوتیژی لە دژە-توندوتیـژی بـەهێـزترە". لـە تایبـەتمەندییـەکـانی توندوتیـژی ئەوەیە دەبێــتـە مـایەی هاندانی توندوتیـژیەکی تر، واتـە توندوتیــژی زنجیـرەیە و ناتوندوتیژی دەیەوێ ئەو زنجیـرەیە بپـچڕێنێ، چونکە توندوتیـژی دواجـار ڕێگە بۆ لەناوبردنی سیستمی توندوتیژی خۆش ناکا، لەبەرئەوەی خۆیشی بەشێکە لەو سیستمە و بێپەروا بەهێزی دەکا.

توندوتیژی وا گومان دەبا کە خراپە لەناو دەبا، بەڵام ئەو خۆی خراپەیە، وادەزانێ دنیـا پاک دەکـاتەوە بەڵام ئەو خـۆی پیـسـیـیـە. دژە توندوتیـژیش بەدڵنیاییەوە "توندوتیژیی پێچەوانەیە"، بەڵام "پێچەوانەی توندوتیژی" نییە. هەمان توندوتیژی نییە بەڵام ئەویش خۆی توندوتیژییە. جۆرە توندوتیژییەکی ترە بـەڵام ئەویش توندوتیـژییــە. هەڵبــژاردنی ناتوندوتیــژی لەبـەردەم ئەو تـوندوتیـــژییـــەی ســـەپاوەدا، ڕەتکردنـەوەی کـــاردانـەوەیە کـــە واتـەی بەرەنگاریکردنی توندوتیژییە بە توندوتیژی، بەوەیش هـەمـان خـراپە دووبارە دەکــرێتــەوە. بـەپێــچــەوانەوە، بڕیاردانی ئازادە بۆ پـچـڕینی زنجــیــرەی تۆڵەسەندنەوە.

گرەوەکە لێرەدا لەسەر ئازادییە و لەوە کەمتر نییە- ئازادیی بکەرێکە کە بە هێـز و ئازایەتی ڕووبەڕووی سـەخـتـیی بارودۆخ دەبێـتـەوە. ئامــانجـیش

بڕیاردانە. بەڵام ئەی چییە ڕێمان لێدەگرێ بۆ هەڵبژاردنی سەربازگەکەمان و پێداگرتن لەسەر ناتوندوتیژی؟ ئاخۆ لەبەرئەوە نییە ئێمە بەئاسانی خۆ بەدەست باوەڕهێنانی ساویلکانە بە پاساوی "زەرورەت" دەدەین و ئامادە نین بڕوا بە ئازادیی مرۆڤ بێنین؟ ئاخۆ لەبەر ئەوە نییە چێژ لەو بیرۆکەیە وەردەگرین کە لە پێشینانمانەوە بۆمان ماوەتەوە و پێی وایە توندوتیژی شەریف و ڕێزدار و بەواتەیەک لە واتەکان لە ناوچاوی چارەنووسی مرۆڤایەتی نووسراوە؟ ئایا لەبەرئەوە نییە بە میرات یان نەریتی دادەنێین؟ ئاخۆ ئەم ئامانجە شاراوانە لەخشتەمان نابەن و بەوە توانی ئیرادەمان پەک بخەن؟ ئاخۆ ئەم نیازە شاراوانە زەویی بڕیاردانمان مینڕێژ ناکەن؟ تەنانەت پێش لەوەی هەڵیش بژێرین، شتەکە بڕیاری لەسەر دەدرێ و کۆتایی دێ و خۆمان لەسەر بیرۆکەی زەرورەت جێگیر دەکەین.

ئەرکی ناتوندوتیژی بانگەوازە بۆ کودەتا conversion، کودەتا لە دڵ و لە تێڕوانین و لە زرنگیدا. هەموو کودەتایەکیش دابڕان و لەتبوون و تێپەڕاندن و وەلاخستن و بێزارکردن و شپرزکردن و گۆڕان و لادان و کۆچکردنە. هەموو کودەتایەک دەستکردنە بە گەشت، بەڵام هەموو "گەشت"ێک داهێنانێکی نوێیە. مرۆڤ بۆ ئەوەی بۆ ناتوندوتیژی لێ ببڕێ، پێویستە لەو خەوە وجودییە بێدار بێتەوە کە تێیدا مرۆڤایەتییەکەی خەواڵو بووە. لەو خەوەدا بەشێوەیەکی نەرێنی تاک ملکەچی نەریتە کۆنەکانی کۆمەڵگە دەبێ کە وزەی ئەوەی نییە گومانیان بخاتە سەر. کەواتە پێویستە دواجار چ بڕیارێک بدا؟ پێویستە سنوورەکانی زەرورەت دوور بخاتەوە، ئەویش بە ڕۆشنبیرکردنی خۆی بە ناتوندوتیژی.

ناتوندوتیژی وەک هەر ئەرکێکی ئەخلاقی، دوانە ڕوویەک پیشان دەدا: یەکەمیان داوای نەگلان لە توندوتیژی و دووەمیشیان داوای کارکردن لەپێناو دادپەروەری دەکا. هەر هێندەی مرۆڤ تانەی لە دروستیی توندوتیژی دا ئیدی دەتوانێ کاری ئەرێنیی ناتوندوتیژی بەئەنجام بگەیەنێ و نیازپاکی

و باشکاری بەرامبەر ئەوی تر پیشان بدا. فەزیلەتی ناتوندوتیژی یەکەمین ئەرکی فەلسەفەیە: ئەو خۆی بنەوای ئازادی و دانایییە. ناتوندوتیژی ئەو ئەرکەیە کە هەر ئەو ساتەی مرۆڤ مەیلێک لەخۆیدا بۆ ئازاردان دەبینێ، خۆی بەسەر مرۆڤدا دەسەپێنێ. ئەو وا گریمانە دەکا مرۆڤ باشکاری تێدایە. هەر بۆیە فەلسەفە وەک بالاترین سەرچاوەی مرۆڤایەتیی مرۆڤ دان بە ئەرکی ناتوندوتیژیدا دەنێ.

ناتوندوتیژی لە بنەڕەتدا مرۆڤ ناچار دەکا بەباشی ڕەفتار لەگەڵ دوژمنان، واتە لەگەڵ توندوتیژان بکا، تەنیا ئەوکاتەیش واتەی ڕاستەقینەی وەردەگرێ. ئای چەندە بەرتەسکە ئەگەر ناتوندوتیژی تەنیا بەرامبەر دۆستان بکرێتە ئەرک! ناتوندوتیژی ئەو دەرگەیەیە مرۆڤ دەخاتە سەر ڕێگەی ڕێزگرتن و میهرەبانی و باشکاری و خۆشەویستی، دوورتر لەوەیش بۆ ڕێگەی بڵندبوونەوە. بەڵێ، ناتوندوتیژی جۆرە بڵندبوونەوەیەک پێشکێش دەکا، بەلام هیچ "ڕەها"یەک ناسەپێنێ، ئەوەیش لە هەر ڤایرۆسێکی ئایدیۆلۆجی دەیپارێزێ.

ڕێزگرتن و میهرەبانی و باشکاری و خۆشەویستی لە مرۆڤ ناخوازن لە ماڵەکەی خۆیدا خەڵوەت بکێشێ، بگرە ناچاری دەکەن بەرەو دەرەوە کار بکا. جا ئەگەر جێی خۆی بێ، جەخت لە مۆرکی سەرتاپاگیرییانەی ناتوندوتیژی وەک ئەرکێکی ڕۆحی بکرێ، ئەوا پێویستە دان بە سرووشتی ڕێژەییانەی ناتوندوتیژیدا بنرێ وەک کارێکی سیاسی. ئەرکی ناتوندوتیژی لەخۆیەوە وەلامێکی ڕاستەوخۆ و بەدەستوبرد لەبارەی پرسی چۆنیەتیی ڕەفتارکردن بەکردەوە لە دۆخی مێژوویی کارت و شوێنێکی دیاریکراودا پێشکێش ناکا. کاتێ وەختی کارکردن دێ، یەقین جێگە بۆ نایەقین چۆڵ دەکا: ئێمە هەرگیز نازانین گونجاوترین کار کامەیە تا کارێکی باش بکەین، هەرگیز لە ئاکامی کارەکەمان دڵنیا نین. هیچ هەڵوێستێکی بەرهەست نییە کە بەڕوونی بیسەپێنێ دەبێ چی بکرێ لەپێناو ئەنجامدانی کارەکە بەباشی،

چونکە هیچ کارێک نییە تەمومژی تێدا نەبێ، هەموو کارێک ئەزموونە و ئەنجامەکانی کتوپڕ و شیمانەیین. پێویستە هەموودەم کار دابهێنرێ، بەبێ ئەوەی لە زۆربەی حاڵەتەکاندا دڵنیا بین لە دۆزینەوەی باشترین ڕێبازی کار. کارکردن قوتابخانەی لەخۆبوردەیییە.

زۆر جار پلار دەگیرێتە ناتوندوتیژی وەک شتێکی پڕوپوچ، بەبەڵگەی ئەوەی "ناتوندوتیژیی ڕەها" مەحاڵە. بەڵام بەدحاڵیبوونێک هەیە، چونکە ناتوندوتیژی قەت لافی ئەوەی لێ نەداوە کە ڕەهایە. بێگومان حاڵەتی ناتوندوتیژی خۆی لەخۆیدا یۆتۆپیایە، واتە لە هیچ جێیەکدا نییە و لە هیچ شوێنێکیشدا بەدی نایە. بەدڵنیاییەوە ئەوەی هەیە بەکارهێنانی دروستی یۆتۆپیایە بۆ بەرجەستەکردنی (میسالیەت)ێک کە داهاتوو ڕووناک بکاتەوە. بەڵام بزاوی بەدیهێنانی ناتوندوتیژی لە کۆمەڵگە و مێژوودا لە یۆتۆپیاوە دەست پێ ناکا تا لێیەوە بچێتە ناو واقیع، بگرە لە واقیعەوە دەست بە جووڵە دەکا بۆ بەدیهێنانی ئەوەی لەتوانادایە.

بژارەی ناتوندوتیژی لە خەیاڵگەرایی کۆمەڵگەیەکی تەواو ناتوندوتیژدا ڕیشەی دانەکوتاوە تا هەوڵ بدرێ لە واقیعدا بخرێتە کار، بگرە پرۆسەکە تەواو پێچەوانەی ئەمەیە. بگرە ناتوندوتیژی لەسەر چوارچێوەدانی ئەو کارە توندوتیژییە زۆر و زەبەندانەی لە کۆمەڵگەدا هەن و ئیرادەی گۆڕینی ئەو واقیعە لە چوارچێوەی تواناداوەستاوە. نەخێر، ناتوندوتیژی داوای ڕەها ناکا، بەڵکو بەسادەیی داوای ئەوە دەکا کە لەتوانادایە بکرێ. دەستەواژەی "هەموو شت یان هیچ" بەو نامۆیە، چونکە دەیەوێ لەناو "هەموو" و "هیچ"دا لێرە و هەر ئێستە ئەوەی "دەکرێ" جیا بکرێتەوە و جگە لەوەی دەکرێ (یاخۆ مومکینە) داوای هیچی تر ناکا، بەڵام "هەموو" ئەوەی دەکرێ بکرێ، ئەو (مومکین)ەی خەڵک پشتی تێ دەکەن، ئەمە ئەگەر سووکایەتی پێ نەکەن. بەم شێوەیە ناتوندوتیژی نە تەنیا ڕێبازێکی خەیاڵگەرا (میسالی) نییە، بگرە لە بابەتی توندوتیژیدا داوای واقیعیەتێکی گەورەتر دەکا.

له دەرەنجامدا، ئەوە توندوتیژییە کە یۆتۆپیایە. ڕاستە توندوتیژی لە هەموو جێیەک هەیە، بەڵام لە هیچ جێیەکدا بەو ئامانجە ناگا گوایە بەو هۆیەوە پاساوی توندوتیژییەکە دەدا و قەت لە هیچ شوێنێک دادپەروەری لەناو مرۆڤەکاندا بەدی ناهێنێ. توندوتیژی هەرگیز لە هیچ جێیەک چارەسەرێکی مرۆیانە بۆ ئەو کێشە حەتمیانەی تانوپۆی مێژووی مرۆڤایەتییان چنیوە، پێشکێش ناکا.

بەدەر لە ئەفسانەکانی گەشبینیخوازی و خەیاڵپڵاویەکانی و سەرکزکردنەکانی ڕەشبینیخوازی و پاشەکشەکانی، ناتوندوتیژی ئومێد لای مرۆڤ دروست دەکا بەوەی دەتوانێ فەزیڵەتی مرۆڤایەتی لە خۆی و کەسانی تریشدا گەشە پێ بدا، ئەوەیش واتە بە بوون و مێژووی دەبەخشێ: بە ژیان و تەنانەت بە مردنیش.

* خۆشەویستی
* حەقیقەت
* باشکاری
* توندوتیژی
* فەلسەفە

ڕۆڵ بینین

ڕۆڵ بینین یاخۆ درامای کۆمەڵایەتی sociodrama یەکێکە لە مەشقەکان بەمەبەستی ئامادەکاری بۆ کاری ڕاستەوخۆی ناتوندوتیژانە و خۆ ڕاهێنان لەسەری. ئەویش بریتییە لە نواندنی دەستەجەمیی هەڵوێستێکی بەکێشەی چاوەڕوانکراو لە چوارچێوەی جێبەندێکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی دیاریکراودا. ئەکتەرەکان ڕۆڵی کەسایەتییە جیاوازەکانی ناو کێشەکە دەبینن و هەوڵ دەدەن بەگیان بچنە ناو ئەو ڕۆڵەی دەیبینن وەک ئەوەی ڕاستی بێ.

ئامانجیش لەم کارە ڕەخساندنی دەرفەتە بۆ هەر یەکەیان تا هەمان هەڵچوون و هەستکردن بەخۆوە ببینێ کە دەشێ ئەگەر هاتوو لە واقیعدا خۆی لەبەرامبەر هەڵوێستێکی هاوشێوەدا بینییەوە، بەو دۆخە دەروونییەدا تێ بپەڕێ. بەمەیش دەتوانن جۆری ڕەفتاری خۆیان لەو هەڵوێستەدا باشتر بزانن، ئەویش لەڕێی سەرنجدان لە کاردانەوە و هەڵوێستیان لە پێوەندییان لەگەڵ ئەوانی تردا. پێویستە ئەوەیش متمانە بەخۆبوونێکی زیاتریان پێ ببەخشێ.

ڕۆڵ بینین هەروەها وا دەکا ڕاستتر و تەواوتر ئەو هەڵوێستە نمایشکراوە بناسن. ڕۆڵ بینین یارمەتیی خۆئامادەکردنی دەروونییش دەدا بۆ ڕووبەڕوو وەستانی ڕاستەوخۆ لەگەڵ دژبەران و جەماوەر و پۆلیس لەکاتی خۆپیشاندانەکاندا. هەروەک یارمەتیی خۆپیشاندەران بەتایبەت دەدا تا بەباشی بێزاری و ترسی خۆیان جڵەو بکەن و بەسەریاندا زاڵ بن. ئەم مەشقکردنە دەرفەت بۆ بەشداران دەڕەخسێنێ تا باشتر یەکتر بناسن و متمانەیەکی بەهێزتری دووسەرە لەنێوانیاندا دروست ببێ.

لەوکاتەی ئەکتەرەکان ڕۆڵی کەسایەتییە جیاوازە کار لێک کردووەکانی ناو دراماکە دەبینن، کۆمەڵە چاودێرێک تەماشایان دەکەن و تێبینی لەسەر هەڵوێستەکانیان تۆمار دەکەن تا بتوانن پاشتر یارمەتییان بدەن باشتر لەو هەڵوێستانەیان تێ بگەن.

بۆ بەباشی بەڕێوەچوونی ڕۆڵ بینینەکان پێویست بە بوونی کەسێکی بزوێنەر animatuer دەکا کە زانیارییەکی قووڵ و ئەزموونێکی دوور و درێژی لە ئەنجامدانی ئەو ڕێگەیەدا هەبێ. پێویستە ئەو کەسە، ساتی گونجاو بۆ ڕاگرتنی گەمەکە دیاری بکا. کەمێک پاش ئەوەیش ئەرکی ئەو کەسە سازکردنی گفتوگۆیەک دەبێ لەنێوان هەموو بەشداراندا بەمەبەستی شیکردنەوەی گەمەکە و ڕەخنە لێگرتن و هەڵسەنگاندنی.

قوتابخانە

قوتابخانە کایەیەکی ناوەندە، شوێنێکی ڕاگوزەرە لەناو چوارچێوەی خێزان و جیهانی فرەواندا. کاتێ خێزان بەپێی توانا ئارامییەکی سۆزباو بۆ منداڵ دەستەبەر دەکا، ئەرکی قوتابخانە ئەوە دەبێ وا لەو منداڵە بکا کۆمەڵگەی ئەوانی تر بدۆزێتەوە و فێری "ژیانی هاوبەش" بکرێ. بەوەیش قوتابخانە دەبێتە نموونەییترین شوێن بۆ ڕاهێنانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و هاوولاتییانە. قوتابخانە دنیا نییە، دەبێ پەروەردە منداڵ لە دنیا بپارێزێ، ئەویش تەنیا و تەنیا بۆ ئەوەی بۆ ژیان لەگەڵ دنیا ئامادە بکرێ.

لە یۆنانی کۆن "پەروەردکار" pedagogue ئەو کۆیلەیە بوو کە منداڵی لە ماڵەوە دەبرد بۆ قوتابخانە (وشەی pedagogueی فرەنسی لە وشەی pai-dogogosی یۆنانی داتاشراوە، کە لە هەردوو وشەی pais یان pedos بەواتەی (منداڵ) و agein بەواتەی "ڕێبەری کرد")، ئەم هەنگاوە فێرکارییە و ئەو گەشتە پەروەردەییە کە دەستی منداڵ دەگرێ بۆ دەرەوەی خێزانەکەی تا بیباتە قوتابخانە، بەباشی ئەوە نیشان دەدا کە ئامانجی پەروەردە گواستنەوەی بەها ئەخلاقییەکانە بۆ قوتابی، کە دەیکاتە هاوولاتییەکی چاک.

ئەوە پیاوچاکان و ژنچاکانن کە کۆماری فەزیلەت دروست دەکەن، بەڵام کێ منداڵانی کۆمارەکە لەسەر فەزیلەت پەروەردە دەکا؟ کێ فێری ئەو ئەرکە فەلسەفی و ئەخلاقیانەیان دەکا کە بناخەی هاوولاتیبوونن؟ ئەوە لە بنچینەدا قوتابخانەیە. کۆمەڵگەی دیموکراسی هەر دەبێ عەلمانی بێ، بەڵام نابێ عەلمانییەت بەنەرێنی و تەنیا لە وەلانانی کاریگەرییە ئاینی و ئایدیۆلۆجیەکاندا کورت بکرێتەوە، بگرە پێویستە بەشێوەیەکی ئەرێنی وێنا بکرێ، نەک تەنیا لەڕێی ڕێزگرتنی قەناعەتە ئاینییەکانی هەر تاکێک و بەس، بگرە لەڕێی فێرکردنی فەلسەفەیەکی ئەخلاقی و سیاسی کە بناخە بۆ ئەرک

و مافەکانی هەموو مرۆڤ و هاووڵاتییەک دابمەزرێنێ. ئەو تێزە عەلمانییەی بۆ دارشتنی پەروەردە پەنای بۆ دەبرێ، زۆربەی جار بەدەست کەمایەسیەکی فەلسەفیی ترسناکەوە دەناڵێنێ. بەپێی وێناکردنی دیموکراسییانە بۆ عەلمانیەت، هەموو هزرەکان "شایانی ڕێزگرتن نین"، چونکە نابێ ڕێزی ئەو هزرانە بگیرێ کە دژ بەو بەهایانەن بناخەی "جاڕی گەردوونیی مافەکانی مرۆڤ" پێک دێنن، بگرە پێویستە ڕەت بکرێنەوە و شەڕیان لەتەک بکرێ.

قوتابییانی پۆل پێکەوە ژیانیان هەڵنەبژاردگە، ئەوان خۆبەخشانە نەهاتوون، بەڵکو ڕێکەوت کۆی کردوونەتەوە، هەروەها ئەوان ملکەچکردنیان بۆ دەسەڵاتی مامۆستایان هەڵنەبژاردووە، قوتابخانە تایفەیەک نییە، بگرە کۆمەڵگەیەکە، وردتر بڵێین کۆمەڵگەیەکە لە باری دروستبووندایە. کەواتە پێویستە لە یەکەم ڕۆژی سەرەتای ساڵی خوێندنەوە ئامادەسازی بۆ "پێکەوەژیان"ی قوتابی و مامۆستایان بکرێ. کاتی تاکەکان لە گرووپێکدا پێکەوە دەژین، ناچار دەبن کۆمەڵە ڕێسایەک دابنێن و ڕێزیان بگرن تابتوانن پێکەوە بژین. لێرەوە یەکێک لە ئەرکە سەرەکییەکانی مامۆستایان ئەوەیە لە قوتابخانە برەو بە کولتووری ڕێزگرتن بدەن، کە تەنیا بەوە دەتوانری سنوور بۆ مەترسیی زاڵبوونی کولتووری توندوتیژی دابنرێ.

ئەم ڕێسایانە کە پێشوەخت یاساکانی کۆمەڵگە بەرجەستە دەکەن، مافی هەر تاکێک و هەروەها ئەرکەکانی بەرامبەر ئەوانی تر دیاری دەکا بەمەبەستی سەندنەوەی ڕەوایی لە توندوتیژی. یاساکان وردبینیی مەرجەکانی "گرێبەست"ێک دەکا کە ئەندامانی کۆمەڵگەی قوتابخانە پێکەوە دەبەستێ، چونکە پێویستە کۆمەڵی (بکە و مەکە) بسەپێنی کە سنوور بۆ منداڵان دابنێ. منداڵ پێویستی بەوەیە بەرهەڵستیی کۆت و بەندەکانی یاسا بکا تا خۆی پێ بگەیەنێ.

بەمەیش "قەدەخەکردن" نەک ڕەوایە بگرە "پێویستە". یەکەم قەدەخەکردن، قەدەخەکردنی بنەڕەتی، ئەو قەدەخەکردنە بنچینەی کولتوور و

شارستانێتییە، قەدەخەکردنی توندوتیژییە، کە ئەرکی ناتوندوتیژی دیاری دەکا.

ئەوەی لێی دەترسین ئەوەیە قوتابی ژیانی لە قوتابخانە وەک چەشتنی "توندوتیژی"یەک، وەک ڕیژیمێک کە پێویستە ملکەچی بێ، بگوزەرێنی. قوتابی لێرەیە تا فێر ببێ apprendre، واتە ئەو زانیارییە "وەربگرێ" prendre کە پێی دەدرێ. منداڵیش بۆ ئەوەی "قوتابیەکی باش" بێ، پێویستە "وانەکانی فێر ببێ" و "ئەرکەکانی جێبەجێ بکا".

قوتابی بۆ ئەوەی ئەنجامەلێک بەدەست بێنێ کۆمەڵێ ئەرکی بەسەردا دەسەپێنرێ، کە بەکەمی شتی وا بەسەر گەورەکاندا دەسەپێنرێ. منداڵ بۆ ئەوەی "دەربچێ" پێویستە "ڕەنج" بدا، واتە "کۆشش بکا" و "نارەحەتی بچێژێ". واتە دەبێ "بێچارە" ببێ. دەشزانێ ئەگەر ئەنجامی باش بەدەست نەهێنێ سزا دەدرێ. کەواتە منداڵ نەک هەر ناچارە فێر ببێ و ڕەنج بدا، بگرە دەبێ دەربچێ. ئەی مامۆستاکان نایانەوێ کۆمەڵێ زانیاری کە پێیان دەڵێن "مادە" بخەنە مێشکیەوە؟. خستنە مێشک (تەلقین) inculquerیش واتەی "تێخزاندن"ـە، بە دەربڕینێکی وردتر "خستنە ناو بە پێلەقە بە پاژنەی پێ" (لە فەرمانی inculcareی لاتینی کە لە calx, calcis داتاشراوە، بەواتەی "پاژنەی پێ"). منداڵ لە بەشێکی دانەبڕاوی ئەم فێرکردنەدا لە حاڵەتی زۆرلێکردندا دەژی. بەم شێوەیە لە چاوی قوتابیی لاوازەوە کە بەدەست شکستی لە قوتابخانەدا دەناڵێنێ، پاڵەپەستۆی قوتابخانە بەشێوەیەکی خراپ دەگوزەرێ، ئەوەیش هەستێکی قووڵ بە ستەمی لەلا بەهێز دەکا. وەسفکردنی قوتابییەک بە "قوتابیی لاواز" واتەی ئاماژە بۆ کردنیەتی وەک "منداڵی خراپ"، واتە دەرکردنی حوکمێکی بەهایی بەسەریدا کە لە وێنەیەکی نێگەتیڤدا لەبارەی خۆی بەندی دەکا، کە ئێشی پێدەگەیەنێ و سەرکزی دەکا.

بەهەمان شێوە پێویستە بەهیچ شێوەیەک "هەڵەی بەنەزانی" و "هەڵەی

بەئەنقەست" تێکەڵ نەکرێن. کەواتە بۆچی باس لە "هەڵەی چاپ" دەکەن، لەکاتێکدا مەبەست تەنیا هەڵەیەکی تەکنیکییە کە هیچ ئەنجامێکی لێ ناکەوێتەوە؟ ئەو منداڵەی فێر نەبووە وشەیەک بنووسێ بەو شێوەیەی گەورەکان دەیانەوێ بنووسرێ، هیچ "هەڵە"یەکی نەکردووە! ئەو هیچی نەکردووە تەنیا سەرپێچیکردنی یاساکانی ڕێزمان نەبێ و هیچ یاسایەکی ئەخلاقی پێشێل نەکردووە. دەکرێ هەڵەکە ڕاست بکرێتەوە، بەڵام پێویستە لۆمەی قوتابیەکە نەکرێ. ئەگەر جێیەک هەبێ تێیدا دان بە "مافی هەڵەکردن"دا بنرێ، ئەو جێیە قوتابخانەیە. فێربوون ڕاستکردنەوەی هەڵەی فێرخوازە. هەڵەکردن لە سرووشتی مرۆڤە، بەڵام تەنیا واتەی ئەوە نییە هەڵەکردن سرووشتییە، بگرە "مرۆڤسازیشە"، چونکە مرۆڤ بە ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی دەبێتە مرۆڤ. تێگەیشتن لە هەڵە مرۆڤ بەرچاو ڕوونتر دەکا و پێی دەگەیەنێ.

سزادان لەسەر هەڵەکردن دەستدرێژیکردنە بۆ سەر ڕاستی و پشتکردنە دادپەروەرییە، بەتایبەت کاتێ لە بەرچاو و گوێی هەموو قوتابیەکانی تر تۆڵە لە قوتابی بکرێتەوە. بەهەمان شێوە منداڵ مافی خۆیەتی تێ نەگا. تێنەگەیشتنی قوتابی ئاماژەیە بەوەیە پێویستە باشتر بۆی ڕوون بکرێتەوە. ئەو قوتابخانەیەی کە چاوەڕوان دەکرێ شوێنی باشترین ڕاهێنانی کۆمەڵایەتی بێ، خۆی -لەڕێی شکستی قوتابخانەوە- بەشداری لە دوورخستنەوەی کۆمەڵایەتیدا دەکا. ئەو هەڵبڕینەی زیرەکەکان لە قوتابخانەدا ڕوو دەدا یەکێکە لە بەهێزترین هۆکارەکانی هەڵتەکاندنی کۆمەڵایەتی.

ئەو گژبەرییەی مامۆستا خۆی لەبەردەمیدا دەبینێتەوە ئەوەیە منداڵ تێ بگەیەنێ لەوەی کارێکی دیاریکراو "شایستەی ئەوەیە زەحمەتی بۆ بکێشێ" و "ئارەزووی فێربوون"ی لەلا ببزوێنێ تا بتوانێ ئەوەی پێی دەدرێ وەری بگرێ و لە دەرەنجامدا "چێژی تێگەیشتن" ئەزموون بکا و هەست بە خۆشییەکی گەرم بکا کە ببێتە کەسێکی "زرنگ". دەکرێ منداڵ بەباشی

دەرک بەوە بکا گواستنەوەی زانیاری بۆی لەلایەن گەورەکانەوە قۆناخێکی بنچینەییە لە دروستکردنی کەسایەتیدا. بەوەیش دەکرێ لە ڕادەی "توندوتیژیی دامەزراوەیی" کەم بکرێتەوە، کە قوتابخانە بەسەر قوتابیدا دەسەپێنێ.

پێویستە پەروەردە خەڵک فێری گوێڕایەڵیکردنی یاسا بکا، بەڵام نابێ ئەم گوێڕایەڵییە زادەی پێوەندیی باڵادەستی/ملکەچیی نێوان گەورە و منداڵ بێ. ئەگەر مامۆستا تەنیا ملکەچی soumission لە قوتابییەوە چاوەڕوان بکا، ئەوا قوتابیش هیچ ئامرازێکی تری نییە بۆ خۆ دەربڕین جگە لە یاخیبوون insoumission.

پێویستە دەسەڵاتی کەسانی پێگەیشتوو باڵادەست بێ، بەڵام لەڕێی پرۆسەی هاوپێوەندی و دیالۆگەوە. هەروەها پێویستە دەرفەت بدرێتە منداڵ تا قوتابخانە بکاتە کایەیەک کە تێیدا مافی قسەکردنی هەیە، شوێنێک قسەی تێدا بیستراو بێ و حسابی بۆ بکرێ.

پێویستە پەروەردکارەکان خۆیان فێر بن چۆن چۆنی "وانەگەلێکی ژیانی" بڵێنەوە، ئەویش لە ڕوانگەی ئەو کێشە حەتمییانەی منداڵان تێیاندا ڕووبەڕووی یەکتر دەبنەوە، تا منداڵان دەرک بەکەن بەوەی پێویستە ئەو ساتانەی تێیاندا ڕووبەڕووی ئەوانی تر دەبنەوە، ببنە بەشێک لە پرۆسەی گەشەسەندنی کەسایەتییان. فێرکردنی منداڵان کە چۆن لەگەڵ کێشەدا بژین، واتەی ئەوەیە فێر بکرێن لە کێشە هەڵنەیەن، تێ بگەیەنرێن لەوەی دەتوانن لەگەڵیدا بژین و بەشێوەیەکی بنیاتنەرانە لێی ڕابمێنن. ڕەنگە لێرەدا ڕێگەکانی "چوونەناو" کەڵکی زۆری هەبێ.

* پەروەردە
* کولتووری ناتوندوتیژی
* منداڵێتی

یاوەریکردن

یاوەریکردن شێوەیەکە لە شێوەکانی "چوونە ناو"ی ناتوندوتیژانە لە ناوچە کێشەدارەکاندا. ئامانجیش لەمە مسۆگەرکردنی ئامادەبوونێکی جەستەییە لە کاتی هەندێ کۆبوونەوە یاخۆ خۆپیشاندان کە لە لایەن بزووتنەوە مافپارێزەکانەوە رێک دەخرێن و دابینکردنی یاوەری بۆ کەسانێک کە بەهۆی خەباتکردنیان لەپێناو دادپەروەری و دیموکراسیدا ژیانیان هەڕەشەی لەسەرە، بەوەیش خۆبەخشانی "کاروانەکانی ئاشتی" -کە پڕاوپڕی واتەی وشەکەن- دەبنە "پاسەوانی کەسی"ی خەباتکارە هەڕەشە لێکراوەکان. ئامانجیش لەم یاوەریکردنە نێزیکە ئەوەیە لەسەر خودی گۆڕەپانی کێشەکە ڕووبەری سیاسیی پێویست بدرێتە ئەو کەس و ڕێکخراوانەی چوونەتە ناو پرۆسەی ئاشتی. مەبەست لەم ئامادەبوونە بەردەوامەیش سڵەماندنەوەی ئەو بکەرە چەکدارانەیە کە دەیانەوێ دەستدرێژی بکەنە سەر ئەو خەباتکارانە، جا ئاخۆ لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە ئاراستە بکرێن یان هەندێ گرووپی تر کۆمەکیان بکەن.

هەموو کارەکتەرێکی سیاسی -تەنانەت ئەگەر زۆر خۆپارێزیش نەبێ- لە خەمی ناوبانگی ناودەوڵەتیی خۆیدایە و ناتوانێ کاریگەریی کوژرانی یەکێک لەو خۆبەخشانە چ لەسەر ڕای گشتیی وڵاتەکەی خۆیان یان ڕای گشتیی جیهانی لەبەرچاو نەگرن. هەر تیمێکی ئاشتی هەوڵ دەدا بارێکی یاسایی بەدەست بێنێ، واتە "کەسایەتییەکی یاسایی" لەو وڵاتەی دەستی تێ وەردەدا بەدەست بێنێ، بۆیە گرینگە کارێکی گەورە لەسەر ئاستی "پێوەندییە گشتییەکان" ئەنجام بدرێ. مەبەستیش ئەوەیە پرۆژەی چالاکییەکانی تیمی ئاشتی پێکێشی بکەرانی جیاجیای سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئاینی و سەربازی و دیپلۆماسیی وڵاتەکە بکرێ. هەروەها پێویستە هەر خۆبەخشێک بەجیا لە پێوەندیی کەسیدا بێ لەگەڵ باڵیۆزخانەی وڵاتەکەی.

هەروەها ئەندامانی کاروانەکانی ئاشتی ئەرکەکانی چاودێر و شایەت جێبەجێ دەکەن: ئەوانەی بەئامادەبوونی چاودێرانی ناودەوڵەتی پەنا بۆ بەکارهێنانی توندوتیژی دەبەن، دەزانن کارەکەیان بە پەناپسکێ ئەنجام نادرێ و ئەگەر زۆر کاردانەوەی کۆمەڵگەی ناودەوڵەتی لێ بکەوێتەوە. لە مەرجەکانی سەرکەوتنی ئەم جۆرە سڵەمێنە ئەوەیە لە وڵاتی کاروانەکانی ئاشتیدا تۆڕێکی "ئاگەدارکردنەوە" ڕێک بخرێ، کە بتوانێ ڕاستەوخۆ زانیارییەکانی پێوەندار بە هەڕەشەکان لەسەر ئاساسی هاوبەشکان یاخۆ خۆبەخشەکان خۆیان بە دەزگەکانی ڕاگەیاندن و بەرپرسانی سیاسیی ناوەخۆ بگەیەنێ. پێویستە لە ماوەی ٢٤ سەعات لە ڕوودانی ئاگەدارکردنەوەکە، سەدان نامەی ئەلیکترۆنی بگاتە نووسینگەی بەرپرسە ناوەخۆییەکە کە وەک هاوگۆیەکی پەسند دەستنیشان کراوە.

هەروەها دەکرێ بیر لە شێوەیەکی تر لە شێوەکانی ئامادەبوون لە شوێنەکانی کێشمەکێش بکرێتەوە وەک "یاوەریکردنی گوندێک". مەبەستیش لەوە ئامادەبوونی چەند خۆبەخشێکی ناودەوڵەتییە لە گوندێکدا تا ڕاستەوخۆ لەبەردەم ڕای گشتیدا شایەتی لەسەر دەستدرێژییەکان دژ بە دانیشتووان بدەن، بەوەیش خۆبەخشەکان دەچنە ناو مەدەنییەکان و چەکداران. ئەم جۆرە کارانە پڕ مەترسین، چونکە بەشداران هەر بەڕاستی سەرکێشی بەژیانی خۆیان دەکەن. بۆ بەرگەگرتنی ئەم جۆرە مەترسییانەیش، لەکاتێکدا چەندان مانگ لە لێواری توندوتیژی و مەرگدا بەسەر دەبەن، پێویستە بەباشی ئامادەسازیی بۆ بکرێ. ئەو کەسانە پێویستیان بە خولی شیاندن هەیە لە دەستوەردانی مەدەنی و بەدەستهێنانی ئەزموونی ڕاستەقینەی پێشوەخت لە بواری کاری ناتوندوتیژانەدا.

* دەستوەردانی مەدەنی
* چوونە ناو

بەدڵنیاییەوە پێشێلکردنی مافەکانی ئافرەتان لەلایەن پیاوانەوە یەکێکە لە بەربلاوترین و مەرگەساتترین کاری توندوتیژی لە سەرتاسەری دنیادا. ڕەفتاری توندوتیژی پیاو بەرامبەر ئافرەت خۆی وەک یەکێک لە دیارترین تایبەتمەندییەکانی ئەو کولتووری توندوتیژییە دەسەپێنێ کە لە کۆمەڵگەکانماندا باوە. بەدرێژاییی سەدەکان پیاوان، چ لە ژیانی ناوماڵ و چ لە ژیانی سیاسیدا، بەچاوی سووک سەیری ئافرەتیان کردووە و دووریان خستوونەتەوە و دەستیان بەسەردا گرتوون و چەوساندویانەتەوە، زۆربەی جار ئەوانیش ملکەچیان بوون. لە سەدەی بیستەمدا "بزاوێکی ژنانە" سەری هەڵدا کە تا ڕادەیەک بواری ڕەخساند بۆ ئافرەتان تا پێداگری لەسەر ناسنامەی تایبەتی خۆیان بکەن و دانیان پێدا بنرێ. لەگەڵ ئەوەیشدا نابێ لافی ئەوە لێ بدەین کە هەموو شێوەکانی جیاکاری یان وەلانان دژیان کۆتای هاتووە. بگرە هەی هوو!

بەپێی ئایدیۆلۆجیای باو ئەو سیفەتە شەڕییانەی پاڵەوانان دروست دەکەن تایبەتن بە پیاوان و پێ دەچێ ئافرەت لەوانەدا هیچ بەشێکیان نەبێ، وەک ئەوەی توانی شمشێر هەڵکێشان و بەگژاچوونەوەی مەرگیان لە گۆڕەپانی شەڕدا نییە، وەک ئەوەی لە شکۆمەندیی شەڕاوەراندا هاوپشکی پیاو بن، بگرە پێویستە کاریان حەواندنەوە و خۆشی بەخشین بێ بە پیاوان.

بێگومان بایەخی شەڕ لە کۆمەڵگەکاندا یەکێک بووە لە هۆکارەکانی بالادەستیی نێرینە. شەڕ "ئیشی پیاوانە". بەڵام ئەمە بەو واتەیە نییە کە ئافرەتان پێوەندییان بە شەڕەوە نییە، بگرە بەپێچەوانەوە ڕاستەوخۆ پێوەندی بەوانیشەوە هەیە، بەڵام لەپشتی شەڕەوە وەستاون، یان وردتر بڵێین لەپشتی شەڕەوە دەهێڵرانەوە و زۆربەی جاران لەبەر چاوان نەبوون ڕێک وەک چۆن لەپشتی پیاوانەوە دەهێڵرانەوە.

ئافرەتان تالاوی زۆریان بەدەست مەینەتیەکانی شەڕەوە چەشتووە بەلام ئازار و فرمێسکەکانیان، هەروەک ژیانیان، کز و بێدەنگ بووە. تەنانەت کاتێ نەفرەتیشیان لە شەڕ دەکرد، بەگشتی نارەزاییان لەدژی دەرنەدەبڕی. وەک چۆن یاساکانی پیاوانیان قبووڵ کرد یاساکانی شەڕیشیان قبووڵ کرد. ئاخۆ زۆربەی کات ئافرەتانیش ستایشی شەڕیان نەکردووە بە دەربڕینی سەرسامییان بە شەڕاوەرە قارەمانەکان؟ ئاخۆ ئەوانیش دەستی بالایان نەبووە لە بەشداریکردن لەو پێگەیەی بە جلوبەرگی سەربازی دراوە و پارێزگاری لێکردنی؟ ئەوان ئەمڕۆ کە دەیانەوێ شوێنی تەواوی خۆیان لە کۆمەڵگەدا بگرن و ڕازی نین ملکەچی دەسەلاتی پیاوان بن، ئاخۆ ناگەنە ئەوەی لاسایی توندوتیژیی پیاوان بکەنەوە؟ هیچ لەوە خراپتر نییە بەناوی یەکسانییەوە داوا بکەن ئەوانیش شوێنێکیان لە شەڕدا هەبێ!

لەو ڕووەوە ئافرەتان ژیان بە مرۆڤ دەبەخشن، ئاخۆ هەست بە بێزارییەکی "سرووشتی" ناکەن لەوەی مەرگ ببەخشن؟ ئایا بەحوکمی دۆخی بایۆلۆجییان، ئامادەییەکی "سرووشتی"یان تێدا نییە بۆ ڕەتکردنەوەی توندوتیژی و هەڵبژاردنی ناتوندوتیژی؟ ئافرەتانیش دەتوانن خراپترین توندوتیژی ئەنجام بدەن، بۆیە دەبێ واز لە ئەفسانەی ئافرەتی بەسرووشت نەرم و نیان و بێوەی بێنین. هەروەها توندوتیژی چۆنیەتیی دەربڕینی سرووشتی و بایۆلۆجیی پیاوانە نییە. پێویستە سەرلەنوێ شوێنی ڕەفتاری توندوتیژیی پیاو لە چوارچێوەی ژینگە کولتوورییەکەی و پێش هەموو شت لە جێبەندی ئەو پرۆسەی گونجاندنە کۆمەلایەتییەی پەروەردە دروستی دەکا، دیاری بکەینەوە. ئاخۆ پەروەردە هانی پیاو نادا هەستیارییەکەی سەرکوت بکا کە پێویستە بەجۆرە لاوازییەکی دابنێ؟!

نابێ جیاوازیی ڕەگەز لەگەڵ هزرگەلی کۆمەلایەتیی لەقالبدراو و بەستوو تێکەڵ ببێ. پێویستە واز لەو بیرکردنەوەیە بهێنرێ کە پێشوەخت گریمانەی ئەوە دەکا توندوتیژی لە بنەڕەتدا نێر و ناتوندوتیژیش لە بنەڕەتدا مێیە.

بگره وا باشتره بڵێین ناتوندوتیژی له بنەڕەتدا نێریش و مێیشه. هەموو مرۆڤێک جووت ڕەگەزە: هەر تاکێک جەمسەرێکی مێ و جەمسەرێکی نێری تێدایه، کەواته دەتوانێ له هەمان کاتدا نێرییەکەی و مێیینەکەی بێ. هەر لەبەر ئەمەیشه نابێ داواکردنی یەکسانیی پیاو و ئافرەت لەسەر بنچینەی نەبوونی جیاوازی و لێکچوونی هەردوو ناسنامەی نێر و مێ بێ. بۆیه دەبێ ئافرەت ڕەگەزە نێرینەکەی ناوی ئازاد بکا و بەوەیش ببێته خاوەنی هێزی موماره‌سەکردنی دەسەڵاتی خۆی. هەروەک پێویسته –له هەمان کاتدا– پیاو ئەو ڕەگەزە مێینەیەی که بەشێکی بنچینەییه له بوونی، بەخۆیەوه جۆش بدا، بەوەیش دەتوانێ باشتر بەسەر زبریی خۆیدا زاڵ ببێ که زۆر جار لەکاتی توندبوونی پیاوەتییەکەیدا خۆی پێوه هەڵدەکێشێ. کاتێکیش سیفەته باشه مێینه و نێرینەکان دەبنه بەها، ئەو کاته ئەو سیفەتانه نابنه تایبەتمەندیی ڕەگەزێک جیا له ڕەگەزەکەی تر. لێرەدا قسه لەسەر نکوڵیکردن له بوونی جیاوازی یان تێپەڕاندنی ناکەین، بگره باس له بەرجەستەکردنی مرۆڤایەتیی مرۆڤ دەکەین بەشێوەیەکی جیاواز. جا ئاخۆ ئەو کاته پیاو و ئافرەت –که هەریەکەیان پارێزگاری له ناسنامه تایبەتەکەی دەکا و دەوڵەمەنده به ناسنامەی ئەوی تریش– دەتوانن پێکەوه بەشداری له داهێنانی کولتوورێکی ناتوندوتیژانەدا بکەن؟

شانۆی– کراوه

شانۆی–کراوه theatre-tract بریتییه له نواندنی دیمەنێکی زۆر کورت (له ٣ تا ٤ خولەک) له شەقامدا، بۆ گەیاندنی پەیامێکی کورت و ڕوون و ساده به ڕێبواران، که له کورتی و وردیی دەق و سادەیی و ڕوونییدا لەو نامەیه دەچێ که له کارتێکی پڕوپاگەندەدا tract بڵاو دەکرێتەوه.

تەواوی دیمەنەکه بەدەوری یەک بیرۆکەی بەهێزدا دەخولێتەوه که لەباریدا هەیه ڕێبواران–بینەران ببزوێنێ تا کارلێک لەگەڵ هەڵوێستێکی دیاریکراودا

بکەن کە پێوەندیی پێیانەوە هەیە. دیمەنەکە بەپێی هەڵکشانێکی درامی بەرێوە دەچێ، تا بە لووتکەیەک کۆتای دێ کە دەتوانێ ڕاچڵەکاندنێکی هەڵچوون ئامێز لای ئەوانەی سەیر دەکەن و گوێ دەگرن دروست بکا. دەشکرێ کۆتاکەی لە شێوەی پرسیارێک بێ کە ڕاستەوخۆ ئاراستەی جەماوەر دەکرێ بە مەبەستی بەستنی وتووێژێک بە جیا.

لە شانۆی کراوەدا ژمارەیەکی دیاریکراو ئەکتەر ڕۆڵ دەبینن لە شوێنێکی گشتیدا کە خەڵکی زۆر گوزەری پێدا دەکەن. هەروەها دەکرێ بڵاوکراوە بەسەر ڕێبوارانداد دابەش بکرێ بە مەبەستی ئەوەی زانیاریی زیاتریان بدرێتی لەبارەی ئەو دۆخەی دیمەنە شانۆییەکە دەیەوێ ئاگەدارییان بکاتەوە لێی.

ڕێپێوان

ئەوەی بەگشتی پێی دەگوترێ "خۆپیشاندان" ئەوەیە کۆمەڵە کەسێک کەژاوەیەک پێک دێنن و بەپێ بە شارێکدا دەگەڕێن و لە شوێنێکی ڕەمزییەوە بۆ یەکێکی تر دەگوازنەوە. ئامانجیش کۆکردنەوەی هەموو خەباتکاران و لایەنگرانی پرسێکی دیاریکراوە بەمەبەستی ئەوەی بەو کارە خەڵک خڕ بکرێنەوە و ڕای گشتی بێتە ورووژاندن. خۆپیشاندانەکە ئەگەر بێدەنگیش بێ دەبێ "گۆیا" بێ و پێویستە کۆمەڵێ لافیتە و بەیداخی تێدا بێ کە هەندێ دروشم و دەستەواژەی سانایان لەسەر نووسرابێ، لەگەڵ هەندێ بڵاوکراوە کە زانیاریی زیاتر بخەنە ڕوو و جەماوەر بە هۆ و ئامانجەکانی کارەکە ئاشنا بکرێ. مەرجیش نییە خۆپیشاندانێکی لەو جۆرە ناتوندوتیژانە بێ. بۆیە پێویستە دروشمەکان جوێن و سووکایەتی بەرامبەر دژبەریان تێدا نەبێ. هەروەک پێویستە کەسانی "شت شکێن" خۆپیشاندانەکە ئاڵۆز نەکەن، هەر بۆیە دەبێ ڕێکخەرانی خۆپیشاندانەکە وریا بن و کەسانێک بۆ پاراستنی سیستم دەستنیشان بکەن.

هەرچی ڕێپێوانە برێتییە لە بڕینی ماوەیەکی درێژ بەپێ لە شارێکەوە بۆ شارێکی تری وڵاتێک یان لەناو چەند وڵاتێکدا لەپێناو هۆشیارکردنەوەی دانیشتووانی ئەو ناوچانەی پێیاندا گوزەر دەکەن لە ستەمێکی دیاریکراو، هەروەها لەپێناو هەڵنانی ڕای گشتی و دەسەڵاتداران.

پێش دەستکردن بە ڕێپێوانەکە گرینگە لە هەر شارێک لەو شارانەی پێیدا گوزەر دەکەن، پێوەندی بەو بزووتنەوە و کۆمەڵە و کەسایەتییانەوە بکرێ کە دەتوانن هەڵوێستێک لە بەرژەوەندیی ڕێ پێوان وەربگرن و پێکهێنانی لێژنەیەکی پاڵپشتی بۆ ئامادەسازیکردن بۆ تێپەڕینیان. هەروەک دەکرێ چەند لێژنەیەکی پاڵپشتی لە هەندێ شار پێک بێن کە ناکەونە سەر ڕێی ڕێپێوانەکە، ئەویش بەمەبەستی ڕێکخستنی جموجووڵێکی پاڵپشتیکردن، بۆ فرەوانکردنی جەماوەریبوونی کارەکە و بەهێزکردنی پاڵەپەستۆی ڕای گشتی.

بۆ ئەوەی ڕێپێوانەکە کاریگەر بێ درێژی و ماوەکەی دوو هۆکاری بنچینەیین، بگرە لە فاکتەری ژمارەی بەشدارانیش گرینگترن. پێشکەوتنی لەسەرخۆ بەڵام پشوودرێژیان لە ڕێگەکەدا، کە هەموو ڕۆژێ بەهێزێکی زیاتر گوزارشت لە لێبڕان و ورەبەرزییان بکا بۆ بەردەوامبوون لە پێشڕەویکردن تا کۆتایی، یارمەتییان دەدا پێشکەوتنێکی لەسەرخۆ بەڵام بەردەوام لە هۆشیارکردنەوەی ڕای گشتی و سازکردنیدا بەدی بێنن.

دەشکرێ لە هەر شار-وێستگەیەکدا بەمەبەستی ئاگەدارکردنەوەی دانیشتووان کۆبوونەوەی گشتی ساز بکەن و گفتوگۆیەکی جەماوەری لەبارەی داواکانی ڕێپێوانەکە ئەنجام بدرێ. هەروەها دەکرێ هەندێ شاندی ئەوانە داوا لە دەسەڵاتدارانی ناوخۆیی بکەن پێشوازییان لێ بکەن بەمەبەستی خستنەڕووی بۆچوونی خۆپیشاندەران. پێویستە گەیشتنی ڕێپێوانەکە بەو شارەی کراوەتە کۆتایی گەمەکە بکرێتە بۆنەیەک بۆ ئەنجامدانی خۆپیشاندانێکی نیشتمانیی گەورە و تەنانەت ناودەوڵەتی. هەروەها پێویستە بەپێی حاڵەتەکە بڕیار بدرێ مۆرکێکی ئاهەنگ ئامێزی پێ بدرێ، یان

بەپێچەوانەوە، پێداگری لەسەر مۆرکی درامیی هەڵوێستەکە بکرێ.

سەرکەوتنی ڕێپێوانەکە بەزۆری بەندە بە سەرکەوتنی ئەم دواین خۆپیشاندانەوە، ئەو کاتە "ڕێ پێو"ان دەتوانن داوا لە بەرپرسانی دەسەڵاتدار بکەن بۆ قسەکردن لەبارەی داواکانیانەوە پێشوازییان بکەن. جا ئەگەر داواکەیان ڕەت کرایەوە، دەتوانن لەڕێی میدیاکانەوە کەڵک لە جێکەوتی ڕێپێوانەکە وەربگرن بۆ ئەنجامدانی چالاکی تر تا دەرگەی دانوستاندن دەکرێتەوە. ئەم چالاکییانەیش دەکرێ لەناو پەناگیری لەبەردەم بارەگەی بڕیاربەدەستان و مانگرتنی سنووردار یاخۆ بێسنوور لە خواردندا بێ. تەنانەت ئەگەر ڕێ پێوانیش هەستیان کرد پێویستیان بە پشوودانێک هەیە، ئەوا گرینگە کاریگەریی ڕێپێوانەکە سارد نەبێتەوە و لە کارکردن بەردەوام بن. خۆپیشاندەران دەتوانن ئامرازی گواستنەوەی تریش بەکار بێنن جگە لە پێ-ڕۆ و دەکرێ باس لە هەموویان بکرێ هەر لە پایسکیلەوە تا ماتۆرسکیل و ئۆتۆمبێل، بەڵام مەترسی هەیە چەندە ئامرازەکانی گواستنەوە خێراتر و ئاسوودانەتر بن جێکەوتی "ڕێپێوان"ەکە کەمتر بێ. بەبێ شک ڕەمزیەتی بەپێ ڕۆیشتن بەهێزتر و بێ وێنەیە.

* پاراستنی سیستم
* ڕای گشتی
* قسە

ئاشتەوایی

ئاشتەوایی ئەو دیدارە برایانە و دۆستانەیە کە لەناو کەسانێکدا دەکرێ، کە پاش لێک تۆران و دابڕانێک دەتوانن بەسەر ناکۆکییەکەیاندا زاڵ بن و مرخێش مرخێشەکانیان بوەستێنن تا بتوانن پێوەندییەکی دۆستانە لەنێوانیاندا دروست بکەن. واتە دەکرێ خەون بە مرۆڤایەتییەکی ئاشت لەگەڵ خۆیدا ببینین، لە جیهانێکدا بژی بەسەر هەموو ئەو کێشە و

دژایەتییانەدا زاڵ دەبێ کە دەبنە لەمپەر لەبەردەم دیداری برایانە لەناو مرۆڤ و گەلاندا. ئەم خەونە دەنگدانەوەی قووڵی لە ناخی هەموو کەسێکدا هەیە، بەڵام ئەمە تەنیا یۆتۆپیایە. ڕەنگە کارێکی بێهوودەیش بێ و کاتێکی زۆری پێوە بەفیرۆ بدەین کاتێ واقیع -بەنێزیکەیی- لە سەرتاسەری جیهاندا پیشانمان دەدا کە چۆن خەڵکانێک توندوتیژی دژ خەڵکانێکی تر بەکار دێنن. جا لەبەرامبەر ئەم هەڵوێستانەی ستەم و سەرکوتینەوە و شەڕدا بەکەمی ئاواتخواستن بۆ ئاشتەوایی مرۆڤ کەڵکی دەبێ. ئەرکی هەموو تاکێکە دژ بەو ستەم و توندوتیژییانەی لەبەردەستیدان و دەسەڵاتی بەسەریاندا دەشکێ، تێ بکۆشێ و هەر ئێستەش.

ئامانجی ستراتیجیەتی کاری ناتوندوتیژانە لە هەر کێشەیەکی ئاشکرادا ئەوەیە پێوەندییەکی دادپەروەرانە لەناو دژبەرەکاندا بێنێتە کایە کە لەسەر بنچینەی داننانی دووسەرە بە مافەکانیان و ڕێزگرتنیان دامەزرابێ. بەڵام ناتوانێ لافی ئەوە لێبدا دەتوانێ پێوەندیی دۆستانە و برایانە لەنێوانیاندا دروست بکا. لەوانەیە جۆرە ڕۆچوونێک بێ لە خەیاڵگەراییدا کە باس لەوە بکرێ پێویستە تێکۆشانی ناتوندوتیژانە ببێتە مایەی ئاشتەوایی لەناو دژبەرەکاندا، چونکە کاری ناتوندوتیژانە زیاتر هەوڵ دەدا هاوڕێکی و هاوسەنگی لەناو ماف و بەرژەوەندییەکانی تاک و کۆمەڵەکاندا بکا تا ئەوەی هەوڵ بدا ئاشتەوایی لەناو کەسەکاندا بکا. لێرەشەوە، سەرکەوتنی مانگرتنێکی کرێکاران دەرفەت بۆ دادپەروەریی زیاتر لەناو کرێکاران و خاوەنکارەکاندا دەڕەخسێنێ، ئەویش بە هێنانەکایەی هاوڕێکییەک لەناو بەرژەوەندیی هەمووانداا. بەڵام لەوانەیە زێدەڕۆیی بێ لافی ئەوە لێ بدەین ئەو کارە ئاشتەوایی لەنێوانیاندا دێنێتە کایە.

بەم شێوەیەش ئامانجی ڕاستەوخۆی تێکۆشانی ناتوندوتیژانە نەهێشتنی دوژمنایەتییە نەک دروستکردنی پردی دۆستایەتی. بەڵام ڕێگە ناتوندوتیژانەکان بەبەراورد بە ئامرازە توندوتیژانەکان، تایبەتمەندییەکی

یەکلاکەرەوەیان هەیە، ئەویش ئەوەیە ناکۆکییەکانی نێوان دژبەرەکان لەڕێی کەڵەکەکردنی برینەکان لای هەردوولا فرەوان ناکا بەشێوەیەک ئەو برینانە تا ماوەیەکی زۆر سارێژ نەبن. چارەسەری ناتوندوتیژانەی کێشەکان دەرگە بەکراوەیی دەهێڵێتەوە -بەڵام بۆ ماوەیەک- بۆ ئەگەری ئاشتەواییکردن لەناو کەسەکاندا و لانی کەم وادەکا بەدوور نەزانرێ و زۆر بەباشی ڕەچاوی داهاتوو دەکا. بەڵام ئەوەی چارەسەری ناتوندوتیژانە دەیەوێ بەدەستی بێنێ بریتییە لە دادپەروەری، هەموو دادپەروەری و هیچی تر نا جگە لە دادپەروەری. دەکرێ چاوەڕوانی ئەوە لە تێکۆشان لەپێناو دادپەروەری بکەین کە دەرفەت بۆ ئاشتەوایی بڕەخسێنێ، بەڵام چاوەڕوان ناکەین بەدەستی بێنێ، چونکە ئاشتەوایی پرۆسەیەکی توولانییە لە سارێژبوونی ئەو برینانەی کەوتوون و چاکبوونەوە لەو ئازارانەی بەدرێژایی ماوەی کێشەکە بە هەردوولا گەیشتوون.

ڕەنگە خەیاڵپڵاوی بێ خوازیار بین ڕۆژێک بێ پێکەوە لە جیهانێکی بێ کێشە و ململانەدا بژین، جیهانێک کە پێوەندیی نێوان کەس و گرووپەکان تەنیا لەسەر متمانە دامەزرابێ، چونکە هەموو پێوەندییەک گژبەرییەک ی defiی تێدایە و یەکەم دیدارمان لەگەڵی جۆرە گومانێکی تێدایە. کۆڵەکەی سیاسەت بەتایبەت، پێداگری لەسەر خۆشویستنی کەسانی نێزیک ناکا بەئەندازەی ئەوەی پێداگری لەسەر ڕێزگرتنی کەسانی دوور دەکا. تاکە خەونی بەردەستمان -کە ئەویش هەر دوورەدەستە- ڕێکخستنی کۆمەڵگەیەکی سیاسییە کە پێوەندیی نێوان هاووڵاتییان لەسەر بنچینەی دادپەروەری، واتە لەسەر ئازادی و یەکسانی، دامەزرابێ.

دەشێ پێکهاتگەلێکی دادپەروەر و دامەزراوەگەلێکی دیموکراسییانە پێگەی دادپەروەری لەناو مرۆڤەکاندا بەرز بکەنەوە، بەڵام چاوەڕوانکردنی بەدیهێنانی برایەتی ئەوەیان بێ ئەنجامە، چونکە برایەتی ئاستێکی ترە.

* دادپەروەری
* لێبوردن

لە کێشەیەکی کۆمەڵایەتی یاخۆ سیاسیدا دوو لایەنی ناکۆک بەتوندی لەسەر بەرژوەندیی دژبەیەک لە ململانەدان، ئەو لایەنەی لەو بڕوایەدایە ئەو بووەتە قوربانیی ستەمێکی دیاریکراو، دەشێ پێی وا بێ تەنیا بە بەکارهێنانی هێز دەتوانی وا بکا دان بە مافەکانیدا بنرێ، لەگەڵ ئەوەیشدا بەرژەوەندیی هەردوو لایەنی ناکۆک لەوەدایە لە هەوڵێکدا بۆ گفتوگۆ بەیەک بگەن بەمەبەستی ئەوەی لەڕێی دانوستاندنەوە بگەنە چارەسەرێک بۆ ئەو بابەتەی ناکۆکییان لەسەری هەیە. هەر بۆیە تەگبیرێکی ستراتیجیی باشە کە پێش لەوەی کێشەکە ئاشکرا ببێ و دەست بدرێتە یەخەی یەکتر، پێشنیازی کردنەوەی دەرگەی دانوستاندن بکرێ، لەوانەیشە لایەنی دژبەر دەستبەجێ هەر دانوستاندنێک ڕەت بکاتەوە. بەڵام ئەگەر ڕازی بوو لەسەر دیدارێک، ئەو کاتە پێویستە داوکارییەکانی بزاوەکە بە نوێنەرانی لایەنی دژبەر ڕابگەیەنرێ لەگەڵ دیاریکردنی ئەو ئامانجەی بڕیارە بەدەست بێ. جا ئەگەر پێویست بێ خۆ لابدرێ لە هەر هەڵوێستێک کە ڕەنگبێ بەبێ سوود ببێتە مایەی توندکردنی کێشەکە و کۆسپەکان بەهێزتر بکا و گەیشتن بە هەر چارەسەرێکی بەردەست ئاستەم بکا، ئەوا وا گونجاوە ئەوپەڕی سووربوون و پێداگری پیشان بدرێ. هەر هێندەیش دانوستاندنەکە لەناو هاوسەنگییەکی دژبەیەکی هێزدا کە بەڕوونی بڕیار دراوە، گەرم دەبێ، ئیتر دانوستاندنەکە زیاتر بەرەو ڕکابەری دەچێ تا هاوکاری.

هەروەک پێویستە دانوستاندن لەسەر بنچینەی کۆمەڵێ پێوەری بابەتی بێ، لەوانە جەختکردن لەسەر نیازپاکی، نەک لەسەر دراوە کەسییەکان. تەنیا دەربڕینی "لێ تێگەیشتن" و جەختکردن لەسەر "تاوتوێکردنی دۆسیەکە بەجدی" و "هەرچی لەتوانادا بێ دەکرێ" کە لەوانەیە لایەنی دژبەر ئەم دەستەواژانە دابڕێژێ، بەس نییە، چونکە تەنیا بڕیارەکان دەتوانن

چارەسەرێک بۆ کێشەکە پێشکێش بکەن. بۆیە پێویستە لایەنە دانوستانکارەکان پێکەوە هەوڵ بدەن چارەسەرێک گەڵاڵە بکەن کە بە باشترین شێوە مافی هەر لایەک مسۆگەر بکا. چارەسەری باش ئەوەیە هیچکام لە لایەنەکانی کێشەکە تێیدا دۆڕاو نابێ، بگرە هەموو براوە دەبن.

لەگەڵ ئەوەیشدا دەگمەنە بتوانن دەستبەجێ بگەنە رێککەوتنێک. جا ئەگەر دانوستاندنە بەراییەکان گەیشتنە بنبەست، پێویستە بێنە هەڵپەساردن نەک بەیەکجاری پچڕاندن، ئەویش لەبەرئەوەی ئامانجی کاری ڕاستەوخۆ دەست پێکردنەوەی دانوستاندن دەبێ. هەروەها لەوانەیە چەندە بکرێ، وا باش بێ بەدرێژایی ماوەی کێشەکە پەتێکی پێوەندی لەگەڵ دژبەر هەر هەبێ و ڕەنگە ئاسان بێ داوای میانگیریی لایەنێکی سێیەم بکرێ، ئەگینا تەنیا ململانەکە خۆی دەرفەت بۆ گەیشتن بە ڕێگەچارەیەک لەڕێی دانوستاندنەوە دەڕەخسێنێ، ئەگەرچی ئەو دانوستاندنە بەراییانە دەشێ یارمەتیدەر بن بۆ ئەوەی هەردوو لایەن باشتر یەکتر بناسن و لە نیازەکانیان تێ بگەن. هەروەک پێویستە ئەم کاتە یارمەتیی ئامادەکارێکردنیش بدا بۆ ئەزموونکردنی هێز.

کاتی گفتوگۆکان شکست دێن، پێویستە دەست بە ململانە بکرێ بە مەبەستی دۆزینەوەی هاوسەنگیەکی نویی هێز کە دژبەر ناچار بکا بۆ دەست کردنەوە بە دانوستانەکان لەسەر بنچینەیەکی نوێ، بەڵام مەترسی لەوە هەیە ئەم تاقیکردنەوەی هێز درێژە بکێشێ، لەبەرئەوەی کاتێ بڕیار بەدەستان هەر چارەسەرێک لەڕێگەی دانوستاندنەوە ڕەت دەکەنەوە، ڕازی نابن دەست لە هەڵوێستەکەیان هەڵبگرن، مەگەر بگەنە ئەو باوەڕەی کە درێژەدان بە دەستدرێژکاری زیانی گەورە بە بەرژەوەندییەکانیان دەگەیەنێ. کاتێ دانوستاندنی نوێ دەست پێ دەکاتەوە، تەنانەت ئەگەر بشتوانێ بەبێ زێدەڕەوی ئومێدمان هەبێ بەوەی سەردەکێشێ بۆ ڕێککەوتنێک، ئەوە ئەم دانوستاندنانە هێشتا ئەزموونکردنی هێزن لەنێوان دوو دژبەردا، نەوەک

دیالۆگێک لەنێوان دوو شەریکدا.

کەواتە پێویستە "وریا"بین بەر لەکاتی خۆی کارەکە هەڵنەپەسێرین. هەروەها شتێک نەکەین و نەڵێین کە ببێتە مایەی خاوبوونەوەی گەرموگوڕیی خەباتکاران و ڕای گشتی، چونکە سەرلەنوێ گەرمکردنەوەیان زۆر زەحمەتە. هیچ شتێک هێندەی "هەلهەلە لێدان بۆ سەرکەوتن" بەر لەکاتی خۆی زیانبەخشتر نییە. لەوانەیە پێشنیازی دانوستاندن تەڵەیەک بێ بۆ بزاڤەکە بنرێتەوە بەمەبەستی شکاندنی ورەی کارکردن. کەواتە پێویستە چاوکراوە بن.

لە هەلومەرجێکی تایبەتدا لەوانەیە پێویست بێ بە قبووڵکردنی چارەسەرێک ڕازی بین کە دەرفەت دەداتە دژبەر "ئابڕووی بپارێزێ"، بەڵام پێویستە بە بیانووی گەیشتن بە ڕێککەوتنێکی لەو شێوەیە دەستبەرداری شتە بنچینەییەکان نەبین. نابێ ئەم ڕێککەوتنە خۆی ببوێرێ لە بڕیاردان لەبارەی قوربانییانی ستەم و بەرپرسانی ئەو ستەمە وەک یەک. کەواتە پێویستە سەرکەوتن بەرچاو و حاشاهەڵنەگر بێ. ئەو کاتە دەکرێ جەژن دەست پێ بکا..

* دیالۆگ
* کێشە
* میانگیری

بایکۆت

وشەی بایکۆت boycott (بە فڕەنسی و ئینگلیزی، بەواتەی "دابڕین" دێ) لە بنچینەدا ناوی هاووڵاتییەکی بەریتانیایی بووە کە ناوی چارلز کنکهام بویکوت بووە، سەرکاری ڕووبەرێکی بەرفرەوانی زەوی بووە لە ئێرلەندا. زۆر بەڕەقی مامەڵەی لەگەڵ وردە جووتیارەکان دەکرد. ساڵی ١٨٧٩ ئەو جووتیارانە بڕیاریان دا چەند کارێک بۆ پەکخستنی کێڵگەکانی بایکوت ئەنجام بدەن.

بایکۆت le boycott (فەرهەنگە فرەنسییەکان زیاتر boycottage بەکار دێنن) یەکێکە لە ڕێگەکانی جێبەجێکردنی بنەوای هاوکاری نەکردنی ستراتیجی. لە کەرتی ئابووریدا بایکۆتکردن لەسەر ئەم لێکدانەوەیە دادەمەزرێ: خاوەن دامەزراوە بازرگانییەکان بەبێ هاوکاریکردنی خۆویستانەی کڕیارەکانیان و کڕینی بەرهەمەکانیان و پەنابردن بۆ خزمەتگوزارییەکانیان، ناتوانن قازانج بەدەست بێنن. جا بە گرتنەوەی ئەم هاوکاریکردنە لەلایەن مەعمیلەکانەوە پاڵەپەستۆیەکی ئابووری و داراییان دەخەنە سەر، کە ئەگەر درێژە بکێشێ، ناچاریان دەکا بەدەم داواکارییەکانی ڕێکخەرانی کارەکەوە بێن. گونجاوی و کاریگەریی بایکۆتکردنەکە ڕاستەوانە دەگونجێ لەگەڵ ئەوەی ئەو دامەزراوە لە ڕکابەریدا بێ لەگەڵ هەندێ دامەزراوەی تر کە ڕووبەڕووی هەمان ڕەخنە نەبووبێتەوە.

دەکرێ چەند ئامانجێک بۆ بایکۆتکردن دیاری بکرێن:

– چاککردنی جۆری بەرهەمێکی پیشەسازی کە کەموکوڕیی مەترسیداری تێدایە، یان بەرهەمێکی خۆراکی کە دەرکەوتووە زیانی بۆ تەندروستی هەیە، یاخۆ کێشانەوەی بەرهەمەکە لە بازاڕ.

– ناچارکردنی بەڕێوەبەرانی دامەزراوەیەکی پیشەسازی بۆ داننان بە مافەکانی ئەو کرێکارانەی بەکاریان دێنن (چ لە ڕووی کرێ یان هەلومەرجی کارکردنەوە) یان گۆڕینی هەندێ هەڵسوکەوت (وەک جیاکاریی ڕەگەزی یان کارکردنی منداڵان)

– وەرگرتنی گفت لە بەرپرسانی کارگەیەک بۆ گرتنەبەری ڕێوشوێنی پێویست بۆ ڕاگرتنی ئەو پیسکردنەی کارگەکە ئەنجامی دەدا و زیانی گەورە بە ژینگە دەگەیەنێ.

ئامانجی بایکۆتکردن ئەوەیە ڕێژەی فرۆش کەم بکاتەوە بەشێوەیەک دامەزراوەکە تووشی لەدەستدانی قازانجی گەورە ببێ، بەشێوەیەک بەڕێوەبەرەکانی ناچار بن مل بۆ ئەو گوشارەی دەخرێتە سەریان کەچ بکەن.

مەرجیش نییە بایکۆتکردن بەتەواوی بێ تا کاریگەرییەکەی دەربکەوێ، کاتێ دابەزینی فرۆش دەگاتە ڕێژەیەکی دیاریکراو، دامەزراوەکە هێندە پارەی لەکیس دەچێ کە بەڕێوەبەرکانی قایل بکا داواکانی ڕێکخەرانی کارەکە لەبەرچاو بگرن. بەم شێوەیەش توانی کڕینی بەکاربەران دەبێتە توانێکی ڕاستەقینە لە بەرامبەر توانی بەرهەمهێنان، چونکە ئەمانەی دوایی ناتوانن خواستی ئەوانەی یەکەم نادیدە بگرن بەبێ ئەوەی زیان بە بەرژەوەندییە تایبەتەکانیان بگا. زیاد لەوەیش، بایکۆتکردنەکە لە ڕوانگەی دامەزراوە تۆمەتبارەکەوە هەڵمەتێکی دژە پڕوپاگەندەیە کە دەشێ زیانێکی گەورە لە وێنە و ناوبانگی ئەو لە ناوەندەکەدا بدا، ئەمەیش مەترسییەکە ناتوانێ حسێبی بۆ نەکا.

سەرکەوتنی بایکۆتکردنەکە پێویستی بە گشتاندنێکی جەماوەری ڕاستەقینەی ململانەکە هەیە. تەنیا ئەوە بەس نییە ڕێنوێنییەکانی کار لە ڕێی ڕاگەیاندنێکی ڕۆژنامەوانی و هەندێ داکوتراوەوە بڵاو بکرێتەوە، گرینگە بڵاوکراوە لە شەقامەکاندا دابەش بکرێ و "تیمی ناوچە" –لە شێوەی تیمەکانی مانگرتن– لە نێزیک خاڵە سەرەکییەکانی فرۆشتن بڵاو بکرێنەوە تا بەکاربەران ئاگەدار بکرێن و بۆ نەکڕینی بەرهەمێکی تایبەت یاخۆ بەرهەمەکانی مارکەیەکی دیاریکراو هان بدرێن.

بۆ ئەوەی کارەکە تۆکمەتر بێ، دەکرێ بڕیار بدری بایکۆتی ئەو دوکانانەش بکرێ کە سوورن لەسەر فرۆشتنی بەرهەمە تۆمەتبارەکە. بۆ ئەوەیش دەکرێ تیمێک لەبەردەم ئەو دوکانانەدا بڵاو ببنەوە نەک تەنیا بۆ هەوڵی قایلکردنی کڕیاران بە نەچوونە ناو ئەو دوکانانە، بکرێ بە ئامانجی ڕێ لێ گرتنیان بۆ چوونە ژوورەوە. بۆ سەرکەوتنی کارەکە بەردەوامی زۆر گرینگە، ئەمەیش دەکرێ لەبارێکدا ئامانجەکە بە ئەندازەی پێویست ڕوون و دیاریکراو بێ، ئەویش لەبەرئەوەی بایکۆتکردن بەگشتی نابێتە هۆی ئاکامی ترسناک بۆ سەر بەکاربەران. ترسی ئەوانە لە درێژبوونەوەی ماوەی کارەکە

کـەمـتـرە لە ترسـی بەهەمـهـێنەکـان خـۆیان، ئەوەیش دەشێ ئەوانە بۆ ملکەچکردن بۆ ڕاستی هان بدا.

دەشێ یاسای وڵات بایکۆتکردن قەدەخە بکا، لەم بارەشدا ئەنجامدانی دەبێتە یاخیبوونی مەدەنی و ئەو دامەزراوانە سڵ ناکەنەوە لەوەی سکاڵا دژ بە ڕێکخەرانی بایکۆتکردنەکە بەرز بکەنەوە کە پێویستە سنووری خۆیان بزانن، دەشێ سکاڵا و تاوانبارکردنەکان گشتاندنی کارەکە لە ڕووی جەماوەرییەوە ئاسان بکا، بەڵام دەشگونجی بزوتنەوەکە فەلەج بکا. وەک هەر کارێکی تری ڕاستەوخۆی ناتوندوتیژانە دەبی پێداگری لەسەر جڵەوکردنی سەرکوتینەوە بکرێ تا بتوانری بۆ پتەوکردنی دینامییەتی بزووتنەوەکە کەڵکی لێ وەربگیرێ.

هەروەها دەکرێ بەرهەمهێنەکان خۆیان ڕێگەی بایکۆتردن جێبەجێ بکەن، ئەویش بە نەفرۆشتنی بەرهەمەکانیان بەم یان بەو کڕیار.

وشـەی"بایکۆت" هەروەها لە دەرەوەی چوارچێوەی ئابووریش بەکاردی وەک ئاماژە بۆ ڕەتکردنەوەی بەشداریکردن لە ڕووداوێکی سیاسی یان کۆمەڵایەتی یان کولتووری یان وەرزشی. بەمەیش کاتی باس لە بایکۆتکردن دەکرێ کە حزبێکی سیاسی یان چەند حزبێک، ڕەتی دەکەنەوە بەشداری لە هەڵبژاردنەکاندا بکەن بە پاساوی ئەوەی هیچ گرەنتییەکیان نییە ئەو هەڵبژاردنانە بە ڕاستی دیموکراسی دەبن.

هەروەها دەوڵەتان یان ڕێکخراوە ناودەوڵەتییەکان بۆ سزادانی دەوڵەتیک کە سیاسەتەکەی یاسای ناودەوڵەتی پێشێل دەکا، پەنا بۆ بایکۆتکردنی دەدەن. مەبەست لەوەیش ڕەتکردنەوەی هاوردەکردنی هەندێ کاڵای دیاریکراوە کە سەرچاوەکەیان ئەو وڵاتەیە، لەگەڵ ڕێگەنەدان بە هەناردەکردنی هەندێ کاڵای دیاریکراوی تر بۆ ئەو وڵاتە. لێرەدا باس لە "سزای ئابووری"یە.

* سزای ئابووری

* هاوکاری نەکردن

بەرەنگاری

تا ئێستەیش بۆ ئاماژەدان بۆ بەرەنگاریی ناتوندوتیژانە بەزۆری دەستەواژەی "بەرەنگاریی نەرێنی" بەکار دێ، بەتایبەت لە دەزگەکانی ڕاگەیاندندا. لەگەڵ ئەوەیشدا، چەمکی "بەرەنگاریی نەرێنی" خۆی دژیەکییەکی جەوهەریی تێدایە کە هەموو بەهایەکی لێ دادەماڵێ. بەرەنگاری ناکرێ نەرێنی بێ، چونکە نەرێنی بەوردی واتەی ئەوەیە بەرەنگاریی هیچ ناکا. دەستەواژەی "بەرەنگاریی نەرێنی" هەڵگری مۆرکی ئایدیۆلۆجیا باوەکانە کە دەڵێ ناکرێ هیچ کارێکی تر هەبێ جگە لە کاری توندوتیژی. لێرەشەوە ڕەتکردنەوەی توندوتیژی گریمانەی ڕەتکردنەوەی کارکردن دەکا و هەر دەبێ گوزارشت بێ لە نەرێنی. بەمەیش زۆر جار ناتوندوتیژی قورسایی خۆی پێ نەدراوە بەبیانووی ئەوەی ئامادە نییە بەرەنگاریی خراپە بکا، مرۆڤ چاکەکان لە چەک دادەماڵێ و گەمەی خراپکاران دەکا.

بەڵام لەڕاستیدا ڕەتکردنەوەی وەڵامدانەوەی توندوتیژی بە توندوتیژی بەوردی واتەی ڕەتکردنەوەی ملکەچکردنە بۆ لۆجیکی توندوتیژی کە دەستدرێژکار دەیەوێ بەسەرمانیدا بسەپێنێ و ڕووبەڕوو بوونەوەیەتی بەبەهێزترین شێوە. وەڵامنەدانەوەی زللە بە زللە واتەی نواندنی هێز و وزە و ئازایەتییە بۆ بەرەنگابوونەوە لەپێناو سەیرکردنی نێوچاوانی دژبەر و گژبەریکردنی هەڕەشەکەی، هەروەها واتەی ڕێ خۆش نەکردنە بۆ ئەوەی توندوتیژیی ئێمە بکاتە پاساو بۆ توندوتیژییەکەی خۆی، چونکە ئەو چاوەڕوانی تۆڵەی ئێمە دەکا، تەنانەت باوەڕی وایە شایستەی ئەو تۆڵە لێکردنەوەیشە، هەروەها بەوەی بەواتەیەک لە واتەکان ئەو مافەی هەیە. هەر بۆیە تەنیا وەڵامنەدانەوەی شپرز و نیگەرانی دەکا.

ناکرێ دژە توندوتیژی وەک "خراپەیەکی سووکتر" دەربکەوێ تەنیا لەناو سیستمی توندوتیژیی خۆیدا نەبێ، بەڵام دەبێ ئامانج دەرچوون بێ لەو سیستمە. هەر بۆیە دژە توندوتیژی ناتوانێ لە بەگژاچوونەوەی سیستمی توندوتیژیدا کاریگەر بێ، چونکە خۆی بەشێکە لە سیستمەکە و یەکبێن بەهێزی دەکا و درێژەی پێ دەدا. تەنانەت ئەو کاتەیش بەپێی دراوەکانی سیستمی توندوتیژی، دژە توندوتیژی "خراپەیەکی سووکتر"ە، ئەوە لەڕاستیدا خراپەیەکە سەرەمڕ لە داهاتوودا پەتا بڵاو دەکاتەوە.

بەرەنگاریکردنی ڕاستەقینەی توندوتیژی شوێنپێ هەڵنەگرتنی توندوتیژیی توندوتیژە، ئەویش بەمەبەستی پچڕاندنی زنجیرەی توندوتیژی. ئەوە زەبردانە لە یاسای تۆڵەسەندنەوە "چاو بەچاو و دان بەدان و گیان بەگیان" کە تا بێکۆتا زنجیرەی تۆڵە و تۆڵەکاری درێژ دەکاتەوە. کەواتە بەرەنگاریکردنی توندوتیژی بە توندوتیژی واتەی گەمەکردنی یاریی توندوتیژییە، واتە مل کەچکردن و چۆک دادان و شکستهێنانە لەبەردەمیدا. بەوەیش ناتوندوتیژی دەبێتە بەرەنگاری و بەرەگیری و تێکۆشان و ململانە، هەر بۆیە زیاتر لە توندوتیژی لە ترسنۆکی و نەرێنی و سەرکزکردنەوە دوورە. پێرۆکردنی بژارەی ناتوندوتیژی واتەی ئیرادەی هەستانە بەڕووی توندوتیژیدا بە کاراترین بەرەنگاریکردنی بەردەست، لەگەڵ باوەڕ بەوەی لە بەرەنگاریکردنی توندوتیژیدا، ناتوندوتیژی لە دژە توندوتیژی بەهێزترە.

* دوژمنکاری
* ململانە

مەرگ

ژیانی مرۆڤ نهێنییەکی گەورەیە، مردنیشی نهێنییەکی گەورەترە. حەتمیەتی مردنی مرۆڤ سەردەمیبوونی لەقاڵب دەدا. مرۆڤ هەموو کات لەبەردەم "کۆتی مەرگ"دایە. دوابڕاوەییی مرۆڤ کۆتابوون و فشۆڵی و

لاوازیی ئەو پیشـان دەدا. بەڵام مـرۆڤ لـەبەرئەوەی "بوونـەوەرێکە لەخـۆیدا etre-pour-soi"، ئەوا لە جەوهەردا بوونەوەرێکی دوابڕاوە و پێوەندیی لەگەڵ مرۆڤەکەی تر دێ و ئەم کۆتاهاتنە دەشکێنێ.

خۆی دەبێ دوابڕاوەیی مرۆڤ وا لـە مرۆڤـەکـان بکا هەست بـە برایەتیـیـە جـەوهەریـەکـەیان بکەن، ئـەویش لـەو ڕووەوە مـادەم مـرۆڤ بوونـەوەری دوابڕاوەن، ئەوا پێویستـە هەست بە هاوسـۆزییـەکی وجـودی بکەن لەگـەڵ یەکتـر و لە هاوهەڵوێستـییـەکی قـووڵدا یەک بگرن، کەچی لـەبری ئەوە پێش هەمـوو شت بە مـانەوەوە سـەرقـاڵ دەبن و هەندێکیـان دژی هەندێکی تریان دەکەونە شـەڕی خـوێناویی بێ کۆتا. بـەمەیش مـەترسیی مـەرگ لەبری ئـەوەی هەسـتی بـرایەتی لەناو مـرۆڤـەکـاندا بـخـولقـێنێ، بەپێـچـەوانەوە ئارەزووی کوشتنی براکانیان لە مرۆڤایەتیدا تێدا دەبزوێنێ.

مـرۆڤ لە قـووڵتـرین قـووڵایی خـۆیدا هەست بە ترس دەکـا: تـرس لە مـرۆڤـەکەی تر نـەخـاسـمـە مـرۆڤی جـیاواز: ئەو نەنـاسـە، ئەو بێگـانەیە، ئەو ئێسک گرانە، ئەو نامـۆیە کە هەڵگری هەڕەشـە و مـەترسییـە. ترسی مـرۆڤ بەردەوام ڕیشـەی لەناو ترس لە مـەرگـدایە. لێـرەشـەوە ئەوی تـر بە دوژمن دادەنێین کە پێمان وایە نیـازی ئازار پێگەیاندن و دوور نییـە کوشتـنیشـمـانی هەبێ. ئێـمـە لە دیتنی ئـەوی تر دەترسـین لەو ڕووەوە دەشێ بکوژمـان بێ تەنانەت ئەگەر هیچ دوژمنایەتیەکیش بەرامبەرمـان پیشـان نەدا. لەڕاستیدا ترس زیاتر مەترسی دروست دەکا تا ئەوەی مەترسی ترس دروست بکا.

گوتەزا فـەلسەفییـە جیاوازەکان باس لەوە دەکەن فەزیلەتی مـرۆڤی بەهێز کـە دەتـوانێ بەسـەر تـرسی خـۆیدا زاڵ بـێ لەبەرامـبـەر مـەترسـی و ئێش و مەرگدا، برێتییـە لە ئازایەتی. لە دێرزەمانەوە وا دەقمان گرتووە کە بڕوامان وابێ مـرۆڤی ئازا ئـەو کـەسـەیە بەسـەر ترسـیدا زاڵ ببێ و بە پەنـابردن بۆ توندوتیـژی بۆ بەرگریکردن لە پرسـێکی دادپەروەرانە سـەرکێشی بە ژیانی خۆیەوە بکا. ئاهەنگ گێڕان بۆ شەڕ ستایشکردنی ئازایەتیی ئەو سەربازەیە

کە بۆ بەرگـریکردن لە نیـشتـمـان لە گژبـەریی مـەرگ لە گـۆڕەپانی شـەڕدا بێباکە.

بەڵام ئاخۆ لەڕاستیدا گرەوی ئەو کەسەی توندوتیژی بەکار دێنێ ئەوە نییە کـە پێش لـەوەی بکوژرێ، ئەو بکوژێ؟ ئەو پیـاوەی تـوندوتیـژی هەڵدەبـژێرێ ناتوانێ خۆی لەوە نەبان بکا کە ئەو سەرکێشی دەکا بە کوشتنی ئەوانی تر. دەکرێ پێش لەوەی ئەو هەنگاوە بنێ ئەوەی لەتوانیدا بێ بیکا بۆ خۆلادان لەو سەرکێشییە، بەڵام لە "گەرمەی کار"دا هەوڵ دەدا بیر لەوە نەکاتەوە، چونکە لەوکاتەی بەهەموو گیانی بە ئیرادەی کوشتنەوە سەرقاڵە، دەیەوێ خۆی قایل بکا بەوەی کـە بە سـەرکـەوتوویی لەو ملمـلانـەیەی لەگـەڵ دوژمنـەکـەی بەسەرکەوتوویی دەردەچێ. بەوەیش مەترسیی ئەوەی ئەو پیاوەی توندوتیژیی هەڵبژاردووە بکوژرێ، ئومێدی بە سەرکەوتن لەبەر چاوانی پەردەپۆشی دەکا. بێگومـان مـادەم بنچینەی بـابەتەکە ڕووبەڕووبوونەوەی دژبەرێکە کـە ئەویش لەم بۆ کـوشـتن سـوورتـرە تا خـۆی نەمـرێ و لەمیش ئومێـدی بە سـەرکـەوتن زیاترە، ئەوا ئەم سەرکێشییە بەکردەوە هەیە. بەڵام هەردووکیـان خۆیان وەک بێئاگا لە شتەکە پیشان دەدەن.

مـرۆڤ دەکوژێ نەک تەنیـا لەبەرئەوەی نایەوێ بکوژرێ، بگرە لەبەرئەوەی نایەوێ بمرێ: ئەو دەکـوژێ تا مـردن ببـەزێنێ. لە دەرەنجـامـدا ئەوەی توندوتیـژی لای مـرۆڤ دەکاتە ئەرک و پاسـاوی پێ دەدا ئەوەیە وای دەبینێ تاکە ئامرازە بۆ لادانی مردن لە خـۆی، چونکە ئەوی تر هەڕەشەی ئەو مەرگە بەرجەسـتە دەکا کە باری سـەر شـانمان قـورس دەکا. بەوەیش بە کوشـتنی ئەوی تر وەهمی هەڵاتن لە مردن لە خۆمان دوور دەخەینەوە.

ئەو مـرۆڤـەی توندوتیـژی هەڵدەبژێرێ بەتـەواوی دەرک بەوە دەکـا ئـەگـەر نەکوژێ، سـەرکێشی بە ژیانی خـۆی دەکا و دەکوژرێ، هـەر بۆیە ڕاسـتـەوخۆ خـۆی بەسـەر مـەترسـیی مـردندا دەدا بەبێ ئەوەی دەرفـەتی هەبێ پـەنا بۆ پەناگـەیەک ببـا. ئەویش ترسی مـردن دەزانێ. چۆنیش دەبێ وا نـەبێ؟ بەڵام

کاتێ بڕیاری دا ناتوندوتیژی هەڵبژێرێ ئەوا بڕیاری داوە ڕووبەڕووی مەرگ ببێتەوە و هەوڵ بدا بەبێ گزی بەسەریدا زاڵ ببێ. تەنیا ئەو کەسەی ترس لە مردن ڕام دەکا سەرکێشی دەکا بەوەی بکوژری بەبێ ئەوەی هەڕەشەی کوشتن لە کەس بکا. کاتی مرۆڤ بەرامبەر مردن ئازاد دەبێ، بەرامبەر توندوتیژیش ئازاد دەبێ. بەزاڵبوونی بەسەر سامی مردندا ئازادیی ناتوندوتیژی بەدەست دێنێ. ئەو کەسەی ناتوندوتیژی هەڵدەبژێری و هیچ چەکێکی نییە، ئەوە تەنیا لاوازییەکەی دەپارێزێ.

ئەخلاقی ناتوندوتیژی ئەخلاقی سەرکێشییە، بەڵام قبووڵکردنی مردن لێرەدا ملکەچکردن نییە، بەپێچەوانەوە: ئەوەی ڕازی نابێ بکوژێ تەنیا ئەوە کە بەکردەوە نارەزایی دژی مردن دەردەبڕێ.

لە ڕوانگەی ئەخلاقییەوە، بەهای ژیانی مرۆڤایەتی بەهای بالای بوون نییە. بەهای کەرامەتی ڕۆحیی مرۆڤ لە بەهای ژیان بالاترە، بەو واتەیەی لەوانەیە من وام لێ بێ سەرکێشی بەژیانم بکەم لەپێناو کەرامەتم یان کەرامەتی مرۆڤێکی تردا.

مەرگەساتی مرۆڤ لەوەدا نییە هەر دەبێ بمرێ، بگرە لە ئەگەری بوونیەتی بە بکوژ. بەڵام لای دانا ئیرادەی نەکوشتن لە ئیرادەی نەمردن بەهێزترە، هەروەها ترسی کوشتن لای ئەو لە ترسی مردن زیاترە. بالاییی مرۆڤ لەوەدایە لەبری ئەوەی سەرکێشی بە کوشتنی کەسانی ترەوە بکا تا خۆی نەمرێ، دەتوانێ سەرکێشی بە مردنی خۆیەوە بکا تا نەکوژێ.

* قوربانیدان
* ئازایەتی
* توندوتیژی
* ناتوندوتیژی

سەرەتا کێشە هەبوو. پێوەندیی من بە کەسانی ترەوە کەسایەتیم دروست دەکەن. بوونی من "بوونم نییە بۆ جیهان" بەڵکو "بوونمە بۆ ئەوانی تر". من بەبێ پێوەندی لەگەڵ کەسانی تر بوونم نییە. بەڵام زۆربەی جار سەرەتا دیدارم لەگەڵ ئەوی تر بە مەینەتیەک، بە ڕووبەڕووبوونەوەیەک دەبینم، چونکە ئەوی تر ئەوەیە کە ئارەزووەکانی لەگەڵ ئارەزووی مندا ناکۆکە، بەرژەوەندییەکانی لەگەڵ بەرژەوەندییەکانم لێک دەدەن، خواستەکانی لەڕووی خواستەکانمدا دەوەستن، پرۆژەکانی دژایەتیی پرۆژەکانم دەکەن، ئازادیی ئەو هەڕەشە لە ئازادیم دەکا، مافەکانی بەسەر مافەکانمدا زاڵ دەبن.

هاتنی ئەوی تر بۆ کایەکەی من بەبێ ئەوەی خۆم بانگهێشتی بکەم بێزارم دەکا، ئەوی تر بەزاندنی بازنەی ئارامیمە و مێشک سافیم تێک دەدا. پەلکێشانی ئەوی تر بۆ سەر ئەو ڕووبەرەی من پێشتر گرتوومە وەک هەڕەشەیەک بۆ سەر بوونی خۆمی دەزانم. ڕکابەریکردن لەسەر بردنەوەی هەمان شوێن کێشەیەکی حەتمی دروست دەکا. هەموو کەس قەناعەتی وایە ئەوی تر دەیەوێ "شوێنەکەی لێ بسەنێ". لێرەشەوە ناتوانرێ کێشەکە جڵەو بکرێ تا هەدوو دژبەرەکە –پاش دەرککردن بەوەی "جێ بۆ هەردووکیان هەیە"– بڕیار نەدەن پێکەوە جێیەکە بەشێوەیەک ڕێک بخەن وای لێبێ هەریەکەیان بتوانێ "جێی خۆی بگرێ".

تاک ئیرەیی بەو کەسە دەبا شتێکی هەیە ئەم نییەتی، هەر بۆیە هەستکردن بە ئیرەیی کە وا لە مرۆڤ دەکا حەزی لەو شتە بێ ئەوی تر هەیەتی، یەکێکە لە بەهێزترین پاڵنەرەکانی کێشەکان کە وا دەکا تاکەکان دژایەتیی یەکتر بکەن

وشەی کێشە conflictی فڕەنسی لە وشەی conflictusی لاتینیەوە هاتووە کە لە فرمانی configereیەوە هاتووە بەواتەی "بەریەک کەوت". کێشەیەک

بەریەککەوتنی نێوان دوو کەس، دوو گرووپ، دوو گەل، دوو نەتەوەیە. کەوتنە کێشە لەگەڵ مرۆڤێکی تر واتەی "بەریەک کەوتن"ە وەک چۆن بەر بەربەرستێک دەکەوین لە ڕێگەدا. کاتێ شتێک لە ڕێگەماندا دەبینین بەرەو ڕووی ناچین، بگرە بەپێچەوانەوە بەپێی توانا هەوڵ دەدەین بەر لەوەی کار لە کار بترازێ بوەستین تا زرمەمان لێ هەڵنەستێ. هەوڵ دەدەین "دانوستاندن" لەگەڵ کۆسپەکە بکەین بۆ بەسەردا زاڵبوون و تێپەڕاندنی. بەهەمان شێوە کاتێ لەگەڵ مرۆڤێکی تردا بەریەک دەکەوین، با هەوڵ بدەین خۆ لە بەرکەوتنی توندوتیژ لابدەین و هەوڵ بدەین لەگەڵی بکەوینە دانوستاندن، تا پێکەوە بگەینە ڕێککەوتنێک ڕێگە بۆ هەریەکەمان بکاتەوە بەڕێی خۆماندا بڕۆین.

تاک ناتوانێ لە هەڵوێستێکی کێشەئامێز خۆی بدزێتەوە بەبێ ئەوەی دەستبەرداری مافەکانی ببێ، بۆیە دەبێ قبوولی بکا. لەڕێی کێشەوە هەر کەسێک دەتوانێ دانپێدانی ئەوانی تر بەدەست بێنێ. هەروەها لەڕێی قبووڵکردنی "ئازادی"ی مرۆڤەکەی ترەوە تاک خۆی وەک کەسێک دروست دەکا. کێشە ڕەگەزێکی بنیاتییە بۆ هەر پێوەندییەک لەگەڵ ئەوی تر. دەبێ هەر دۆستایەتی و تەنانەت خۆشەویستییەکیش چاوکراوە بمێننەوە بۆ بنبڕکردنی هەر کێشەیەک هەڕەشەی تێکدانی پێوەندییەکە بکا.

دەشێ کێشە وێرانکەر و بکوژ بی و ببێتە هۆی مردن هەروەک دەشێ بنیاتنەر بی و ژیان ڕێک بخا. ئەرکی کێشە هێنانەکایەی گرێبەستێکە لەناو لایەنە ناکۆکەکان کە دەستەبەری مافی هەر یەکەیان بکا، هەروەها دەبی ئەو بەڵگەنامەیە دەستەبەری گەیشتن بە دروستکردنی پێوەندیی ویژدان و دادپەروەری لەناو تاکەکانی ناو کۆمەڵێکی دیاریکراو یاخۆ نێوان کۆمەڵە جیاوازەکان بکا، مەبەستیش "گۆڕین"ی کێشەکەیە بەشێوەیەک بازنەی ڕووبەڕووبوونەوەی نێوان دوو دژبەر -کە کێشەکەی تێدا دروست بووە- بەجێ بێڵی بۆ بازنەی هاوکاریی نێوان دوو هاوبەش بگوێزێتەوە کە

پێویسته لەوێدا چارەسەرێکی بۆ بدۆزرێتەوە.

زۆر جار گەڕان بە دوای چارەسەردا چارەسەرێکی بنیاتنەری بۆ کێشەکە لێ دەکەوێتەوە، ئەم گەڕانە توندوتیژی لەو جێیەی دەرکەوتووە ڕادەگری و جارێکی تر پێوەندی لەنێوان دوو دژبەرەکەدا دروست دەکاتەوە. وشەی "ڕێککەوتن" گوزارشتە لە بیرۆکەی گفت و پەیمان بە یەکدان لەسەر ڕێزگرتنی ڕێککەوتنێک لە پێناو چارەسەری کێشەکەدا.

لە شیکردنەوەی کۆتاییدا پێویست نییە کێشە بە پێوەری پێوەندی لەگەڵ ئەوی تر دابنرێ. یەکەم جار کێشە دێ. بەڵام لە پێوەندی لەگەڵ ئەوی تر لە پێش هەموو شتەکانی ترەوە دێ. لە بنەڕەتدا کێشە بۆ ئەوە کراوە بەسەریدا زاڵ بین. پێویستە مرۆڤ کاتی ڕووبەڕوووی دەبێتەوە لەسەر پێوەندی " دوژمنایەتی "hostilite جێگیر نەبی کە تێیدا هەر یەکەیان دوژمنی ئەوی تریانە، بگرە پێوبستە پێوەندی "میوانداری hospitalite" لەگەڵ ببەستی کە تێیدا هەریەکەیان دەبێتە میوانی ئەوی تر. هەردوو وشەی hostiliteو hos- pitalite هەمان ڕیشەی داتاشراویان هەیە کە hostes و hospesی لاتینین بەواتەی "غەریب".

هەموو دۆخێکی سیاسی دۆخێکی کێشەدارە لانی کەم بە بوونی هێزەکی. پێویستە پێکەوەژیانی مرۆڤ و گەلان ببێتە پێکەوەژیانی ئاشتییانە، بەڵام بەردەوام سەر بە کێشە دەمێنێتەوە. بۆیە ئەرکە یەکەمەکانی کاری سیاسی گەڕانە بەدوای چارەسەری ناتوندوتیژیانەی کێشەکاندا. توندوتیژی گرێی کێشەکە "دەقرتێنێ"، لە کاتێکدا ناتوندوتیژی هەوڵ دەدا "بیکاتەوە".

* دەسەڵات
* ململانە
* دوژمنکاری
* توندوتیژی

خێرابوونی کێبەرکێی خۆ پڕچەککردن، بە برِ و جۆرەوە، چەندان دەرەنجامی زۆر ترسناکی لە ژیانی گەل و نەتەوەکاندا لێ دەکەوێتەوە. ئەو سەرمایەگوزارییەی دەوڵەتان بۆ دروستکردن و بەرهەمهێنان و کڕینی چەکی شەڕ تەرخانی دەکەن، بارێکی زۆر گرانە لەسەر شانی کۆمەڵگەکان. هەروەک خەرجییە سەربازییەکان بودجەی وڵاتان بەشێوەیەکی زۆر خراپ شپرز دەکەن، ئەوەیش لەسەر حسابی خەرجیی بوارە کۆمەلآیەتییە بەکەڵکەکان دەبێ.

لە دەوڵەتانی پیشەسازی زیاتر تواناکانی زانست پاڵیان پێوە دەنێ بۆ بەرهەمهێنانی چەک تا پێویستییەکانی بەرگریکردن. لەو ڕووەیشەوە کە پەرەسەندنی زانست کۆتای نییە، بەهەمان شێوە کێبەرکێی خۆ پڕچەککردنیش کۆتای نییە. توێژینەوەی تێکنۆلۆجی پێش تێڕوانینی ستراتیجی و بڕیاری سیاسی دەکەوێ و جێیان دەگرێتەوە و سەر بۆ دوورخستنەوەیان دەکێشێ. بڕیاربەدەستانی ڕاستەقینە لە بواری چەکسازیدا شارەزا ستراتیجی و سیاسەتوانەکان نین، بگرە توێژەران و ئەندازیاران و پیشەسازان و پارەنێر (ممول)ەکانن، کە کۆششەکانیان لە چوارچێوەی کۆمەڵگەیەکی سەربازی-پیشەسازیی دیاریکراودا یەک دەخەن. دیارە یەکێک لە چالاکییەکانی ئەم کۆمەڵگەیەش دۆزینەوەی کڕیارە بۆ بەرهەمەکانی، بۆ ئەو مەبەستەیش ڕوو لە وڵاتە ڕوو لە گەشەکان دەکەن. بەلآم بەگشتی بەرهەمهێنان و فرۆشەکانی چەک کاریگەرییەکی لەقکەری لەسەر پێوەندییەکانی نێوان وڵاتان هەیە، چونکە ئەگەر ڕاستەوخۆ نەبنە هۆی تەنگژەی لەپڕ، ئەوا بەحەتمی مەترسیی تێکچوونی ئەو پێوەندییانە و سەرکێشانیان بۆ کێشەی چەکدارانە زیاد دەکەن.

لە بەرامبەر ئاکامە زیانبەخشەکانی کێبەرکێی پڕچەککردن، دەردەکەوێ

سیاسەتی چەکداماڵینێکی ڕاستەقینە زۆر پێویستە. بەڵام ئاخۆ ئەم سیاسەتە چەندە ئەگەری بەدیهاتنی هەیە؟ لای خۆیەوە ڕێبازی ئاشیخوازی لەکاتێکدا بینی بوونی چەک هۆی سەرەکیی شەڕەکانە، پێشنیازی چەکداماڵینی یەکلایەنەی نەتەوەیەکی کرد وەک بەشدارییەکی یەکلاکەرەوە لەپێناو ئاشتیدا. بەڵام پرۆژەیەکی لەم شێوەیە بەدڵنیاییەوە ئاکامەکەی شکستە، چونکە لەڕاستیدا کێشەکان -نەک چەکەکان- هۆی یەکەمی تەنگژەکان و ئەو شەڕانەن دەکرێ لێیان بکەونەوە.

کەواتە بۆ هەڵوەشاندنەوەی شەڕەکان، پێشنیازکردنی دەستکردن بە تێکشکاندنی چەکەکان بێ سوودە.

هەروەها خەیاڵکردن لە بوونی دنیایەکی بی کێشە جۆرە وەهمێکە، چونکە کێشەکان ماددەی ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵگە و گەلەکانن. بۆ نەهێشتنی شەڕەکان دەخوازی کێشەکان بە ئامرازی تری جگە لە چەک چارەسەر بکرێن. تاکە ڕێگە کە ببێتە مایەی سەرهەڵدانی سیستمێکی ناودەوڵەتی کە لەسەر بناخەی هەڕەشە یان بەکارهێنانی چەک دانەمەزرابێ، هەوڵدانە بۆ بەڕێوەبردن و چارەسەرکردنی کێشەکان بەپێی توانا لە ڕێگەی ئامرازی تری جیاواز لە ئامرازەکانی توندوتیژی.

ئاسایش پێویستییەکی بنەڕەتییە لە پێویستییەکانی هەموو کۆمەڵە مرۆییەکان. تا ئەو کاتەی ئەندامانی کۆمەڵگەیەک هەست بکەن نەتەوەکەیان پێویستی بە بوونی چەکەیلێک هەیە کە بتوانی بەرەنگاری هەر دەسترێژییەک بۆ سەر خاکەکەیان بکا، ئەوا پێدەچی بیرۆکەی چەکداماڵینی یەکلایەنە جگە لە هەستکردنێکی قووڵ بە لە دەستدانی ئاسایش هیچی لی نەکەوێتەوە. لەبەر ئەم هۆیەش مەحاڵە سەرکردە سیاسییەکان ڕێوشوێنێکی لەم شێوەیە بگرنە بەر، لەوانەیشە سەرەنجام ئەوان دوایین کەس بن قەناعەت بەوە بێن کە پێویستە بڕیارێکی لەو شێوە بدرێ.

جگە لەمەیش پێناچی پێشنیازەکانی چەکداماڵینی گشتی و چاودێریکراو زیاتر بەکەڵک بێ، چونکە ئەم پێشنیازانە وا گریمانە دەکەن کە زۆر لە کێشە جۆرەوجۆرەکان پێشوەخت چارەسەر بوون، لە کاتێکدا ئەوان خۆیان هیچ چارەسەرێک بۆ ئەم کێشانە دەستەبەر ناکەن. لەبەرئەوە پێویستە سەرەتا ئەو کێشانە چارەسەر بکرێن و هەلومەرجی پێویست بۆ شێمانەی چەکداماڵینێکی لەو جۆرە بێتە دی.

کەواتە نابێ وەک ڕێبازی ئاشتیخواز داوای چەک داماڵین بکرێ، بگرە پێویستە وا بکرێ ئەو چەک داماڵینە (مومکین) بێ. لەم ڕوانگەوە ئەرکی سەرەکی برێتییە لە وێنا و ئامادەکردنی هاوتای وەزیفی بۆ شەڕ، کە یارمەتیی گەلان و نەتەوەکان بدا بە چەکی تری جیاواز لە چەکی توندوتیژی ئاسایشیان مسۆگەر بکەن. ئێمەیش ناوی چەمکی چەکگۆڕی لەو پرۆژەیە دەنێین کە هەوڵ دەدا سیاسەتێکی بەرگریکاری جێگرەوە پلەبەپلە بگرێتەبەر کە لەسەر ستراتیجییەتی کاری ناتوندوتیژانە دامەزراوە.

* ڕێبازی ئاشتی
* بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە
* چەکگۆڕی

ئامانج

پێویستە بەپێی شیکردنەوەی هەڵوێستە بەکێشەکە کە بڕیارە لەبارەیەوە ڕەفتار بکرێ، ئەو ئامانجە دیاری بکرێ کە پێویستە پێی بگەین. بۆ دەستکردنێکی سەرکەوتوو بە هەڵمەتێکی کارکردنی ڕاستەوخۆ، دیاریکردنی ئامانج زۆر پێویستە، چونکە سەرکەوتن و ژێرکەوتن لەسەر ئەوە دەوەستێ. ئەوە پێویستییەکی ستراتیجییە کە ئامانجێکی ڕوون و ورد و دیاریکراو و ڕێ تێچوو دەستنیشان بکرێ. وا گونجاوە بڕیارێک بدرێ کە چی بکرێ بەشێوەیەک لەکاتی دانوستاندنەکانی داهاتوودا هیچ

دەستبەردانێک نەکرێ. کەواتە مەبەست داواکردنی مەحاڵ نییە تا بەردەست (مومکین) بەدەست بێ، بگرە مەبەست داواکردن و بەدەستهێنانی بەردەست و ئەنجا بەبێ شلگیری دەست پێوەگرتنیەتی. بۆ ئەوەیش، پێویستە جیاوازی لەنێوان ئەوەی خوازراوە و ئەوەی بەردەستە، بکرێ.

ئەو کەسەی ئامانجێک هەڵدەبژێرێ کە بایەخەکەی لەگەڵ قەبارەی ئەو هێزانەی دەتوانێ بەشێوەیەکی ماقووڵ بۆ کارکردن لە پرۆژەکەدا ساز و ئامادەیان بکا ناگونجێ، شکست دێنێ. گرینگە ئەو ئامانجەی هەڵدەبژێردرێ دەرفەتی سەرکەوتن بڕەخسێنێ. هەر بۆیە هەڵمەتێکی کار بۆ ئەوەی بەڕاستی کاریگەر بێ، پێویست ناکا تەنیا لە جموجووڵێکی ناڕەزایی و هۆشیارکردنەوەدا کورت بکرێتەوە، بگرە دەبێ شەڕەکە ببرێتەوە و سەرکەوتن بەدەست بێ. کاتێ سیستمی کۆمەڵایەتی و/یان ئابووری و/یان سیاسی لەڕووی بنیاتەوە ستەمکارانە بێ، دەکرێ بەردەوام جەخت لەسەر ئیرادەی "تێکشکاندن" یان "خستن"ی بکرێ. لەگەڵ ئەوەیشدا واقیعیەت دەخوازێ خاڵێکی دیاریکراوی ڕێژیم وەربگیرێ کە بوار بدا سێرەی لێ بگیرێ و بتوانرێ نوێڵی لێ توند بکرێ، لەق بکرێ و بخرێ. لەو خاڵە دیاریکراوەوە دەگیرێ. بۆیە پێویستە ئەوپەڕی وردی بەخەرج بدرێ تا ئەوە مسۆگەر بکرێ کە شوێنی گرتنەکە دروستە. هەروەک پێویستە ئەو دەسکە توند بگیرێ و بەر نەدرێ.

هەروەها پێویستە داواکانی واقیعی و شایانی ئەوە بن لەلایەن دژبەرەوە پەسند بکرێن. هەروەک پێویستە مافەکانی ئەویش لە بەرچاو بگیرێن و بەپێی توانا ئابڕووی بێتە پاراستن. پێویستیشە ئامانجەکە لە چوارچێوەیەکدا دابندرێ کە لانیکەم گونجانێک بێنێتەکایە کە هەردوولا بتوانن بەئاشتی پێکەوە بژین، ئەمە ئەگەر نەبێتە مایەی ئاشتەواییەکی ڕاستەقینە، کە ئەمە لەوانەیە پاشتر و دوای ئەوەی کات کاری خۆی دەکا بێتە دی. ئامانجی ستراتیجیی کاری ناتوندوتیژانە ئەوەیە دژبەر بگۆڕی بۆ هاوبەش.

سەرکەوتن بەشەکی و سنووردار دەبێ، بەڵام متمانە بە خەباتکاران و بەشێوەیەکی فرەوانتر سەرجەم ئەوانەی کەڵکی لێ وەردەگرن دەبەخشێ. ئەو کاتە دەکرێ هەڵمەتی تری خاوەن ئامانجی زیاتر و خواستی زیاتر ئەنجام بدرێ.

* ستراتیج
* دانوستاندن

ئامرازەکان

پەندەکە دەڵێ "ئامانج ئامراز پاساو دەدا". ئەمەیش واتەی ئەوەیە ئامانجی ڕەوا پاساوی بەکارهێنانی ئامرازی ناڕەوا دەدا. بەو پێیەش "هەموو ئامرازێک ڕەوایە" بۆ گەیشتنی مرۆڤ بە ئامانجی خۆی، بە ئامرازە توندوتیژەکانیشەوە. بێگومان بایەخی هەڵبژاردنی ئامراز هیچی لە هەڵبژاردنی ئامانج کەمتر نییە، بەڵام ئامرازەکان دادپەروەرانە نابن ئەگەر سەرەتا ئامانجەکان دادپەروەرانە نەبن، چونکە دەکرێ بە ئامرازی ناتوندوتیژانە -وەک مانگرتن و بایکۆتکردن- کار بۆ ئامانجی نادادپەروەرانە بکرێ، بەڵام ناتوندوتیژبوونی ئەو ئامرازانە پاساو ناداتە ئەو کارە، هەر بۆیە ناتوندوتیژانە نییە.

تەنیا ڕەوایی ئامانج بەس نییە بۆ ئەوەی ئامرازەکانیش ڕەوا بن، پێویستە ئامرازەکان لەگەڵ ئامانجەکەدا تەبا و گونجاو بن، ئامرازی توندوتیژی ئەگەر بۆ ئامانجێکی ڕەوایش بەکار بێ، بەشێکی بەرچاو ستەمی تێدایە کە لە کۆتایدا دەردەکەوێ. ئامانجی ڕەوا پاساو ناداتە ئامرازی ناڕەوا. بەڵام ئەوەی لە واقیعدا ڕوو دەدا تەواو پێچەوانەی ئەمەیە: ئامرازە ناڕەواکان پرسی ڕەوا دەکەنە ناڕەوا. جا ئەگەر ژیرەکان لەبەر پرسێکی دروست پاساو بدەنە توندوتیژی، ئاخۆ بەو کارە دەرفەت نادەنە ناژیرەکانیش تا بۆ ئامانجێکی نادروست پاساو بدەنە توندوتیژی؟

ئەوە کە هەڵبـژاردنی ئامراز پاش هەڵبژاردنی ئـامـانج دیاری دەکرێ، بەو واتەیە نییـە کـە شـتێکی لاوەکییـە، بگرە بۆ گـەیشـتن بـە ئامانجـەکە شـتێکی سـەرەکییـە. پێویسـتـە ئەو بایەخـەی بە هـەڵبژاردنی ئامـانجی کارەکە دەدرێ، ئەنجامـدەری کارەکە وا لێبکا هەڵبـژاردنی ئامرازەکان بە کـارێکی جەوهـەری دابنێ. مـرۆڤ چی بچێنێ هـەر ئەوە دەدروێتـەوە. ئەوەی تـوندوتیـژی بچـێنێ بەتوندی سـەرکێشی بـەوە دەکا کـە سـەرکوتینـەوە و کۆیلایەتـی و سـەرەنجـام مـەرگ بدروێتـەوە. ئامـرازەکانی توندوتیـژی تەنیـا ئامـانجەکە بۆگـەن ناکـەن، بگرە مـەترسـی هـەیە جێی بگرنەوە. زۆربەی جاریش ئەو مـرۆڤەی توندوتیـژی بەکار دێنێ وای لێدێ ئەو ئامانجە لەبیر دەکا کە سەرەتا کردبووی بە بیانوو و چی تر بایەخ بە ئامـانجـەکە نادا، چونکە ئەوەی مێشکی سـەرقاڵ کردووە تەنیا ئامـرازەکانە. بەدڵنیاییەوە لـە پروپاگەندەکانیدا هـەر باسـی ئامـانجەکە دەکا، بەڵام ئەوە تەنیا بۆ پاساودانی ئامرازەکان دەبێ و هیچی تر.

پاسـاودانی ئامـرازەکـان بە ئامـانج، وا دەکا توندوتیـژی تەنیـا ئامـرازێکی تەکنیکی بێ، کـەرەسـتـەیەک، ئامـێرێک، کـە پێویسـتـە تەنیا بەپێی پێوەری کاریگەربوون حوکمی بۆ، یان لەسەر بدرێ. بەپێی ئەم بۆچوونە، تونـدوتیژی نە چاکە و نە خـراپە، بگرە تەنیـا زیاتر یاخـۆ کـەمـتر کـاریگـەرە. بەوەیش لە بازنەی ئـەخـلاق دەردەچێ و دەچێـتـە بازنە و گـۆڕەپانـی براگـمـاتیـزم. هـەر بەپێـی ئەم ڕایە، توندوتیـژی لەڕووی ئەخـلاقـیـیـەوە بێـلایەن دەبێ و تـەنیـا ئەگـەری سـەرکـەوتن و شکسـتـی دەرفـەت بۆ مـەزەندەکـردنـی سـوودەکـەی دەرەخـسێنێ. بەوەیش ئـەو بڕیارەی فەرمـانی بە کـارەکە کردووە بژارە نابێ، بگرە تەنیا کردەیەکی ژمێریاری دەبێ و بەس.

پەندێکی تر دەڵێ "ئەوەی ئامانجی بوێ، بەدوای ئامرازەکانی بەدیهێنانیدا دەگەڕێ". ئەم پەندەیە کە حیکمەتی نەتەوەکان بەرجەستە دەکا، بەو مەرجەی وەک پێویست ڕاڤەی بکەن ئەو کەسـەی بە دوای دادپەروەرییەوە بی بـەشوێن ئامرازی دادپەروەرانەوە دەگەڕێ، ئەوەی بـە دوای ئاشـتییـەوە بی بە شـوێن

ئامرازی ئاشتییانەدا دەگەڕێ، هەر بۆیە ناتوندوتیژی دەیەوێ ئامرازەکانی زۆرلێکردنی پەتی توندوتیژ بگۆڕی بە ئامرازی توندگیر لە دادپەروەریدا.

کارکردن گرینگە نەک نیەتی بکەرەکە. ئامانج لە ڕەگەزی نیەتە، لەکاتێکدا تەنیا ئامرازەکان لە ڕەگەزی کارەکەن. جەختکردن لەسەر ئەوەی ئامرازەکان پێویستە لەگەڵ ئامانجەکەدا تەبا بن تەنیا واتەی گۆکردنی بنەوایەکی ئەخلاقی و فەلسەفی نییە، بگرە واتەی گوزارشتکردنە لە بنەوایەکی ستراتیجی کە کاریگەری کاری سیاسی خۆی لەسەری وەستاوە، چونکە مەبەست خۆ بەندکردن نییە لە هەندێ ئەخلاقییاتدا، بگرە بەڵگەهێنانەوەیە لە ڕوانگەی هەستێکی واقیعییەوە.

لە بەرەنجامدا هەڵەیە پێمان وابی دەبی کارکردنی مرۆڤ تەنیا ئامرازێک بێ بۆ ئامانجێک لە دەرەوەی خۆی. واتەی کاری مرۆڤ لە بنەڕەتدا لە خودی کارەکەدایە نەک تەنیا لە ئەنجامەکەیدا. نابێ "بەهەر نرخێک بێ" بەدوای ئەو ئەنجامەدا ڕابکەین. ئەنجامی یەکەمی کارکردن کارەکە خۆیەتی، بەمەیش پێویستە وا سەیری کار بکەین کە خۆی ئامانجە. بکەری سیاسی بە کۆمەڵە کەرەستەیەک کار ناکا تا ئامانجێک دروست بکا، بگرە هەوڵ دەدا پێوندییەلێکی دادپەروەرانە لەناو خەڵکدا دروست بکا. لەبەرئەوە مانای کارکردن یەکەم شت لە کارەکە خۆیدایە، واتە لە ئامرازەکانیدا نەک لە ئامانجەکانیدا. کاری چاکە خۆی لە خۆیدا چاکەیە بە چاوپۆشین لە سەرکەوتن یان شکستی کارەکە. ئەمەیش بەو واتەیە نایە کە بایەخ بە سەرکەوتن یان بنکەوتنی کارەکە نەدرێ، بەپێچەوانەوە پێویستە هەرچی لە توانادا بی بکرێ بۆ سەرکەوتنی، بگرە بەو مانایە دی نابێ کارایی پێوەری یەکلاکەرەوە بی بۆ بڕیاردان، چونکە کارایی هەمیش شتێکی نادڵنیایە و تەنیا دواتر دەتوانری بێتە هەڵسەنگاندن.

لە کاتی کارکردندا تەنیا ئامرازە بەکارهاتووەکان لە جڵەوی ئێمەدان نەک ئامانجە خوازراوەکە، یان بە دەربڕینێکی وردتر ئێمە لە ڕێی ئامرازەکانەوە

دەتوانین کار لە ئامانجەکە بکەین، چونکە ئامانج پێوەندی بە داهاتووەوەیە لە کاتێکدا تەنیا ئامرازەکان پێوەندییان بە ئێستەوە هەیە. کەواتە پێویستە ئامرازەکان سەرەتای ئامانجەکە بن. ئێمە بەردەوام حەزمان لەوەیە ئێستە واز لێ بێنین و هەوڵ بۆ داهاتوو بدەین، هەر بۆیە پیاوی توندوتیژی لە داهاتوودا وێڵ دەبێ، ئەو بەردەوام پەیمانی ئاشتی و دادپەروەری دەدا، بەڵام بەردەوام لە سبەیدا. هەموو ڕۆژێکیش هەمان بەڵێن دووپات دەکاتەوە، بەڵام جێبەجێکردنی بۆ سبەی دوا دەخا. بەم شێوەیە تا کۆتایی مێژوو. هەموو ڕۆژێکیش پڕە لە کاری توندوتیژی و ئێش و ئازار و مەرگ و وێرانکاری. ناکرێ ئێستەی مرۆڤ تەنیا ئامرازێک بێ بۆ گەیشتن بە داهاتوویەک کە ئامانجی ئەوە، بگرە ئەو خۆی لە خۆیدا ئامانجی خۆیەتی.

مرۆڤی توندوتیژ ئێستە دەکا بە قوربانی لەپێناو داهاتوویەکی نادڵنیادا و خۆی لە پشت ئایدیۆلۆجیایەکەوە دەشارێتەوە کە وای لێ دەکا سبەیەکی پەتی بەسەر واقیعی ئەمڕۆدا هەڵبڕێ. بەمەیش ڕازی دەبێ پەنا بۆ ئامرازگەلێک ببا کە دژیەکیەکی ڕیشەییی لەگەڵ ئەو ئامانجەدا هەیە کە لافی کار بۆ کردنی لێ دەدا و بەبەردەوامی بۆ داهاتوویەکی گریمانەیی دوای دەخا. بەڵام ئەو کەسەی ناتوندوتیژی هەڵدەبژێرێ هەست دەکا ئەو بەرپرسیاریەتیی تەواوەتی هەیە بەرامبەر ئێستە و بایەخی تەواوی پێ دەدا، هەر بۆیە بەدوای ئەو ئامرازانەدا دەگەڕی کە هەر لەمڕۆوە ئەو ئامانجە بەرجەستە دەکەن کە کاری بۆ دەکا.

* تاکتیک
* کارایی

میانگیری

میانگیری دەستوەردانی لایەنێکی سێیەمە، کەسێکی سێیەمە لەنێوان دوو لایەنی ناکۆکدا. ئەو سێیەمە خۆی دەخاتە نێوان دوو دژبەر –چ دوو کەس بن

یان دوو گرووپ یاخۆ دوو گەل- کە بەرامبەر وەستاون و دژایەتیی یەکتر دەکەن. میانگیری دەیەوێ هەردوو جەمسەرەکە لە حاڵەتی "دژبەری ad-vertise"یەوە (لە وشەی versari–adی لاتینییەوە بەواتەی "دژی سەیری کرد") بۆ حاڵەتی "گفتوگۆ con-versation" (لە وشەی con-versaiی لاتینیەوە بەواتەی "ڕووی تێ کرد") بگوازنەوە. واتە دەیەوێ وایان لێ بکا هەریەکەیان ڕوو بکاتە ئەوی تر تا قسە بکەن و لێک بگەن و چارەسەرێک بدۆزنەوە، ئەگەر کرا ڕێگە بۆ تەبایی بگرنە بەر، یان ئەگەر ئەوە نەکرا بۆ ئاشتەوایی. میانگیر دەیەوێ هەوڵ بدا لایەنێکی سێیەمی بێوەی بێ.

ئەو بە میانگیریکردنەکەی پێوەندییە "دووقۆڵی"یەکە دەپچڕێ -کە پێوەندیی نێوان دوو دژبەری ڕووبەڕووە- تا پێوەندییەکی سێقۆڵی دروست بکا کە بتوانن لەڕێی ئەو پێوەندییەوە لەڕێی میانگیرێکەوە پێوەندی بەیەکەوە بکەن. لەو پێوەندییە دووقۆڵییەی هەردوو دژبەر درێژەی پێ دەدەن، دوو گوتار، دوو بەڵگە، دوو لۆجیک بەیەکدا دەدەن بەبێ ئەوەی هیچ بەیەک گەیشتنێک هەبێ کە زەوینە بۆ یەکتر ناسین و لێک تێگەیشتنی دووسەرە لەنێوانیاندا برەخسێنێ. پرسەکە لە گواستنەوەدایە لە لۆجیکی کێبەرکێی دووسەرەوە بۆ دینامیەتی هاوکاریی دووسەرە.

ناتوانرێ دەست بە میانگیری بکرێ تا هەردوو لایەنی دژبەر بە ئەنجامدانی ئەو هەنگاوی ڕێک خستنەوە ڕازی نەبن. بێگومان دەکرێ پێشنیازی ئەنجامدانی ئەو میانگیرییەیان بۆ بکرێ و ئامۆژگاری بکرێن و هان بدرێن بۆی، بەڵام ناتوانرێ بەسەریاندا بسەپێنرێ. بۆ هەردوو دژبەرەکەیش هەڵبژاردنی میانگیری واتەی ئەوەیە توندبوونی دوژمنایەتیەکەیان جگە لە زیانگەیاندن بە هەردووکیان هیچی لێ ناکەوێتەوە و بەرژەوەندییان لەوەدایە لەڕێی ڕێککەوتنێکی دۆستانەوە هەوڵ بدەن دەروازەیەکی ئەرێنی بۆ کێشەی نێوانیان بدۆزنەوە. چوونە ناو میانگیریەکەیش دەخوازێ هەردوولا لەسەر ئاگربەستێ armistice ڕێک

بکەون (لە هەردوو وشـــەی لاتینی: arma "چەک" و sistere "ڕای گـــرت"ەوە هاتووە). هەر لایەک بەڵێن دەدا لە ماوەی میانگیریەکەدا دەست لە هەر کارێکی دوژمنکارانە بەرامبەر لایەنەکەی تر هەڵبگرێ.

میانگیریش "بێلایەن" نییە، وشەی بێلایەن neutre بەپێی داتاشینە لاتینیەکەی (ne: "نا" + uter "یەکێکیان)، "نە ئەمیان و نە ئەویان" یان "هیچکامیان". بەهەمان شێوە وڵاتی بێلایەنیش لە حاڵەتی کێشەیەکی ناودەوڵەتیدا ئەو وڵاتەیە لایەنگریی هیچکام لە دوو لایەنی دژبەر ناکا و پشتیوانی لە هیچکامیان ناکا و ناچێتە پاڵ هیچکامیان، بگرە لە دەرەوەی کێشەکە دەمێنێتەوە. لێرەشەوە میانگیر ئەوە نییە بەلای هیچ "یەکێکیان"دا بانادا، بگرە ئەوەیە لای "هەردووکیان" دەگرێ.

میانگیر پاڵپشتیی هەردوو لایەنی ڕووبەڕوو دەکا و هەوڵ دەدا یارمەتییان بدا، جارێک لای ئەمیان و جارێک لای ئەویان دەگرێ، دوو جار پابەندە، دوو جار تێوە دەگلێ، دوو جار لاگیری دەکا. بەڵام لاگیرییە دووسەرەکەی هەرگیز بەبێ مەرج نییە، بگرە هەموو جار لایەنگرییەکەی جیاکردنەوە و ویژدانە. بەم واتەیەش میانگیر بێلایەن نییە، بگرە بەویژدانە. هەوڵ دەدا مافی هەموو خاوەن مافێک بدا. بەوەیش دەتوانێ متمانەی هەردوو دژبەر بەدەست بێنێ و دیالۆگ لەنێوانیاندا ئاسان بکا.

ئەرکی میانگیر نییە حوکم بدا یان لایەنێک سەرکۆنە بکا، چونکە ئەو دادوەر نییە بڕیار لە بەرژەوەندیی ئەم یان ئەو لایەن بدا، ناوبژیوان نییە کەسێک لەسەر هەڵەیەک سزا بدا و لایەکی تر نا. بگرە ئەو میانگیرێکە هەوڵ دەدا دوو لایەنەکە بەیەک بگەیەنێتەوە تا بگەنە ڕێککەوتنێک. میانگیر هیچ دەسەڵاتێکی ناچارکردنی نییە کە بەهۆیەوە بتوانێ چارەسەرێک بەسەر هەردوو لایەنە ناکۆکەکەدا بسەپێنێ.

ئەو بەڵگەنەویستە مەزنەی کە میانگیری لەسەر وەستاوە ئەوەیە چارەسەری کێشەکە دەبێ بەشێوەیەکی سەرەکی بەدەستی دوو جەمسەرە

ناکۆکەکە خۆی بێتە دی، چونکە میانگیری دەیەوێ هەل بۆ هەردوو لایەنی دژبەر بڕەخسێنێ تا "کێشەکەیان" جڵەو بکەن تا بتوانن پێکەوە هاوکاریی یەکتر بکەن بۆ بەڕێوەبردن و بەسەرا زاڵبوون و چارەسەرکردنی. میانگیر "ئاسانکار"ە، بەیەک گەیشتنی هەردوو دژبەرەکە ئاسان دەکا تا بتوانن قسەی دڵی خۆیان بکەن و هەریەکەیان گوێ بۆ ئەوی تر شل بکا و لەیەکتر تێ بگەن و بگەنە ڕێککەوتنێک.

ئامانجی میانگیری یەکەم شت ئەوەیە دوو دژبەرە بەشەڕهاتووەکە لێک جیا بکاتەوە، ئەنجا کۆیان بکاتەوە بۆ ئەوەی وتووێژ بکەن. هەروەها دەیەوێ هەلیان بۆ بڕەخسێنی تا لە دۆخی "جەستە بە جەستە"وە بگوازنەوە بۆ دۆخی "ڕوو بە ڕوو". سێیەم شتیش میانگیر دەیەوێ "کایەیەکی ناوەند" بێنێتە کایە بە شێوەیەک مەودایەک بخاتە نێوان هەردوو دژبەر تا هەریەکەیان بتوانێ دوورییەک بخاتە نێوان خۆی و ئەوی تر و کێشەکەی نێوانیان، کە بریندار و ماندوویان دەکا. دروستکردنی ئەم کایەیە دەرفەت بۆ هاوپێوەندی (التواصل) دەڕەخسێنێ. کایەی ناوەند کایەی "پشوودانی دەروونە"، ڕێک بەواتەی "دروستکردنێکی نوێ "recretion، تێیدا هەردوو دژبەر لەدەست کێشەکەیان بحەوێنەوە و پێوەندیەکانیان لە هەنگاوێکی بێوەی و بنیاتنەردا "سەرلەنوێ دروست بکەنەوە re-creer".

میانگیری بەگشتی سەرەتا بە وتووێژی بەرایی بەجیا لەگەڵ هەر لایەنێک دەست پێ دەکا. ئەم دانوستاندنە دەرفەت دەداتە کەسانی ناو کێشەکە تا لە کەشوهەوایەکی متمانەدا قسەی دڵی خۆیان بکەن. میانگیر لێپرسینەوەیەکی خانەگومانانە لەگەڵیان بەڕێوە نابا بگرە پرسیارکردنێکی ڕێزدارانە بەڕێوە دەبا. ئامانجی تەنیا ئەوە نییە لە هاوگۆیەکەی تێ بگا، بەڵکو بەتایبەت دەشیەوێ دەرفەتی بداتێ تا باشتر لە خۆی تێ بگا، یارمەتیشی بدا کە بیر لە خۆی و هەڵوێستی لە کێشەکە بکاتەوە. میانگیر بە شێوەیەک لە شێوەکان هونەری بەرهەمهێنان maieutique (لە وشەی

maieutikeی یۆنانیـەوە بەواتەی هونەری بەرهەمـهێنان یاخۆ دروسـتکردن) واتە یارمەتی هاوگۆکانی دەدا تا حەقیقەتی تایبەتی خۆیان دروست بکەن.

جـۆری گـوی شلکردنی مـیـانگیـر لێـرەدا بـۆ سـەرکـەوتنی پرۆژەکـەی یەکـلاکـەرەوە دیارە، چونکە ئەوەی هـەست بکا گـوێ لێگیـراوە هەست دەکـا لێـشی تێ دەگـەن. ئەو کـاتە دەتوانێ ئەوەی لـەناو دڵیـدایە بیـڵێ نەک تەنیـا ڕووداو بگێـڕێتـەوە (یان لانـی کـەم گـێـڕانـەوەکـەی ئەو)، بگرە -لـەوەیش گرینگتر- "ئەزموونی ژیاو"ی خۆی دەرببڕێ.

بۆ کـردنەوەی گرێی کـێشـەکە، تـەنیـا سـەلماندنی ڕاسـتیی بـابەتییـانەی ڕووداوەکان بەس نییە، هـەروەها دەبێ ڕاستیی خودیی کەسەکانیش بناسێ، هـەڵچـوونەکـانیـان و ئازەزووەکـانیـان و شکسـتـەکـانیـان و کـینەکـانیـان و ئازارەکـانیـان. ئەو کـاتە هـەمـوو کـەس دەتوانێ ئەو هـەسـتـانە بنـاسێ کـە دەیبـزوێنن. بنـەڕەتیش وایە گـوێ شلکردنی مـیـانگیـر خـۆی لەخـۆیدا ڕۆڵی چارەسـەری دەبێ و هاوگـۆیەکـەی بەرەو چاکـبـوونەوە لە خـەم و ترس و تووڕەیی و کـارە تـوندوتیـژە شـاراوەکـانی دەبا. ئەو کـاتە دەتـوانێ فـتـیلەی دوژمنایەتیی هـەر لایەک دژ بەوی تر بکوژێنێتەوە.

ئەرکی ئەم وتووێژە بەراییـیانە ئـامـادەکردنی هـەردوو لایە بـۆ ڕازیبـوون بە چوونە ناو دینامییـەتی میانگیری. جا کاتێ بنەوا و ڕێساکانی میانگەری تێ دەگەن و قبووڵیان دەکەن، ئەو کاتە میانگیر یاخۆ میـانگیرەکان بەگشتی دەتوانـن بانگهـێـشـتـیـان بکەن بۆ ئەو دیدارەیە و دەشێ سـەرکـەوتنی مـیـانگیـرییـەکـە لە ڕێککەوتنێکی نووسـراو و بەئیـمـزاکـردنی هـەردوو لا بەرجەسـتە ببێ. ئەم "پەیماننامەی ئاشتی"یەیش بەهای بەڵگەنامەیەکی هەیە کـە هـەردوو لا بە بەرپرسـیـاریەتیـیـەکـەیان پابەند دەکـا. هەروەهـا دەکـرێ میانگیرەکە لەوە دڵنیا ببێ کە هەردوو لا بە ڕێککەوتنەکەوە پابەندن.

دەکرێ مـیـانگیریکردن لە کـەرتە جیـاوازەکـانی کۆمـەڵگەدا -قـوتابخـانە، خێـزان، گـەڕەک، دامـەزراوە...- ببـێـتـە ڕێـگەیەکی سـەرەکی بـۆ چارەسـەری

ناتوندوتیژانەی ئەو کێشانەی لەناو تاک و کۆمەڵەکان سەر هەڵ دەدەن. میانگیری لە کاتێکدا خۆی دوور دەگرێ لە پەنابردن بۆ ڕێگە سەرکوتکارییەکانی دەوڵەت، یارمەتیی هاووڵاتییان دەدا ڕاستەوخۆ دەست بدەنە بەڕێوەبردنی ئەو کێشانەی لەناو هاووڵاتییانی تردا سەر هەڵ دەدەن، ڕێکخستنی خۆیی توندوتیژیی ناو کۆمەڵگە ئاسان دەکا.

هەروەک دەکرێ بنەوا و ڕێساکانی میانگیری بۆ چارەسەری کێشە سیاسییەکان بەتایبەت جێبەجێ بکرێ چ لەسەر ئاستی نیشتمانی یان ناودەوڵەتی. بەوەیش دەکرێ کێشە و تەنگژە و شەڕەکان لە ڕێی میانگیریی وڵاتێکی سێیەم یان دەستەیەک لە دەستەکانی کۆمەڵگەی ناودەوڵەتییەوە –کە هەوڵە میانگیرییەکانی بخەنە ڕوو– ڕابگیرێن. میانگیری دەشێ ببێتە یەکێک لە کاریگەرترین "چەکەکان" لە دیپلۆماسییەتی ئاشتیدا.

* دەستوەردانی مەدەنی
* کێشە

وەستانی نارەزایی

کاری وەستانی نارەزایی vigilance بریتییە لە وەستان بەبێدەنگی لە شوێنێکی گشتیدا وەک نارەزایی دەربڕین لەسەر دۆخێکی ستەمکارانە و وریاکردنەوەی ڕای گشتی و دەسەڵاتداران لەو دۆخە[١٠]. مەبەستیش لە هەڵوێستی جەستەیی خۆپیشاندەران، کە بەگشتی بەپێوە، بەبێدەنگی، بەبێ جووڵە دەوەستن، ئەوەیە لێبڕانی تەواویان نیشان بدەن بۆ شەهیدبوون لەسەر ڕاستی و دادپەروەری. دەکرێ کارەکە یەک کەس یان کۆمەڵە کەسێک پێی هەستن، پێویستیشە هەڵبژاردنی شوێنی وەستانەکە بەپێی پێوەندیی ڕەمزیی ئەو شوێنە بێ بەو ستەمەی دەویسترێ سەرکۆنە بکرێ. دەبێ حسێب بۆ بایەخی گوزەرکردنی خەڵکی زۆر بەو شوێنەدا بکرێ، بەڵام مەرج نییە ئەمە هۆکارێکی یەکلاکەرەوە بێ. بۆ نموونە لەپێناو دەربڕینی نارەزایی

لەدژی گرتنی زۆردارانەی بەرهەڵستکاران، لەوانەیە ئەوە کاریگەرتر بێ کە وەستانی نارەزایی لەبەردەم گرتووخانەکەدا رێک بخرێ نەک رێکخستنی لە شوێنێکی قەرەباڵختر بەڵام کەم رەمزیتردا.

فاکتەری کاتە کە هێزی تەواو بە کاری وەستانی نارەزایی دەبەخشێ، چونکە کاریگەریی وەستانی کرِ و بێدەنگ لە شوێنێکی گشتیدا لە هەمان کاتدا لەسەر ماوە و رێکوپێکیی کارەکە دەوەستێ. بۆیە دەبێ ماوە و رێکوپێکییەکەی بەپێی مەترسیی ئەو ستەمەی سەرکۆنە دەکرێ و پێداگری لەسەر بەخێرایی گێرانەوەی مافی قوربانییەکانی، بریاری لەسەر بدرێ.

لەنێو خەڵکێکی بەپەلە و سەرقاڵ لە شەقامەکاندا شتی چاوەروواننەکراو روو دەدا کە یەکەم شت سەرسامی و لەپری لایان دەورووژێنێ: ئافرەتان و پیاوانێک بریاریان داوە بەشێک لە کاتیان بپچرن تێیدا دەست لە پەلەپەل و رۆیشتن و قسەکردن هەڵبگرن. لەم بێدەنگییە چاوەروواننەکراوەوە دەشێ بێدەنگیی پرسیارکەر لەدایک ببێ کە داوای بیرکردنەوە دەکا. ئەم بێدەنگییە کە لە ویژدانەوە هەڵدەقوڵێ و ویژدان دەدوێنێ، کرانەوەیە بەرووی مرۆڤایەتیی مرۆڤدا.

ئەگەر هەلومەرجەکە خواستی، دەکرێ بە بەردەوامی، شەو و رۆژ، کاری وەستانی نارەزایی ئەنجام بدرێ، ئەویش بەنۆبەت لەناو بەشداراندا. لە هەندێ هەلومەرجی تردا دەکرێ هەفتانە و بەدرێژاییی ساڵ لە هەمان کات و شوێندا ئەنجام بدرێ، هەروەک دەکرێ لەیەک کاتدا لە چەندان شار "سەعاتی بێدەنگی" رێک بخرێ.

بۆ ئاگەدارکردنەوەی خەڵکیش، خۆپیشاندەران دەتوانن بەیداخ و لافیتە هەڵبگرن یان جلوبەرگی بێ قۆڵ لەبەر بکەن و بە سادەترین شێوە و باشترین شێوەی پەروەردەیی هۆ و ئامانجەکانی کارەکە روون بکرێنەوە. دەکرێ هەندێ لە خۆپیشاندەرانی تر بلاوکراوە بلاو بکەنەوە و هەندێ بەڵگەنامە لە ناوەندی میدیاییدا بخەنە روو کە بەوردتر بابەتەکە شی بکەنەوە

و خۆ بۆ گفتوگۆ لەگەڵ جەماوەر ئامادە بکەن. بەڵام پێویستە ئەم قسەکردنانە لەگەڵ ڕێبواران بەهێمنی بەڕێوە بچێ، کە شانبەشانی کاری ئەوانە بێ کە وەستانی ناڕەزایی ئەنجام دەدەن بەبێ ئەوەی جێی بگرێتەوە، چونکە بۆ بەرهەڵستیکردنی ستەمێک هەندێ جار ناڕەزایی دەربڕین زۆر بەبێدەنگی لە قسەکردن یان دەقەکان کاریگەرترە. دەکرێ خۆپیشاندەران مۆمی داگیرساو هەڵبگرن یان لە دەوری شوێنەکە دای بنێن، چونکە گڕی کز و لاوازی مۆم هێمایەکی بەهێزە و ئومێدی ئەوە دەگەیەنێ کە ڕووناکی دەتوانێ بەرەنگاریی تاریکی بکا.

هەروەها وەستان لە گۆڕەپانی گشتیدا بۆ شایەتیدان مەترسیدارە و گوزارشتکردن لە خواستەکانی دادپەروەری کارێکی سادەیە، بەڵام ئەمە وا ناکا کارێکی ئاسان بێ و پێویستی بە لێبڕانی زۆرە لەلایەن ئەوانەی پێی هەڵدەستن، چونکە دوور نییە لەلایەن هەندێ لە ڕێبوارانەوە ڕووبەڕووی کاردانەوەی دوژمنکارانە بن. بۆیە ئەوانەی هەڵوێستی بێدەنگییان هەڵبژاردووە پێویستە پەرۆش بن بۆ ئەوەی وەڵامی گێچەڵەکان نەدەنەوە. ڕەنگە ئەوانەیشیان ئەرکی پێوەندیکردن بە جەماوەریان لەئەستۆدایە ناچار بن بەهێمنی بێنە ناو بۆ ڕێگرتن لە هەر ڕووبەڕووبوونەوەیەک. لەوانەیشە خۆپیشاندەران ڕووبەڕووی پۆلیس ببنەوە کە فەرمانیان پێ دەکرێ کارەکە ڕابگرن. ئەو کاتە جێی خۆیەتی درێژترین ماوە خۆیان ڕابگرن و بەناچاری و بەزۆر نەبێ شوێنەکە بەجێ نەهێڵن.

لە هەمان ڕوانگەوە دەکرێ "ماڵی وەستانی ناڕەزایی" لەنێزیک شوێنێک کە هێمایە بۆ دۆخێکی نەویستراو و دەویسترێ ڕای گشتیی لێ ئاگەدار بکرێتەوە، بێتە دامەزراندن. ئەو کاتە دەکرێ ئەوانەی تێیدا دەژین تۆوی بەرەنگاریکردنێکی ناتوندوتیژانە بچێنن، ئەویش بەشایەتیدانی ڕۆژانە وەک ئاماژە بۆ ئەوەی ئومێد لە چارەنووسی حەتمی بەهێزترە.

پەراوێز:

* وەلید سلێبی، دکتۆر لە ئابووریی سیاسی، لە پێشڕەوانی ناتوندوتیژییە لە ناوچەی عەرەبیدا. نووسەر و خەباتکارێکی ناتوندوتیژە. ساڵی ١٩٨٣ لەگەڵ ئۆگاریت یۆنان لە لبنان پرۆژەی ناتوندوتیژی و مافەکانی خەڵکی دەست پێکرد، کە زیاتر لە کۆمەڵە و بزاڤی مەدەنی و هەڵمەت لە چوارچێوەیدا دروست بوون، لەوانە "بزاڤی مافەکانی خەڵک" و "دەستەی لبنانی بۆ مافە مەدەنیەکان" و "ماڵەکانی ناتوندوتیژیی ناتایفییانەی دیموکراسی".

خەڵاتی کۆماری فرەنسا بۆ مافەکانی لە ساڵی ٢٠٠٥ پێ بەخشراوە لەبەر رۆڵی پێشڕەوانەی لەپێناو هەڵوەشاندنەوەی سزای لەداردان لە لبنان. پرۆژەی زنجیرەی وەرگێڕانەکانی ناتوندوتیژیی دەست پێکرد و سەرپەرشتیی دەرکردنی ١٤ کتێبی جیهانیی لەبارەی ناتوندوتیژی بە زمانی عەرەبی کردووە و بەشێکیشی لێ وەرگێڕاون (بڵاوکراوەی "بزووتنەوەی مافەکانی خەڵک"). دواین کتێبی لەم بوارەدا کتێبی "بەڵێ بۆ بەرەنگاری، نا بۆ توندوتیژی"یە (٢٠٠٥)

١. بول كروكر، فلسفة الارادة، المجلد الاول، الارادي و اللاارادي، باريس، ١٩٨٨، ل ١٨٧.

٢. مەبەست لە "ئەخلاقی قەناعەت" لێرەدا بەرزکردنەوەی ئەو بنەوا ئەخلاقییانەیە کە لە بیروباوەڕی کەسیی قووڵەوە سەرچاوە دەگرن کە لەسەروو ئەخلاقی کۆدەنگیەوەن و مۆرکێکی کۆمەڵایەتیی گۆڕاویان هەیە.

٣. ئاماژەیە بۆ کۆنگرەی یاڵتا لە ٤ی شوباتی ١٩٤٥ کە چەرچڵ و رۆزفەڵت و ستالینی تێدا بوون و تێیدا هەوڵی چارەسەرکردنی ئەو پرسە هەڵواسراوانەیان دەدا کە لە کەوتنی چاوەڕوانکراوی ئەڵمانیا دەکەونەوە.

٤. ئیکۆلۆجیا لە کۆتای سەدەی نۆزدەیەمدا لە جێبەندی پەلوپۆ لێبوونەوەی روو لەزیادی پسپۆڕییە زانستیەکاندا سەری هەڵدا. زاراوەکە لە وشەی oikosی یۆنانییەوە هاتووە بەواتای (ماڵی خێزان) بەشێوەیەک ئەمڕۆ ئاماژەیە بۆ گۆی زەوی وەک "ماڵ"ی ئێمەی مرۆڤ.

٥. زانستگەرایی scientism بیروباوەڕێکی فەلسەفییە جەخت لەوە دەکا زانست دەرفەتمان دەداتێ هەمەکی (كليە)ی شتەکان بزانین و ئەو زانینەیش بەسەر بۆ

بەدیهێنانی تەواوی خواستەکانی مرۆڤایەتی. (شێوەیەکە لە شێوەکانی ڕێبازی پۆزەتیڤیزمی ئۆگەست کۆنت).

٦. یان میسیائی messianism لە کتێبەکەدا چاوەڕوانکردنی هاتنی مەسیح و بەئومێد خواستنیەتی، بەگشتی باوەڕە بەوەی رزگارکەر یاخۆ فریادڕەسێک دێ و سنوورێک بۆ سیستمی ئێستە وەک سیستمێکی گەندەڵ دادەنێ و سیستمێکی نوێ لەسەر بناغەی بەختەوەری دادەنێ.

٧. یان "نشوریات" eschatologie کۆی ئەو ڕێباز و باوەڕانەن بەدەوری چارەنووسی کۆتای مرۆڤ و گەردووندا دەخولێنەوە.

٨. کەلبی cynique یەکێک لە شوێنکەوتووانی ڕێبازی کەلبیزمە cynism، قوتابخانەیەکی فەلسەفیی یۆنانییە ئەنتیستینس (Antisthene 444-365 پ ز) دایمەزراندووە و نوێنەری دیاری ئەو ڕێبازە دیوجێس (٤١٠–٣٢٣ پ ز) بوو. کەلبیزم ڕێبازێکی فەلسەفییە لەسەر ڕەتکردنەوەی نەرێتە کۆمەڵایەتییەکان و دابونەرێت و بنەوا ئەخلاقییە شوێنکەوتەییەکان و ژیان بەپێی سرووشت دامەزراوە. مەبەست لە کەلبیزم لێرەدا هاوسۆزنەبوون لەگەڵ مرۆڤ و بێموبالاتی بە چارەنووسیان و وەرگرتنی هەڵوێستێکی پووچگەراییە لە بوون.

٩. ئاماژەیە بۆ ئاژاوەگێڕییەکانی شۆڕشی ئایاری ١٩٦٨ی قوتابییان دژ بە دەسەڵاتی دەوڵەت و کۆمەڵگە لە پاریس و شارەکانی تری فەرەنسا، کە تێیدا قوتابییان بەردی قیرتاوی شەقامەکانیان هەڵکەند بۆ دروستکردنی بەربەست و بەردبارانکردنی پۆلیسی بەگژاچوونەوەی ئاژاوە.

١٠. بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی ئەزموونی ناتوندوتیژانەی وەستانی نارەزایی سەیری کتێبی ژنە چالاکی ئیسرائیلی دژ بە داگیرکەر، گیلا سفیرسکی، بەناونیشانی "ژنانی ڕەشپۆش" بکە.

پێرست

ناتوندوتیژی چوار بەڵێ-یە 17
پێشدەست 25
خۆ بەڕێوەبەری 36
ڕێزگرتن 38
ئەخلاق 41
تیرۆر 45
ستراتیج 50
چەکی ناوکەیی 55
دەست بەسەرداگرتنی مەدەنی 58
ئوسوڵیەت (فەندەمێنتالیزم) 61
مانگرتن 65
مانگرتنی گشتی 67
مانگرتن لە خواردن 70
مانگرتنی سنووردار لە خواردن 70
مانگرتنی کراوە لە خواردن 72
بەرهەڵستیی ویژدان 77
پەناگیری بە دانیشتن 80
ناچارکردن 82
ئاسایشی هاوبەش 85
ئاگەدارکردنەوە 87
ئایدیۆلۆجیا 88
ژیگەناسی (ئیکۆلۆجیا) 92
بەرنامەی بنیاتنەر 94
فرۆشتنی چەک 96
مێژوو 100
دەستوەردانی مەدەنی 106
گۆڕین 111
تێکدان 114
داشکاندنی خۆیی 116
پەروەردە 118
لێبووردەیی 122
قوربانیدان 126
ئەشکەنجەدان 128
تاکتیک 131
ڕێکخستن 133
چوونەناو 136
کولتووری ناتوندوتیژی 139
جەستە 144
لادان 146
خۆشەویستی 150
جەنگ 155
حەقیقەت 159
دیالۆگ 164
ئاژەڵ 165
ترس 169
بەرگریی مەدەنیی ناتوندوتیژانە 172

دەوڵەت 178
دیموکـراسـی 184
رای گشـتی 189
سـڵەمێنی مـەدەنی 191
باج نەدان 193
گیانی بەرگریی 195
رۆحانیەت 197
بەندیخانە 203
نهێنیبـوون 207
دەستەی پاراستنی سیستم 209
دەسەڵاتداری 212
دەســەڵات 214
ئاشـتی 217
ئاشتیخوازی 222
سـیاسـەت 225
ئازایەتی 229
پۆلیس 232
ململانە 236
ململانەی کۆمەڵایەتی 237
پێویست 240
گوێڕایەڵی 246
منداڵێـتی 249
باشکاری 252
جیـهانیی 257
چەکگۆڕی 262
دادپەروەری 265
دوژمنکاری 269
لەمپـەر 272
حـاڵنامـە 274
یاخیبوونی مەدەنی 275
لێبـوردن 285
سزا ئابوورییـەکان 289
سزای لەداردان 292
پێوەندی 293
کاری راسـتەوخـۆ 296
توندوتیـژی 298
جیـهانگەرایی 305
کارایی 310
قسەخۆشی 315
ئاژاوەگـەرایی 317
فەلسەفە 320
سـەرکردە 323
هێـز 327
سـەرکـوتکردن 329
قسـە 334
هاوکاری نەکردن 338
ناسـەربازگەرایی 340
ناتوندوتیـژی 342
رۆڵ بینین 350
قـوتابخـانە 352
یاوەریکردن 357
ئافرەت 359

شانۆی- کراوە 361
ڕێپێوان 362
ئاشتەوایی 364
دانوستاندن 367
بایکۆت 369
بەرەنگاری 373
مەرگ 374
کێشە 378
چەک داماڵین 381
ئامانج 383
ئامرازەکان 385
میانگیری 388
وەستانی ناڕەزایی 393
پەراوێز 396